

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENNEGYEDIK KÖTET.

(316. 317. 318. SZÁM)

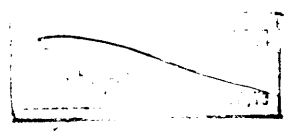

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1903.

1. D. 9. 617

2127 (1)

TARTALOM.

CCCXVI. SZÁM.

	Lap
TAINE. — Alexander Bernáttól	1
A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN. (II.) — Németh Józseftől	35
A XIX. SZÁZAD JELENTŐSÉGE MAGYARORSZÁGRA NÉZVE. — Riedl Frigyesztől	69
KONOVALOV. (II.) — Elbeszélés. — Gorkij Maxim után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	81
KÖLTEMÉNYEK: <i>A bűnbánó könnye.</i> — Hatvany Lajostól. — <i>Heredia sonettjeiből:</i> — I. <i>Az isteni hegyekhez.</i> — II. <i>Egy holtvárosra.</i> — Franzeziából — Vargha Gyulától	110
KARTELLKÉRDÉS. — Heller Farkastól	116
ÉRTESITŐ: Sas Ede: <i>Mesék a valóságról.</i> — Sas Ede: <i>Aratás.</i> — o-tól. — Guillaume Huszár: <i>Corneille et le théâtre espagnol.</i> — Haraszti Gyulától. — Dr. Baross János: <i>Agrár öröklési jog.</i> — n—h-től. — Dicey A. V.: <i>Bevezetés az angol alkotmányba.</i> — n—t-től. — <i>A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.</i> — m. r.-től. — Karl Wœrmann: <i>Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker.</i> — Berkovics Miklóstól. — <i>Magyar imperialisták.</i> — Riedl Frigyesztől. — <i>Új magyar könyvek</i>	124

CCCXVII. SZÁM.

HAECKEL PHILOSOPHIÁJA. (I.) — Rác Lajostól	161
TACITUS ÉLETE ÉS MŰVEI. — Csiky Kálmántól	190
A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN. (III.) — Németh Józseftől	206
A PAPLAK. — Elbeszélés. — Kielland Sándor után, norvégból — Erdélyi Károlytól	255
DASARÁTHA HALÁLA. — Valmiki után, szanszkritből — Fiók Károlytól	274
A MAGYAR HELYESÍRÁS. — Gyulai Páltól	291

ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR ARCZ KÉRDÉSÉHEZ. Dobsa Lászlótól	301
ÉRTESITŐ: Körösi Sándor: <i>Zrínyi és Machiavelli.</i> — d.-tól. — <i>A kiásott Trója.</i> — s.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	312

CCCXVIII. SZÁM.

KOSSUTH LAJOS ÉS LONG KAPITÁNY. (1851.) — Kropf Lajostól	321
HAECKEL PHILOSOPHIÁJA. (II.) — Ráczy Lajostól	349
A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN. (IV.) — Németh Józseftől	381
A FRANCZIA TÖRTÉNETÍRÁS A KÖZÉPKORBAN. — Haraszi Gyulától	410
DOMOKOS. (I.) — Regény. — Fromentin Jenő után, francziából — H. R. J.-tól	426
KÖLTEMÉNYEK: <i>Orgonavirágzás.</i> — Kozma Andortól — <i>Dalok Heineből.</i> I—III. — Lehr Alberttól	455
A MAGYAR ARCZ ÜGYÉHEZ. — (Viszonzás.) — Herman Ottótól	458
ÉRTESITŐ: Harsányi Kálmán: <i>Költemények.</i> — <i>Tölgylevel.</i> — ó-tól. — Dymond T. S.: <i>Agricultur Industry and Education in Hungary, being an account of the Visit of Essex Farmers Party to Hungary in May and June.</i> — Szilassy Zoltántól. — Radó S.: <i>Das Deutschthum in Ungarn.</i> — d.-tól. — Schrauf Károly: <i>A bécsi egyetem magyar nemzétének anyakönyve 1453—1630.</i> — td.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	466

TAINÉ.*)

Néhány nap mulva lesz tíz éve, hogy Taine meghalt, midőn írói pályájának épen negyvenedik évfordulójához ért és e negyven év alatt bámulatos munkaerővel, kitartással és folyton fokozódó és tisztuló tehetséggel a XIX. századnak egyik legérdekesebb irodalmi épületét emelte. Az épületet most áttekinthetjük egész kiterjedésében, megvizsgálhatjuk alaprajzát, bejárhatjuk minden részét. Az első pillantásra arányainak hatalmassága tűnik szemünkbe. Taine óriási munkákat írt, az angol irodalom történetét öt kötetben, a jelenkori Franciaország történetét tizenegy kötetben, az értelem lélektanát két kötetben, kisebb irodalmi tanulmányokat sok kötetben, képzőművészeti tanulmányokat, úti képeket, összesen közel negyven kötetet, de ez csak a felső építmény, mely még sokkal hatalmasabb földalatti alapokon nyugszik. Mindezekhez a munkákhoz nagy előtanulmányok kellettek, népek egész irodalmának elolvasása, ezernyi ezer adat, megfigyelés, tény gyűjtése olvasás és utazás közben, laboratórium-ban és kórházban, a természet ölén és a nagy világban. De ez épületnek részekben való változatossága is nevezetes. A szigorú, elvont philosophiának megvan a maga szárnya, még nagyobb az irodalmi kritikáé, nem kisebb az irodalomtörténeté és az æsthetikáé, és legnagyobbnak látszik a történeti. Szinte megzavarodunk: vajon egy ember építette és vajon egy épület-e, vagy csak épületek halmaza? De ha eligazodunk benne, zavarunk megszűnik. Mert ámbár ember műve sohasem lehet teljes és befejezett és nem előre meg-

*) A M. T. Akadémia febr. 23-iki összes ülésén felolvasott emlékbeszéd.

állapított terv szerint készül — a körülményeknek nagy részök van dolgaink intézésében — Taine műve mégis egységes, egy gondolat kifejezése, egy ember megnyilatkozása. Ez az épület nem sablonok szerint készült. Erős egyéniség műve ez, mely minden részére rányomta annak a főgondolatnak a bélyegét, mely az ő sajátja volt és egész belső életét magába foglalta. És mennél tovább időzünk ebben az épületben, annál inkább megszeretjük. Mint templomban, úgy érezzük magunkat benne. A világ förtelmes harczainak zaja nem hat el ide; komoly, áhitatos csönd áhitatot kelt lelkünkben, itt is istenség lakozik, az igazság istensége, melynek tiszteletére a nagy mester ezt az épületet rakta. Hiúság, érdek, képmutatás, hazugság egyetlenegy követ sem hordott ide. De ha komoly is az épület, mégsem komor. Az épületnek van disze és mindenekfölött jólesően világos. Ablakain át megpillantjuk a természet szépségét, azt az egyetlen vigasztalást, melylyel az építőmester emberi szenvedéseit enyhítette. És nyomban eligazodunk mindenütt. Művész ember építette, ki szereti a rendet, szereti a forma szépségét, szereti a fényes világosságot. Nem az égbetörő nagy középkori dómok jutnak eszünkbe, sejtelmesen homályos belsejökkel és forrongóan képzeletes külső diszökkel, inkább a görög, oszlopcsarnokos templomok, melyek magaslaton, de nem magasán emelkednek és nyugalmas, világos rendjökkel oly jólesően nyugtatják meg lelkünket.

Ha pedig azt kérdezzük, hogy gyorsan romboló korunkban mi maradt meg épen abból az épületből, melynek alapköveit a mester ötven év előtt kezdte rakosgatni, az ő és műve dicsőségére azt felelhetjük: minden ép állapotban van és ma sem pusztá történeti emlék, mely mellett hűvös tisztelettel elhaladunk. Az utolsó tíz évben talán nem oly tömegesen keresik föl mint azelőtt, mikor Taine szinte korlátlanul uralkodott a szellemeken Franciaországban, de mostani közönsége, miután a divat áramlatát követő tömeg el-elmaradoz, a javából való. A csodálók tábora, valamint az ócsárlóké is lassan-lassan a tanulók seregévé olvad egybe. A külső jelek is hatásának elevevése mellett szólnak. Munkái tömérdek kiadásban forognak a közönség kezén. Egyesek, mint az *Origines* kötetei, melyek politikai vonatkozásai miatt a szenvedélyeket is izgatták, huszonhárom kiadást értek, de az

angol irodalom történetét is, mely tárgyánál fogva csak közepesen érdekli a francziákat, már tizedik kiadásban olvassák, a szigorúan tudományos lélektani művet is most kilenczedszer adták ki. A kiadónak az egyes kötetek címlapjára kitett számai után indulva a kötetek összevéve közel ötszáz kiadásban, tehát valószínűleg több mint félmillió példányban terjedtek el, nem számítva a német, angol, olasz stb. fordításokat, melyekhez a *Philosophes classiques*, a művészetelmélet, az *Origines* és az *Angol irodalomtörténet* magyar fordításai is járúlnak. E művek pedig nem szépirodalmiak, engedményeket sem tesznek a nagyközönségnek, és habár jól járható lejtős úton, de mégis az elvonás igen magas fokára emelkednek, tehát főképp tartalmuk eredetiségével, erejével és újságával, valamint formájok szépségével hatnak. Belső hatásuk jellemzésére is érdekes adatokkal rendelkezünk. Taine eszméi körül, még élete folyamán, nagy irodalmi mozgalom keletkezett; a szakemberek, saját elméleteik világába zárva, nehezebben indultak meg, annál nagyobb forrongást keltett az irodalomban, melyet az irodalmi kritika megújításával, fenekestül fölkavart; az egész realiztikus regényirodalom, Zolával az élén, őt vallotta mesterének, habár Taine éppenséggel nem viszonzta ragaszkodásukat. Az újabb nemzedékre azután nagyobb hatása volt, mint bármely kortársának, Renant sem véve ki. Franciaország legjobb írói, kritikusai, történet- és irodalomtörténetírói őt vallják mesteröknek. Brunetière, Faguet, Sorel, Lavissee, Bourget, Anatole France, Lemaitre, Vogüé, hogy csak a most már öregebbeket nevezem, tőle tanultak, részben nyomába léptek, de mindenesetre, mielőtt saját útjokra tértek, ő vele állottak szóba és intézték el dolgukat. A XIX. század második felének nem volt írója egész Európában, kinek oly fényes udvara volt, mint neki és ez az udvartartás a legnemesebb volt: önálló emberek, kik megőrizték függetlenségöket, sereglettek körülötte. Ez a férfiú nyilván szellemek nagy ébresztője is volt. Az európai szellemi élet nagy tényezője gyanánt áll előttünk. Külföldi hatása is jelentékeny, ámbár az ő esetében is tapasztaljuk, hogy a művészet van legkevésbébbé nemzeti határok közé zárva; mihelyt elvont nyelven kezdünk beszélni, a nyelvhatár hegységgé magaslik, melyen át csak szűk és meredek hágók vezetnek. Mégis nevezetes, hogy az

első, ki igen terjedelmes monographiát írt Taineről az olasz Barzelotti volt, a második a svájci Giraud; az angolok három ízben is lefordították az angol irodalomtörténetet, a németek közül Zeitler és Wetz foglalkoznak behatóbban vele. A mi irodalmunk is sokat köszön neki, egyebek közt, hogy Péterfyre és Riedl Frigyesre nagy ébresztő hatással volt. De mihelyt valaki akkora magaslatra emelkedett, ki bir láthatatlan hatásainak, melyek sokszor a legbecsesebbek, pontosan utána járni?

Érzem, mily sulyos feladat háramlik reám, midőn ezen a helyen kell szólanom róla és eleve magam szorítom szűkre elmélkedéseim határait az óriási Taine-területen. Bennünket ezen a helyen mégis csak nagy munkásságának vezérlő szempontjai, főbb eredményei érdekelhetnek és minthogy róla mint történetirőről már illetékes férfiú emlékezett meg az Akadémiában, inkább a philosophust, az æsthetikust, az irodalomtörténetirőt fogom vizsgálni. De azt tőle tanultuk mindnyájan, hogy irodalmi művek méltatása, megértése első sorban lélektani föladat; az eszméket bele kell helyezni annak az embernek a lelkébe, melyből fakadtak, hogy belőle megértessük. De magát az embert is bele kell helyezni abba a talajba, melyből kinőtt, környezetébe, nemzetébe, korába, mert ezek formálták. Semmi sem él és létezik elszigetelve ezen a világon és semmit nem érthetünk meg igazán, ha csak elvontan, természetes kapcsolataitól elkülönítve tárgyaljuk. Ez volt Taine egyik tanítása, melyet hiven alkalmazott és melyet illik reá is alkalmaznunk. Ezért rövid pillantást akarunk vetni életére, elméje fejlődésére, hogy elméje alkát megismerhessük. Szelleme mivoltából származtathatjuk azután le élete alkotásait, műveinek vezérgondolatait. Én is tanítványának, sőt személyes tanítványának vallhatom magamat. Most van huszonkilencz éve, hogy mint lelkes hallgatója előtte ültem az Ecole des beaux arts híres hemicyklikus termében és egy télen át teljes sorozatát hallgathattam művészettörténeti előadásainak. Hálával emlékszem egyszerü, tartalmas, eleven, de minden retorikai diszt megvető szavára. Mind lelkesedtünk érte, ámbár csak most tudom, hogy ifju korunkban mily keveset értünk meg a nagy mesterek gondolatainak velejéből. A mesterek hatnak reánk, de a hatás mivoltára csak sokkal később eszmélünk és a mester

nagyságát is csak később tudjuk megbecsülni. Iparkodom majd, erőmhöz képest, legalább némileg megfelelően megrajzolni ezt a nagyszabású alakot, hogy így is megháláljam, a mit tőle kaptam.

I.

Taine külső életének folyása egyszerű, egyenes, meglepő kanyarulatok és esések nélkül való. 1828 április 21-én született Vouziersben, régi, az Ardenneokban gyökeredző, lassan-lassan társadalmilag magasabbra emelkedő polgári családból. Egyik igen eszes ősét, Pétert, a városkában, melyben lakott, a philosophusnak nevezték; anyai nagyatyja is tudományos hajlamú ember volt, kinek philosophiai és matematikai értekezéseit unokája kegyeletesen őrizte; atyja ügyvéd volt, művelt, jó kedvű, szép tehetségű ember, kinek verseit és dalait még ötven évvel halála után emlegették és tudták. Maga tanította fiát a latin nyelv elemeire, de korán halt meg, midőn fia tizenharmadik évébe lépett. Anyjáról Taine mindig megindító gyöngédséggel emlékezett meg; negyven éven át, mondja egyik végrendeletében, ő volt egyetlen barátnőm; szíve csupa gyöngédség és odaadás volt; soha nő nem volt mélységesebben és igazabban anya, mint ő. Apja betegsége alatt, majd halála után anyja és annak két bátyja gondoskodtak a fiatal Taine neveléséről. E nevelés útja is nyílegyenes volt. Másfél évig Rethelben volt egy pensionatusban, de szabad idejét két hajadon nagynénjénél tölthette, kiknek könyvtára gazdag táplálékkal kínálta nagy olvasó kedvét. Onnét Párisba küldték egy internatusba, de midőn a fiú gyöngélni kezdett, édes anyja, hamarosan lebonyolítván ügyeit, Párisban telepedett le és fiát magához vette. A fiatal Taine rendkívüli kitartással és koraérettséggel tanult. Minden tanulásra ösztönözte, a család szükös állapota, saját nagy tudásvágya, a Taine-család világának komoly légköre. Mindenki körülötte tanult; nagyatyja, két nővére, kik rendkívül sokat olvastak, az egyik azonkívül szenvedélyesen szerette a zenét, a másik a festőművészetet. A zenét Hippolyte is egész életén át szerette és művelte, a festőművészet iránt is akkor ébredt érzéke. Mindez különben csak éleszthette, de nem szülte azt a kivételes tanuló kedvet, hevet, szenvedélyt, mely a fiatal

Taineban már ekkor tüneményes módon nyilatkozott. Ez az ember már gyermekkorában csak a tanulásnak élt. Az iskolai tanulmányok idejének és erejének csak egy részét kötötték le, a többit egyéb studiumokra fordította, még pedig gondosan megállapított terv szerint. Jegyzetei és értekezései, melyek gymnasiumi éveiből fönmaradtak, bámulatunkat keltik. Egyébiránt a francia iskolák előtt is tisztelettel meg kell hajolnunk. Talán nagyon is formalistikus nevelést adtak e korban növendékeiknek, de legalább ezt a föladatot kitünően végezték és a tanulók megbecsülhetetlen készséget szereztek a módszeres gondolkodásban és a gondolatok világos kifejezésében. A fiatal Taine kitünő medium volt e célra és korán hajlik a philosophia felé, melynek rendszeressége és elvontsága kielégítést ígér legfőbb szellemi szükségleteinek. Már 1847-ben, miután a rhetorikát elvégezte, azt írja egyik tanárának, hogy a következő, gymnasiumi utolsó évre, melyet philosophiai osztálynak neveztek, szeretetet és talán némi készséget is ígérhet a philosophia iránt; «ha nem csalódom, úgy tetszik előttem, mindig elég könnyen értettem az elvont dolgokat és megtaláltam az egytetemes eszméket». (Si je ne me trompe, il me semble, que j'ai toujours eu assez de facilité à comprendre les choses abstraites et à trouver les généralités. H. Taine *Sa vie et sa correspondance*. Paris 1902).

Mennyire beváltotta igéreteit! Kézirataiból kitünik, hogy ez évben tényleg intensiv módon foglalkozott philosophiai problémákkal, Jouffroyval, lélektani kérdésekkel, a pantheismussal, Spinozával, a széppel stb. Legnevezetesebb egy nagy értekezése az emberi végzetről (*De la destinée humaine*), melynek bevezetésében a húsz éves ifjú megdöbentő komolysággal számol be eddigi lelki fejlődéséről. Az egész Taine nyilatkozik meg előttünk, szellemi alkatának egész alaprajza, fölismerhetően, tisztán. Még nevezetesebb, hogy ő maga ismeri magát. Valóban e szellemi fejlődés története minden részletében a jövő nagyság kezese. Minden megvan, az eredeti tehetség és hajlam ereje, tisztasága és öntudata, mely tudja az útját, biztosan rálép, soha nem habozik, soha el nem hagyja, míg a külső körülmények csak segítik munkájában. Azt írja ama bevezetésben, hogy azokhoz az emberekhez tartozik, kik magokba merülve élnek és kik számára csak egészen belső szenvedélyek, fájdalmak, örömek,

cselekedetek léteznek. Igaza van, ilyen lesz ő egész életében, tisztán elméleti szellem, mely a való életet mindig csak mint tanulmány tárgyát fogja tekinteni, tehát elvontan, hidegen, tárgyilagosan, mintha idegen volna e világon, melyhez volta-képen köze nincsen. Azután elmondja belső fejlődését. Tizenöt éves koráig nyugodtan és tudatlanul élt. Ekkor kelt föl benne az ész, mint a nap sugara. A kritika szelleme ébredt benne. Ennek először vallásos hite esett áldozatul. A fájdalom rezgése nélkül beszél a tudásnak e fanatikusa hitének rombadüléséről. A következő három évben gyönyörűséggel tanult és növelte értelmet. Hévvvel tanulta a történetet és a régiségeket, mindig egyetemes igazságokat keresvén, tudni akarván az egészet, hogy mi az ember és a társadalom. Megnyilatkozás gyanánt hatott rá Guizot könyve az európai civilizatióról. Kereste a történet egyetemes törvényeit (je me mis à chercher les lois générales de l'histoire). De átlátta, hogy előbb ismerni kell magát az embert. Így jutott a philosophiához. Újra megvizsgálta azt, a mi a vallásos hitből megmaradt benne, Isten lételetét, a lélek halhatatlanságát, a kötelesség törvényét. Nem talált bizonyosságot. Kezdett kételkedni mindenben. A kételkedés romboló műve eleinte nagy diadalérzettel töltötte el lelkét, majd elnyomorította. A kételkedés légkörében a fiatal tettere vágyó lélek megfulad. Szenvedélyesen szerette a tudományt, a művészetet, és főleg a természetet és nem tudta, mit kezdjen erejével és szeretetével. Ura volt magamagának, testének, lelkének; azok a durva szenvedélyek, melyek az embert megvakítják és elbódítják, nem bántották; «egész lelkem, úgymond, a tudás szükséglete felé fordult, és annál inkább emésztődött, mert összes erőit és vágyait egyetlenegy pont felé irányozta». Ez az állapot hovatovább türhetetlenné vált előtte, míg végre a pantheismus felé fordult. Ez mentette meg. Egyszerre megvilágosodott előtte a metaphysika. Oly magaslatra emelkedett, a honnét az egész philosophiai láthatárt áttekinthette, a rendszerek ellenkezéseit megérthette, birtokába jutott a módszernek. Most újra hévvvel a munkához fogott, a felhők eloszlottak, átlátta tévedéseinek forrását, megpillantotta a kapcsolatot és az egészet. De fölteszi magában, hogy folytatni fogja kutatásait, soha nem fog megállani, mindig újból meg fogja vizsgálni elveit.

Ime a vallomás, melyet talán érdemes volt ismertetni.

Csak most került nyilvánosságra, Taine előbb már idézett életrajzában, melynek első kötetét a család néhány hónappal ezelőtt adott ki; ez a kötet közli Taine ama leveleit, melyeket 19. évtől 25. évéig, tehát épen fejlődése korában írt, továbbá számos más becses eredeti adatot. Csak most érthetjük meg e rendkívüli szellem rendkívüli fejlődését. E fejlődés lényege az, hogy Taine voltaképen már husz éves korában készen van. Nem igaz, hogy fájdalmas vallásos vívódásokon ment keresztül, mint némelyek eddig hitték. Nem igaz, hogy az 1848-iki februári forradalom nagy hatással volt lelkére, ezt a philosophiai vallomást márczius 6-án kezdte írni és a nagy eseménynek nyoma sincs benne. Schopenhauer is a szabadságharcz ágyúdörgése mellett írta az okság tételének négyes gyökeréről szóló értekezését. A philosophiának e fanatikusai oly világban élnek, hová ágyú dörgése nem hallik. De Taine szellemének irányát is megismerjük. Taine keresi a történet egyetemes törvényeit. Ez lesz életének tartalma, ezen a föladatán fordul meg minden. Midőn tehát később egészen a történetírásra adja magát, nem válik hűtlenné maga-magához, nem is tér el eredeti irányától, csak ifjúkori programját tetézi be. Addig is minden ezt a célt szolgálja. Ezért tanulja a philosophiát. Itt azután átmegy a philosophus tipikus fejlődésén. A kételkedés gyötri. Gyötri testét, lelkét, boldogtalanná teszi. Így gyötrődött Descartes kétszáz évvel előbb és kétségbeesésében fogadalmat tett, ha Isten megvilágosítja elméjét és kivezeti ebből a sötétségből, a lorettoi szent szűz oltárához fog zarándokolni. A XIX. század philosophusa azonban más légkörben nő fel; Descartes óta nem hiába mult el két évszázad; Descartes gondolataiból született meg az a rendszer, mely a fiatal Tainenek menedéket nyujt: Spinoza pantheismusa. Ez Taine belső életének legfőbb eseménye. Spinozismusából fognak kisarjadzani főbb gondolatai. Spinozistikus lesz egész gondolatvilágának bélyege. Spinoza lesz vezércsillaga életének. Mint Spinoza fogja imádni a természetet, csak nem fogja mondani: Deus sive natura, el fogja hagyni a Deust.

Külső élete eseményei pedig programszerűen bonyolódnak le. Elvégezvén a középiskolát, nagy kitüntetéssel teszi le a két baccalaureatusi vizsgálatot. A versenyvizsgálaton pedig, melylyel az Ecole normaleba való felvételért pályázott,

mint első került ki, noha versenytársai közt később világhírre került tehetségek voltak. About és Sarcey. A nagy alkotások a körülmények szerencsés találkozását is megkövetelik. Ez az óriási munkaerő az Ecole Normaleban oly helyre jut, hol szabadon és mindenképen támogatva csak hajlamainak élhet.

II.

1848 vége felé lépett Taine az École normaleba és ott tanult három évig. Nem részletezhetem tanulmányainak módját és körét, szellemének kialakulását, — gondolnom kell még elvégzendő föladatom nagy terjedelmére — de mégsem szakadhatok el azonnal életének ettől a korszakától, melyben lényének érce még puha, de szinte szemünk előtt keményedik és ölti végleges formáját. Taine nagyon tartózkodó ember volt, mindent a mi egyéniségét, fejlődését, magánéletét illetve, gondosan elrejtette a nyilvánosság előtt; végrendeletében meghagyta, hogy iratai, levelei közül csak a közérdekűeket szabad közzétenni; a család tisztelte is akarátát, de mégis úgy értelmezte, hogy a mi fejlődésére fényt vet, kiadta levelei gyűjteményében. Eddigi életírói közül csak Giraud tekinthetett be ez irásokba, ő is csak utólagosan, midőn műve első kiadása már készen volt. Most látjuk, hogy Tainet egészen csak akkor fogjuk ismerni, ha a gyűjtemény második és harmadik kötete is előttünk lesz, de philosophiai fejlődését huszonöt éves koráig ebből az első kötetből értjük meg és csak most érthetjük meg.

Az Ecole Normale a francia iskolák közt egészen külön helyet foglal el. Névleg középiskolai tanárokat képez, de oly mély és széles alapot vet a tanulmányoknak, annyira számüzi az ilyféle iskolák rémét, az idomítás szellemét, mely különben annyira átjárja a francia közoktatásügyet, hogy ebből az iskolából kerültek ki Franciaország legszabadabb szellemei, legkiválóbb tudósai és írói. Akkor pedig virágjában volt, ha nem is abban, a mi a tudományos nevelést illeti, de a reactio még rá nem tette a kezét, az intézet igazgatója, Dubois és a tanulmányok igazgatója, Vacherot, a kiváló philosophus, oly szabad mozgást engedtek a növendékeknek, hogy éppen ebben az időben a sok tehetséges, törekvő fiatal elme

vitatkozásából, érintkezéséből, egymásra hatásából szellemi elektromossággal telített légkör vette körül, izgatta és éltette ezt a nemes ifjúságot. Sarcey és About emlékezéseiből tudjuk, hogy Taine itt az elsők közt is csakhamar az első lett. Sarcey írja: Többet éreztünk iránta mint barátságot: bámultuk és tiszteltük. Ez a folytonos, megfeszített munkásság, mely azonban sem csorbitotta szellemének nagy szabását, képzeletének elevenségét, jellemének kedvességét, ámulatba ejtett bennünket. Nem volt tanulmány, melybe nem hatolt be végső zugáig; élő szótár volt, melyhez folyton kérdéseinkkel fordultunk és mely hatalmas és barátságos jókedvűséggel hagyott lapozni magában. Történet, bölcsészet, irodalom, természettudomány, matematika és physika — mindben otthonos volt. Nem osztozott a mi ostoba előítéletünkben bizonyos ismeretek, például az élő nyelvek iránt; és míg mi szellemesnek találtuk kicsúfolni angol és német tanárainkat, ő megtanulta ezt a két nyelvet; már akkor gyűjtött anyagot az angol irodalomtörténet számára, melyet később megírt. Óriási spongyához kell hasonlítanom ezt az elmét, mely minden porusán át magába szitta a könyveket, az embereket, a dolgokat; megtelt velök, fölfuvódott és csak meg kellett szorítani, hogy az ismeretek zuhataga áradjon ki kezünk alatt. A legnevezetesebb pedig az volt, hogy ez az egész tudás rendezve, lajstromozva, czimezve élt bámulatos rendben ebben az encyclopædikus főben . . . Arra is ráért, hogy művészettel foglalkozzék; szerette a képeket és értett hozzájuk; imádta a zenét és elég jól zongorázott . . . Nem tudott csevegni mint About; nem szeretett szellemeskedni. De ha egy észmét kifejtett, ritka szabatossággal, bőséggel, választékossággal beszélt. Szelid hangon beszélt, gestus nélkül, egyhangúan, semmi szónoki nem volt benne . . . Arcza és egész személyisége csöndes és a végsőig szívós jellemerőt árult el. A leg-erősebb és a legtürelmesebb akarat lakott benne. (*Souvenirs de jeunesse*. III. éd. Paris 1885.) A külső dolgoknak e rajza kitünő, és nagyon megfelel annak, a mit már tudunk Taineről.

Belsejét főleg Prévost-Paradolhoz írt levelei mutatják, ki egy évvel később lépett az Ecoleba. A főhelyeket idéznem kell, különben hihetetlenek volnának a következtetések. 1849 elején, tehát 21 éves korában írja barátjának, hogy új láthatár nyílt meg előtte a tudományban és az életben.

Természete és meggyőződése nem változtak, de fejlődtek. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a boldogság lehetetlen, a nyugalom az ember legfőbb célja, ehhez pedig megdönthetetlen meggyőzések kellenek. «Nekem vannak, igen is vannak és napról napra megerősödnek és szélesbednek; hiszem, hogy az absolut. lánczolatossá geometriai tudomány lehetséges; dolgozom rajta; már két-három nagy lépést tettem benne. Ki mondta neked, kérdi barátjától, hogy az igazság elérhetetlen? Az csak nem bizonyíték, mert te nem találtad meg. Neked egy hiányzik, a módszer. Nem arról a közönséges módszerről beszélek, melylyel már a philosophiai osztály első hónapjaiban untatnak bennünket. Van egy felsőbb, világosabb biztosabb módszer, a Spinozáé... (i. h. 48. l.). Ime, lényének iránytűje állandóan erre a pontra mutat.

Semmit sem akar az élettől, csak nyugalmat és alkalmat a gondolkodásra. Egyelőre bántja, hogy érzi föladata óriási voltát és ereje fogyatékoságát. Sok szomorú órája van. világfájdalmas érzése, mely nála mélyebb forrásból fakad. Képzelete a tökéletességet, a föltétlent keresi és nem tud meghitt viszonyba kerülni a fogyatékos valósággal. Az emberi élet látványa olyképen hat rá, mint a tenger, mikor vésszszel fenyegeti a hajót. Az ember sajnálja a hajósokat, de a tenger oly nagy, annyi szépség és élet van a hullámok és felhők mozgásában, az emberek erőlködésében, veszedelmükben, hogy az első keserőséget különös öröm érzése váltja föl. «Ez az én érzésem. A tökéletesnek, a dolgok logikai és szükséges kapcsolatának ismerete ismerteti meg velem az ember gyökeres tökéletlenségét és boldogtalanságát, mely az ő igazi természete; de a szükségességnek, a tökéletesnek, ennek a nagy dolognak a látványa édes; az ember igazi életének és igazi természetének látványa megvigasztal engem; az igazságnak és a létezőnek a látványa elegendő ahhoz, hogy a lelket megtöltse és a kinokat eloltsa, melyek a boldogtalanság ismeretének nyomában kelnek. Ezért szeretem annyira a természet dolgait. Az ég, még ha szomorú és ködös is, leveletlen, kopasz fák, az északi szél egyhangú zugása, egy kopár sikság képe, néhány szegényes fűszál mozgása, mely a fagyos levegőben zizeg, mindez szép és elbájol engem és a szabad természet talán az egyetlen dolog, mely teljes elégedést adott nekem.» (I. h. 55. l.) Ez az ember nemcsak olvasta Spinozát,

hanem teljesen átéli, megújítja lelkében. Hogyan lehetett ekkora hatása a fiatal lélekre? Nem is volt rá ekkora hatásal, csak megfelelt neki. Spinoza lett az ifjú Taine philosophusa, mert Taine oly nagyon fogékony volt iránta, hasonlított hozzá. Taine fele úton találkozott Spinozával. Nem fog mindig az ő útján járni, de ez a találkozás mégis döntő esemény Taine életében. Gondolkodásának általános jellemző vonása spinozistikus lesz.

És most szellemi alkatáról már teljesebb képet alkotunk magunknak. Összes szellemi tehetségei közt egy fejlődik ki szinte mértéktelenül, az elméleti gondolkodás, a megismerés ereje. A dolgokat megérteni: neki igazi szenvedélye. Magamagát és a világot és mindent — nem egyszerűen tudni, hanem — átlátni, összefüggésében fölfogni: minden egyebet kiszorít, vagy magába olvaszt lelkéből. Maga mondja magáról, hogy a művészeteket is csak a gondolat révén, a szépet a philosophia és az elemzés útján értette meg (i. h. 79. l.) Neki jóformán minden csak tárgy, melyhez csak a megismerés viszonyát ismeri. Fog ő ismeretanyagot, *tényeket* gyűjteni, mint az angolok, de sohasem az angolok módjára; sohasem a tudósoknak azzal a maniakalis buzgalommal, mely lassan-lassan a gyűjtés kedvéért való gyűjtést mindenmű gyűjtő égő szenvedélyévé teszi. Rengeteg tudása csak előfoka annak, a mit fődolognak tekint, a megértésnek. A megértés, ha ily abszolút hatalomra tesz szert egy lélekben, csak a tudás rendszeresítésében talál megnyugvást. A rendszer föltételezi, hogy tételeink hierarchikus rendbe kerüljenek, a részlegesegek egyetemesek, az egyetemesek egyetemesebbek alá rendelődjenek. Ezért mondja Taine magáról, hogy szereti az egyetemesítést. Vacherot azt mondja róla, hogy ő volt a legkiválóbb, a legmunkásabb tanítványa. Bámulatosan sokat tudott. Példátlan hévvel gyűjtötte az ismereteket. Kitűnt fölfogása finomságával, gyorsaságával és erejével. Csak nagyon is gyorsan ért meg, fog föl, ítél és formuláz. Tulságosan szereti a formulákat és definitiókat, melyeknek nagyon is sokszor föláldozza a valóságot, a nélkül, hogy sejténé, mert teljesen őszinte. Taine kiváló tanár lesz, de azonfölül és mindenekelelőtt elsőrendű tudós. Szelid, jellemű, szeretetreméltó modorú, de rendíthetetlenül erős lélek, elannyira, hogy senki- nek gondolkodása rá hatással nincsen. Egyébiránt nem ebből

a világból való. Spinoza jelszava lesz az övé: él, hogy gondolkodjék. A mi erkölcsiségét illeti, azt hiszem, ez az előkelő, kivételes lélek nem ismer más szenvedélyt, mint az igazságot. (I. h. 123. 4. l.) Soha tanár nem találta ki úgy növendéke jellemét. Tegyük hozzá, miért kellett Tainenek Spinozát szeretnie. Mert Spinoza metaphysikai rendszere leginkább megfelel ily elmének. A tételek matematikai szigorúsággal következnek egymásból. Az egész rendszer egy csúcspan végződik. Az egész világ olyan, hogy megérthető, a szükségesség fonalán következnek a jelenségek, épen úgy, mint a rendszerben az elméleti tételek. A világ jelenségeinek rendszere azonos a gondolatok rendszerével. Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum. És ezt átlátni a legfőbb, az egyedüli boldogság a földön. Taine lelkének minden zugába bevilágíthatunk. Még szomorúságát is értjük, mert a megértés legnagyobb örömei is hűvösek és melancholikusak. A természet iránt érzett szeretete is beleillik ebbe a lélekbe, mely korán szokott a magányossághoz és melyet az élet heve és irrationalizmusa jobban nyugtalanított, mint a néma természet. És hogy így megértjük a fiatal Tainet, nem a mi érdemünk, egyesegyedül az övé. Az ő lelkénél világosabb, átlátszóbb alig létezett. Ő maga olyan mint egy matematikai demonstráció.

III.

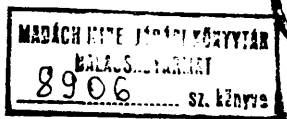
De vissza kell térnünk, a keret kedvéért, Taine életének külső körülményeihez. Mondottuk, hogy élete folyása egyenes volt, de egy pont kivételével, melynél, ha Taine szemével nézzük, erősen megtört. Midőn 1851-ben az Ecole legkitünőbb növendéke tanári vizsgálatra jelentkezett (agrégation de philosophie), a Sorbonne tiszteletreméltó bírái fényesen megbuktatták, alighanem Spinoza miatt, kit a jelölt nagyon is jól ismert. Jellemző, hogy a vizsgáló bizottságnak ezt az egy jelentését közzé nem tették, hogy azután egészen elveszett, sőt együtt veszett vele Taine egész dossierje. Sebzett öntudattal, de egyébként elég nyugodt lélekkel viselte el kudarczát és újabb kísérletre készült. Közben elfogadta a helyettes tanárságot a neverssi collège philosophiai osztályában, de rövid tanári pályája újabb meg újabb kudar-

czokat tartogatott számára. Tanulmányai persze nem pihennek. Vizsgálataira előkészít egy nagy értekezést az érzetekről; Hegelt akarta volna tárgyalni, de Vacherot lebeszélte, mert a Sorbonne gyanús szemmel nézte Hegelt. Behatóan foglalkozik természettudományokkal, a nélkül hogy pantheistikus világfölfogása megrendülne, csak modernné válik; megtelik a német philosophia és Goethe révén vitalistikus szellemmel; a világ nem pusztá matematikai egyenlet, hanem élő organismus gyanánt tűnik föl előtte De a közbejött politikai események még ezt a philosophiai anachorétát is fölrázzák elmékedéseiből. A deczemberi államcsiny után a tanári testület fölratot szerkeszt, melyben nemcsak hű odaadását, de halálját is kifejezi az államcsiny szerzőjének. Taine nem írja alá. De miután a plebiscite hét millió szavazattal szentesítette az államcsinyt, Taine is megadta magát és letette a megkivánt hűségeskűt. Közben megszüntették a philosophiai agregatiót — a philosophia úgy látszik nem illett be az új rendszerbe — és Taine kénytelen volt nem pályát, de vizsgálatot változtatni és az irodalmi agregatióra készülni. Közben fölmentik állásától egy kedves intelem kíséretében, melylyel a közoktatási miniszter, H. Fortoul tudtára adja, hogy a rhetorikai tanszék helyettesévé nevezi ki Poitiersben, de ha továbbra is veszedelmes elméleteinek hive marad, kénytelen lesz lemondani szolgálatairól. (Je me verrais dans la nécessité de renoncer à vos services. I. h. 251. l.) Taine elfoglalja új állását; ragaszkodik a tanársághoz, melyben tudományos munkássága kielégítő és egyedüli menedékhelyét látja. Újabb csapásszámba megy, hogy az 1852. évre az irodalmi vizsgálatokat is felfüggesztik. Tainenek nem marad egyéb hátra, mint doctoratusra készülni, a mi tanári előmenetelét biztosítaná. Két dolgozatot ír, egyet francia nyelven az érzetekről, egyet latinul a külső észrevevésről. Ezek a kérdések most már éveken át foglalkoztatják, e dolgozataiból sarjadzik majd ki nagy lélektani munkája. De a Sorbonne ezúttal is bevehetetlennek bizonyult, visszautasítja Taine dolgozatait. Nem felejtette el Taine szóbeli vizsgálatát, melynek szelleme romlással fenyegeti az Universitét és a philosophiai oktatást; most még nagyobb eretnekségeket talált Taine írásaiban. De bármennyire bánthatta is Taine lelkét ez a második bukás, szándékában meg nem ingatja. De

minthogy philosophiáról írni és beszélni rá nézve veszedelmesnek bizonyult, most irodalmi doktoratusra készül. És hogy újra balsors ne érhesse, most előre bejelenti, hogy Lafontaineről szándékozik írni és előre megkérdezi az illetőtől, mily eredményekhez jusson, hogy eszméi számára így előre egészségi és lapossági passust eszközölgjön ki. (I. h. 297. l.) Még ezzel sem érték véget az ő kis megpróbáltatásai. 1852 végén új állásért kell folyamodnia és ámbár Poitiersben nagyon óvatos volt és nézete szerint nagyon alkalmazkodott fölebbvalói szelleméhez, mégis keményen megbüntették és Besançonba helyezték át az első osztályba! Ez egyértelmű volt a felmentésével. Taine most nem ellenkezett tovább, Párisba ment, szabadságot kért, melyet örömmel megadtak neki és írta értekezéseit. Megírta *Lafontaine*jét francia nyelven és a *De personis Platonist* latinul. Közben leczkéket adott, hogy vagyona csekély jövedelmét annyival megszerezze, a mennyi szerény életmódjához szükséges volt. A többi időt főleg a természettudományoknak szentelte. 1853-ban május végén végre doktorrá avatják. De minthogy a tanárságról egyelőre le kell mondania, azonnal egy akadémiai pályakérdésen dolgozik, mely *Titus Livius*ról szól. Némi incidensek után a pályadíjat megnyeri, és ezentúl tíz éven át csak az irodalomnak él. Küzdelmei és szenvedései mély nyomokat hagytak benne. 1854-ben egészen kimerült állapotban a pyrenæi fürdőkbe kellett mennie, de ez a csupa ész ember betegségét is értékesítette. Ez útjából hozta haza egyik legszebb könyvét, a *Voyage aux Pyrénées*, mely 1855-ben jelent meg. A *Titus Livius* csak ezután, bizonyos correcturák után láthatott napvilágot 1856-ban. És mintha a vizsgálatok elmúltával és a tanári pályáról való lemondásával nagy gát tűnt volna el, mely tanulmányai eredményét hatalmasan földuzzasztotta lelkében: most csak úgy ontja az irodalmi munkákat. Monod összeszámította, hogy 1855-ben tizenhét tanulmányt tett közzé a *Revue de l'instruction publique*ban, 1856-ban huszat. Ugyanekkor kezdi publikatióit a *Revue des deux mondes*ban és 1856-ban a *Journal des Débats*ban. A legkülönbözőbb tárgyokról ír ez a bámulatosan encyklopædikus fő, de nagy munkái is előbb fejezetenkint jelennek meg. Így kapjuk a francia philosophia történetét a XIX. században, mely nem ugyan bosszúirat a Sorbonne philosophusai ellen,

de oszlató kritikájával, játszi hangjával, szellemes formájával mégis úgy hat, mintha az volna és Tainet egyszerre az ifjú Franciaország egyik fővezérévé avatja. A könyv 1857-ben jelent meg. A szenvedélyes kritikákra Taine egy szóval sem felelt, bölcsen vélekedvén, hogy a polemia a legtöbb esetben igen áldatlan, terméketlen, idővesztegető foglalkozás. 1858-ban jelent meg esszaiinek első gyűjteménye és 1864 elején az angol irodalomtörténet, melyből számos részlet előbb az említett folyóiratokban látott napvilágot. Mily óriási munkásság, mely nemcsak nem lankad, hanem minden új győzelméből újabbakra szerez erőt. Most végre a kormány is elfelejtette régi igazságtalanságait. 1863-ban Duruy miniszter kinevezi examinátornak a Saint-Cyri fővételi versenyvizsgálatokhoz. És ámbár az Akadémia Angol irodalomtörténetétől megvonja a jutalmat, de a mi példátlan eset volt, azt határozza, hogy másnak sem adja ki és e miatt támadt keserőségeit oly kevésbé felejtí, hogy Tainenek 1878-ig kell várnia, míg tagjává választja. Ugyancsak 1864-ben kinevezik az Ecole des beaux arts æsthetikai tanszékére. Ekkor írja meg azt a ragyogó művét, mely *Voyages en Italie* czime alatt egyike legelterjedtebb munkáinak és mely először a *Revue des deux mondes*ban, 1866-ban könyvalakban két kötetben jelent meg. Tanszéke is gazdag irodalmi gyümölcsöket hoz. A *művészet philosophiája* című műve ugyancsak ez években keletkezik és részenként jelenik meg 1865—1869-ig; 1865-ben a kisebb vagy különálló dolgozatok hajlékot találnak az *Essaik* második gyűjteményében. És mintha ki is akarta volna pihentetni elméjét e súlyos munkáktól, 1863—1865-ben barátja Marcellin lapjában, a *Vie parisienne*ben szellemtől szikrázó tárczákat írt a párisi életről, melyek 1867-ben összegyűjtve jelentek meg az angol humoristákra emlékeztető czímmel: *Graindorge (Árpa-szem)* Tamás úr élete és nézetei. És mlg ezek hogy úgy mondjam a fölszinen történtek, egy további műve hasonlít azokhoz a hegyi folyókhoz, melyek hol a fölszínre kerülnek, hol a föld mélyében folytatják útjokat, míg mindenféle járuléktól megdagadva végleg kitörnek. Említettük a doktorátusra írt nagy lélektani értekezését az érzetekről; erről és az értelem elméletéről sokszor esik szó leveleiben; egész irodalmi munkássága különben is lélektani alapokon nyugszik és lélektani kérdések körül forog. S míg 1860—1870-ig ennyi könyve

jelenik meg, az Angol irodalomtörténet, A művészet philo-
sophiája, az olasz út, az Essaik, a Graindorge, ezt a hihe-
tetlen termékenységet épen 1870-ben betetőzi az *Intelli-
genceról* szóló két kötet, philosophiai világfölfogásának érett,
korszakos formulázása. Élete is virágzásnak indult. 1868-ban,
negyven éves korában, nőül vette Denuelle kisasszonyt, egy
hires párisi építész leányát, ki méltó társa lett szellemi és
szívbeli életének és a komor philosophus előtt a földi bol-
dogságnak eddig előtte elzárt világát is megnyitotta. Ezentúl
külső életét is magához és nagy szerepéhez méltóvá alakít-
hatta. Gyönyörű birtokot vett az Annecy tó partján, a hol az
év nagy részét termékeny magányosságban tölthette. Mert ez
az elastikus szellem még távolról sem tekintette földadatát
befejezettnek. Több ízben fordult meg Angliában és ez utazá-
sok eredménye egyik legszebb könyve a *Notes sur l'Angleterre*.
1871-ben. De ekkor talán még maga sem sejtette, hogy szel-
lemi tevékenysége új, nagy feladatot fog maga elé tűzni.
A német-francia háború őt is, ki népek életét, lelkét, kifejlé-
sét oly éles számmal nézte, a földig sújtotta. Számot akart
maganak és a világnak adni, hogyan sülyedhetett Francia-
ország ennyire. Ő, ki eddig mégis inkább irodalmi, aësthe-
tikai, philosophiai, lélektani kérdésekkel foglalkozott, most
Franciaország egész lelkét kezdte vizsgálni, hogy hazája be-
tegségéről és a betegség gyógyszeréről véleményt mondhas-
son. 44 éves korában fölcsapott historikusnak. Élénken em-
lékszem, mily ámulat fogott el bennünket 1874-ben, midőn
az Ecole libre des sciences politiquesban, melynek egyik
alapítója volt, előadást tartott a francia forradalom okairól.
De a miben akkor oly meglepő, új fordulatot láttunk, azt
ma szelleme turmészetes kifejlésének ismerjük föl. Kezdtől
fogva a történeti fejlődés törvényeinek keresését tűzte ki
céljául. Angol irodalomtörténete nem is irodalomtörténet,
a mint szokás írni, hanem az irodalmi művek értékesítése a
faj, a nép lelkének a megismerésére, a mi ő szerinte a fő-
dolog a történetben. Hasonló természetűek művészettörté-
neti művei. Irodalom, művészet, tudomány ő előtte docu-
mentumok, melyek a történeti élet mozgató erőit tárják föl
előttünk. Nem természetes-e, hogy most ezt a módszert saját
hazája történetére alkalmazta? Csak ki kellett bővitenie mód-
szerét és ennek alkalmazását. Eddig a főcél volt a nép, a

sz. f. 12. 6/12

faj lelkének megismerése; forrásokul szolgáltak irodalom, tudomány, művészet, állami és társadalmi élet, de ez utóbbi inkább mellékesen. Most ez nyomult előtérbe és a cél is tágabb lett: a nép, a faj fölismert lelkéből meg akarja magyarázni népe történetének viszontagságait. Gyakorlativá teszi tudományát a szó legfelső és legnemesebb értelmében. Franciaország betegségének legmélyebb okait és a betegség leghatékonyabb orvosságát keresi. Ismeri az új feladat óriási nehézségeit, mert hiszen új fajta forrásokat kell vizsgálnia, melyek nem oly kényelmesen hozzáférhetők és melyek tárgyalása az értelem új fegyelmezését is megköveteli. Ifjúkori energiája ébred föl benne. Lemond minden állásáról, abbahagyja a tanítást, gyűjti emberfölöttinek látszó erővel a rettenetes nagy anyagot, melynek földolgozását 1875-ben kezdi közzétenni. Eleinte minden harmadik évben jelen meg egy-egy kötet, 1878-ban, 1881-ben, 1884-ben; az V. csak 1890-ben láthatott napvilágot, a VI. kevéssel halála után, mely végre pihenést parancsolt e gyöngye testben lakó hatalmas léleknek. Meghalt 1893 márcz. 5. De azóta sem hallgatótt el egészen. 1894-ben egy új kötet *Essai*t gyűjtöttek kisebb dolgozataiból és 2—3 kötetre való anyag most is van még. 1896-ban kiadhatták francia úti jegyzeteit, melyeket napról napra irt, utazásai közben, de a melyek formáján még se kellett változtatni. És most jelennek meg levelei, melyek e rendkívüli ember egyéniségét is megközelíthetővé teszik. Száz évben egyszer látunk ilyet, ha egy nagy tehetség, egy nagy munkaerő és az igazság keresésének ekkora szenvedélye így találkoznak egy emberben.

IV.

Mi ennek a nagy munkásságnak szellemi tartalma, egyisége? Mi az, a mi benne új és értékes? Mivel növelte Taine szellemi birtokunkat? És ha nem szabad is részletekbe bocsátkoznunk és idézetek halmazával meg discussiókkal fölfogásunkat megtámasztanunk, a földolgozó általános jellemzéséről és megítéléséről e helyen sem szabad lemondanunk. Épen Tainétól tanultuk, hogy a legjelentősebb emberek és művek velejét mikép kell néhány főtételbe foglalnunk. Főadatunk egy részét maga Taine teszi könnyűvé. Ez a legöntudatosabb

író számtalan helyen formulázta, szabatosan és szigorúan, világfölfogását, módszerét, törekvése czélpontjait és indítékait. Az angol irodalomtörténet bevezetése egész módszertani értekezés. Az előszó az *Essaik* első gyűjteményéhez programját adja kritikáinak. A *Philosophes classiques*ban már korán vázolta philosophiája alap gondolatait. Carlyle és Stuart Mill elemzésében, főleg az utóbbiában kifejti, miben egyezik velük, miben tér el tőlük. Az *Intelligence*ben nemcsak lélektant, de philosophiát is ad. Egyénisége is, bár sehol sem tolja előtérbe, mégis kénytelen-kelletlen elárulja magát számos, őt közelről érintő essziben, például melyet személyes barátjairól, Woepkéről, Marcellinről írt, vagy melyben azokat az írókat tárgyalja, kikkel együtt érez, például Balzac, Stendhal rajzában. Graindorgeban is, bár egy amerikai disznókereskedő álarcza mögé bujik, ez átlátszó álarczon keresztül könnyen Tainenak, a satirától kissé szomorú, elmélázó arczára ismerünk. A *Voyage aux Pyrénées*ben sem vonja meg tőlünk egyénisége megnyilatkozásait. *Angol irodalomtörténete* is tele van egyéni vonatkozásokkal. Igaz, hogy életének jelszava, Spinozaként, sine ira et studio tekinteni az emberi dolgokat, de ehhez a jelszóhoz csak annyiban ragaszkodik, hogy soha, sehol, semmiben alantas érdek, köznapi érzés, gyűlölet vagy szeretet nem vezérli. De se nem száraz, se nem színtelen, se nem hideg író. Indulat nélkül soha senki nem hódította meg az embereket. Tainet nagy szenvedély hevíti, az igazság szenvedélye, az egyetemes igazságok nagy szeretete, melylyel az ellentállókat is magával tudja ragadni. A ki ő rá bizza magát, azonnal érzi, hogy ez az ember csak egyet akar, megismerni a dolgot és meggyőzni bennünket igazáról, de nem azért, hogy neki legyen igaza, hanem hogy az igazságnak megadassék minden dicsőség. Semmiféle hiúság nem bántja. Ennyiben egészen objektív szellem. Az is spinozistikus vonás benne, hogy azokat a jelenségeket, melyekben a dolgok természetete erősebben nyilvánul, lelkesítik; kiváló érzéke van emberi dolgok nagysága iránt. Nagy erejét minden nagy erő rokonszenvesen érinti. Legelvontabb okoskodásaiban, legobjectivebb elemzéseiben lendület, rejtett melegség, és az előrehatoláson érzett gyönyörűség nyilatkozik. Bizalmunkat még növeli, hogy érezzük benne, hogy ez az ember nem

magának ír, tanítani akar bennünket. Nagyon rosszul tettek, kik őt a tanári pályától elzárták, mert született tanító volt. Nem nyugszik, míg meg nem értették, míg meg nem győzött bennünket. Így is ír. Világosan és elevenen. Halkan kezdi és mindig erősíti hangját, míg végre teljes akkordban hangzik. Az elmének azt a játékát, melyet szellemességnek nevezünk, nem szereti. De mindig találóbban, mindig koncentráltabban formulázza gondolatát, míg végre gondolat és szó egészen egybeolvad: stílusának jellemző vonása. Van valami szónoki benne, de a szónoki dísz nála csak egy: a gondolatnak minél plasztikusabb kifejezése. Rendkívül szereti a hasonlatot, mert a világosítás nehéz műveletét ez támogatja legnagyobb mértékben. Kifogyhatatlan a színes, találó, suggestív hasonlatokban. Az ő előadásában a gondolatok igazán megelevenednek. A legelvontabbat is valamely konkrét jelenséghez köti; ha a lélektanban egy lelki jelenséget fejteget, akkor ő maga lép föl, sétál velünk a Szajna partján és a látottakhoz, tapasztaltakhoz fűzi elvont okoskodásait. Van phantáziája, de ez annyira fegyelmezve van, hogy egészen intelligentiája szolgálatában áll, mint egyébként minden benne. Olybá tűnik föl előttünk, mint egy magányos vándor, ki szomorúságában nagyon szereti a természetet, de bármit lát, embert vagy világot, mindenben keresztül a nagy Egységet keresi, az Egyet és Mindent, az Örökkévalót, a Törvényt. Mihelyt ezt pillantotta meg, szeme fényleni kezd, arczát pir borítja, hangja megszólal és hirdeti az Igazságot. A ki ily módon gondolkodik és beszél, és maga magát is oly nyugodtan elemzi, mintha idegen volna, hogyan lehet azt meg nem érteni, főleg mióta leveleiben legbenső vallomásai is előttünk vannak?

Taine szelleme tartalmát fejlődéséből, melynek megindulásáról már szólnunk kellett, érthetjük meg legjobban. Taine fejlődése pedig ép oly átlátszó, mint elméjének alkata. Hasonlít az organikus testek fejlődéséhez. Rövidítve és koncentrálván ismétli az egész korszak fejlődését. Taine néhány év alatt átéli az elmúlt századok fejlődését, hogy képessé váljék a maga kora földadatainak fölfogására és megfejtésére. Mert csak az fejlődik szerencsés és egészséges módon, ki ezen az úton oda jut, hogy a maga kora kérdéseit érti meg és azokra keresi a feleletet.

A spinozismusból, mint láttuk, indul, még pedig annak eredeti formájából, melynek matematikai jellege van. A matematikai gondolkodás ébredésével kezdődött a modern tudomány, e gondolkodásnak általánosításával a modern philozophia és épenséggel nem véletlen, hogy a modern philozophiának első formulázója, Descartes, nagy matematikus is és utódja Spinoza matematikai módszer szerint, *more geometrico*, tanítja a philozóphiát. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy Franciaország a matematikai szellem, a matematikai *philosophia* hazája. A francia szellemben leg-erősebb a szükséglet a gondolkodásban való rend, világosság, módszer és rendszer iránt, és ki mit szeret, ahhoz ért is. Sokat beszéltek Taine szellemének nem francia vonásairól, melyek hol a német, hol az angol szellemre emlékeztetnek. Ő maga tényleg bámulatosan elsajátította e két nemzeti szellem ismeretét. De mindig francia maradt, telivér francia, kinek istensége a módszer és rendszer, ki szereti a matematikát és mindent matematizál. Egy Beethoven-szonata hallatára mondta, hogy szép mint egy *syllogismus*. Ő nevezte a történetet eleven geometriának. Nem is véletlen, hogy ez a matematikai irány legtovább él Franciaországban. Kant már 1762-ben megdönti azt a tételt, hogy a matematikai módszer megfelel a *philosophiának*: Holbach báró még 1778-ban kiadja a *Système de la nature*-t, mely a matematikai szellem materialistikus hajtása.

Az első, ki a matematikai pantheismus merevségét átlátja és megdönti, Leibnitz, a ki a XVII. század *bête noire*-jét, Aristotelest, rehabilitálja, tőle tanulja az organismus gondolatát, melyre hovatovább a kor természettudománya is rászegzi tekintetét. A XVIII. század végén, mikor a francia szellem még mindig *mechanismus*-nak hirdeti a világot, a németek már kezdik az organismus képe alatt fölfogni és az organikus világ titkait kutatják és fokonkint fölfedezik. Goethe és Schelling is pantheisták, de az ő fölfogásukban a világegyetem élő organismus, melynek részei úgy viszonylanak egymáshoz, mint az organismus tagjai. Ezzel a német gondolkodás egy heurisztikus gondolatra tett szert, mely megújítja az összes tudományokat és ámbár szertelen *speculatióban* vissza is éltek vele, mégis a legtermékenyebbnek bizonyult. Az organismus jellemző sajátosságai, hogy egyes

részei nem conglomeratumot alkotnak, hanem egységet, hogy ez az egység olyképen variálható, hogy ha az egyik része változik, a többiek is mind megfelelő változáson mennek keresztül, hogy az organismus sajátosságai közt van hierarchia, vannak fölebb és alárendeltek; vannak, melyekből mások következnek, esetleg van oly egy, melyből mind a többi megérthető, végül az organismust jellemzi, hogy fejlődik, hogy nem agglomeratio, mechanikus összetétel útján keletkezik, hogy mindjárt az egész van meg, csak nem élesen differentiálva, inkább mint vázlat, mely mindinkább szinesedik, teljesedik és növekedik. Meglehet, hogy maga az organismus is csak specialis esete a mechanismusnak, de ez épenséggel nem érinti az organistikus fölfogás nagy heuristikus értékét. Az egész német philosophia ezen fölfogás hatása alatt áll és az organikus testek tudománya is egészen új fejlődésnek indul, midőn a specifikus organistikus sajátosságok vizsgálat alá kerülnek. Taine gyorsan átmegegy a modern philosophiai fejlődésnek ezen a phasisán is. Már 1851-ben írja Prévost-Paradolnak: Egyik része a világnak föltételezi a másikat, mint az emberi testnek egyik szerve szükségessé teszi mint a többieket; és a világ egy, mint az emberi test (et le monde est un comme le corps humain i. h. 151. l.). Igaz, hogy ez a fölfogás még nagyon gyanusan elegendik az eredeti spinozizmussal, hogy az egész világot egyetlen egy törvényből, a létező önfenntartásából akarja leszármaztatni, de az organismus gondolata nem távozik többé lelkéből. Ugyane leveléből látjuk is, hogy természettudományi tanulmányok hatoltak be speculatiójába, melyekre épen Prévost-Paradol buzdította. «Mialatt én neked Spinozát adtam, írja ugyanebben a levélben, te Burdachot adtad nekem (ki a Schelling-féle természet-philosophia egyik főembere volt) és Geoffroy-Saint-Hilairet (hires francia zoologus), én természetvizsgáló lettem (naturalista), te meg metaphysikus (152 l.). Majd később, 1864-ben, azt írja E. Havetnek (l. Monod könyvében 115 l. és tovább): Soha sem állítottam, hogy a történetben, vagy az erkölcsi tudományokban a geometriaiakhoz hasonló theorémák vannak. A történet nem a geometriához hasonlít, hanem a physiologiához és a zoologiához. Valamint hogy állandó, de mennyiségileg meg nem mérhető viszonyok állnak fenn az élő test organumai és functiói között, azonképen vannak

szabatos, de számbeli megbecsülésre nem alkalmas viszonyok a tények ama csoportjai közt, melyek a társadalmi és erkölcsi életet alkotják . . . Carlyleról való gondolatai közt pedig ezt találjuk: Az utóbbi ötven év óta Németországban kidolgozott összes eszmék egyetlen-egyre vezethetők vissza, a fejlődésére (*Entwicklung*), melynek értelmében valamely csoport összes részeit egymáshoz tartozóknak és egymást kiegészítőnek (*solidaires et complémentaires*) tekintjük, úgy hogy mindegyik szükségessé teszi a többit és valamennyi együtt, egymásra következésekben és ellentéteikben nyilvánvalóvá teszik azt a belső kvalitást, mely összehozza és termi őket. (*Litt. angl.* V. 271. s köv.) Ide kapcsolja ő be a francia szellemnek, melynek képviselője gyanánt érzi magát, szerepét és hivatását a jelenben. Világossá kell tennie és alkalmaznia a német szellem e vívmányát.

De ennek megértésére még egy fejlődési phasis ismerete szükséges. A mechanistikus és vitalistikus philosophia kizárólag Franciaországban és Németországban fejlődik, míg az angol szellem egészen más úton jár.

Mindegyik philosophiai irány egy-egy modern tudományra támaszkodik, ennek módszereit egyetemesíti, annak vezérlő gondolatát alkalmazza. A mechanistikus philosophia a matematikából indul és végül a világegyetemet geometriai módon fogja föl. A vitalistikus az élet jelenségeit nézi, az organismus eszméjét teszi uralkodóvá és végül a világegyetemet egységes nagy élő valónak tekinti, melynek vannak organumai és van fejlődése. Az angolok egyáltalán idegenkednek ezektől a nagy egyetemesítő gondolatoktól. Bacon, a legbátrabb köztök, ki az egész tudást meg akarja újítani, (*instauratio magna*), végül csak a kísérleti módszer elméletével gazdagítja a tudományt; Locke főleg az ismeretek eredetét vizsgálja és még inkább megerősíti az angol szellemet a philosophiai egyetemesítések iránt érzett idegenkedésében. Hume a legkritikusabb és a legskeptikusabb valamennyi között. Ki akarja mutatni, hogy igazi ismeret csak az érzéki benyomásokban található, hogy minden más ismeret csak az érzéki benyomásokból ered és annyiban igaz, a mennyiben megfelel ezeknek, végül pedig, hogy ép ezért az igazi ismeret nem lehet egyéb, mint tapasztalati tények és tapasztalati ténykapcsolatok constatalása és minden. mi a tapasztalaton

kivül van, kétséges. Csak a tapasztalati tudás igazi tudás és a tapasztalati tudás csak tények tudása. Ez a philosophia párhuzamosan fejlődik a francziával és némettel, de a XVIII. században behatol a francia gondolkodásba, és részben a sensualistikus, részben a materialisztikus iskolában érvényesül, míg Németországban minden törekvés odairányul ezt az irányt megegyeztetni a némettel és a mi benne létrejogosult, egy magasabb fölfogás integrans részévé tenni. Ennek a nagy egyeztetési iránynak első képviselője Leibnitz, a második Kant. Franciaországban még Taine föllépése előtt Comte áll legközelebb Hume fölfogásához; ő is ellensége minden metaphysikának, ő is tények és tények viszonyainak konstatálására szorítja a philosophiát, csak skepticizmusa nem oly gyökeres, az egyetemes gondolatokban nem csak hisz, hanem épen erre alapítja positiv philosophiáját, azonfölül sajátos történeti fölfogást a szellemi élet fejlődéséről kapcsol össze positivismusával és végül a társadalmi tudományok művelésébe helyezi át gondolkodása súlypontját. A francia szellem a maga matematikai hajlamaival huzódik a rideg Humeismustól. Comte is első sorban matematikus volt és a matematikából indult, Taine is kivált matematikai hajlamaival és bár nem foglalkozott behatóan matematikával, a matematikai fölfogásmód mindvégig megmaradt benne. De az angol empiristikus phásist megtaláljuk gondolkodása fejlődésében. Láttuk, hogy szinte kezdettől fogva foglalkozott az ismeretek eredetének kérdésével, az érzetekkel és észrevevésekkel; az értelem egész lélektanát megírni legkorábbi irodalmi tervei közé tartozik. Ezen a révén ismerkedhetett meg az angolokkal, kiknek kutatási módszere különben az összes positiv tudományokban diadalmaszkodott. Midőn Taine lemondott a tanári pályáról és Párisban készült a doktoratusra, igen behatóan foglalkozott physiologiával, zoologiával, orvosi tudományokkal és e tudományokban a szellem határozottan antimetaphysikus, minden speculatiótól tartózkodó és ha nem is skeptikus, de mégis főképp tények constatálására szorítókozó és tényeket csak nagyon óvatosan egyetemesítő volt.

Ime az újkori philosophiai fejlődésnek három nagy phásisa, a mechanismus, a vitalismus, az empirismus; ezeket élte át Taine, ezek hatottak gondolkodására, ezek sajátos

synthesise biztosít neki helyet a XIX. század gondolkodói közt, ezekből fakad azután, a mivel ő növelte a XIX. század szellemi kincsét. Csak meg kell még kísértetnünk föltüntetni, ámbár ez ily általánosságban épen nem könnyű, hogyan hatották át egymást ezek az elemek az ő gondolkodásában. Más helyen részletesen ki fogom mutatni, hogy legmélyebb nyomokat hagyott benne Spinoza monistikus világfölfogása. Igaz, hogy az angoloktól megtanulta, hogy a substantia fogalma csak subjectiv mivoltú, lélektanilag keletkezett lát-szat, melynek objectiv értéke nincsen, Spinoza világfölfogása pedig egészen a substantia fogalmán épül. Ezért nem ismerték föl eddig Taine kifejlett világfölfogásában a spinozismust. De nem képzelhetünk-e el spinozismust Spinoza substantiája nélkül? Spinoza rendszerének főgondolata másképp is formulázható. A fődog az benne, hogy szellemi és anyagi jelen-ségek nem két különböző sorozata a jelenségeknek, hanem azon egy sorozatnak két különböző oldala, továbbá, hogy ez a sorozat nem a véletlen műve, hanem a szükséges kapcsolat eltéphetetlen kötelékével van egymáshoz fűzve, végre, hogy e sorozat a maga egészében egységet alkot. Három tehát lényeges. Minden egy, minden szükséges és a dolgok meg a gondolatok rendje azoney. Ime, a substantia fogalmát kihagytuk az egész gondolatsorból és a gondolatsor megáll. Így hagyja ki Taine is. Taine tanítja, hogy lelki és testi je-lenségek olyan, mint egy két nyelven írott könyv, mint egy idegen nyelven írott könyv interlinearis fordítással; ugyanaz az értelem, de kettős a nyelv. Némely helyütt az egyik szö-veget tudjuk olvasni és megérteni, más helyen a másikat; a fizikai jelenségeknek nem ismerjük szellemi æquivalensét, a szellemieknek nem materialis megfelelőjét; de a könyv egy, az értelem egy és a megfeleléség kitalálása a haladó tu-domány föladata. Ez a nézete tehát spinozistikus. De a substantia fogalmának is van æquivalence az ő gondolkodá-sában, melyet két helyen fejteget, a *Philosophes classiques*-ben (1857) és a Stuart Mill-t tárgyaló remek essaiben, mely-ről maga Mill mondotta, hogy lehetetlen kevés lapon pontos-sabb és teljesebb képet adni művének, mint philosophiai elmélet összességének tartalmáról. (*Le positivisme anglais*. 2. éd. 1878. Préface datálva «1864 január», 5 l.) E helyeken megmondja, mennyiben követi az angol empirismust, hol tér

el tőle. A *Philosophes classiques*ban, a könyv végén, két philosphus beszél egymással, Péter és Pál. Péter egészen a tapasztalat embere, Pál: maga Taine, kinek két legjobban elhasznált könyve Spinoza *Ethikája* és Hegel *Logikája*. Pál is a tényekből indul, de ez csak a kezdet. A tények közt van hierarchia. Vannak részletes és vannak egyetemes tények, vannak tények, melyek okozatok, tények, melyek okok és tények, melyek okok okai és így tovább. Milyen tehát eljárásunk? Mindig a tények körében maradunk, csak tények csoportosításával foglalkozunk. Mikor a csoportok megvannak, minden csoportot helyettesítünk azon tény által, melyből leszármazik. Azután a tényt egy formula alá hozzuk. Majd csoportba szedjük az egyes formulákat és keressük azt a magasabb rendű tényt, melyből levezethetők. Ezt folytatva, elérünk azon egyetlen tényhez, mely a többinek mind oka. És hogyan jutunk el az egyetemes, a fölérendelt tényekhez? Abstractió útján, ügyelvén arra, a mi a csoportban azonos. Taine lélektana majd később be fogja bizonyítani, hogy az értelem főműködése az abstractió. Ha majd a tudomány ezt a munkát az egész világra, az egész történetre nézve elvégezte, akkor eltűnik szemünk elől a mindenség, mint azt elménk közönségesen látja. A tények formulákba szorultak össze; a világ rendszerré lett, megalakult a tudomány. Most keresni fogjuk a legfőbb formulát, tényt, törvényt, mert ez a három egy. Most tudjuk, mit értsünk természetén. A szükségességek e láncolatában a világ egységes, oszthatatlan lényt képez, melynek tagjait az egyes jelenségek képezik. A dolgok végső csúcán, az elérhetetlen éther fényözönében felhangzik az örök axioma és e formulának folyton terjedő összhangjából, kimeríthetetlen hullámzásából támad a mindenség . . . Minden élet annak az egynek a mozzanata, minden lény annak az egynek a formája. Belőle fakad a dolgok sora, melyeket törhetetlen szükségesség láncza kapcsol egymáshoz. Nincs neve: az indifferens, a végtelen, mindenható teremtő erő, egy név sem meríti ki teljesen s ha nyugodt fönségében élénk tárul, nincs emberi elme, melyet rettegés és bámulás földre ne sujtana. De ugyane pillanatban az elme föl is magasztosul; elfeledi halandó kicsinyes voltát; rokonérzéssel öröme telik a végtelenségben, mely az ő gondolata is és részt vesz nagyságában.

Ime Taine gondolata fejlődése kezdetén, melyen soha

lényegesen nem változtatott. Tíz évvel később, midőn Mill rendszerét elemzi, más nyelven ugyanezeket mondja a magáéról, melyet szembeállít Millével. Két nagy művelete van az elmének, mondja ott, a tapasztalat és az abstractió; két birodalma van, az összetett tényeké és az egyszerű elemeké. Az első az okozat, a másik az ok. Az első foglaltatik a másodikban és belőle következik, mint principiumának következménye. Mindkettő egyértékű, mindkettő egy, két szempontból nézve. Ez a nagyszerű mozgó világ, az összebonyolódott eseményeknek e zajongó zűrzavara, ez a végtelenül változó és sokszerű örök élet néhány elemre és azok viszonyára redukálódott . . . És itt is kifejti, hogy mindig magasabbra emelkedhetünk, a törvényekhez, a törvények törvényéhez. Belső erő hoz létre minden eseményt, kapcsol össze mindent, a mi össze van téve, épít mindent. Ezek a nemző erők pedig nem egyebek, mint a dolgok elemei és a cselekvő erő, mely által a természetet képzeljük, nem egyéb mint a logikai szükségesség, mely az egyiket átváltoztatja a másikká, az összetettet és az egyszerűt, aényt és a törvényt. Így megállapítjuk eleve minden tudomány végső határát és kapjuk azt a hatalmas formulát, mely a lények leronthatatlan kapcsolatát és spontan természetét megállapítván a természetbe helyezi a természet mozgató erejét és egyuttal minden élő lény belsejébe mélyíti és szorítja a szükségesség aczélkapcsait. (Litt. angl. V. 411 l.)

Ha pedig ez Taine gondolata, akkor az Spinoza. A substantia helyét pótolta a világtörvény, a világformula, a legegyszerűbb és legegyszerűbb tény fogalma, melyből minden származik, vasszükségességgel. Ez Spinoza. A kapocs pedig a világ logikája: ez Hegel. Eljutni eljutunk ezekhez a törvényekhez és a törvények törvényéhez a tapasztalat útján: ez az empirisztikus elem Taine gondolkodásában. Az egyes ténycsoportokat pedig organismusok módjára kell fölfogni: ez Goethe, Schelling, Hegel. Így kapcsolódnak elméjében fejlődése egyes phásisainak leülepedett gondolatai. Megáll-e ez a synthesis? Erről itt nem szólhatunk behatóan, de a végén legalább érinteni fogjuk.

VI.

E magaslatra fölérve egy pillantással átfoghatjuk Taine élete művét, meglátjuk egységét, megértjük mivoltát. Láttuk, hogy Taine philosophusnak készült, de élete körülményei az irodalom, a történet felé terelték. Ha azok az események közbe nem jönnek, előbb kaptuk volna meg az értelem elméletét, esetleg azután egy philosophia történetét, melynek vázlatát megtaláljuk legkorábbi iratai közt. A philosophiából kezdettől fogva a történet philosophiája vonzotta. 1852. június 20. azt írja Prévost-Paradolnak: Elolvastam Hegel Történetphilosophiáját; szép, de nagyon hypothetikus, nem elég szabatos. Mindinkább kérődzöm azon a nagy philosophiai pastétomon, melyről szót ejtettem neked, és a mely abból állna, hogy a történetből tudományt csináljak, megadván neki, mint az organikus világnak egy anatómiát és egy physiologiát. (I. h. 274 l.) Még érdekesebb egy 1851-ből datált füzete a philosophia történetéről, a következő jegyzettel: A philosophia történetében valamint a történetben mindent újból kell csinálni, a végén pedig, miután elmondotta, hogy a rendszerek előadását el kell különíteni megítélésöktől, minden rendszert formulába kell foglalni, osztályozni, mint a zoologiában, származása törvényeit találni, az egyetemes folyást kutatni, melynek minden rendszer egy-egy pontja, minden iskola idealis típusát és idealis fejlődését bemutatni, a külső hatásokat vizsgálni, ezt írja: szóval az emberi szellem zoologiáját csinálni, a psychológiának, mint physiologiai és anatómiai elvnek segítségével.» (120 l.) Más füzetben pedig ezeket találjuk: A történet célja törvényeket vagyis egyetemes tényeket találni, segítsége a lélektan. (179 l.) Így indulva bizonyára ezen az úton haladt volna tovább. De minthogy ezt az utat elzárták előtte, kerülőt kellett tennie. A tiszta philosophiával kevesebbet foglalkozott. A *Philosophes classiques* és az *Intelligence* egyedüli szakmunkái a philosophiában; az akaratról akart munkát írni, de csak egy kis töredék készült el; Millt elemezte az angolok közül; ez minden. E helyett az irodalom, a művészet és később a történet felé fordult. De ezekben érvényesítette philosophiai világfölfogását. Egy szóval kifejezve: az organismusról való fölfogását átvitte és al-

kalmazta az irodalmi, művészi és történeti életre. Ez az ő műve, művének sajátossága, eredetisége és értéke.

De nem az elv kimondása az ő fő érdeme, hanem annak részletezése és alkalmazása. A szellemi életet in concreto fogta föl organismusnak, míg az ő föllépéseig csak a testet tekintették organismusnak, a szellemi életet pedig vagy függetelnek, mint a materialisták, vagy önálló valóságnak, melynek toto genere különböző törvényei vannak, mint az idealisták. Taine nem volt materialista. Ámbár sokszor mondotta, hogy a szenvedélyeket úgy nézi, mint a chemikus a vitriolt és több ilyfélét, nem ebben van művének sajátos jellege. Ő volt az első, ki azt mondotta, hogy az egyén szelleme is oly módon tárgyalandó, mint növény, vagy állat, azaz mint organismus, melynek legjellemzőbb sajátosságait mutatja. Melyek ezek a legjellemzőbb sajátosságok? Kétségkívül ezek közt van, hogy fajtájának lényeges tulajdonságait mutatja. Ez a *race* elmélete. Továbbá, valamint a növény és állat fejlődése ezen fölül függ a külső körülményektől, a klimától stb. azonképen az egyén fejlődésére is a *milieu* van döntő hatással. A tényleges fejlődés körülményei is fontosak. A körülmények, ható erők nem találnak tabula rasát magok előtt, hanem már fejlődött valót és ehhez alkalmazkodik az ő hatásuk. Ez a *moment* elmélete. De van mindezeknél fontosabb. Az organismust egysége jellemzi leginkább; az hogy a részek belsőleg összefüggnek, egymást föltételezik, az egyik a másiktól, valamennyi egy legegységesebb vonásból, principiumból, eszméből leszármaztatható. Ez a kölcsönös összefüggés, *dépendance mutuelle* és az uralkodó tehetség, a *faculté maîtresse* elmélete. Ezek a kifejezések jelszókká lettek és mint ilyenek annyira elkoptak, hogy eredeti jelentésök egészen elcsenevészett. Azért értsük meg jól: ha egy ember szellemét vizsgáljuk, tudnunk kell, hogy ez a szellem erőknek oly rendszere, mint bármely organikus test. Minden összefügg benne. Az egyik jelenség ilyen vagy amolyan alakulása döntőleg hat a többire. Keresnünk kell, melyek azok a jelenségek, a melyek okadó természetűek, azaz a melyekből mások következnek és keresnünk kell azt, melyből valamennyi leszármaztatható, mely tehát valamennyit magyarázza. Szóval nem szabad semmit az emberben elszigetelten tekinteni, hanem mindent mindennel való kapcsolatában. Mert minden

összefügg. De ez nem minden. Az egyént, a maga egészében, sem szabad magában tekinteni, mert nincsen magában. Összefügg népével, lakóhelyével, az őt megelőző történeti fejlődéssel. Ne felejtjük soha : minden összefügg. De még ez sem minden. Itt mindig egyénekről szólottunk, mintha más szellemek nem volnának. *De a nép lelke is oly organikus egység, mint az egyéné.* Igaz, hogy csak az egyéneken él, nyilatkozik, de nincsen hozzákötve ehhez vagy ahhoz az egyénhez vagy ehhez vagy ahhoz a korhoz. Nem lehet független az egyénektől általában, de független egyes egyénektől. Több, egyetemesebb, tartósabb mint az egyén. Ezt is meg kell vizsgálni, még pedig a mondott módszer szerint. Meg kell találni a nép, a faj jellemző tulajdonságait és *qualité maîtresse*-jét. S míg az egyén inkább függ a fajtól, addig a faj inkább függ a milieutól. Sőt organikusan fejlődik a *philosophia*, a vallás, a politika, a művészet is. Mindegyiknek megvan a saját belső mivolta, mely megállapítja, micsoda fajtákra oszlik, milyen fejlődéseken mehet keresztül, mily körülményektől függ. A ki ezekkel a tudományokkal foglalkozik, annak először óriási tényhalmazt kell gyűjteni, hogy a megmagyarázandó jelenség szeme előtt legyen. Tények nélkül nincs szellemi tudomány sem. Nem tény csoportokat kell összehalmozni, hanem az egyes tényeket, úgy mint a valóságban rájuk akadunk, a kis tényeket, főleg azokat, melyek jelentősek, *petits faits significatifs*, melyekből maga Taine oly hihetetlen mennyiségeket gyűjtött. Azután a tényeket részeikre kell bontani, az így nyert elemeket összehasonlítani, a megegyezőket, mint egyetemeseket összeállítani és így tovább. Ugyanígy kell tennünk azokkal a tényekkel, melyek kapcsolatokra vonatkoznak. Tudományunk képe legyen a világnak, annak belső alkatát és belső kapcsolatot tárja föl szemünk előtt.

Az elmélet mint elmélet nem egészen új ; már az ókorban tudtak a klíma hatásáról ; Herder is alkalmazta ; Taine maga vallja, hogy eszméje Montesquieu óta a földön hever, ő csak fölszedte. (Monod 117 l.) Láttuk, mi benne spinozistikus, mi tartozik Goethére, Hegelre. A történeti fölfogás egységét Hegelnek köszönjük. Hogy az emberiség egyes korszakai egy-egy eszme változatos kifejezései, hogy egy korszak politikai, egyházi, műveltségi, tudományos története összefügg egy-

mással, közös jelleget mutat, ő dedukálta bámulatos dialektikai erővel és földolgozta hatalmas encyklopædai tudással. Azt is tudjuk, hogy a mint Taine formulázta módszeres elveit, azokba bizony hibák, túlzások csúsztak be. Ma a *race, milieu, qualité maitresse* elveiről meglehetősen fennhéjázva szólnak és ezzel elintéztnek veszik Taine műveit. Valójában pedig mindez nem is érinti Taine igazi érdemét.

Taine módszere nem az egyedüli és nem az egész módszer, Taine eredményeihez szó fér; ezen a téren matematikai pontosság és egyértelműség lehetetlen, és a kik azt tanítják, hogy Taine megtalálta a tudományos, exact kritika és történetírás módszerét, valószínűleg tévednek. A ki elolvasta az *Angol irodalom történetét*, bizonyára szükségét fogja érezni, hogy még egy angol irodalomtörténetet olvasson, mely a régi vagy más módszerek szerint íródott. Hasonlóképp vagyunk az *Origines*-nal. Ez a mű nagy változást idézett elő a francia forradalom történetírásában, de a francia forradalom történetét nem adja és a többieket nem pótolja. S mindez mégsem érinti Taine igaz érdemeit.

Taine gyönyörű irodalmi és történeti arcképeket rajzolt az *Essaik*ben, például Balzacét; az angol irodalomtörténetben, például Shakespere-ét, Pope-ét, Swiftét, Byronét, a francia történetben, a *Philosophes classiques*ban (Cousin, Jouffroy), de már Sainte Beuve észrevette és azóta százszor ismételték és minden figyelmes olvasó újra tapasztalja, hogy a mi az egyénekben egyéni, kisiklik kezéből. Az egyén mindig mint nagy egyetemes szálak szövedéke jelenik meg előttünk, de Taine előadásában nem a szövedék egyéni volta válik világossá előttünk, hanem a szálak egyetemesége. Minden elvonttá lesz ebben a nagy szellemi műhelyben, emberek, események, korszakok. Igazán *sub specie æternitatis* nézi a dolgokat, mint Spinoza mestere, mint ez Taine szellemének is megfelel, mert csak az egyetemes tárgya az értelemnek, az egyéni a szemléletre tartozik. Ez az ember, a ki mindent meg akar *érteni*, mindent először egyetemesít. Mindenütt keresi a törvényeket. De vannak-e a történetnek törvényei? Hiszen a mi a történetben, a művészetben, az irodalomban előfordul, az mind csak egyszer fordult elő, az így nem ismétlődik többé soha, ellenben Taine minden történetben az állandót keresi, a mi nem vál-

tozik, a mi volt, van és lesz; lehet-e ezt még történetnek mondani? Van-e a spinozismusban egyáltalán helye a történeti fejlődésnek? Tainet mindig a legnagyobb érdeklődéssel olvassuk, de találjuk-e benne történeti szükségletünk kielégítését? Érdekli-e őt a singularis, a mi egyszer volt, mint ilyen? Mindezek a kétségek sem bántják az ő tulajdonképi érdemét.

Sőt egy oly kritikai megjegyzéstől sem tartózkodhatunk, mely Taine világfölfogásának legmélyéig nyúl. Taine az értékek világával foglalkozott, még pedig mind a három nagy értékesoportéval, az igazsággal philosophiai művében, a széppel æsthetikai és kritikai irataiban és a cselekvéssel történeti műveiben. Alapelve az, mint Spinozáé, hogy ezeket az értékeket úgy fogja leírni, elemezni, csoportosítani stb. mintha vonalak és felületek, vagy növények, állatok volnának. Helyes. Ezeket lehet is így tárgyalni. Az igazságok lelki jelenségek, a műalkotások emberi productumok, a cselekvések pedig mozgások. De akkor teljesen ki kell zárni az érték fogalmát. Akkor a gondolatok, műalkotások és cselekvések közt nem szabad értékbeli különbséget tenni. Lehetséges-e ez? Tainenek van mechanistikus lélektana, melynek a logika csak egyik része.¹ De honnét veszi aztán az igazság, a logikai kapcsolat, az eszmék belső összefüggésének azt a láncolatát, melyet Pál úr oly lelkesen dicsőített? Miért értékes az egyetemesítés, miért bizunk benne, miért segít bennünket a gondolkodásban? A mechanistikus lélektan, ha ez a belső élet egyedüli elve, kizárja a logika lehetőségét. Taine a *Művészet philosophiájában* leírja, mi a művészet föladata és hogyan fejlődtek a művészetek Görög-, Olaszországban és Németalföldön. De hogy mi a szép, azt ez az æsthetika csak mellékajtón tudja becsempészni a rendszerbe. Nyilvánvaló, hogy vagy van forrása a lélekben az æsthetikai értékeknek és akkor azt ki kell fejteni, vagy le kell mondani az æsthetikai értékmeghatározásról. Hasonlóképen vagyunk a cselekedetekkel. Taine megírja a francia forradalom történetét. De miért háborog a forradalom szörnyetegjei ellen, ha mindez szükségkép történt és ha ő ezt a szükségességet oly objectiven akarja leírni, mint a zoologus a maga dolgait? Még soha nem láttuk, hogy a zoologus mint ilyen a tigrisre vagy hiénára haragudott volna. Vagy vannak

értékek az emberi életben és nemcsak tények, akkor ezek forrását ki kellett volna mutatni, vagy nincsenek és akkor nem is kell róluk szólni és akkor logikát kell csinálni az igazságnak, æsthetikát a szépnek, erkölcsant a jónak fogalma nélkül.

Taine ezen a téren nem adott új synthesist. Ne is követeljük tőle, mert adott egyebet.

Főérdemének tekintem, hogy ráirányozta figyelmünket, véglegesen, visszavonhatatlanul, a szellemi életben megnyilatkozó törvényszerűségekre. Mert meglehet, hogy a történeti életnek nincsenek törvényei a szó legszorosabb értelmében, de hogy a véletlen, az egyéni mellett *törvényszerűség* is nyilvánul a történeti életben, azt Taine nemcsak postulálta, hanem fényes példákkal bizonyította. A hogyan az Originesben az esprit classique-ot elemzi, örökbecsű marad legalább is módszer tekintetében, de eredményében is mindig eleme lesz az igazságnak. Psychológiája is, egyoldalúságában is, egyike a legeggyöntetűbb műveknek, melyek e téren vannak. Ahogy ő irodalmi arcképeket megrajzolt, nem az egyedüli módja a rajznak, de a maga szempontjából hatalmas. Sainte Beuve egyénibb képeket fest, de Taine tág horizontokat nyit meg szemünk előtt. Az angol irodalomtörténet mégis a múlt század egyik legnagyobb alkotása a népléktan terén. Taine nem mint philosophus korszakos, de mint psychologus, mint az egyének, népek, korok lelkének elemzője, magyarázója. A hová az ő keze nyúlt, azt nem lehet többé a régi állapotba visszahelyezni. Mindenkinek, a ki az ő tárgyaival foglalkozik, előbb le kell számolni vele. Sokszor tévedhetett a qualité maitresse és a dépendances mutuelles kimutatásában, de minden tévedése is tanulságos, és hogy egyáltalán ezeket kutatjuk, mégis csak az ő érdeme. Az irodalomtörténet, az egyetemes történet, a kritika képe teljesen megváltozott az ő föllépése óta; ezt vallják a francziák és ha a többiek nem vallják, hiúságból és nemzeti elfogultságból történik. Ő az alkalmazott lélektanok legnagyobb mestere, ki valaha élt.

Miben rejlik ereje? Nem volt szaktudós, szobatudós a szó rossz értelmében. Az igazságnak egy nagy ideálja élt lelkében, melyet hihetetlen energiával szolgált. Széles látása volt, mely az emberi tudás legtöbb területére kiterjedt és így igazán meg tudta látni a nagy kapcsolatokat, melyeket elmé-

lete postulált. Ez óvta meg a szobatudomány nagy betegségétől, az elszigeteléstől, mely jegyzeteket jegyzetekre halmoz és soha még csak meg sem sejtí a dolgok lényegét. Az volt, a mit saját elméletében nem tudott eléggé méltányolni, de gyakorlatban a kortársak szeme elé állított: sajátos, gazdag adományu, nagy és nemes egyéniség. A *qualité maitresse* elmélete ő reá igazán illik. Minden tehetsége a megértés szenvedélyének gyújtópontjából áradt szét. Ez fedeztette föl és alkalmaztatta vele a szellemi törvényszerűség nagy gondolatát. Ennek állott szolgálatában az a megfeszített munkás-ság, mely életét emésztette. Hogy terjessze a gondolatot, írta a világosság fényében ragyogó stilusát. Ez fosztotta meg az élet gondtalan élvezésének nagy örömeitől. És a ki annyi embernek örömet szerzett, világosságot gyűjtött, elméjét ébresztette, az melancholikus resignatióval járt a maga magányos útján, mint idegen az emberek közt, csak a természet csöndjében találván némi vigasztalást és megnyugvást. De ha magának nem szerzett is boldogságot, a mienkhez hozzájárult: alakja az emberek történetében lélekiemelő példává nemesedett.

ALEXANDER BERNÁT.

A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN.

Második közlemény.*)

I. RÉSZ.

A helyi közigazgatás területi hatóságai.

I. A politikai község.

A község területe. Az angol közigazgatási jogfejlődés község alatt, épen úgy, mint a magyar, bizonyos területen élő embereknek bizonyos közcélokra való szerves kapcsolatát érti, mely a helyi igazgatásnak legalsófokú helyi önkormányzati szerve. Van tehát Angliában is egyházközség, meg politikai község, sőt volt közúti község is. Ebből a szempontból a «parish» közel áll a «község» fogalmához, jogállása a magyar községéhez. Csakhogy míg a magyar község, tekintet nélkül arra, hogy kis vagy nagy község-e, a helyi igazgatás egyetemes hatáskörű organumának tekintendő, melynek hatósága kiterjed a határában levő minden személyre és vagyonra, a mely mindenféle belügyében határoz, statutumokat alkot, különféle célokra adókat állapíthat meg, sőt a rendőrség egyes ágait is kezeli (1886: XXII. t.-cz. 3. és 21. §.), addig Angliában a közigazgatás egyes föladatai meg vannak osztva a helyi igazgatás egyes területi hatóságai között, a parish pedig ez idő szerint a szegényügyi községet jelenti, vagyis olyan területet, a melyen önállóan szegényadó vehető ki s szegényügyi fölügyelő alkalmazható. A parish vagy politikai

*) Az első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 315. számában.

község alatt tehát a hatósági terület tekintetében mindig a szegényügyi községet értjük.

A parish (parochia) nem a legrégebb alakja az angol helyi fölosztásnak. Előbb a helység, egyházi tizedközség (township, tything) foglalta el helyét, a mely rendőri célokra való területi fölosztás volt, azzal a hatáskörrel, hogy egy választott főnök (tythingman, borsholder, headborough = adószedő, községi fő) alatt gondoskodik a béke és rend fön-tartásáról. A parish-szervezet létrejövetelét az angol törté-netírók 1288—92 közzé teszik. Eredetileg az országnak egy-házközségekre való fölosztását jelentette. Később az egyház-községi szervezet keretébe illeszkedtek a helyi igazgatás poli-tikai teendői is. Így kifejlődött a politikai község fogalma, azonban az egyházközség és a politikai község területe azonos maradt. Most már, több törvény alapján, egyes részterü-letek önálló községekké lettek, némely önálló egyházközségi területek pedig politikai községekhez csatoltattak. A politikai község tehát sem területileg, sem szervezetileg nem esik össze az egyházközséggel. Angliának minden pontja valamely politikai szegényügyi-községhez tartozik, melyek száma 15,000-re rüg.

A parishok igen különböznek terület és népesség tekin-tetében. Körülbelöl 2000-nek kevesebb lakosa van 100-nál, 6—7000-nek 300-nál, 5000-nek lakossága 300—1000 között ingadozik, 17-nek lakossága pedig túl megy 100,000-en.

A községeket a grófsági tanács a belügyi kormány jóvá-hagyásával egyesítheti, föloszthatja, határaikat megváltoztat-hatja. A kormány a jóváhagyó határozatról a parlamentnek jelentést tesz. A belügyi kormánynak magának is megvan a joga a községi határok fölosztására vagy megváltoztatására, de ezt csakis az adófizetők adó szerint számított egytizedé-nek kivánságára teheti.

A községi határok sohasem nyúlhatnak át a szegény-ügyi körök határain, a melyeket egyes községek csoportosu-lása alkot; az 1894-iki helyi igazgatási törvény óta sohasem vágthatják át a grófsági határt és csak ritkán a grófsági kerü-leteket (County district = békebíró-sági terület).

A községi szervezet. A parish szervezete különbözik a szerint, a mint falusi vagy városi körnek képezi alkatrészét. A falusi községnek van: határozó testülete, a községi gyűlés

(p. meeting), végrehajtó szerve, a községi tanács (p. council) és bizonyos számú tisztviselője. A községi gyűlésnek tagja minden községi választó, vagyis mindenki, a ki a parlamenti és helyi igazgatási lajstromokba mint tulajdonos, birtokos, bérlő vagy alkalmazott választóként be van vezetve, nemre való tekintet nélkül. A gyűlés elnökét maga választja; minden szavazónak egy szavazata van s az ügyeket a gyűléseken a jelenlevők szótöbbséggel döntenek el. De legalább öt szavazó, vagy a jelenlevők egyharmada, legtöbbször egy szavazó is követelheti, hogy a főnforgó kérdésben az összes szavazók szavazata vétessék ki. A községi gyűlés évenként márczius 25-én, esetleg 8 nappal előbb vagy később tartandó s délutáni 6 óra előtt nem kezdődhetik. A mely községekben nincs tanács, évenként legalább két gyűlést kell tartani.

Tanácsot a 300 lakoson felül való népességű községek tartoznak választani; a grófsági tanács azonban erre minden községet kötelezhet. Két vagy több községnek közös tanácsot rendelhet a grófsági tanács, ha az illető községi gyűlések beleegyeznek. A községi tanácsot az éves közgyűléseken vagy azokat követőleg szavazás útján választják. Nagy községeket a grófság részekre oszthat a tanácsosok választására. Tanácsossá nemre való tekintet nélkül minden községi lakos választó választható, valamint azon községi választók is, a kik községtől 3 angol mértföldnyi körben laknak. A tanácsosok számát tíz és tizenöt között a grófsági tanács állapítja meg. A községi tanács mandatumá ápril 15-től számított egy évig tart. Legalább négy ülést kell tartania; elnökét a saját kebeléből, vagy tanácsosokká választható egyének közül választja. Jogi személy; birtoka holtkézi birtok; egyes ügyek elintézésére bizottságokat küldhet ki. Két vagy több községi tanács egyesült bizottságot küldhet ki közös érdekű dolgokban.

Kis községekben, a hol nincs tanács, a községi vagyont a községi gyűlés elnöke kezeli. A szegényügyi főügyelők testületileg mint jogi személy, vagy a közgyűlés egy bizottsága kiküldhetők egyes dolgok intézésére, a gyűlés jóváhagyása ezek intézkedéseire föntartatván.

A városi parishnak nincs tanácsa, hanem annak hatáskörét a városi kör tanácsa vagy a belügyi kormány által megjelölt más testület tölti be. Ha a belügyi kormány nem intézkedik, az egyházközségi tanács kandidálja a szegényügyi

fölügyelőket (a békebírák alkalmazzák azután) és végez némely politikai vagy egyházigazgatási dolgokat. Ezenkívül a régi egyházközségi tanács csupán a templombiztosokat választja, az önkéntes egyházi adókat veszi jegyzékbe s egyéb tisztán egyházi ügyeket intéz. A parish-szervezet tehát a városokban háttérbe szorúl, a városi egységes ügyvitel javára.

A falusi község főtisztviselői: a tanács elnöke és a szegényügyi főügyelők. Ezeket évenként áprilisban a községi tanács, a hol pedig ez nincs, a közgyűlés választja. Az 1601-iki szegényügyi törvény számukat 2—4-ben állapította meg és a templomfőügyelőket hozzájuk csatolta. Az 1894-iki helyi igazgatási törvény elvette a templomfőügyelők politikai igazgatási teendőit s helyükbe két szegényügyi főügyelő alkalmazhatását engedte meg. Kis községekben egy főügyelő lehet. Ha a község nem alkalmaz főügyelőket, a kör főügyelői töltik be az állásokat. Szegényügyi főügyelő csak önálló családfő lehet, nemre való tekintet nélkül; a mely községben nincs alkalmas ember, a szomszéd községből lehet főügyelőt kinevezni, az illető beleegyezésével. A szegényügyi főügyelők hivatala fizetés nélkül való, kötelező; a választás fölebbezhető s számos kivétel és disqualificáló szabály alá esik. A szegényügyi főügyelők szorosan vett teendőiken kívül az esküdtek és a választók lajstromát is összeállítják.

A községi tanács fizetett főügyelő-helyetteseket alkalmazhat, bizonyos teendők ellátására vagy általános helyettesítés céljából. Ugyanazon személy nem lehet főügyelő és helyettes. A községek általában nem alkalmazhatnak adószedőket. A belügyi kormány megengedheti, hogy a községi köri főügyelők egyes községeibe a körnek adószedőket nevezzenek ki. A hol adószedő van, ott főügyelő-helyettesek nem alkalmazhatók, hanem az adószedők ruházhatók föl főügyelői hatáskörrel. A főügyelő-helyettesek és adószedők kötelesek a főügyelők többségének utasításaihoz alkalmazkodni; a főügyelők felelősségét helyettesek és adószedők alkalmazása nem érinti.

A falusi község tanácsa jegyzőt (clerk) alkalmazhat, a ki lehet fizetéstelen tanácsos vagy helyettes főügyelő, adószedő, esetleg más alkalmas személy, megfelelő javadalma-zással. Pénztárnokúl, fizetés nélkül, megfelelő biztosíték mellett, egy tanácsos vagy más alkalmas személy választható.

A községi tanács elnöke vagy jegyzője őrzi a politikai vonatkozású okmányokat; az egyházi okmányok őrzése az egyházi javadalmas kötelessége.

A városi körökbe eső községekben, 2000 lakoson felül, fizetéses tanácsijegyző alkalmazható a belügyi kormány rendeletére. Ennek kötelessége elvégezni úgy a templomfölgyelelők, mint a szegényügyi fölgyelelők teendőit vagy segédkezni azokban. A belügyi kormánynak joga van a fizetett szegényügyi alkalmazottakat el is mozdítani.

A községi szervezet hatáskörébe tartozik: az egész községi vagyon kezelése, beleértve a közttereket és munkásföldeket; a hivatalos helyiségekről való gondoskodás; sétateretek, túzóltó intézmények létesítése; a vízszolgáltató helyek gondozása, a fertőző dolgok eltávolítása; utak létesítése és megszüntetése; a községi lakosok javára tett alapítványok vagy ajándékok elfogadása; bizalmi férfiak alkalmazása az egyházi adományok kezelésére s azok számadoltatása; munkásföldek céljaira föld bérlése s a javaslattétel ezen ügyekben a grófsági tanács elé a kényszerbérletre vagy kisajátításra. Ez a hatáskör rendszerint a tanácsot illeti, bizonyos esetekben a gyűlés jóváhagyása mellett. Azon falusi községekben, a hol nincs tanács, e hatáskört, a grófsági tanács rendeletére vagy a nélkül, községi gyűlés is betöltheti. Városi körbe eső községben az elsorolt föladatok a köri tanácsra vagy a belügyi kormány rendeletével más testületre is bízhatók.

Egyes intézmények létesítéséről szóló törvények végrehajtását elvállalhatja a falusi községi gyűlés, a minők: a közvilágításról, a fürdőházakról, temetőkről, nyilvános könyvtárak, múzeumok- és iskolákról szólók, az egész községre vagy annak egy részére kiterjedőleg. Ha a közgyűlés ilyen határozatot hozott, vagyis a vonatkozó törvényeket adoptálta (ezért hívja az angol közszólás az ilyen, a helyi hatóságok elhatározása szerint végrehajtandó törvényeket «*adoptive Acts*»-nek), azok végrehajtását a községi tanács eszközli. (L. a XIII., XIV. és XV. fejezeteket.)

A községi tanácsnak vagy közgyűlésnek joga van panaszt emelni a körhöz vagy a grófsághoz a lakások egészségtelensége, hibás csatornázás vagy vízszolgáltatás miatt, vagy ha a köri tanács nem hajtja kellően végre az egészségügyi törvények egyéb intézkedéseit, nem tartja fönn jól az utakat

a község területén. A községi tanácsot vagy a község egyik bizottságát a köri tanács *) megbizhatja a közegészségügyi törvény némely intézkedéseinek végrehajtásával.

A községnek a közoktatási téren nincs hatásköre, de sok községben az elemi oktatási törvényeket a községi iskolaügyi bizottságok kezelik.

Hogy teljes képét nyerjük a politikai község szervezeteinek, meg kell még jegyeznünk, hogy az szerves tagozata a szegényügyi és egészségügyi körnek s területi egysége a helyi adók kivetésének és beszedésének, valamint az esküdtek és választók összeírásának.

Községi adóul az angol közigazgatási rendszer csak a szegényadót ismeri, a melyet a szegényügyi fölügyelők vetnek ki és szednek be. Kivetése egyenlő kulcs szerint történik a községben levő minden adóköteles vagyona.

A községi gyűlés és tanács költségeit a szegényadóból fizetik. De ez az adó évenként, beleértve az adósságtörlesztési járulékokat is, nem lehet nagyobb mint 6 penny egy font után (60 fillér 24 korona után); a hol községi tanács van, a fentebb említett adoptív törvények végrehajtásának céljaira pótagadók lehet kivetni. A maximális megterhelésen fölül azonban ez adók is csak a községi gyűlés beleegyezésével vehetők ki. A pótagadók alól a létesítményben nem érdekeltek mentesek.

A községi tanács, a községi gyűlés, a grófsági tanács és a belügyi kormány engedélyével, a községi adóztatott érték feléig kölcsönt vehet földek, épületek vásárlására, vagy egyéb állandó objectumok létesítésére. A kölcsönt a szegényadó terhére fölveheti a grófságtól, vagy máshonnan.

A községi adók és pótagadókon kívül a szegényügyi fölügyelők más összegeket is szednek be az iskolai bizottságok, a köri fölügyelők testülete vagy a köri tanács rendeletére.

A községi számadásokat évenként a belügyi kormány által alkalmazott köri számvevők vizsgálják és minden választó részére nyilvánosak.

Az egyházközségek teljesen külön szempontok alá esnek ma már a politikai községtől; egyházhatóságilag a politikai községektől függetlenül föloszthatók s az új községek

*) L. a III. és IV. fejezetet.

külön templomfőügyelőket választhatnak. De ezeknek nem lehet szegényügyi vagy politikai hatásköre s az új község összes választóinak szavazatjoga van a régi egyházközség előjáróinak (templomfőügyelőinek) választásánál.

1891-ben az angol parishok száma (Londonon kívül) 14,488, az egyházközségeké 13,188 volt. Mindössze 5593 esetben egyezett a kétféle községi határ. 1881 és 1891 között 3258 parish határa változott és 438 új egyházközség alakult s újabb változásokat eredményezett az 1894-iki helyi igazgatási törvény, a mely kimondta, hogy minden oly parish-határrész, mely túlmegy valamely egészségügyi körön, külön parish legyen.

Szegényügyi területi köteléken kívül csak egyes királyi kastélyok esnek (Windsor, Exeter, Chatley Hill) és nyolcz kis sziget.

Egyes esetekben a községi gyűlés a községnek csak egy részére is tartható. Ha a község igen nagy, úgyhogy együtt túlságosan nagy volna a községi gyűlés, a tanácsosokat községi kerületenként választhatják. A grófság a községi gyűlés egyes határozataira nézve meghallgathatja a községi kerületi gyűlést, ha valamely e községi kerületet illető jog- vagy tulajdonról van szó. Az adoptiv törvények végrehajtására a községi kerületek külön gyűlésezhetnek.

Az *adoptiv törvények* a mi jogrendszerünkben ismeretlenek. Ezek fogalmát a következőkkel világíthatjuk meg. A törvényhozás megállapít bizonyos szervezetet, törvényileg szabályoz bizonyos intézményeket s megállapítja azok létesítésének módját, a szükséges adók és kölcsönvételek szabályait, az igazgatásuk vezérelveit. Számolva azonban az egyes helyi hatóságok anyagi és culturális viszonyainak különböző voltával, azok határozathozatalra jogosított képviselőtestületeire bizza az illető törvények érvénybeléptének meghatározását. Ha azután a képviselőtestületek az érvénybelépést szótöbbséggel kimondták, a törvény teljes hatályba lép. Analog ezzel a mi újabb törvényhozásunk azon eljárása, hogy különösen közigazdasági téren, törvényileg csak egyes általános elveket állapít meg, a részletek megállapítását és a végrehajtás módozatainak szabályozását törvényhatósági szabályrendeletekre bizza. Ilyen rendelkezések vannak a közútak és vámokról szóló 1890: I., a mezőgazdaságról és mezőrendőr-

ségről szóló 1894: XII. t.-cikkben, a munkaadók és mezőgazdasági munkások jogviszonyairól szóló 1898: II. t.-cikkben. Ez eljárás azonban eddig csak azt eredményezte, hogy a végrehajthatlan törvények mellé egy sereg végrehajthatlan szabályrendelet sorakozott.

Az egyházközség szervezete a következő. Az egyháztanács (vestry) vagy közgyűlésszerű, vagy választott. Legalább 800 adófizető családfőből álló egyházközség tanácsot választhat. Az igazgató lelkész (rector) vagy más egyházi javadalmas a tanács elnöke. A választott tanácsot (presbyteriumot) írásbeli szavazatokkal választják. Az ilyen tanács harmadrésze évenként kilép. Az egyházi javadalmas és a templombiztosok a tanácsnak hivatalból tagjai.

A lelkészeknek a házasságok és temetések körül politikai igazgatási teendői is vannak. Az egyházközségi jegyzőnek és a templomfőügyelőknek nincsenek politikai igazgatási teendői, kivéve, hogy néhol, régi hagyományok alapján kerítésfővigyázók és súlymértékbiztosok.

A kötelező egyházközségi adót 1868-ban eltörölték; csak ott maradt fenn, a hol törlesztési kölcsönöket vettek föl rájuk, ugyanekkor a törvényhozás templombiztosokat szervezett az egyházi vagyonok kezelésére.

II. A községi egyesület.

(Szegényügyi kör. Poor Law Union.)

A szegényügyi föladatok egyrészének teljesítésére a község úgy népszámra, mint terület és anyagi erőre kicsi lévén: az egyes község erejét meghaladó célokra az 1834-ik évi szegényügyi törvény a községi egyesületeket szervezte, a melyek angol elnevezését a mi fogalmainkhoz közelebb esően szegényügyi körnek is fordíthatjuk. Természetes, hogy az új szervezetet az angol közigazgatási fejlődés később egyéb föladatokra is fölhasználta.

A községi egyesület területe. Az idézett törvény alapján létesített országos szegényügyi bizottság szerteküldte biztosait, hogy az új területi fölosztást vigyék keresztül s a községeket a legalkalmasabb módon csoportosítsák. A vezérlő eszme a csoportosításnál az volt, hogy központul lehetőleg

egy vásárral bíró város vétessék s hogy az egyesület területe elég kicsi legyen, mikép az egyesületi fölügyelők a kellő közvetlen tájékozottsággal dolgozhassanak. A vezérlő eszme azonban nem érvényesült, mert sok helyütt a meglevő dologházak és helyi érzületek gátat vetettek az elméletileg czélba vett beosztásnak. Tehát az egyesületek is meglehetősen eltérő és szabálytalan alakú területekkel, a községen kívül minden más közigazgatási határt metszve jöttek létre. Sok nagyobb község egymagában a községi egyesület jogállását nyerte.

A belügyi kormány megváltoztathatja az egyesület területét, feloszthatja, új egyesületeket creálhat, vagy több egyesületet összeköthet s az igazgató testületeket egyesítheti. Az 1894-iki helyi igazgatási törvény a grófsági tanácsot is fölruházta azon joggal, hogy az egyesületek területét igazgatási szempontokból megváltoztathassa.

A községi egyesület szervei. Az egyesület igazgató szerve az egyesületi fölügyelők testülete. (Board of guardians). Az 1894-iki helyi igazgatási törvény jelentékenyen módosította e testület szervezetét. Előbb évenként ápril hóban, az alkotó községek által választott fölügyelőkből és az egyesület terén lakó békebirákból, mint hivatalból való tagokból állott. Az 1894-iki idézett törvény megszüntette a hivatalból való tagokat s azon egyesületekben, a melyek falusi körben fekszenek, valamint a vegyes egyesületek falusi részeiben (vegyes egyesületek, a melyek részben városi, részben falusi körben vannak) az egyesületi fölügyelők hatásköre a falusi kör tanácsosokra szállott át. (L. a III. fejezetet.) A városi körben levő egyesületekben, illetve a városi körbe eső egyesületi részterületeken az egyesületi fölügyelőket a községi választók választják. Egyesületi fölügyelő csak községi választó vagy oly egyén lehet, a ki a választás előtt 12 hónapig az egyesület területén lakott. Ha az illető parish törvényhatósági város területén van, a választottnak qualificálva kell lennie a városi tanácsosságra is; vagyoni képesítés nincs előírva. Asszonyok megválaszthatók. A választás 3 évre szól; a választottak egy harmada évenként ápril 15-én kilép. A grófsági tanács elrendelheti, hogy az egész testület csak a 3 év elmúltával tegye le hivatalát; a hol ilyen volt a szokás, az érintetlenül maradt. A belügyi kormánynak épen úgy, mint a grófsági tanácsnak joga van megállapítani és megváltoztatni a kör

fölügyelők számát, valamint a választókerületeket s e czélból községeket egyesíteni vagy választókerületekre fölosztani. Ha az egyesület több grófságban terül el, ezen jogokat a grófsági tanácsok egyesült bizottsága gyakorolja.

A fölügyelők testülete jogosítva van (de nincs kötelezve), hogy kebelén kívülről elnököt, alelnököt s legfőlebb 2 póttagot válasszon.

Az egyesületi fölügyelők testületének közegei: az ügyvivő jegyző (clerk), a pénztárnok, a kisegítő tisztviselők, a születési és halálozási anyakönyvek vezetői (a kiket alkalmaz a testület, de felsőbbbségi jogokat fölöttük nem gyakorol), az orvosok, himlőoltók és a dologházak tisztviselői. Alkalmazhat a testület fizetett adókivetőt és adószedőt.

A fölügyelők testülete köteles évenként saját kebeléből egy adókivető bizottságot kiküldeni. A testület hivatali székhelyétől 4 angol mértföldnél távolabbra eső községeket, a belügyi kormány a testület előterjesztésére külön kerületekké alakíthatja, a melyek mindenikébe a testület kisegítő bizottságokat nevez ki.

A belügyi kormánynak (mint az előbbi szegényügyi biztosok és szegényügyi bizottság jogutódjának) teljes felsőbbhatósági és ellenőrző hatásköre van az egyesületi fölügyelők fölött. Joga van általános rendeletekkel szabályozni a fölügyelők üléseinek rendjét, eljárását, a szegényházakon kívüli szegények segélyezési módját, a dologházak vezetését, az egyesületi tisztviselők alkalmazását, elbocsátását, fizetését és szolgálatát, a fölügyelők és alkalmazottaik számadását, egy szóval a szegényügyi törvények végrehajtásával kapcsolatos minden dolgot. Másodszor esetről-esetre rendelkezik valamely törvény-intézkedés végrehajtása iránt. Harmadszor köri számvevőket alkalmaz, a kik állami tisztviselők s a szegényügyi igazgatás összes tisztviselőinek számadásait vizsgálják. Joguk van tételeket törölni s a számadókat a jóvá nem hagyott kiadások megtérítésében marasztalni. Főlebbezésnek a főtörvényszékhez, esetleg a belügyi kormányhoz van helye.

A községi egyesületek hatásköre és föladatai: 1. a szegényügyi törvények helyi végrehajtása; 2. a szegényügyi adókivetési lajstromok előkészítése; 3. a születések és halálozások lajstromozása; 4. a himlőoltás foganatosítása; 5. az elemi oktatási törvények végrehajtása. A grófságok falusi

kerületeivel összeeső egyesületekben az egyesületi fölügyelők közegészségügyi föladatokat is teljesíthetnek.

Az egyesületi fölügyelők a saját adóikat (és a grófsági adókat) a községi fölügyelők útján hajtják be. A szegényadónak valóságos adóhatóságai, mert ellenőrzik az adókivevést, végrehajtják a behajtást és falusi helyeken ők állapítják meg a kiadások legnagyobb részét, melyek a szegényadóból fődözendők. A szegényügyi kiadások most az egyesületek közalapjából fődöztetnek, a mely alap 1834-ben létesített dologházak és egyéb intézmények céljaira, azután azonban az összes szegénysegélyezési, adókivetési, anyakönyvezési és himlőoltási kiadások közös pénztárává fejlődött. Az ez alából fődözendő terheket újabban csökkentik a grófság által állami segélyből adott hozzájárulások, a melyek az egyesületi tisztviselők fizetésére, szegények tébolydaira és a fölügyelők által kiadott gyógy- és egyéb orvos-szerek költségeire fordítatnak.

A fölügyelők testülete az egyesületi adóérték (az adókivetés alapjául szolgáló vagyon értéke) egy negyedéig kölcsönököt vehet föl a belügyi kormány engedélyével valamely állandó mű létesítésére vagy oly kiadások fődözésére, a melyeket a belügyi kormány évekre elosztandóként állapít meg.

Az új helyi igazgatási törvény alkotásának idejében (1893-ban) 648 községi egyesület volt Angliában, 14,684 parishból képezve. Ezek közül például West Derbyben 444,000, Reethben 3200, Welwynben 2300 lakos élt. Körülbelől 575 egyesület egészben vagy részben falusi volt. A falusi egyesületek területe 60—100 □ angol mértföld között, lakossága 12,000—20,000 között ingadozott. 183 egyesület két vagy több grófság területére terjedt; 75 egyesület részben vagy egészben törvényhatósági városi területen feküdt.

III. A falusi kör.

(Egészségügyi kör. Rural district.)

A mint a községi egyesületet szegényügyi körnek is nevezhetjük, úgy a falusi kört, mint egészségügyi kört foghatja föl a magyar észjárás. A falusi és városi körök ugyanis az 1875-iki közegészségügyi törvény alapján jöttek létre, ké-

sőbb azonban eredeti föladataikon kívül egyéb közigazgatási teendők végzésére is fölhasználtattak.

A falusi kör területe. Eredetileg a falusi körök összeestek a községi egyesületekkel vagy azoknak falusi részterületével, a melyek mint az egészségügyi igazgatás területi egységei jöttek számba.

Az 1888-iki helyi igazgatási törvény széles hatáskört adott a grófságoknak (felebbezés esetén kikötvé a belügyi kormány ellenőrzését) a falusi egészségügyi körök területének megváltoztatása tekintetében. A grófsági tanács e törvény alapján fölosztatja, egyesítheti a köröket vagy átcsatolhatja azok részeit, új köröket creálhat, falusi kört városivá alakíthat átcsatolások által vagy viszont; vagyis az a politika, a mely czélül tűzte ki, hogy a közigazgatási területi egységek a grófságok határain belül feküdjenek, e törvényben különösen határozott kifejezésre jutott. Minthogy azonban a községi egyesületekre fönnálló azon szabályt, hogy azok területeit csak a belügyi kormány változtathatja meg, nem módosította, a grófsági tanácsok nem tudtak a kétféle területeknek a grófsági határokba való bevonásával teljes eredményt elérni, csak akkor, ha a belügyi kormány is megfelelőleg intézkedett.

Általában véve a falusi körök még összeesnek a községi egyesületek határaival, vagy legalább azoknak városi egyesületekbe nem eső részeivel. Az 1894-iki helyi igazgatási törvény óta a községi egyesületeknek több grófság területére terjedő falusi részterületei külön falusi körökké alakítandók. Ha azonban e részterületek az önállósításra kicsik volnának, a törvény megengedi azoknak a grófság többi köreibez való csatolását vagy fölosztását. Ha tehát a grófsági hatóságok specialis okokból másként nem határoznak, a falusi körök nem vágthatják át a grófsági határokat. A grófsági határok változásával együtt jár a falusi körök határának változása is.

A falusi kör szervei: a kör tanács, a mely egy elnökből és tanácsosokból áll. A parishok által választandó tanácsosok száma egyezik az egyesületi fölügyelőkével, illetve a fölügyelők egyszersmind kör tanácsosok is, mert falusi körökben külön kör tanácsosokat nem választanak. A tanácsosok, illetve fölügyelők számát s a választókerületeket a gróf-

sági tanács állapítja meg. A választhatóság és választás szabályai ugyanazok, mint a köri fölügyelőknél. A falusi köri tanács elnökére, üléseire és bizottságaira nézve ugyanazon szabályok állanak, mint a városi körökben (l. a következő fejezetet); egyes teendőket a köri tanács átruházhat a községi tanácsokra vagy egyéb községi bizottságokra.

A falusi kör hatásköre és teendői: a közegészségügyi és közúti törvények végrehajtása; vannak föladatai egyebekben kívül a munkásföldek és munkáslakásokról szóló törvények végrehajtásában is. A közegészségügyi és a közterekről szóló törvények egyes intézkedéseit, a melyek eredetileg csak városi köri tanácsokra szóltak, a belügyi kormány a falusi köri tanácsokra átruházhatja. Kötelességük védelmezni a közérdekeket az útszolgalmak, az útmelléki pusztaterületek és a közhasználatú földterületek tekintetében. Előmozdíthatják postahivatalok szervezését is az által, hogy a vállalkozóknak bizonyos jövedelmet biztosítanak.

A falusi kör kiadásai általánosak és különösek. Az általános kiadások, a melyek közé tartoznak a tisztii fizetések, a köri intézmények föntartása s általában minden különösnek nem jelölt költség, a szegényadóból képzett köri közalaptól födöztetnek. E tekintetben lényeges különbség van a falusi és városi körök között, mert az utóbbiakban a mezei földbirtok, a vasútak, csatornák és egyházi földek adóértékük háromnegyed részében mentesek az adó alól.

Különös kiadások azok, a melyek egy község vagy külön érdekeltségi terület érdekében tételnek. Ilyenek merülnek föl az egészségügyi alagsövezéseknél, csatornázásnál, vízellátásnál, közterek, munkásföldek, munkáslakások szerzésénél. A belügyi kormánynak joga van egyes esetekben bizonyos kiadásokat különöseknek declarálni s azt is elrendelni, hogy bizonyos különös kiadások mint általánosak födöztessenek. Ezen kiadások a szegényadó módjára eszközölt kivetésekkel födöztetnek s az érdekelteket terhelik; az előbbi kikezdésben említett adókedvezménynek ezeknél is helye van.

IV. A városi kör.

(Urban District.)

A városi kör területe. A városi körök vagy városok (ide nem értve a grófsági rangra emelt, tehát grófsági városokat) vagy oly területek, a melyek az 1894-iki helyi igazgatási törvény alapján városi körré szervezkedtek s előbbi szerveik helyébe városi köri tanácsokat választottak. A legtöbb ilyen kerület Lancashireben van (93) és York nyugati kerületében (122). E 215 körből 60-nak 3500-on, 13-nak 1000-en alól van lakosa, vagyis sok városi kerület tényleg falusi jellegű; összes számuk különben 719, lakosságuk 200-tól 71,000-ig váltakozik. E körök létrejötteinek részint az volt az oka, hogy valaha nem voltak a falukra kiterjedő megfelelő egészségügyi rendelkezések, részint az, hogy egyes vidékek lakossága nem akart más városi kerületbe belépni. Területük sokszor változott a földtulajdonosok és birtokosok fölszólamlásai folytán.

Az 1888-iki helyi igazgatási törvény alapján a grófsági tanácsnak joga van megváltoztatni a körök határait, fölszítani, átszatelni azokat vagy egyes részeit s új köröket alkotni. Ez intézkedések a belügyi kormány jóváhagyása alá tartoznak; mely azonban a jóváhagyást nem tagadhatja meg, ha csak a választók egy hatodrésze nem fölebbez a grófság határozata ellen, és csak helyszíni vizsgálat után. A belügyi kormánynak is vannak jogai a körü területek megváltoztatására, de e jogokat csak a nevezett helyi hatóság hozzájárulásával, érdekelt lakosok kérelmére vagy a parlament által megerősített kormányrendelet, esetleg mindezen föltételek együttes megléte esetén gyakorolhatja.

A városi kör szervei. A városi kör igazgató szerve a jogi személyiséggel bíró városi körü tanács. Ez az 1875. évi közegészségügyi törvény által szervezett «városi egészségügyi hatóság» helyét vette át. A tanácsosok számát és a választókerületeket a grófsági tanács állapítja meg. Nemre való tekintet nélkül azok közül választják a községi választójoggal bíró polgárok, a kik választók vagy a választás előtt legalább 12 hónapig a kör községi területén laknak; vagyoni képesítés nincs kikötve. A választás 3 évre szól; a tagok egy-

harmada évenként kilép; a grófsági tanács azonban a köri tanács kérelmére elrendelheti, hogy a megbízás az összes tagokra nézve 3 évig tartson.

A tanácsnak havonként legalább egyszer ülést kell tartania. Igen sok dologban kiküldött bizottságok útján működhetnek, a mely bizottságokba kebelén kívülről is vehet tagokat. Az évi nagy-gyűlést áprilisban tartják a tanácsok, a midőn esetleg kebelükön kívülről is, egy évre elnököt választanak. Az elnök, ha nem nő, hivatalból békebirája a vármegyének; oly ügyeket, melyekben két vagy több kör van érdekelve, egyesült köri bizottságok intéznek el.

A városi kör hatásköre és teendői: a közegészségügyi és közúti, továbbá bizonyos esetekben a temetkezési, valamint a fürdőkre, könyvtárak-, múzeumok- és gymnasiumokra vonatkozó törvények végrehajtása. Teendők vannak a munkáslakások, a munkásföldek, a technikai oktatás, a közterekről szóló törvények körül is. A mint az illető igazgatási ágaknál látni fogjuk, föl vannak használva sok más különféle közigazgatási föladat megoldására is.

A városi körök kiadásait legnagyobb részben az «általános köri adó» (general district rate) fődözi, mely a szegényadótól abban különbözik, hogy a mezei föld, vasút, csatorna és egyházi föld csak egy negyedrészen fizeti. Az általános köri adót a kör saját közzegei (tehát nem a fölügyelők) útján hajtja be.

Egyes szabályrendeletileg megállapított esetekben, vagy a tanács határozatára, melyet fölebbezés esetén a belügyi kormány fölülvizsgál, külön érdekeltségekre is vethet ki adót a tanács, hogy külön létesítmények költségeit legfőlebb harminez év alatt törleszthesse.

Kölcsön fölvételére sok különböző törvény ad jogot a városi köri tanácsnak, a mint az egyes igazgatási ágak tárgyalásánál kitűnik.

A 25,000 lakoson fölül való népességű városi körök a kormánytól fizetett rendőrség alkalmazását kérhetik, melyet a korona alkalmaz, a javadalmazását azonban a kör fődözi.

V. A város és törvényhatósági (grófsági) város.

(Municipal borough. County borough.)

Városok azok, a melyek e közjogi állásokat királyi adománylevéllel nyerték s az 1882-iki helyhatósági testületi törvény által szabályoztattak. (Municipal Corporations Act 1882.) A korona különféle formák között és különféle jogokat meg szabadalmakat biztosítva, igen régi idő óta sok adománylevelet adott ki a kedvét megnyert városoknak. Az 1835-ik évi első helyhatósági testületi törvény azután, megelőző vizsgálat alapján, rendezte az idők folyamán létrejött anomáliákat s általános rendjét állapította meg a városok szervezetének és igazgatásának. A legelől idézett törvény hatása alatt csak azok maradtak városokul, a melyeket az 1835-iki törvény becikkelyezett, vagy a melyek azután megfelelő módon adománylevelet kaptak. A többi, előbbi időkből származott adománylevelek 1886 márczius 25-én hatályukat vesztvén, ez idő szerint egyenlő szervezetű városok vannak Angliában, kivéve a londoni Cityt, a mely még mindég régi szabadalomlevelei alapján áll.

A városok száma 1894-ben 303 volt a 64 grófsági várossal együtt, a melyeknek vannak ugyan egyes a grófságot illető jogai, egyébként azonban a városokkal egy helyzetben vannak.

A városok területét egységes irányelvek nélkül állapították meg, tehát a városi határ átszelt egyesületi, községi és grófsági határokat is. Az 1888. évi helyi igazgatási törvény kimondta, hogy a város azon grófság területébe olvasztassék, a melyhez területének nagyobb része tartozik. (A grófsági városoknak addig is külön grófsági határuk volt, ezekre tehát az idézett rendelkezés nem terjedt ki.) Most, az 1894-iki törvény óta, mint az előbbi fejezetben említettük, rendszerint a parishok sem vágthatják át a városi kör határait. A város határát, helyszíni vizsgálat alapján, parlamenti jóváhagyást igénylő rendelettel a belügyi kormány megváltoztathatja s ezzel kapcsolatosan megállapítja a városi választókerületekben és a tanácsosok számában szükségessé váló módosulásokat. A városok területe (tanácsos-) választókerületekre oszlik. Új városokat adománylevéllel a korona creálhat; a választókerületeket és a tanácsosok számát az adománylevéllel álla-

pítja meg. A későbbi változtatások e tekintetben a tanács hatáskörébe esnek.

A városi szervezet. A városokat a mayorból, aldermanekből és 9—78 polgártagból álló tanács, mint testület igazgatja. A városi polgári szavazók olyan egyének — a férjetlen nőket is ideértve — a kiknek birtokában valamely épület vagy évenként 240 korona adót fizető föld van a város területén, vagy attól 7 angol mérföldnyi körben; a minősítő vagyonnak helyi adókötelesnek kell lennie s az adót pontosan kell fizetnie. A választópolgárok évenként szavazás útján választják a tanácsosokat, a tanács pedig a mayort és az aldermaneket. Tanácsossá az választható, a ki be van vezetve a városi választók jegyzékébe, vagy a várostól 7—15 angol mérföldnyire lakó polgárok külön jegyzékébe. Az utóbbi esetben azonban, ha valaki 6 hónapig megszakítja a város belterületén való lakást, csak 24,000 korona értékű vagy 720 korona adót fizető városi birtok képesíti a választhatóságra a négy vagy több kerületre osztott városokban, s az említett értékek fele a többi városokban. A városi tanácsosokból minden kerület meghatározott számot választ. A tanácsosok hivatali ideje 3 év; harmadrészüket évenként kilép. (Ehez képest minden kerület oly számú tanácsost választ, a mely hárommal osztható. Nő tanácstagul nem választható. A mayort és aldermaneket a tanács saját kebeléből, vagy kívülről, tanácsosságra minősített férfiakból választja. A mayor 1 évig, az aldermanek 6 évig hivataloskodnak, felerészüket 3 évenként kilép. Az aldermanek fizetés nélkül ugyan — de a városi ügyek intézésében állandóan foglalatoskodó s tiszteletbeli előjogokkal bíró tanácstagok, ellentétben a többiekkel, a kik egyszerűen mint képviseleti tagok működnek. (A mayor helyettesítésében a különféle bizottsági elnöklésben az aldermanek járnak el.) A tanács egy városi ügyvivőt (jegyzőt, clerk), egy pénztárnokot és egyéb szükséges tisztviselet alkalmaz. A szükséghez képest kiküldhet általános vagy specialis bizottságokat; mindezek azonban csak a tanács jóváhagyása mellett dolgozhatnak.

A mayor és közvetlen hivatali elődje a város békebírái; a nem grófsági város mayorje grófsági békebíró is. A városok többsége külön békebírói kerület jogállását nyerte, vagyis ügy tekintendő, mint elsőfokú rendőri és közigazgatási bíró-

sági kerület. Ez azonban nem mentesíti a várost a grófsági adótól, nem veszi ki a várost a békebírói negyedéves ülések jurisdictiója alól. Csupán azzal jár, hogy a mayor és közvetlen hivatali elődje oly hatáskörben működnek, mint a grófsági békebíráknak azon városi ítélőszéke. A gyakorlatban azonban úgy áll a dolog, hogy az ilyen városokban grófsági békebírák nem hivataloskodnak. A külön békebírói kerületet képező városokban békebírói jegyzőt (clerk of the peace) kell alkalmazni. A városi békebíráknak nem kell bírói minősítéssel birni. Minden békebírói kerületet képező város önálló italmérés-engedélyezési kerület is.

A városi tanács kérelmére a korona fizetett városi rendőrtisztviselőt nevez ki. A rendőrtisztviselő javadalmazását a város fődözi.

A korona fölruházhatja a városokat másodfokú rendőri és közigazgatási bírósági terület jogaival, a midőn az negyedéves békebírói ülések székhelyévé válik, a melyek másodfokú rendőri és közigazgatási bírói hatáskört töltenek be. (A békebírói szervezetről bővebben a következő fejezetben van szó.) Ez esetben a városnak békebírói jegyzőt (grófsági jegyzőt, clerk of the peace) kell alkalmaznia, továbbá fődöznie kell egy városi jogtanácsos (recorder¹⁾ javadalmazását, a kit a korona alkalmaz élethossziglan²⁾, végül (kivéve az 1881-ben 10,000-nél kevesebb lakosságú és 1888 után ily területi jogot nyert városokat) egy coronert,³⁾ a kinek helyettest kell állítania. A bíraskodást nem a békebírák végzik, mint a grófságokban, hanem a recorder mint egyes bíró jár el.

A városi tanács hatásköre: a városi ingatlanok szerzése és kezelése; a város területén levő azon hidak föntartása, a melyek föntartására nem a grófság köteles; szabályrendeletek alkotása a városi belügyekben; a mely városoknak külön rendőri szervezete van, ennek vezetése a tanács külön bizottsága útján (Watch committee = örködő bizottság); mint városi körü tanácsot azon hatáskör illeti, a melyet az előbbi

¹⁾ Legalább öt évi ügyvédi gyakorlattal bíró jogász.

²⁾ Az angol kifejezés: during good behaviour = míg jól viseli magát. Jellemző az angol közjogi gyakorlat ragaszkodására az ősi formákhoz.

³⁾ A coroner hivatalát illetőleg l. a következő fejezetet.

fejezetben részleteztünk; ha a városnak külön iskolahatósága (school board) nincs, a tanács városi iskolai kezelő bizottságot küld ki.

A többi közigazgatási föladatok tekintetében a városoknak különböző helyzete van. Így néhány 10,000 lakosnál népesebb, negyedéves békebírói gyűlések jogával fölrüházott város önálló hatósági terület a tébolydák létesítése és föntartása tekintetében, épen úgy, mint a grófsági városok, sok pedig nem.

A 10,000 lakosnál népesebb, negyedéves békebírói gyűlések jogával fölrüházott városoknak van bizonyos hatásköre az ipariskolák, a halászat és a robbanó anyagok tekintetében, s szabályrendeleteket alkothatnak a közúti vasúttakra nézve.

A 10,000 lakosnál népesebb városok, akár van negyedévi békebírói gyűlési joguk, akár nincs, végrehajtó hatóságai az állategészségügyi törvénynek, a káros rovarok irtására, a gasométerekre, s némely esetekben az árú és élelmiczikkek hamisítására, valamint a mértékekre és súlyokra vonatkozó szabályoknak.

A városi háztartás. A városok kiadásait a városi alapból födözik, a melyet az egységesen a szegényadó módjára kivetett városi adó táplál. Néhány város külön közbiztonsági adót szed egész területén, vagy csak egyes városrészekben. Az egészségügyi kiadásokat a legtöbb városban az általános köri adó (general district rate) módjára szedett adóból födözik, a melyhez a föld csak egy negyedrészen járul. Az egészségügyi adót a tanács szedi, a városi adót a szegényügyi fölügyelők. Néhány városnak nagy vagyona van, sok pedig nagy jövedelmet húz vállalataiból, mint például a gázvilágításból vagy vízvezetékéből. A városi ingatlant általában csak a belügyi kormány vagy a törvényhozás engedélyével lehet eladni, jelzálogkölcsonnel megterhelni vagy örökbérbe adni. A városi számadásokat évenként három számvevő vizsgálja, kiknek egyikét a mayor nevezi ki, a másik kettőt a választók közgyűlése választja. A számadásokat évenként a belügyi kormány vizsgálja, s azok kivonatát a parlament elé terjeszti.*)

*) A belügyi kormány a helyhatósági számadásokat évenként kinyomatja s *«The annual local taxation returns»* cím alatt terjeszti

A városi tanács, a közegészségügyi és egyéb külön törvények által megjelölt célokon kívül, a belügyi kormány engedélyével, földvásárlás vagy építkezés céljából is vehet kölcsönt a városi birtokok vagy az adójövedelem lekötésével.

A *grófsági városokat* az 1888-iki helyi igazgatási törvény teremtette meg. Általánosságban szólva, az 50,000 lakosnál népesebb városok grófsági városok; a belügyi kormánynak, törvényhozási jóváhagyással, joga van az említett népességű városokat a grófság jogállására emelni. A grófsági városok tanácsát a törvényhatósági városokén kívül a grófsági tanács hatásköre is illeti s e városok külön grófsági területet képeznek. Mindazonáltal alá vannak vetve a grófsági sheriff jurisdicciójának, hozzájárulnak az esküdtszéki költségekhez s ha nincs külön negyedéves gyűlési joguk, a békebírói gyűlések költségeihez is. A militia, az esküdtek jegyzéke és szolgálata, valamint a parlamenti választások ügyeiben a grófsági város azon grófsághoz tartozik, a melynek területén fekszik. Azon város, a melynek nincs negyedéves békebírói gyűléstartási joga, alá van vetve a grófsági coroner jurisdicciójának; a területére alkalmazott coroner választásában azonban a városi tanács, küldöttsége útján részt vesz. Azon grófsági városok, a melyek 1888-ban a grófsági tébolydák költségeihez hozzájárultak, ezen viszonyban tovább is megmaradhatnak.

A grófsági város a grófsági költségekhez való járulást saját maga szedi be; vagyis a grófság nem szed az ilyen város területén közvetlenül adót, hanem csak a fizetendő összeget közli a városi tanácssal.

A városok közül 303-nak lakossága 12 millió körül van; adóalapjuk már 1893-ban meghaladta a tizennégy milliárd koronát. A grófsági városok száma 64, melyek mayorja épen úgy, mint a londoni Cityé «Lord Mayor» czimet visel. Van egy város (Hedon), a melynek csak 979 lakosa van. A grófsági városok közül 6-nak 50,000-en alól van a lakossága. Összesen 105 városnak vannak negyedéves békebírói ülései;

a parlament elé. Ezekből a kiadványokból Anglia összes helyi hatóságainak gazdálkodását és pénzügyi helyzetét megállapíthatja bárki, mert a kiadásokat és bevételeket közigazgatási céljaik szerint részletezve mutatják ki.

123 csak békebírói bizottsággal bír, 75-nek ilyen sines. A grófsági városok mindenikének van békebírói bizottsága; negyedéves békebírói ülések tartására azonban csak 46-nak van joga.

Egyes városok, rendszerint püspöki székhelyek, a főváros (city) jellegét kapták hajdan adománylevél útján. Volt 19 város, a mely külön grófság, úgynevezett városi grófság volt, külön sheriffel. Ezek a városi címek megmaradtak ugyan, de minden közjogi vagy közigazgatási jelentőség nélkül. Ugyancsak curiosum-számba megy már, hogy Oxfordnak külön sheriffje van, a ki az ottani helyi bíróságban fungál, Harefordwestnek pedig külön lord-helytartója.

VI. A grófság.

Anglia és Wales ötvenkét régi grófságra volt osztva. Az 1888-iki helyi igazgatási törvény óta ezek a grófságok többé nem közigazgatási kerületek, de parlamenti választási és bizonyos igazságszolgáltatási célok szempontjából még megvannak. Az új közigazgatási felosztás 62 grófságot és 64 grófsági várost ismer s grófságon most már csak közigazgatási területet kell értenünk. Az új grófságok területileg gyakran összeesnek a régiekkel; általában azonban különbözik a területük a régiektől abban, hogy a grófsági városok kiesnek belőlük. Meg kell még jegyeznünk, hogy öt régi grófság (Cambridge, Hampshire, Northampton, Suffolk és Sussex) mindenike két új grófságra oszlott, Yorkshire grófságnak három kerülete pedig mind egy-egy külön grófság.

A belügyi kormány, a grófsági tanácsok előterjesztésére, a törvényhozás által megerősített rendelettel megváltoztatja a grófságok területét.

A grófsági szervezet föladatai két csoportra oszthatók: Az első csoportba tartoznak: a belső rend föntartása, a helyi igazságszolgáltatás ellátása (imperialis hatáskör), a honvédelem és a parlamenti képviselőlet kezelése; a másikba a helyi közigazgatás ellátása (közigazgatási hatáskör).

Az imperialis föladatkör betöltésére a grófságban a következő szervek vannak:

1. a Lord helytartó (Lord Lieutenant), a korona által kinevezett tisztviselő, a ki 1871-ig a grófsági militia és ön-

kéntesek parancsnoka volt, ezen hatásköre azonban megszűn-
vén, e hivatalt is most rendszerint

2. a custos rotulorum (az iratesomók öre) látja el, a
kit a korona nevez ki. A kinevezési okmány a nagy állami
pecséttel láttatik el (under Great Seal). A grófság első bírāja
s a békebírókat kinevezésre ő ajánlja;

3. a sheriff, a kit a felső bíróságok tagjai és a titkos
tanácsosok együttes üléséből candidált három grófsági föld-
birtokos közül évenként a király választ s a titkos tanács
jegyzője által signált okmánynyal nevez ki. A sheriff a ko-
rona első képviselője és megbízottja a törvények végrehajtá-
sában; ezen minőségében összehívja az esküdttbírókat,
bíráskodik kártérítési ügyekben és végrehajtja a felsőbb bíró-
ságok ítéleteit. Ő az intéző tisztje a grófsági választások-
nak és ha a városokban nincs külön ilyen tisztviselő, a váro-
siaknak is. Míg tisztje tart, nem lehet bíró. Alkalmaznia kell
egy alsheriffet;

4. a békebírák, a kiket a korona nevez ki legalább
2400 korona évi jövedelemmel bíró birtokosok közül. A hiva-
tali megbizási okmány az állami nagy pecséttel állittatik
ki. A békebírák negyedéves-, kis- és specialis ülésekben mű-
ködnek. A negyedéves üléseket az összes grófsági békebírák
tartják, a kis üléseket egy vagy két békebíró. A specialis
ülések külön ügyek elintézésére tartott kis ülések. Min-
den kis ülésnek fizetett jegyzője van. A békebírák ez idő
szerint majdnem kizárólag igazságszolgáltatással (rendőr-
bíráskodással) foglalkoznak, mert közigazgatási hatáskörü-
ket az új törvények a grófsági és köri tanácsokra vitték át.
A negyedéves ülések ez idő szerint még engedélyezik a magán-
tébolydákat és részegesek menházait s kinevezik a grófsági
engedélyező bizottságot, a mely az új italmérési engedélye-
ket erősíti meg; ugyanezek alkalmazzák a helyi fogházak
főlügyelőit. A specialis ülések hatáskörébe csupán a szeszes
italok árulásának és nyilvános billiard-termek, végül egyes
helyi díjak szedésének engedélyezése és az esküdtek jegyzé-
kének átvizsgálása tartozik;

5. a (grófsági) békebírói jegyző, a kit előbb a custos
rotulorum nevezett ki mint helyettesét, most pedig a gróf-
sági állandó egyesített bizottság alkalmaz;

6. a coroner (egy vagy több) bírói minőségű tiszt-

viselő, a kit a grófsági tanács választ. Hatáskörébe tartozik: a vizsgálat megejtése hirtelen halál eseteiben, kincs találásakor és a sheriff helyettesítése az ítéletek végrehajtásában, ha az mint érdekelt, nem járhatna el.

A békebirósági jegyző és a coroner a grófságtól fizetést hűz.

Minden grófság (kivéve Rutlandet) rendőrbíráskodási szempontból kis ülési kerületekre van osztva. A kerületi besosztást a negyedéves ülések eszközlik. Csak oly terület lehet kis ülési kerület, a melyben legalább öt békebíró lakik. Minden békebíró a grófság bármely kerületében működhet; a rendes szokás szerint azonban mindenik csak a saját kerületében fungál.

A grófsági helyi igazgatás szerve: a grófsági tanács, mely egy elnökből, egy alelnökből, grófsági aldermanekből és tanácsosokból áll. A tanácstagok számát a belügyi kormány állapítja meg; az aldermanek a tanácsnak egyharmadát teszik. A tanácstagokat együttesen három évre, az aldermaneket hat évre választják; vagyis az utóbbiak fele átmegy az új tanácsba külön választás nélkül. A tanácsosok választása kerületekben történik, melyeket a belügyi kormány állapít- és változtathat meg. Választójoggal bír minden városi választó és olyan grófsági (a grófságtól legfőlebb 7 angol mértföldnyire lakó) lakos, a kinek a grófság területén legalább évi 240 korona jövedelmet adó épülete, értéke vagy földje van.

A választás szavazással megy; a választási költségeket a grófság viseli. Tanácstagul választható: minden grófsági választó, mindenki, a ki a parlamenti választók névjegyzékébe mint birtokos van bevezetve, minden peer, a kinek a grófság területén birtoka van s végül minden ingatlan tulajdonos, a ki a grófság területén vagy attól 15 angol mértföldnél kisebb távolságban lakik. Férjezetlen nő lehet választó, de tanácstagul nem választható.

A grófsági tanács, a márcziusi alakuló üléssel együtt, a melyen az elnököt, alelnököt és az aldermaneket választják meg, évenként legalább négy ülést tart. Az elnök hivatalból grófsági békebíró. A tanácsnak alkalmaznia kell: egy grófsági pénztárnokot, egy vagy több fölügyelőt (adószedőt), egy vagy több coronert, a mértékek és súlyok fölügyelőit, a

szükséges számú vegyész és egyéb fizetett tisztviselőket; alkalmazhat továbbá grófsági tiszti orvost is.

A grófsági tanácsnak kötelessége kiküldeni: a pénzügyi, oktatásügyi, a tébolydaügyi, a munkás föld- és kistelepítvényügyi bizottságokat; joga van ezeken kívül általános vagy különös czélokra bizottságokat kiküldeni a saját tagjaiból vagy kebelén kívül állókból. Egyes ügyek ellátására kiküldhet más grófsági vagy városi tanácsokéval egyesült bizottságokat. A tanács bizottságait fölruházhatja végrehajtó hatalommal, kivéve a helyi adók megállapítását; egyes dolgokat átruházhat köri tanácsokra. A színházak engedélyezését, továbbá a robbanó anyagokra vonatkozó és az állategészségügyi törvények végrehajtását átruházhatja a békebirói kis ülésekre.

A rendőri és egyes más föladatok elvégzésére a grófsági állandó egyesült bizottság van szervezve, melyet felerészben a békebirák negyedéves ülése, felerészben a grófsági tanács küld ki a saját tagjaiból. E bizottság maga állapítja meg a céljaira szükséges helyi szolgáltatásokat s önálló adminisztratív hatásköre van, bár a két kiküldő testületnek jelentéstétellel tartozik. Jövedelmeit a grófsági tanács útján hajtja be. E bizottság alkalmazza a grófsági rendőrfőnököt és a békebirósági jegyzőt, a ki egyúttal a grófsági tanács jegyzője is.

A grófsági tanács hatásköre: a grófsági helyi adózás intézése, a szegények tébolydáinak, a grófsági hidaknak és közútaknak (főútaknak), ipariskoláknak létesítése és fönntartása; végrehajtása az állategészségügyi, a mértékek és súlyokra, a munkásföldekre és kis telepítvényekre, az általános közoktatásra és a technikai oktatásra vonatkozó törvényeknek; intézése a grófsági és parlamenti választók összeírásának és az alsóbb közigazgatási kerületek megváltoztatása. A mint az illető fejezeteknél látni fogjuk, jelentékeny ellenőrző hatásköre van a tanácsnak a közegészségügyi igazgatás terén. Joga van szabályrendeleteket alkotni, törvények ellen tiltakozni s a grófság lakosai érdekében törvényes eljárást indítani vasúti vagy más efféle társaságok ellen. Általában eljárhat tágabb hatáskörben is, ha kormány- vagy titkos tanácsban kelt királyi rendelet ilyenfel fölruházza.

Az igazságszolgáltatáshoz tartozó grófsági épületek ke-

zelése s a békebirói jegyzők fizetése az állandó egyesült bizottság hatáskörébe tartozik.

A grófsági tanácsnak fölsőbb hatósági jogai a területén levő alsóbb közigazgatási szervekkel szemben a következőkben állanak. A tanácsnak joga van új községi tanácsokat szervezni, főnállókat megszüntetni, fölosztani és más községgel egyesíteni, a községi tanácsosok számát megállapítani. A községi tanácsok egyes teendőit átruházhatja a községi gyűlésekre; pénzt kölcsönözhet községeknek s a községek kölcsönt csak a tanács jóváhagyásával vehetnek föl. Joga van a községi és köri, szabályszerű minősítéssel nem bíró tanácstagokat elmozdítani; eldönteni az e tanácsok választásánál fölmerült kérdéseket s megállapítani a községi és köri választások költségeit. A községi tanácsok vagy egyes választók panaszára joga van a falusi körök tanácsát a közegészségügyi, közúti és gazdasági igazgatási föladataik pontos elvégzésére szorítani, esetleg e föladatokat a mulasztó terhére megvalósítani. A grófsági tanácsnak nincs ugyan ellenőrző hatásköre a szegényügyi közegek fölött, de joga van megváltoztatni a szegényügyi fölügyelők számát, egyesíteni és fölosztani a községeket a szegényügyi választások céljaira. A belügyi kormány jóváhagyásával megváltoztathatja a szegényügyi körök területi beosztását. Egyáltalán az 1894-iki helyi igazgatási törvénynek a közigazgatási területek rendezésére vonatkozó intézkedéseit a grófsági tanács hajtja végre.

* * *

A helyi igazgatás keretén kívül álló közhatóságok.

A helyi igazgatásnak az elől foglalt fejezetekben ismertett szervezetéről teljes képet nem lehet nyerni az igazságszolgáltatási, állami pénzügyi, honvédelmi és egyházi igazgatási szervezet ismerete nélkül. Megkísérjük tehát a következőkben e szervezeteket is vázolni.

1. *Az angol igazságszolgáltatási szervezet* a hetvenes évek közepén ment csak át a modern életviszonyoknak némileg megfelelni igyekező reformon az 1873. évi és 1875. évi igazságszolgáltatási törvényekkel. (Judicature Act. 1873. & 1875.)

Ezen reformig az elsőfokú magán- és büntetőjogi

biráskodás a négy országos főtörvényszéknél és néhány különleges bíróságnál, továbbá a békebírák ülésein és végül az 1846-ban felállított grófsági törvényszékeken történt. Ez a bírósági szervezet a következő volt. A három közönséges jog (Common law) szerinti bíróság és pedig: 1. a királyi ítélőszék (Kings Bench); 2. a közönséges ítélőszék (Common Bench, Common Pleas) és 3. a kincstári ítélőszék (Court of Exchequer). Ez a három bíróság polgári ügyekben nagyjában azonos hatáskörrel bírt, de volt mindenik bíróság számára fentartott hatáskör, a melyben csak az járhatott el. Bűnügyekben csak a Kings Bench ítélt. A három közönséges jog szerinti bíróság mellett volt: 4. a kancelláriai ítélőszék (Court of Chancery), mint méltányossági bíróság; a mely nem a közönséges jog (Common law) szigorú alakszerűsége mellett, hanem inkább az anyagi igazság szerint ítélt. (Ennek hatáskörét forrásunk a következőleg illusztrálja. A polgári bírósági osztályok azt mondják: fizetni vagy valamit restitálni fogsz, mert rosszul cselekedtél vagy mulasztottál; a kancellár azt mondja: véghez viszed a szándékolt, megkezdett cselekményt, vagy abban hagyod a megkezdett helytelen cselekményt. Vagyis ha arról van szó, hogy valamely szerződés teljesíttessék, valamely csalárd cselekmény abban hagyassék, vagy valaki, a ki a megállapított kötelmet a megállapodás ellenére akarja teljesíteni, a tisztességes útra szoríttassék, a kancellár a jogkereső bírója.) Különleges bíróságok voltak: 5. az admirális ítélőszéke (Court of Admiralty), a tengeren elkövetett magánjogi és büntetőjogi sérelmekre; 6. a végrendeleti és hagyatéki bíróság (Court of Probate) és 7. a házassági bíróság (Court for Divorce and Matrimonial Causes).

A rendőri bíráskodást a békebírák kis és negyedéves ülései gyakorolták.

Az országos főtörvényszékek közül a királyi ítélőszék mint másodbíróság is működött a rendőri büntető ügyekben. Egyébként, a mint említettük, az egész igazságszolgáltatás a Westminsterben, az országos főtörvényszékeknél összpontosult. E súlyos állapoton 1846-ig akként segített a gyakorlati élet, hogy a legfőbb bíróság tagjai, vándorbírák módjára, kiküldetések (Commissions) útján tartottak a vidéken ítélőszékeket és pedig mind magánjogi, — mind büntetőjogi ügyekben. E vándorbíráskodás háromféle törvényszéki ülésekben

folyt, esküdszéki bíraskodással épen úgy, mint a bíróság székhelyén. A Commissions of Assize elébb csak dologi keresetekben bíraskodtak, utóbb azonban minden polgári ügyben eljárak, a melyekben a bíróság a Westminsterben, a kiszállása előtt már nem döntött. A közönséges angol szólásmód minden esküdszéki bíraskodást Court of Assizes-nek nevez. A Westminsterbe az esküdteket föltételelesen hívták össze, ha tudniillik előbb nem foganatosították a helyszini ítélkezés. Innen hívja az angol jogi műnyelv e bíraskodást «nisi prius» bíraskodásnak. A Commissions of Oyer and Terminer kihallgató és határozó bíróságok, továbbá a Commissions of Gaol Delivery (fogságból szabadító bíróságok) büntető ügyekben jártak el. Az elől nevezett bíróság az esküdszéki vád alá helyezettek fölött ítél ugyancsak esküdszékekkel, az utóbbi az előzetesen letartóztatottak, de vád alá nem helyezettek szabadon bocsátása iránt intézkedett.

A föllebezési forumok voltak: a három elől nevezett ítélőszéktől a kincstári kamara, melyben azon két másik ítélőszék bírái ítélkeztek, a mely a föllebezett ítéletet nem hozta; a kancelláriai ítélőszéktől a lord kancellárhoz és két föllebezési bíróhoz, a kik a kancellárral együtt vagy nélküle ítélkeztek; az admirális ítélőszékétől a koronához, mely a titkos tanácsban ítél; a végrendeleti és hagyatéki bíróságtól a lordok házához; a házassági bírótól a bíróság plenumához. Ezen másodfokú bíróságok ítéletei ellen még a lordok házához lehetett föllebezni. Az esküdszéki bíraskodásban hozott ítéletek ellen a föllebezések az illető ítélőszék teljesüléséhez mentek s onnan tovább mint a többi föllebezések, kivéve bizonyos bűnügyeket, a melyek felett a korona számára fentartott ügyek ítélőszéke (Court for Crown Cases reserved) ítél másod és végső fokban.

1846-ban e rendszeren az első jelentékeny változás történt a grófsági törvényszékek mint elsőfokú magánjogi bíróságok szervezésével. Az ország megfelelő törvényszéki kerületekre osztatott s a grófsági bíróságok fokozatosan olyan forma hatáskört nyertek, mint a mi járásbíróságaink és törvényszékeink együtt. E bíróságokhoz a bírákat a Lord Kancellár nevezi ki s eljárási szabályait, a bírák e czélra alakított bizottságának közreműködésével ő állapítja meg. A szervezeti és fegyelmi szabályokat törvény állapította meg.

Az 1873-iki reform az eddigi bírósági szervezetet megváltoztatta s egy felső bíróságot (Supreme Court of Judicature) állított fel. Ezt fölosztotta: magas ítélőszékre (High Court) és fölebbezési ítélőszékre (Court of Appeal). A magas ítélőszékbe az előbbi három közönséges jogi főtörvényszék, a kancelláriai bíróság és a különleges bíróságok beolvasztattak és pedig olykép, hogy előbb 5, később 3 osztályra szakadtak, előbbi hét osztályából három lett, tudniillik: 1. a királyi ítélőszéki osztályra (Kings Bench Division), a melybe beléolvadt a polgári és kamarai ítélőszék, tizennégy bíróval, élén Anglia főbírájával (Lord Chief Justice of England); 2. a kancelláriai osztályra (Chancery Division), öt bíróval, élén a kancellárral; 3. hagyatéki, házassági és admirális osztályra, egy bíróval és egy elnökkel.

A fölebbezési ítélőszék (Court of Appeal) Angliának az előbbi bíróságokra nézve fölebbviteli bírósága. Ennek tagjai az okmányok országos őre (Master of the Rolls) és öt bíró (Lord Justice). Üléseit rendszeren hármastanácsban tartja; egyes ügyekre két bíró is elegendő. A lordok házának harmadfokú bírósága fentartatott, noha eredetileg az volt a szándék, hogy megszüntetessék. Azért nevezték az újonnan szervezett bíróságot legfelsőbb ítélőszéknek.

A bírákat a kancellár javaslatára a korona a nagy állami pecsét alatt nevezi ki. Hivataluk életfogytig tart, de az országgyűlés két házának kívánatára elbocsáthatók.

A magas ítélőszék a vándorbíráskodást most is gyakorolja. Az 1846-ban fölállított grófsági törvényszékek pedig szintén megmaradtak. A büntető bíráskodást illetőleg: a rendőri kihágások fölött a békebírák kis ülései ítélkeznek sommás eljárással esküdtszék nélkül; a súlyosabb természetű kihágások, illetve vétségek a negyedéves ülések elé tartoznak s esküdtszékileg bíraltatnak el. A nagyobb bűncselekményekben csak a magas bíróság ítélkezhetik helyszíni eljárásában vagy székhelyén. A békebírák kis üléseinek ítélete ellen rendszerinti fölebbezésnek van helye a negyedéves ülésekhez (egyes esetekben közvetlenül a magas ítélőszékhez), innen a magas ítélőszékhez. Ennek joga van illetéktelenül hozott ítéleteket közvetlenül is megsemmisíteni, vagy pedig rendelet útján (writ of mandamus) kényszeríteni a bírákat, hogy az előttük levő ügyet intézzék el.

Az ismertetett bíróságokon kívül még rendkívüli bíróságok is működnek Angliában. Így a felségárulás, vagy valamely büntettet elkövető vagy eltitkoló per fölött a lordok háza ítél, egy ez esetre kinevezett főséfár (Lord Steward) elnöklete alatt. Katonai kötelekben álló egyének fölött a hadbíróságok ítélkeznek. Az egyházi bíróságokról később szólunk.

Egyes kivételes esetekben mint legfőbb bírósághoz, a «királyhoz a titkos tanácsban» lehet fölebbezni.

A mint látjuk, az angol jogrendszer a mi fogalmaink szerint való közigazgatási bíráskodást nem ismer. Az összes, a vagyoni jogot érintő közigazgatási vitás ügyekben, a helyi adózási ügyeket kivéve, a melyekben a békebírák negyedéves ülései a forumok, valamint a közjogi természetű ügyekben a rendes királyi bíróságok ítélkeznek. Ezt figyelembe véve értjük meg a sheriff hivatalának jelentőségét, a mely a bírói ítéleteket hajtja végre, akár a közigazgatási rendet és ügymenetet érintik, akár a magánjogi, akár a büntetőjogi rend restituczióját czélozzák. Vagyis a sheriff mintegy összekötő kapocs a szoros értelemben vett közigazgatás és a jogszolgáltatás között.

Az angol közvéleményben, mint egyszer már említettük, erős áramlat van a vázolt állapotok javítására, különösen a közigazgatási hatáskör szempontjából. Manapság, a midőn a közigazgatás újjai mind sűrűbben érintik az életviszonyokat, az emberek foglalkozását és vagyonát, tehát mind több contentiosus ügy jön létre, lehetetlen olyan rendszerrel jól megélni, a melynek közepette minden kissé fontosabb ügyben egy formákhoz kötött, drága és lassú eljárású bírósághoz kell fordulni. Csak az angol embernek rendkívüli érzéke fájának és nemzetének érdekei és nagysága iránt, a benne élénken élő tudása annak, hogy a jó közintézményeknek, bár áldozattal való létesítése nélkülözhetlen föltétele az anyagi és morális haladásnak, végül az angol közfunkcionáriusok önzetlen és correct hivataloskodása teszi érthetővé azt, hogy a vázolt nehéz állapotban a közigazgatás alkotó működése, a nép minden gazdagsága mellett sem szűnt meg, sőt inkább folyton gyarapodott és gyarapodik.

A continentális rendszerek közepett minden polgárminden a közigazgatástól szenvedett sérelmére olesón, küli

nös formalitások nélkül és aránylag gyorsan kap a legfelsőbb forumtól is jogorvoslatot. Az angol ember az ilyen esetekben, midőn előtte majd mindig egy beláthatlan hosszúságú és drágaságú út áll, úgyszólván védtelen. Nem csoda tehát, ha sokszor elnyomva érzi magát a közigazgatás által, de mellőzi a jogorvoslat-keresést. Másrészt azonban az angol rendszernek, a közigazgatás és jogszolgáltatás ottani viszonyának javára kell írunk, hogy a közigazgatás alkotó működése elé aprólékos kerékkötések, szeszélyeszerű opponálások gátat nem vethetnek s a temérdek fölebbezés a functionariusok érdemleges munkáját nem akaszthatja meg. A közdolgok intézésének szelleme s az imént említett körülmény megmagyarázza az erős ragaszkodást, a mely Angliában a közszervezetnek legelavultabb formái és legszembeszökőbb hibái mellett is a társadalom nagy részét a meglevőhöz köti s a reformtörekvéseknek csak igen lassú érvényesülést enged.

2. *A pénzügyi szervezet.* Az angol állami jövedelmek a következőkből állanak: vámok, fogyasztási és luxus adók, bélyeg- és jog-illetékek, föld- és házadó, jövedelmi adó, a postajövedék, a távirójövedék, korona-jószágok jövedelme és vegyesek. Közigazgatási szempontból mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy az állam közjöveldelmeit Angliában legelőbb választották el a király magánjövedelmeitől. Így a fogyasztási adójövedelmet évi 70,000 font átalányért már 1736-ban elvették a király magánkincstárától. Már 1782-ben a közjöveldelmeket az egyesített közalapba (Consolidated Fund) utalta a törvényhozás s a királynak ezen alapból, vagyis az állami folyó jövedelemből fix járulékot engedélyezett a saját és udvartartási költségeire. A civillista címén az angol király 410,000 fontot (9.840,000 koronát) húz. Az angol állam tehát már a XVIII-ik század közepe óta budget-szerűleg kezdett gondoskodni az állami célokról, a XVIII-ik század vége óta pedig ezen rendszer teljes hatályában lépett életbe.

Második megjegyezni valónk az, hogy az egész pénzügyi igazgatást, a helyi igazgatási szervezettel semmi összefüggésben nem álló kincstári közegek végzik. A pénzügyi igazgatás élén a pénzügyminister áll; minden fizetést az állami főpénztárnok (Paymaster General) utalványoz. Az állami közjöveldelmeket az angol bank kezeli s külön szám-

lára (Consolidated Fund) a bank bevételezi és adja ki. A többi tárczák szükségletét a pénzügyminister látja el, vagyis a kincstár (Exchequer) egyetemes bevételezője a közjövödelmeknek.

Az adó alá eső ingatlanok és jövedelmek megbecslését és a kivetést kerületenként alkalmazott fizetés nélküli biztosok végzik az egyes községekbeli lakosok közreműködésével, a kiket ők neveznek ki és hívnak meg az eljárásba. Az egyenes adókat fizetett állami közegek (collectors) szedik be, épen úgy, mint a vámokat és fogyasztási adókat. A bélyeg és jogilletékek kivetésére a grófsági tanácsok neveznek ki biztosokat, s fizetésöket is a tanácsok állapítják meg az illeték nagyságához mért skálával, de a kincstár fődözi. A posta és táviró, valamint az állami jószágok jövedelmét az illető igazgatási ágak főhivatalai szolgáltatják be az angol bankba. Az állami pénz- és vagyionkezelést a főszámshék (élén a főellenőrrel és főszámvevővel) ellenőrzi. A számadások évenként a parlament elé terjesztetnek.

A mint látjuk, a helyi igazgatás hivatalai és közegei az állami pénzügyek révén a legkisebb mérvben sincsenek elfoglalva. Az az egy kapcsolat, a mely a helyi igazgatás közegei és az állami pénzügyi igazgatás között van, hogy tudniillik a békebirák hivatalból adókiivető biztosokként funghalhatnak, ma már, a midőn a békebirák alig foglalkoznak közizgazgatással, még alárendeltebb jelentőségűvé lett.

3. *A honvédelmi szervezet.* Anglia védereje szárazföldi és tengeri hadseregből áll. A szárazföldi haderőnek alkatrészei a rendes hadsereg és a kiegészítő segédcsapatok. E helyen természetesen csak a belföldi haderőről beszélünk, az indiai és gyarmati hadsereg szervezete és igazgatása nem tartozván tárgyunkhoz.

A rendes szárazföldi hadsereg és tartaléka lovasságból, tüzérségből, műszaki csapatokból, gyalogságból és szekerész csapatokból áll, a tengeri haderő tüzérségből és gyalogságból. Angliában continentális értelemben vett védkötelezettség nincs. A hadsereg és tengerészlet önkéntesek toborzása útján egészítették ki. A toborzó tiszt a jelentkezőnek egy kitöltött ívet ad, a melylyel a fölcsapni szándékozónak egy békebiróhoz kell mennie. A békebiró megmagyarazza a katonai szolgálattal járó kötelezettségeket és az egész dolgot; ha a jelent-

kező kijelenti, hogy megértette, a mire vállalkozik, hűségi esküt tesz le a békebíró kezébe s ezzel katonává lett. A rendes szolgálati idő a gyalogságnál 10 év, a lovasságnál 12, önként 20 vagy 24 évre is lehet szerződni. A tengerészetnél a belépéskor állapítják meg a szolgálati időt. A fölesküdtött katona a hadi törvények uralma alá kerül. Három hónapon belül visszaléphet, legfőleg 10 font sterling lefizetése mellett, azontúl csak törvényes okokból hagyhatja el a hadsereget szerződött idejének leteltéig. Tiszteket úgy a rendes hadsereghez, mint a militiához a királyi bizottság vesz föl. A fölvett tisztek teljesen a korona rendelkezésére állanak s szolgálatukból csak a korona engedelmével léphetnek ki.

A hadsereg létszámát évenként a törvényhozás állapítja meg; ehez képest történik a toborzás.

A kiegészítő haderő a *militiából*, a *yeomanryból* és *önkéntesekből* áll.

A militiát valaha úgy egészítették ki, hogy a törvény megállapította a grófságok mindenikére eső continenst; a szükséges létszámot azután a 18—60 évesek közül kisorsolták. 1852 óta a militia-ba is önkéntes jelentkezés után soroznak. A létszámot szintén a törvényhozás állapítja meg. Ha a létszám önkéntes belépés útján nem jön össze, a hiányzókat a 18—60 évesek közül sorsolás útján állítják elő. A militia-ujoncok különböző idejű (de csak napokra terjedő) előkészítő kiképzésen és egy további 21—28 napos kiképzésen megy át. A militia nem köteles az egyesült királyság határain kívül szolgálni; fenyegető veszély esetén a rendes hadseregbe sorozható, midőn a hadi törvények uralma alá kerül. A militia-tisztek állandóan a hadi törvények hatálya alá tartoznak.

A yeomanry lovasokból, az önkéntes haderő főleg lövészekből, azután könnyű lovasokból, tüzérekkel és műszaki katonákból áll. A yeomanry évenként hat napi gyakorlatra köteles s ez alatt a hadi törvények alatt áll. Az önkéntesek csak háború esetén, vagy ha a rendes hadsereghez, illetve militia-hoz gyakorlatra vonódnak be, állanak a katonai törvények alatt. Sem egyik, sem másik katonaság létszáma nincs megállapítva; a korona a szükséghez képest fogadja föl a nevezett csapatokat. Szolgálatuk ideje tetszésszerű.

A helyi igazgatásnak sem a sorozással, sem a védkötelesek nyilvántartásával dolga nincs.

4. *Az egyházi szervezet.* Angliában az egyházak a parlament teljes hatályú ellenőrzése alatt állanak, a mennyiben a parlament dogmáikat törvényelleneseknek nyilváníthatja, a vallás gyakorlatát eltilthatja, az egyházakat föloszlathatja s híveiket megfoszthatja polgári jogaiktól. A törvényhozásilag szentesített szervezetű angol nemzeti egyház az állammal a legszorosabb kapcsolatban van, s feje a király. Az anglikán egyház az egyesült királyság egész óriási birodalmában az uralkodó vallási szervezet legteljesebb jogait élvezti; Skótszágban a presbyteri egyház az uralkodó, Írországban nincs országosan szervezett egyház.

Az anglikán egyház az angol jogfölfogás szerint: a szervezett egyház (Established Church). Főpapjait a király nevezi ki, a kik egyúttal az ország főrendei, s közjogi állással is bírnak. Az egyház törvényeket csak királyi jóváhagyással alkothat; a cánonok is királyi jóváhagyás alá tartoznak. Az egyházjog része az állam jogának; az egyházi bíróságok tényezői a jogszolgáltatásnak. A liturgia és a hitcikkelyek parlamentileg erősítették meg.

Anglia területe két egyházi tartományra oszlik: a yorkira és a canterburyre; mindenkinek élén egy érsek áll. A canterbury érsek rangban első és az ország primása. Az elsőben 9, az utóbbiban 24 püspöki megye van. A püspöki megyék esperesi kerületekre oszlanak. A legalsó egyházigazgatási szerv a parish (egyházközség), a mely, mint láttuk, alapja volt a politikai községnek. Az egyházi parish szervei a lelkész (rector vagy helyettes lelkész = vicar), a templomfőlügyelők és az egyháztagok gyűlése vagy tanácsa.

A püspökök és lelkészek hatásköre a mi római katolikus püspökeink- és lelkészeinkéhez hasonló. Az esperesek főleg az egyházi épületeket adminisztrálják. A püspökök véleményező közegei a diacon és a káptalan. A diacont a korona nevezi ki, a többi egyházi tisztviselőt a püspök. A lelkészekre nézve meg kell jegyeznünk, hogy sem gazdálkodással, sem iparral vagy kereskedelemmel nem foglalkozhatnak, nem lehetnek tagjai a képviselőháznak, s a grófsági tanács kivételével semmiféle helyi igazgatási szervnek.

Az anglikán egyház jövedelmét, az egyházközségekben megállapított egyházi adó és az országos közalap jövedelme adja. Ez utóbbi a következőleg jött létre. A reformatio előtt

az egyházi javadalmasok első évi jövedelmüket a közalapba fizették, valamint évi jövedelmük egy részét is adószerűen. VIII. Henrik ezen jövedelmeket a korona részére foglalta le, Anna királyné pedig előbbi céljukra rendelte, (Queen Anne's Bounty) s az alap kezelésére kormányzókat nevezett ki. 1809-től 1820-ig a parlament évi 100—100,000 font sterlinggel gyarapította ezen alapot. IV. Vilmos és Victoria királyné uralkodása alatt több törvény vette szabályozás alá az egyházi jövedelmeket és az egyházi javadalmasok jövedelmét. A túlmagas jövedelmeket csökkentették, s az összes javadalmakat arányosították. Az egyház szóban levő nagy alapját a parlament által kiküldött egyházi bizottság (Ecclesiastical commission) kezeli s gondoskodik a jövedelem arányos fölosztásáról. Az egyházi biráskodást, miután az esperesi jurisdiction csupán épületkezelési ügyekre szorított, a püspöki ítélőszék (Bishop or Consistory court), felső fokon pedig az egyháztartományi ítélőszék gyakorolja. Az egyházi törvényszékek tisztán egyházi, főleg egyházfegyelmi ügyekben itélkeznek, miután a házassági, végrendeleti és egyházadózási biráskodás, a mint láttuk, a világi bíróságra ruháztatott.

A lordok háza és a «király a titkos tanácsban» az egyházi biráskodásnál is a legvégső, kivételes esetekben igénybe vehető forum.*)

NÉMETH JÓZSEF.

*) Az igazságügyi, pénzügyi, honvédelmi és egyházi szervezetre nézve előadottakhoz forrásul szolgált: «*The Law and Custom of the Constitution*. By Sir William Anson, Bart. D. C. L. of the inner Temple, Barrister at Law, Warden of All Souls College. Oxford 1892.

A XIX. SZÁZAD JELENTŐSÉGE MAGYAR- ORSZÁGRA NÉZVE.*)

I. Az eredmények.

Herodot azt mondja, hogy Aegyptom a Nilus ajándéka. Magyarországról azt lehetne mondani, hogy a XIX. század ajándéka. A voltaképeni Magyarország, a mint magunk előtt látjuk, ebben a században alakult meg. Ennek a századnak Magyarországra nézve nagyobb jelentősége van, mint bármely más századnak a honalapítás százada óta; pedig a magyar-nak a multban dicső korszakai is voltak.

Midőn a XIX. század napja fölkelt, nem sok remény volt a magyar láthatáron. Herder, a XIX. század legnagyobb történetphilosophusa azt írta volt főművében: *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, hogy a magyar nép és a magyar nyelv talán egészen ki fog halni. A helyzet Magyarországbán igazat látszott neki adni. A magyar hazafiak búsan kérdezték egymástól, vajon nincs-e igaza Herdernek, ki ezt minden rosszakarat nélkül, csupán csak történetphilosophiai meggyőződésétől vezetve, mondta? **)

A kor hangulatát, azt, hogy mit gondoltak még a XIX. század elején is a legnemesebb szellemek Magyarországra jövő-

*) Részlet, egy az angol közönségnek szánt irodalomtörténeti műből.

***) Herdernek e szavai, melyek oly nagy hatást tettek Magyarországon, szó szerint így hangzanak: Die Ungarn «sind jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und anderen Völkern der geringere Theil der Landeseinwohner und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden». (XVI. 2.) — Goethe még néhány évtizeddel később azt mondja Magyarországról: «Áldott ország, csak kár, hogy nem tud haladni». (1821).

jéről, híven visszatükrözi a legnagyobb magyar ódaköltőnek, Berzsenyi Dánielnek egy költeménye: *A magyarokhoz*. Magyarországot, mondja e költemény, nem rongthatta meg a vad tatár tábora, nem dönthette meg a töröknek világot ostromló hatalma, nem fojthatta meg a polgárháború, mert a régi erkölcsök éltek. Most a lassú mérge emészti a magyart; ha pedig a tiszta erkölcsök megromlanak, akkor még a világbíró Róma is összedől. A mai magyarral Attila bizony nem hódította volna meg a félvilágot, Árpád nem szerzett volna új hazát, Hunyadi János nem verte volna vissza a törököket. De bele kell nyugodnunk ebbe a magyar hanyatlásba, mert a világtörténet ércztörvénye szerint minden nagy és hatalmas nemzet elhanyaglik. Láthatjuk ezt Trója, Babylon, Karthago és Róma sorsából.

E korszaknak egy igen tekintélyes írója, Kiss János ezt írja barátjának, Kazinczy Ferencznek, Herder mondására czélózva: «Én is helyenyésést vagyok kénytelen jövendőlni nemzetemnek.»

Egy igen művelt magyar lovaskapitány, Csehy József (kit aztán nemsokára a napoleoni, oroszországi hadjáratban orosz ágyúgolyó megölt) a pesti egyetemi könyvtárban ült és Herdert olvasta. Ekkor belépett egy egyetemi tanár, a regényíró és matematikus Dugonics András. «Este van a magyaroknak!» szolt a lovaskapitány szomorúan, az előtte levő Herder-féle könyvre mutatva. A heves matematikus büszkesége föllázadt: «Ne higy ennek a számár németnek, hazudik», kiáltott magából kikelve.

Milyen jellemző ez a beszélgetés az akkori fölfogásra! Inkább vérmérsékénél fogva, semmint érvek alapján hisz egy kis párt Magyarország jövőjében.

Ekkor egyszerre nagy fordulat állott be. Úgy látszott a század elején, hogy minden elveszett; pedig minden meg volt mentve. A nagy korszak már előre volt készítve. Míg külsőleg csak kopár földet lehetett látni, addig láthatatlanul a föld alatt gyökeret eresztett, életnedvet szított és fejlődött a növény: láthatatlanul, azaz más szóval az emberi szívekben. Folyvást gyűlt, eleinte mintegy észrevétlenül, a hazafiúi lelkesedés kincse és végül, a XIX. század folyamán, ellentállhatatlan erővel kezdett munkálkodni. A természet mintha végső kísérletre szedte volna össze magát, most egyszerre egy kor-

szakra összpontosította erejét és néhány évtized alatt oly sok kiváló férfit adott Magyarországnak, mint előbb századokon át sem.

A század első évében születik az első nagy magyar classikus, Vörösmarty Mihály, megnyitva e dicső századot. A század második évében jelenik meg az első magyar költői mű, mely az egész nemzetre kihat, *Hímfy szerelme*.

S most mintegy önmagával vetekedve remekel a természet: a század harmadik évében születik Kossuth, a következőben Deák és egymásután rövid időközökben Eötvös, Liszt és két legnagyobb költőnk: Arany és Petőfi; 1825-ben lép föl Széchenyi, Szent István óta Magyarország legnagyobb reformátora: abban az évben, melyben Arany első remeke, *Toldi* megjelenik, születik Munkácsy, a leggeniálisabb művész, ki a négy folyam országában valaha nevelkedett.

Vörösmarty, Petőfi és Arany a legnagyobb magyar költők, tehát kortársai a legnagyobb magyar államférfiaknak: Széchenyinek, Kossuthnak és Deáknak.

Ők aztán egyszerre, két-három rövid évtized alatt, hihetetlen, páratlan lendülettel kiragadják ezt a népet tespeteg álmából, életet, öntudatot és reményt öntenek belé, nemzetté alakítják, bölcseségökkel biztos jövőt teremtenek neki és költészetökkel örök glóriát vonnak föléje.

Magyarország a XIX. században a legnagyobb átalakuláson ment át egy évezred óta. E nagy átalakulás egyik jele (mintegy symboluma): Pest városának emelkedése, mely a század elején 20,000 lakossal bírt, míg a század végén Pesten magában félmillióra rug a lakosok száma.

A XIX. századbéli nagy átalakulás különösen három irányban mutatkozik. E nagy században Magyarország megváltozik a politika, az irodalom és a közgazdaság terén.

Vessünk egy-egy pillantást e három irányra.

Magyarország először is megváltozik politikailag. A rendi államból nemzeti állam válik. Ez a nagy reform Kossuth Lajos nevéhez fűződik. A század elején úgy, mint előbb sok századon át, a magyar állam rendi állam volt, azaz különböző társadalmi rétegekre oszlott, melyeknek különböző jogaik és kötelességeik voltak. Ez 1848-ban Kossuth vezetése alatt megszűnt: a különböző osztályok egy nemzetté forrtak össze, melynek tagjai hazafias jogra és kötelességre nézve egyenlők.

Kossuth maga a mult század ötvenes éveiben Angliában tartott fölolvasásaiban az angol közönségnek többek közt ekkép magyarázta e nagy, korszakotalkotó eseményeket, melyeket az ő geniusa ihletett:

«Kivéve a szabadalmazott városok polgárait, 1848-ig Magyarországon s a magyar koronához kapcsolt részekben a nemesség volt az alkotmány úgy társadalmi, mint politikai javainak birtokában. A nemesi kiváltság azonban nem volt az elsőszülöttségre szorítva, mint Angliában, nemes embernek minden utódja nemzedékről-nemzedékre nemes maradt, nemesi kiváltságokkal bírt. Összes számukat öt-hat százezerre tehetjük, körülbelöl annyira, mint a mennyire Angliában a kiváltságolt polgárok száma ment.

Egy napon a magyar nemesség, mint a mesebeli Phœnix, maga gyújtotta meg halálmáglyáját, s a következő napon föltámadt hamvaiból, nem többé mint osztály, hanem mint nagy szabad nemzet.

Egyenlő szabadság, egyenlő jog, egyenlő kötelesség az ország minden polgára számára, faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül: ez volt 1848 egyik fővíványa.

Lemondtunk a nép kárával örökségül reánk szállott osztálykiváltságokról, szabadalmakról, mentességekről, s kijelentve, hogy osztozni fogunk a néppel minden közteherben s közkötelességben: törvénnyel hívtuk föl a népet, hogy osztozzék velünk minden közjogban, állami életünk minden áldásában, alkotmányunk minden javában; fölhívtuk, hogy legyen szeretett és szerető testvérünk a személyes, vallási, polgári és politikai szabadság élvezetében ép oly teljesen, mint a hogy mindnyájan — királyok és koldusok, gazdagok és szegények — testvérek vagyunk a halandóság köz-sorsában e földön s a halhatatlanság reményében a síron túl.»

Miután 1848-ban ily módon új alapokra helyezték a magyar társadalmat, még egy nagy feladat volt hátra: ennek az új nemzeti államnak alkotmányos önállóságát Ausztriával és a külfölddel szemben biztosítani.

Ezt Deák tette meg 1867-ben a kiegyezéssel, a mely az akkori körülmények útvesztőjében a hon erejét a helyzet veszedelméhez mérve, körültekintő böles mérsékletével és államférfiúi erélyével, oly remekműve a polititikanak, a minő Deák

barátjának, Vörösmartynak vagy kortársának, Aranynak műve remeke a költészetnek.

A második nagy átalakulás a XIX. században, a mint említettem, az irodalom terén történt.

A magyarnak e században egyszerre nagy és igen jelentékeny irodalma támad. Csodálatos! Mintha egy fát látnánk, melyet az imént elültettek és mely meglepő rövid időn aztán mintegy szemünk láttára kinő, sudárba szökken, levelet hajt, kivirágozik és a legnemesebb édes-zamatos gyümölcsöt termi. Ez az irodalom közönséget hódít magának, a mi eddig nem volt. A különböző irodalmi irányok, a melyek a XVIII. században kezdetlegesen jelentkeztek, most egyesülnek. A népies, a nemzeti és a classikus irány mintegy hatalmas folyam egybe árad.

A mi félszeg volt bennök, elenyézik, a mi értékes bennök, magasabb egységbe olvad. A magyar irodalom e században meglepő gyors tevékenységgel, először sajátosság eszközökkel, Kazinczy alatt irodalmi nyelvet teremt magának, aztán mindjárt néhány évvel reá Vörösmartyval ragyogó költői nyelvet és ugyancsak ekkor eléri fénykorát. E fénykor napja a 25 éves Vörösmarty Mihály föllépésével (*Zalán futásával*) emelkedik, a negyvenes években már ragyogóan delel és Arany János *Toldi szerelmének* megjelenésével hűnyik le. (1825—1879). E korszak három legnagyobb költői szelleme: Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor és Arany János a magyar népnek e korban föllángoló lelkesedésétől és saját lángelméjüktől ihletve a legmagasabb fokra emeli, a melyet talán soha többé el nem fog érni.

Ez irodalmi fénykornak — mint minden modern népnel, úgy a magyarnál is — kettős gyökere van. Az egyik gyökér a népies talajából szívja éltető nedvét: a másik gyökér római földbe ereszkedik. A latin irodalom tanulmányozása megnyitja az utat a magyar népies szellem felé. A fénykor első nagy költőjénél, Vörösmartynál még túlnyomó a latin minta; a későbbieknél, Petőfinél és Aranynál a magyar népköltészet érzik meg első sorban.

A magyar remekirodalom egyik gyökere a latin talajban van. Minden modern népnek át kellett mennie a latin iskolán, mielőtt irodalmi fénykorát elérte. Azok a népek, melyek ezt a latin iskolát már a renaissance idejében járták, előbb

ülték meg irodalmuk fénykorát mint mi, kik csak később voltunk a nagy rómaiaknak szorgalmas tanítványai.

Másik gyökere, a mélyebb, a táplálóbb, a nemzeti. Az a nagy forradalom, melyet Petőfi és Arany véghezvittek a magyar költészetben, abban rejlik, hogy ők a magyar népköltészet sajátosságait a műköltészet legmagasabb színvonalára emelték.

A harmadik tér, a mely Magyarországbán a XIX. század folyamán átalakult, az anyagi cultura. Ennek emelkedése a gróf Széchenyi István gróf működésével függ össze. E nagy férfi különös jelentősége abban rejlik, hogy míg a többi magyar államférfi a jogi kérdésekkel foglalkozott, Széchenyi megértette az anyagi fejlődés fontosságát. Ő utalt először határozatosan a hitel és a társulás fontosságára, ő neki volt először helyes érzéke a gyakorlati kérdések iránt, a közlekedés, az ipar és kereskedelem föltételeit Magyarországbán ő vizsgálta először. Ő egy szegény, reménytelen Magyarországbán lép föl, mely neki köszönhette, hogy halálakor nem volt már szegény és reménytelen. Szóval: ő alapította meg a modern Magyarországot. Ő megszerette — mint egy nagy költő mondja — a magyart, midőn az már nem tudta magát szeretni. Hogy abból a Magyarországból, melyet Herder haldoklónak gondolt, az a Magyarország lett, melyet száz évvel később II. Vilmos német császár egyik fölszólalásában egy dicső mult és szép jelen nevében üdvözöl, az első sorban Széchenyinek köszönhető.*)

II. Az érzelmek.

Azokban a férfiakban, kik azt a feladatot megoldották, hogy egy-két emberöltő alatt Martinovicsnak és Kiss Jánosnak fejletlen és bágyadt Magyarországból megteremtették Széchenyi és Petőfi lelkes Magyarországot, egy gondolat ural-

*) Mivel elébb Herder elcsüggesztő szavait idéztem, legyen szabad a német császár budai fölköszöntőjéből egy-két mondatot kiemelnem: «Rokonszenves bámulattal kísértük mi németek odahaza az ezredik születésnap ünnepét, melyet a magyar nép meglepő dicső módon (in überraschender Herrlichkeit) ült meg. Büszke műemlékek tanúsítják művészi érzékét, míg a Vaskapú bilincseinek megrepesztése a kereskedelemnek új utat nyit és Magyarországnak egyenlő rangot ad a nagy culturalis népekkel». (1898. szept. 21.)

codik a többi fölött, egy érzelem működik mindenekelőtt szenvedélyes erővel: a fajszeretet, a magyar nemzetiség fön- tartásának gondolata.

A magyar irodalom egyszersmind a magyar hazafiság története. A hazának szinte végletes cultusa a magyar iro- dalom fővonása: ez az a sajátság, a miben a többi nép irodalmától különbözik. A nemzet, a haza, a faj fogalma itt előbb és erősebb lobbót vetett, mint máshol. Természetes: a mit folyton el akarnak tőlem venni, azt erősebben szeretem, mint nyugodt birtokomat, mert erősebben féltém. A magyar költészet ez a vonása meg van a népköltészetben is: a ku- rucz katonák oly vad hévvel fejezik ki költeményeikben a hazaszeretetet, a nemzetiség fön- tartását, mint egy más nép költészete sem. A hazaszeretet ezen folytonos exaltatiója a legföltünőbb és legszebb magyar különlegesség.

Ezzel összefügg az a sajátos magyar vonás, hogy az összes művelődési vívmányokat első sorban a hazafiság szempontjából tekintjük és a nemzeti eszme révén becsl- jük meg. Minden culturalis jelenség előtt először is ezt a kérdést vetjük föl: mennyire erősíti nemzetiségünket? Az irodalom, a tudomány, a művészet mindenekelőtt eszköz a magyar faj fön- tartására. A nemzeti eszme minden érték mérője. Nálunk nem volt *l'art pour l'art*. A mi máshol csak nemes élvezet, az nálunk hazafias kötelesség. A művészet és irodalom a hazafiságért volt, a hazafiság pedig a faj fön- tartásáért.

Kell-e erre meghatóbb példa, mint Körösi Csoma Sándor, a nagy tudós utazó? Minden népnek vannak hős tudósai, kik akadályokkal, bajokkal, ellenséggel küzdve, messze földre el- utaznak tudományszomjoktól vezetve. De talán nincs párja ennek a rendkívüli magyar embernek, ki örökre elhagyta ha- záját és Erdélyből elment Alexandriába, Alexandriából Nini- vébe, innen Bokhárán át Indiába, többnyire gyalog vándorolva, hogy aztán a Himalaja tövében nélkülözésekkel, betegséggel, borzasztó éghajlattal daczolva hazafias szándékának eleget tegyen és tudós kutatásai útján, nagylelkű angoloktól támo- gatva nemzetének bölcsőjét megkeresse?

Széchenyi, a nagy reformátor, a nemzeti haladás esz- méjének hőse, vértanúja és később (mondhatni) a nemzeti haladás eszméjének örültje volt. És mégis ugyanez a Szé-

chenyi, ki egész életét a reform és haladás szolgálatában töltötte, így kiáltott föl az országgyűlésen: «Nemzetiség, kifejlődött nemzetiség nélkül nekem, megvallom, minden más haladás — nem kell. Erre állítok mindent: e nélkül zagyalék nép leszünk, melynek talán több pénze lesz, de ez engem nem vonz. Mindenekelőtt áll előttem: hűség a fajomhoz».

A haladás csak eszköz volt az ő szemében a faj fönntartására, melylyel szemben minden egyéb érdek háttérbe szorult. Széchenyinél is, befolyásos kortásainál is a fajszeretet a központi gondolat, mely minden más gondolattal érintkezik, mely minden nemes gondolatnak erőt ad.

Oly nagy eredmények, a minőket Magyarország elért a XIX. században, lehetetlenek nagy erények nélkül. A fajszeretetnek ennél az alkotó nagy nemzedéknél elsorangú sajtáságokkal kellett párosulnia, hogy egy új országot teremtsenek.

Mennyi munkába, erőmegfeszítésbe, nélkülözésbe, önföláldozásba és fájdalomba került, míg a XIX. század folyamán fölépítették azt a házat, melyben mi ma elég nyugodt kényelemmel lakunk!

A magyar néphit szerint arra, hogy egy épület szilárdan álljon, alapvetésekor emberáldozatra van szükség. Ilyen épület a mai Magyarország. Az áldozat, a melyre szükség volt, az a nemzet legnemesebb fiainak önföláldozó élete.

A ki ismeri a világi dolgok folyását, az emberi önzés és kényelem összeszövődött hatalmát, tudja, hogy ily rendkívüli eredményekhez rendkívüli tehetségekre és rendkívüli jellemekre volt szükség. És valóban, mily nagy lelkesedést és mily önföláldozást, mennyi lángoló hazaszeretetet és elszántságot találunk a magyar műveltség e hőskorában a szellemi élet vezéreinek e korszak első nagy alakján, Kazinczy Ferenczen kezdve, ki a kufsteini börtönben saját vérével írja jegyzeteit egészen egy nagy korszak időrendben utolsó jeles költőjéig, Madách Imréig, ki ugyancsak a szabadság vértanújának börtönében megalkotja tervben a halhatatlan *Ember Tragédiáját!*

Mennyi erőnek, mennyi akaratnak, mennyi önföláldozásnak kellett egyesülnie, hogy Magyarország föllendüljön!

E nagy század hajnalán a magyar írók legjava börtönben sínlődik; börtönben van Kazinczy, Verseggy, Bacsányi, börtönben hal meg Szentjóni Szabó László.

És egy fél századdal később? A század közepe aztán a legnagyobb magyar költőt, orosz golyótól átlóve vagy kozák lándzsától átdöfve, holtan a csatatéren látja; legnagyobb államférfia hazafiui aggodalmaktól gyötörve, megőrül; az ország legkiválóbb szellemei börtönben vagy száműzetésben.

Ennek a kornak emberei tele vannak lelkesedéssel, mint egy elektromos telep villamossággal: és mindaz a lelkesedés, mely ezekben az emberekben munkálkodik, a haza fogalmába gyűl. E hajnalodó korszak íróiban és államférfiaiban egyaránt meg van a hazafiúi érzés exaltációja. Talán nem volt soha nép, melynél a világtörténetnek egy békés időszakában a hazaszeretet legkiválóbb fiaiban oly szenvedélyes erővel nyilatkozott volna, mint a magyarnál 1810—1848 közt.

A nagy eredményekhez nagy szívek kellettek: könnyebb szerrel nem lehetett egy nemzetet újra alkotni.

Miután Budán az azóta Vérmezőnek nevezett térségen kivégezték a Martinovics-féle összeesküvés főtagjait, miután a hóhér először Sigrayra háromszor csapott, hogy fejét vegye, azután Laczkovicsra, aztán a Marseillaiset füttyülő Szentmárjaira, aztán a nemes, ábrándos Hajnóczyra és végül Martinovicsra, miután — mondom lefejezték, másnapra a vesztőhelyen, a hol a föld mohón fölitta volt vérüket — illatos rózsbokrot találtak.

A magyar irodalom virága is ilyképen marttyrok véréből hajtott ki.

És mennyi lelkesedésnek kellett munkálkordnia, hogy ily nagy eredmények létesüljenek!

Az én nemzedékem a magyar szellemi élet hőskorából a lelkes úttörők közül már csak egyet ismert: a magyar irodalomtörténet apját, Toldy Ferenczet. Egy chelseai rokkant nem beszélhetett nagyobb megilletődéssel és áhitattal a trafalgari vagy waterlooi győzőkről, Nelsonról vagy Wellingtonról, mint a hogy Toldy beszélt indulattól és lelkesedéstől remegő hangon az ő nagy kortársairól; a Kisfaludyakról, Kazinczyról, Vörösmartyról.

Maga Kazinczy — erős bíráló tehetsége mellett is —

talán a leglelkeseidettebb embere volt akkor Európának, ki egy jó magyar vers olvasásánál könnyezik, egy magyar nagyobb építkezésnél pedig — mint például midőn az esztergomi templom készülő falait látja — örömeben fölfölsikolt.

Valóban megható és csudálatos, mennyi lelkesedés volt ezekben a kezdeményezőkben!

A XVIII. század alkonyán egy fiatal magyar nemes Erdélybe utazott, abba az Erdélybe, mely ámbár sok idegenajkú lakja, leghosszabb ideig tartotta volt fenn a magyar politikai önállóságot.

«Estve napnyugot felé értem fel a magas hegytetőre, hol Magyarország és Erdély határazik egymással. Ott megállottam: mert előttem és utánam egy meglepő, pompás, de szívemet elzúzó scéna nyílik vala: nyugot felé hazáznak, melytől válnom kelle, sok mérőföldnyire, majdnem Világosvárig terjedő szép rónaföldje a szép napestnek tiszta fényében; kelet felé Erdély az ő setét erdőkkel bodrozott hegyeivel, völgyeivel, mint egy kavargó, nagy setétkék hullámokat hányó tenger fekke alattam. Szívem is hullámozni kezdett erőszakos érzelmeiben és szorongásomban a határon lefeküdtem, szívem, fejem még túl a határon. Sűrűn omlottak megindult könnyeim hazám szélső föld-darabjára. S ezen szívemet szaggató órámban, hol még rokon magyar szíveket leltem, eltökéltettem magamban: hogy én, szegény magyar nemes ifjú, de azon régi igaz magyarok ivadéka, kik a magyarnak itt hazát szereztek és egy nagy, dicső nemzetet alapítottak, homályba rejtezve, akár mint egyszerű polgár, szívem véréből, hazafiúi érzelmimből, mint a selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, melynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és írás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam.»

És ez az ifjú, kit lángoló hazaszerete nem kevésbé ihletett, mint költői tehetsége, tényleg megkezdi azt «a fonalat fenni». Ő a *Hímfy* szerzője, a XIX. század kezdeményező nagy írója: Kisfaludy Sándor.

1818-ban egy fiatal magyar utazó, kit a helybeliek gazdagsága és sajátos magaviselete miatt angol lordnak hittek, Athenben a világ legszebb romjai közt megdöbrent és elmélázott. Ez tehát a dicső népek sorsa! És ekkor fogadást

tett: minden erejét, szívének minden érzelmét, elméjének minden gondolatát arra fogja fordítani, hogy ő egymaga szégyen elhagyott távol hazáját, mély süllyedéséből fölemelje, fölébressze, bizalmat keltsen benne és egy nagy és szép jövő felé vezesse.

Csudálatos fogadás! És még csudálatosabb, hogy ez a fiatal utazó állt is fogadásának: ő a modern Magyarország megalkotója: Széchenyi István.

III. A fénykor támadása.

A magyar irodalom a század negyvenes éveiben éri el fénykorát. E fénykor úgy támad, hogy a nemzet élén álló férfiaknak e hazafias lelkesedése mindinkább átterjed az egész nemzetre és a század közepe felé egy új hatalmas irányzattal: a demokratikussal találkozik. E kettős irányzat: a hazafiúi és a demokratikus lelkesedés egyesül, ellenállhatatlan erővel magával ragadja és emeli a nemzetet és nagy költőit.

Minden nagy eszme, minden nagy érzés eleinte egy kis kiváló kör sajátja. E kis körből sugárzik aztán szét, világítva és melegítve távol vidékre. Így volt ez nálunk is a nagy hazafiúi eszmékkal. A költők és államférfiak lelkesedése ragadós volt és mindig új meg új rétegeket szállt meg. A nagy költők érczhangja megszólal és a levegő tovább adja a rezgést: a fogékony elmék meghallják és mindig távolabb álló körök indulnak meg. Először fölbuzdul az irodalom; ez tovább adja az izgalmat a napi sajtónak, mely hatalom kezd lenni ebben az időben: végül mindenki kezdi érezni a villamos feszültséget. Nagy szónokok szava mindinkább tovaterjeszti a nemes hevülést. A hazafiság láza töri az embereket. Magyarországgyors fölvirágoztatása serény hazafiúi tevékenység révén, e cél megvalósítása közelnek látszik és mindenki előtt lebeg.

E közlelkesedés ismét szárnyat ad a költészetnek is. Ne csudálkozzunk, ha látjuk, hogy e forró talajból a költészet, mint valami tropikus virág, hirtelen növéssel és kábító illattal emelkedik ki.

E közlelkesedés, az érzelmek e forró talaja volt szükséges ahhoz, hogy a magyar költészet annyira fölvirágozzék és fénykorát érje. E melegség érlelte meg aztán a Vörösmarty, Petőfi és Arany gyümölcseit.

A hazafias izgalmakhoz mint második irányító és lelkesítő tényező járult a demokratikus eszmék hatása, mely e korban Európaszerte mutatkozott.

A paraszt mintegy divatba jő: mint a politikában, úgy az irodalomban és a képzőművészetben mindinkább előtérbe lép a nép. Arany és Petőfi költészete is a népköltészetből indul ki: költészetök úgyszólván a magyar népköltészet meg-nemesítése.

«Hiába, írja Petőfi Aranynak, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata.» Arany e mondásra egy levélben *ament* mond. Ugyanebben az évben, melyben Petőfi ezt írja (1847), jelenik meg Szigligeti legjelesebb népszínműve, a *Csikós*.

Szigligeti a színpadra viszi a parasztot, és komoly, sőt tragikus összeütközésben mutatja be ott, a hol eddig inkább csak nevetséges mellékalak volt. Erdélyi János három kötetben összegyűjti a nép szellemi termékeit, melyeket néhány évtizeddel előbb még lenéztek: a népdalokat és népmeséket. Előszavában (ugyancsak 1847-ben) azt írja Erdélyi János, hogy e népköltési gyűjteményben ismét egy láncszemmel, egy kötelékkal több van a külön osztályérdekek egyesítésére.

A népies elemnek ápolása visszahat és erősíti a nemzeti lelkesedést. A két áram: a népies-demokratikus és a nemzeti hatalmas sodorral egymást növelve és gyorsítva egybeszakad és irányt is, erőt is ad e nagy korszakban a magyar szellemnek.

RIEDL FRIGYES.

KONOVALOV.

Elbeszélés.

(Második és utolsó közlemény.*)

Teltek a napok elmúlt két hónap, mialatt én Konovalovval sok mindenről beszéltem és sok mindent olvastam. *Sztenyka lázadásá-t* oly sokszor elolvastam neki, hogy már szabadon a maga szavaival kezdettől végig el tudta mondani az egészet.

Ez a könyv az volt neki, a mi olykor egy-egy tündérmese a fogékony gyermeknek. A tárgyakat, a melyekkel dolga volt a könyv hőseiről nevezte el, s mikor egyízben egy teknő leesett a polczról és összetörött, boszúsan és elkeseredetten így kiáltott föl:

— Oh te vojvoda!

A nem sikerült kenyeret Frolká-nak hívta, az élesztőnek Sztenyka gondolatai volt a neve, maga¹ Sztenyka pedig egyértelmű volt előtte mindazzal, a mi szokatlan, nagyszabású, szerencsétlen és nem sikerült volt.

Kapitolináról, a kinek a levelét elolvastam neki s mindjárt választ is irtam reá ismeretségünknek legelső napján, egész idő alatt alig történt említés.

Annyit tudtam, hogy Konovalov küldött a számára pénzt valami Filippnek, azzal a kéréssel, hogy vállaljon a leányért kezességet a rendőrségnél, de erre sem Filipp²től, sem a leánytól nem jött semmiféle válasz.

Egyszer egy este, mikor Konovalovval épen a kenyere-

*) Első közleményét l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 315. számában.

ket a kemenczébe akartuk dugni, kinyilt a műhely ajtaja, s a nyirkos pitvarból beszólt egy félénk, de egyúttal heves, mély női hang:

— Bocsánatot kérek . . .

— Kit keres? — kérdeztem én, miközben Konovalov a lapátot leeresztve zavartan babrált a szakállával.

— Konovalov, a pék, itt dolgozik talán?

Most éppen a küszöbön állott s a függő lámpa fénye egyenesen a fejére esett, mely fehér gyapjúkendőbe volt burkolva. A kendő alól egy kedves, pisze, kerek kis arczoeska kandikált ki. Gömbölyű orczáin, duzzadt piros ajkainak a mosolyától gödröcskék támadtak.

— Itt! — feleltem neki.

— Itt, itt! — kiáltott föl egyszerre s nagyon is ujjongó örömmel Konovalov, miközben félredobva a lapátot, hosszú léptekkel iparkodott a vendég elé.

— Szasenka! — sóhajtott föl a jövevény és elébe ment.

Megölelték egymást, a mihez Konovalovnak mélyen le kellett hajolnia.

— Nos, mi ujság? Hogy vagy? Rég vagy már itt? Hm? Lám, lám! Kiszabadultál? No ez derék! . . . Látod? Mindjárt mondtam én . . . most azután megint szabad előtted az út! Menj neki bátran! — áradt ki hirtelen a szó Konovalovból, a ki még mindig ott állt a küszöbön, s le nem vette vállairól és derekáról a karjait.

— Maxim . . . czimborám, csak vesződjél ma egyedül, nékem, lásd, ma asszonynyal kell bibelődnöm . . . Hol vagy szállva, Kapa?

— De hiszen egyenest idejöttem hozzád . . .

— Ide? Itt lehetetlen . . . itt kenyeret sütnek, itt teljes lehetetlen! A mi gazdánk rendkívül szigorú ember. Éjjelre másvalahol kell elhelyezkedned . . . mondjuk valami fogadóban. Úgy ám!

Elmentek. Én maradtam, bajlódni a kenyerekkel, s reggelnél előbb nem vártam vissza Konovalovot, de nem csekély meglepetésemre alig három óra múlva már beállított. Még nagyobb lett meglepetésem, mikor abban a reményben, hogy arca az örömtől fog ragyogni, rápillantottam s az öröm helyett keserűséget, unalmat és kimerültséget láttam rajta.

— Mi lelt? — kérdeztem tőle, miután barátomnak, a

történetekhez éppenséggel nem illő hangulata rendkívüli módon fölkellette érdeklődésemet.

— Semmi, — felelt szomorúan, s rövid hallgatás után meglehetősen ingerülten köpött egyet.

— No de mégis?... — erősködtem tovább.

— Mi közöd hozzá? — szólalt meg bágyadtan, s egész hosszában végig feküdt a lánán. — Mégis... mégis... mégis csak asszony! Ennyi az egész.

— Nagy fáradságomba került fölvilágosítást kapni tőle, a melyet végre körülbelől a következő szavakkal adott meg:

— Mondom, hogy asszony! És ha én nem volnék olyan jó bolond, akkor semmi sem volna. Érted? No hát... Te persze azt mondod: az asszony is ember! Az igaz, hogy csak a hátulsó lábain jár, nem eszik füvet, szavakkal beszél, mert... szóval nem barom. És mégis, a magamfajta embernek nem való... A' bizony! Miért? Azt... magam sem tudom! Azt érzem, hogy nem nekem való, de hogy miért, azt... nem tudom... Itt van ez a Kapitolina; azt mondja: veled akarok élni — már mint én velem! — olyanféleképen, mint a feleséged. A kutyád akarok lenni — azt mondja... Teljesen össze-vissza! De hát, kedvesem, — mondom neki, — ne légy olyan ostoba, már hogy élhetnél velem? Én először is korhely vagyok, másodszor, nincsen otthonom, harmadszor, csavargó vagyok s nem tudok egy helyen élni... s több-
effélét... sok mindent beszéltem neki. De ő... a korhelységgel nem törődik. A mesteremberek — azt mondja — mind megrögzött korhelyek, és azért mégis van feleségök; otthonom, azt mondja, lesz, a mint van feleségem, akkor pedig, nem épen fogok sehova menni... Én erre azt mondom: Kapa, nem tudom én magamat erre sehogyan sem rászánni, mert tudom, hogy képtelen vagyok ilyen életet élni, és nem is fogom soha megtanulni. Ő meg erre: — én meg akkor — azt mondja — a vízbe ugrom! Erre én: Te bolond, te! Ő meg elkezd szitkozódni, még pedig hogy! Oh te békerontó, te gyalázatos pofa, te csaló, te hórihorgas ördög!... És így tovább, és így tovább... szóval, annyira dühös lett rám, hogy majdnem megfutottam előle. Azután elkezdett sírni. Sír és szemrehányásokkal halmoz el engem: akkor hát miért hoztál el arról a helyről, — azt mondja, — ha nem kellek neked? minek csaltál el onnan... mi lesz most velem? Te vörös gazember,

te! — azt mondja... Tyűh! Most már azután mit csináljak vele?

— De hát csakugyan, miért is hoztad el őt onnan? — kérdeztem tőle.

— Miért? No tessék! Miért... hát mert sajnáltam! Ha süllyedni lát az ember valakit... mindenki, a ki csak arra megy, megsajnálja. De hogy én valahol megtelepedjem és berendezkedjem... s többféféle, jaj nem! Ebbe nem mehetek bele. Ugyan miféle családapa lenne belőlem? Ha ez volna az a pont, a melyen megvethetném! lábamat, már régen rászántam volna magamat. Mennyi alkalmam volt! Még hozományt is kaptam volna. De ha egyszer nincs erőm hozzá, már hogy tehetnék ilyet! Hogy ő e miatt sír, az persze rosszul esik... De mit csináljak? Nem tehetem!

Még a fejét is megcsóválta fájdalmas «nem tehetem»-je megerősítéséül, fölkel a ládáról, mindkét kezével fölborzolta haját meg szakállát, s mélyen lehorgasztott fejjel s köpködve elkezdett föl és alá járni a műhelyben.

— Maxim! — szólalt meg kérő hangon és zavartan, — hátha te elmennél hozzá és valahogyan megmagyaráznád neki, hogyan és miért... hm? menj el pajtás!

— Aztán mit mondjak neki?

— Mondd meg neki az igazat!... Nem teheti, kérem. Nem neki való dolog az... Aztán mond meg neki, hogy... lássa, lelkem, a rossz nyavalya is gyötri!

— Hát ez tán igaz? — szóltam mosolyogva.

— Hm... ez persze nem igaz... De ürügynek jó volna, mi? Eh, hogy vinné el az ördög! Lám, mennyi baj van az asszonyokkal! Hm? Egyetlen egyszer sem jutott eszembe ilyesmire gondolni! Minek is nekem asszony?

E szavaknál olyan rémülettel és elképedéssel hadonászott, hogy igazán világos volt, hogy nem tudna az asszonynyal mit kezdeni! És bármennyi komikum volt is abban, a mint ezt a historiát előadta, a dolog drámai oldala mégis erősen gondolkodóba ejtett ama helyzet miatt, a melybe czimborám meg az a leány kerültek. Ezalatt ő csak föl s alá járt a műhelyben s magában beszélt:

— De meg nem is tetszett nekem most... szinte megijedtem tőle! Úgy érzem, mintha a véretem szívná, mintha húzna-vonna magával lefelé, akár az ingovány. Lám, lám...

talált magának kedvére való férjet! Nem valami okos, de ravasz leányzó.

Megszólalt benne a csavargó ösztöne, a szabadság után való örökös vágy lelkes érzése, a mely ellen merényletet kísértettek meg.

— Nem, engem ilyen csalétekkel nem lehet megfogni, én nagy hal vagyok! — kiáltott föl kérkedve. — S a műhely közepén megállva, mosolyogva eltűnődött. Én figyeltem lelkes ábrázatának játékát s iparkodtam kitalálni, mire fogja elszánni magát.

— Maxim! föl, a Kubanhoz?!

Ezt nem vártam. Nekem némi irodalmi és pädagogiai terveim voltak vele: - azt reméltem, hogy majd megtanítom írni, olvasni, ... meg mind arra, a mit én abban az időben tudtam. Szerettem volna látni, mi sül ki belőle ... Egyébiránt már szavát is adta nekem, hogy egész nyáron át nem mozdul el sehova; ez megkönnyítette volna föladatomat, és ime egyszerre....

— No, most már azután badarságokat beszélsz! — mondtam neki kissé zavartan.

— De hát mit tegyek egyebet? — kiáltott föl.

Elkezdtem mondani neki, hogy Kapitolina merénylete nem is annyira komoly, mint a minőnek ő fölfogja s jó lesz bevárni a továbbiakat.

S a mint kisült, nem is kellett sokáig várnia.

Ott ültünk a kemencze előtt a padlón, háttal az ablaknak és beszélgettünk. Éjfél felé járt az idő, s attól fogva, hogy Konovalov hazatért, mindössze másfél vagy két óra múlt el. Egyszerre csörömpölést hallottunk a hátunk mögött, s nagy zajjal egy jókora kavics hullott oda a földre lábainkhoz. Mind a ketten ijedten fölugrottunk s az ablakhoz rohantunk.

— Nem talált! — kiáltott be valaki rikácsolva. — Rosszúl céloztam ... Hejh pedig ha...

— Gyerünk! — ordított egy vadállatias basszus hang. — Gyerünk no ... majd megtanítom én ötet ... de majd csak azután...

Kétségbeesett, hysterikus és részeg kaczagás, valósággal rikácsoló és idegölő, hallatszott be az udvarról a törött ablakon át.

— Ez ő! — mondotta Konovalov szomorúan.

Én egyelőre csak két lábat láttam, mely a párkányról az ablakunk előtt lévő mélyedésbe lecsüggött. A két láb lecsüggött és furcsán imbolygott sarkaival, mintegy támaszt keresve, a mélyedés téglafalához ütődve.

— Ej ... gye ... gyerünk már! — dadogta a basszus hang.

— Ereszsz el már! Ne tarts vissza, hadd könnyíték a lelkemen. Isten veled, Szaska! Isten veled ... — s erre következett egy meglehetősen censuraellenes káromkodás.

Az ablakhoz közelebb menve, megpillantottam Kapitalinát. Lehajolva s kezeivel a párkányra támaszkodva megpróbált lepillantani a műhely belsejébe s kócos haja vállán keresztül lelógott mellére. A fehér kendő félrecsúszott s a ruhadereka mellén ki volt szakadva. Kapitalina rettenetesen be volt kapva, ide s tova tántorgott, csuklott, futkozódott. Emellett hysterikusan nyöszörgött, egész testében remegett s részegezen piros arca tele volt könnyekkel ...

Egy magas férfialak hajolt följe s egyik kezével a vállára, másikkal a ház falára támaszkodva folyton rikácsolt:

— Gyerünk már! ...

— Szaska! Tönkretettél engem ... jusson eszedbe! Légy átkozott, te vörös ördög! Ne lásd tovább egy óráig sem az Isten világát. Azt reméltem, ... hogy jobb útra térek ... de te gúnyt űztél belőlem, te gonosztévő ... Ám legyen. De majd leszámolunk még! Á-á ... elbujtál! Szégyeld magad ... te ... te ... Szasa ... galambom, lelkem.

— Én nem bujtam el ... — mondotta Konovalov tompán, miközben oda ment az ablakhoz és fölmászott a ládára. — Én nem bújkálok ... akármit beszélsz ... Én csak jót akartam veled; azt hittem ... jó lesz így, te meg ...

— Szaska! Meg tudnál ölni engem?

— Minek ittad le magad? Ugyan hát tudod tán ... mi lett volna holnap ...

— Szaska! Szaska! Ölj a vízbe engem!

— Elég már! Gy ... gyerünk!

— Gazember! Minek tetetted magadat jó embernek?

— Micsoda lárma ez, mi? Ki van itt?

A bakter fütyölése is bele vegyült ebbe a párbeszédbe, túlszárnyalta, majd elhangzott.

— Minek is hittem neked, te ördög.... — zokogta a leány az ablak előtt.

Ekkor azután lábai hirtelen elkezdtek mozogni, gyorsan fölhúzódtak s eltűntek a homályban. Tompa láрма és civődás hallatszott.

— Nem akarok a rendőrséghez menni! Sza-asa! — kiáltott a leány aggódalmasan.

Nehéz léptek zaja hallatszott a kövezeten.

Fütyölés, tompa ordítózás, jajveszékélés...

— Sza-asa! Drágá-ám!

Úgy látszott, mintha valakit kegyetlenül kínoztak volna... Csakhamar mindez távolodott tőlünk, tompább és csöndesebb lett, míg végre teljesen eltűnt, mint a kísértet.

Elkábulva, lesújtva ettől a bámulatos gyorsasággal lejátszódtott jelenettől, Konovalov meg én kinéztünk a sötét utcára s alig tudtunk magunkhoz térni a sírástól, ordítástól, szitkozódástól és beteges sóhajtozástól. Én még mindig hallottam azokat a különféle hangokat, és csak nagy nehezen tudtam elhinni, hogy mindez valósággal megtörtént. Rettenetesen gyorsan fejeződött be ez a kicsiny, de súlyos dráma.

— Vége..... — mondotta Konovalov föltünően kurtán és egyszerűen, s még egyszer hallgatózott a sötét éj csendjében, mely komoran és némán nézett be rá az ablakon keresztül.

— Mit tett velem!... — folytatta álmélkodva pár pillanat múlva, s tovább is át térdelt a lánán, kezeivel az ablak ferde párkányára támaszkodva. — A rendőrségre került... részegen... valami, Isten tudja kivel. Milyen hamarosan eldőlt a dolog! — Mélyen felsóhajtott, leugrott a lánáról, ráült egy zsákra, kezeivel megfogta a fejét, jobbra-balra imbolygott és halkán kérdezte:

— Mondd el nekem, Maxim, mi is történt most odakünn?... Vagyis inkább... hogy is állok én ebben a dologban?...

Elmondtam. Mindaz, a mi történt, tisztán az ő dolga. Az embernek mindenképp előtt azt kell meggondolnia, mit akar cselekedni, s minden dolognak már az elején számot kell vetni a vég esélyeivel. Ő mindezt nem értette, nem tudta, s így mindennek ő volt az oka. Én haragudtam rá — Kapitolina sóhajtásai és kiáltásai, az a részeges «gyerünk!...» —

mindez még élénken fülembé csengett, s bizony nem igen kíméltem czimborámat.

Lehorgasztott fejjel hallgatott engem, s mikor befejeztem, fölemelte a fejét s én rémületet és álmélkodást olvastam le arczáról.

— No tessék! — kiáltott föl. — Szép historia! Nos, és mitévő legyek most? Hm? Mit csináljak vele?

Szavainak a hangjában, ezzel a leánynyal szemben elkövetett bűnének olyan tisztán gyerekes és őszinte beösmérése, és annyi tehetetlen csodálkozás volt, hogy egyszeriben megsajnáltam czimborámat, s úgy éreztem, hogy bizony nagyon is élesen és kategorikusan beszéltem vele.

— Miért is hoztam el őt arról a helyről! — szólt Konovalov megbánással. — Ej-jaj!... Lám, mennyire bánt mostan... de tudom már, mit csinállok... Elmegyek oda, a rendőrséghez, és gondom lesz rá... Látni fogom őt...és úgy tovább. Majd csak mondok neki valamit... Elmenjek?

Én megjegyeztem, hogy aligha lesz valami értelme ennek a találkozásnak. Mit is fog neki mondani? Azután meg a leány részeg, s alkalmasint már alszik.

De ő makacsul megmaradt ötlete mellett.

— Megállj, mégis csak elmegyek. Hiszen elvégre is a javát akarom... Ott pedig miféle emberek vannak vele? Elmegyek. Te addig... de hiszen tüstént itt leszek.

A sipkát fejére csapva gyorsan kiment a műhelyből, s még cipőt se húzott, pedig rendesen azokkal szokott gavalléroskodni.

Én elvégeztem a munkát és lefeküdtem; mikor reggelre ébredve, szokásom szerint odapillantottam, a hol Konovalov szokott aludni, még nem volt ott.

Csak estére került elő, komoran, kőzosan, mély ránczokkal a homlokán, s valami ködös kifejezéssel kék szemeiben. Rám sem hederítve, oda ment a ládákhöz, megnézte, mit csináltam, és szótlanul lefeküdt a földre.

— Nos, hát láttad őt? — kérdeztem tőle.

— Minek is mentem oda!

— Nos, mi történt?

— Semmi.

Világos volt, — nem akart beszélni. Feltéve, hogy az ilyen hangulat nem soká tart nála, nem is ingereltem

további kérdésekkel. Egész nap hallgatott, s csak a munkára vonatkozólag vetette oda nekem kurtán a legszükségesebb utasításokat, különben pedig lehorgasztott fejjel s ugyanolyan ködbe borult szemekkel járt föl és alá a műhelyben, mint a minőkkel haza került. Mintha csak kialudt volna valami benne; lassan és bágyadtan dolgozott, mintha fogva tartották volna a gondolatai. Éjjel, mikor már betettük az utolsó kenyereket, s attól való féltünkben, hogy megégnek, nem feküdtünk le, megkért:

— No csak, olvass valamit Sztenykaról.

Miután a kínvallatás és a kivégzés leírása legjobban lelkesítette őt, ezt a részt kezdtem olvasni neki. Mozdulatlanul elterülve a földön hallgatta, s a nélkül hogy csak egyet is pislantott volna, bámult föl a füstös padmalyra.

— Meghalt Sztenyka. Ugyancsak elbántak vele, — mondotta Konovalov lassan. — És mégis, abban az időben még lehetett élni. Szabadon. Volt hova menni, volt miért lelkesedni. Most csönd és békesség van... és rend, ha úgy messziről nézi az ember, egészen békességes lett most az élet... Vannak könyvek, olvasunk... És az ember mégis védtelenül él, s nincs gondja rá senkinek. Az, hogy bünt kövessen el, meg van tiltva neki, de nem követni el bünt, ez meg lehetetlen... Most az utczán rend van ugyan, de a lelkekben nagy a zürzavar. És senki sem tudja a másikat megérteni.

— Szasa! Nos hát, hogy állsz Kapitolinával? — kérdeztem tőle.

— Hm? — szólt megrezzenve. — Kapkával? Vége van... — Egyidejűleg határozott kézmozdulatot tett.

— Tehát végeztél vele?

Én? Nem... ő maga végzett.

— Hogy-hogy?

— Nagyon egyszerűen. Megmaradt a magáé mellett, és másról tudni sem akar... Minden a régiben van. Csakhogy azelőtt nem ivott, most meg iszik... Szedd ki a kenyereket, én meg lefekszem aludni.

Csőnd lett a műhelyben. Pislákol a lámpa, olykor megzörrent a kemence ajtaja, s a kész kenyerek héja száradt és pattogott a polczokon. Az utczán, szemben a mi ablakunkkal, a bakterek beszélgettek. Ezenkívül időnkint még valami furesa zaj ütötte meg fületem, hol-olyan, mintha czégér

csörrent volna meg, hol olyan, mintha valaki sóhajtozott volna.

Kiszedtem a kenyereket, azután lefeküdtem; de nem tudtam aludni, s az éj hangjaira figyelve, félig zárt pillákkal hevertem ott. Egyszerre látom, hogy Konovalov zajtalanul fölkel a födről, odamegy a polczhoz, leveszi róla Kosztomarov könyvét, felnyitja, és a szemeihez viszi. Tisztán látom melázó arcát, látom, a mint ujaival a sorok közt piszkálódik, csóválja a fejét, fordít egy-egy lapot, újra merően belebámul és újra rám pillant. Melázó és álmos arcán, mely hosszú ideig volt felém fordítva, valami különös, kíváncsi és könyörgő kifejezést látok, mely reám nézve teljesen új.

Nem tudtam visszatartani kíváncsiságomat és megkérdeztem tőle, mit csinál.

— Azt hittem, alszol... — szólt zavartan; azután kezében a könyvvel odajött hozzám, leült mellém és hebegve megszólalt: — Lásd, én kérdezni akartam tőled valamit... Nincsen-e valami olyan könyv, mely az élet rendjéről szól? Vagyis tanítás az iránt, hogy kell élni? Szeretnék tisztába jönni azzal, hogy mik az ártalmas cselekedetek és mik nem... Én, lásd, összezavarom a cselekedeteimet... azok, melyek kezdetben jóknak látszanak, a végén rosszul sülnek el. Itt van mindjárt Kapka esete. — Föllélekzt s nyomatékosan kérőleg így folytatta: — Keress hát, nincsen-e csakugyan valami ilyen könyv? Azután olvasd föl nekem.

Pár pillanatig hallgattunk...

— Maxim!...

— Hm?

— Hogy megpirongatott engem Kapitalina!

— Hadd el már... Elég...

— Most már persze mindegy... De mondd csak, hát csakugyan igaza van neki?...

Ez csiklandós kérdés volt, de rövid gondolkodás után igenlően feleltem rá.

— Lásd, én is úgy tartom... Igaza van... igen... — mondotta Konovalov szomorúan és elhallgatott.

Hosszú ideig hánykolódott a földre terített derekán, néhányszor fölkel, odaült az ablakhoz, majd megint lefeküdt.

Azután én elaludtam, s mire fölébredtem, ő már nem volt a műhelyben és csak este jött vissza. Úgy tetszett,

mintha tetőtől talpig poros lett volna, s ködös szemeiben volt valami furcsa merevség. Sapkáját a földre dobva fölsóhajtott és oda ült mellém.

— Hol voltál?

— Elmentem megnézni Kapkát.

— Nos és?

— Vége van, pajtás! De hiszen már mondtam...

— Nyilvánvaló, hogy semmire sem még az ilyen népességgel... — próbáltam eloszlatni hangulatát s beszéltem neki a szokás hatalmáról és sok mindenféle másról, mi a jelen esetre vonatkozhatott. Konovalov a földre szegzett szemekkel makacsul hallgatott.

— Nem, nem ott a hiba! Egyszerűen én fertőző ember vagyok... nyomorúság egész életem... Valami olyan szerencsétlen, mérges lehelet árad szét belőlem. S a mint közelébe megyek valakinek, tüstént megfertőztem. És én mindenkire csak bánatot hozhatok... Lám, ha meggondolom, egész életemen át ugyan kinek okoztam örömet? Senkinek! Pedig hát nekem is sok emberrel volt dolgom... Rothadó ember vagyok én...

— No ez badarság!...

— Nem, ez már így van!... — szólt s meggyőződéssel teljesen bölintott fejével.

Megpróbáltam őt eltéríteni a meggyőződéstől, de a szavaimból úgy látszott még több meggyőződést merített az életre való alkalmatlanságához...

Egyáltalában a Kapkával való eset óta gyorsan és hirtelen megváltozott. Mélázóvá, lomhává lett, nem érdeklődött többé a könyvek iránt, nem dolgozott többé a régi tűzzel, szótlanná és zárkózottá lett.

A munkától szabad óráiban lefeküdt a földre és merően bámult föl a padmaly boltiveire. Arcza beesett, szemei elvesztették derült és gyermekes csillogásukat.

— Szasa, mi van veled? — kérdeztem tőle.

— Kezdődik az ivás, — jelentette ki egyszerűen. — Nemsokára elzüllok... vagyis elkezdek pálinkát inni... Már ég a belsőm... mintha gyomorégésem volna... Eljött az én időm... ha ez a historia nem jött volna közbe, talán még egy darabig kihúztam volna. De emészt engem ez a dolog... Hogy is történt ez? Jót akartam cselekedni vele —

és egyszerre mi lett belőle! Bizony, pajtás, nagyon szükséges az életben a cselekvésnek bizonyos rendszere... És hát csakugyan lehetetlen volna valami olyan törvényt kieszelni, hogy az emberek mind egyformán cselekednének és mind megértenék egymást? Mert hiszen teljesen lehetetlen egymástól ilyen távolságban élni! Lehetséges, hogy okos emberek nem látják át, hogy rendet kell csinálni a földön és föl kell világosítani az embereket?... Ej-jaj!

Teljesen elmerülve ezekben az élet rendezésére vonatkozó gondolatokba, nem is hallgatott többé rám. Sőt még azt is észrevettem, hogy kissé idegenkedni is kezdett tőlem. Egyízben, mikor százegyedszer is végig hallgatta az élet újjászervezésére vonatkozó terveimet, valahogyan meg is haragudott reám.

— Ugyan hagyd el... Hallottam én ezt már... Nem az életről van itt szó, hanem az emberről. Födolog az ember... érted? Hagyd el hát... Abból, a mit te mondasz, az következik, hogy mialatt minden megváltozik és átalakul, az ember marad az, a mi most. Nem, alakítsd át először az embert, s mutasd meg neki az útját... Hogy tisztában legyen magával, s ne érezze magát szorongatottnak a földön — ez az, a mire az embernek szüksége van. Tanítsd meg őt, hogy megtalálja a maga útját... Az, a mit te mondasz... az mind csupa ábránd...

Én feleltem neki, de ő vagy tűzbejött, vagy komoran és unottan fölkiáltott:

— Eh, hagyd el!

Egyszer este elment, és sem éjjelre, sem másnap egész nap nem állt munkába. Helyette bejött a gazda aggodalmas arczezal és így szólt:

A mi Szasánk, úgy látszik, korhelykedik megint. Ott ül a «Kriptá»-ban. Más pékről kell gondoskodni...

— Hátha megjavul?!

— No azt ugyan lesheted... ösmerem én őt jól...

Elmentem a «Kriptá»-ba. Ez egy rendkívül elmésen és ravaszul kieszelt lebuja volt. Abban különbözött a többitől, hogy nem volt rajta ablak, s a világosság egy, a tetején lévő nyíláson keresztül jutott belé. Tulajdonképpen egy, a földbe vájt gödör volt az egész, mely be volt földve deszkával. Mindig föld-, kapadohány- és pálinkaszag volt benne, s a szagoknak

ez a symphoniája, ha csak egy fél órácskát töltött is benne az ember, rettenetes főfájást okozott. De ennek a lebújniak törzsvendégei, — csupa határozott foglalkozás nélküli sötét alakok — ehhez is, mint a hogy sok egyéb, más emberre nézve elviselhetetlen dologhoz, hozzászórtak. Napokon át ott lézengtek és vártak valami korhely mesterembert, hogy azután még az inget is leigják róla.

Konovalov ott ült a lebuji közepén egy hosszú asztalnál vagy hat phantastikusan rongyos alak közt, a kik tiszteletteljesen és hizelgően hallgatták őt, s a kiknek ábrázata emlékeztetett Hoffmann elbeszéléseinek a hőseire.

Vegyesen sört és pálinkát ittak s hozzá, száraz agyagdarabokhoz hasonló valamit ettek.

— Igyatok, czimborák, igyatok, kiki a mennyit bír. Van nekem pénzem is, ruhám is . . . Vagy három napra elég lesz valamennyiünknek. Eliszom mindenemet . . . azután vége! Többet nem akarok dolgozni, de még élni sem akarok itt.

— Utálatos egy város, — mondotta valaki, a ki emlékeztetett John Falstaffra.

— Dolgozni? — szólt egy másik, a ki kérdőleg bámult a levegőbe, s azután ámulva meg is kérdezte: — Hát az ember talán bizony azért született a világra, hogy dolgozzék?

Mind egyszerre kezdtek lármázni és bebizonyították Konovalovnak, hogy igen is van joga mindenét elinni, sőt ezt a jogát föltétlen kötelességgé emelték és kimondták, hogy kötelessége mindenét elinni, még pedig az ő társaságukban.

— Á-á, Maxim! — szólt Konovalov, mikor engem megpillantott. — No, te könyvmoly és phariseus — igyál! Én, pajtás, már teljesen kijöttem a kerékvágásból. Vége! Inni akarok, a hajam száláig . . . Mikor már csak szőr marad meg a testemen, akkor — abban hagyom. Igyál te is, hm?

Még nem volt részeg, csak kétségbeesett izgalomtól és fájdalomtól csillogtak kék szemei, és pompás szakállá, mely mint bársonylegyező omlott a mellére, minduntalan megmozdult, még pedig attól, hogy alsó állkapcsa idegesen reszketett. Inggallérja ki volt gombolva, fehér homlokán apró verejtékcseppek csillogtak, s a keze, a melylyel egy pohár sört nyújtott felém, remegett.

— Hadd el, Szasa, menjünk el innen . . . — mondtam én, a vállára téve kezemet.

— Hagyjam el? — szólt s elmosolyodott. — Ha ezelőtt vagy tíz esztendővel jöttél volna s mondtad volna ezt nekem, akkor még talán elhagyhattam volna. De most már jobb, ha nem hagyom... De mit is csinálhatnék egyebet? Ugyan mit? Lám, hiszen én érzem, mindent érzek, az élet minden mozdulatát érzem... de érteni, nem értek semmit és nem ösmerem az én utamat... Érzem... és iszom, mert nincs egyéb mit tennem... Igyál!

Társasága szemmellátható elégedetlenséggel nézett reám, és mind a tizenkét szem nem épen a legnagyobb jóindulattal méregetett végig.

Szegények attól tartottak, hogy elviszem Konovalovot, — s vele együtt azt a czéczót is, a melyre, lehet, hogy már egész héten készültek.

— Czimborák! Ez itt az én pajtásom... tudós ember, hogy vinné el az ördög! Maxim, nem olvashatnál itt valamit Sztenykaról?... Hejh, czimborák, micsoda könyvek is vannak a világon!... Vagy Piláról?... — Maxim, hm? Czimborák, ez nem is könyv, hanem csupa vér és könny. Lám, Pila... tán én vagyok? Maxim!... Szyszojka is én vagyok! Isten ucsce! Lám, most sült csak ki.

Tágranyitott szemeivel rémülten bámult reám, és alsó ajka furcsán reszketett. A társaság nem a legelőzékenyebben szorított nekem helyet az asztalnál. Leültem Konovalov mellé éppen abban a pillanatban, mikor fölkapott egy pohár pálinkával kevert sört.

Nyilván minél gyorsabban el akarta magát kábitani ezzel a kotyvalékkal.

Miután ivott, fölkapott a tányérról egy darabot abból a valamiből, a mi agyagnak látszott, de tulajdonképpen pecsenye volt, ránézett, azután a háta mögé odavágta a korsma falához.

A társaság halkán morgott, mint egy csapat éhes kutya, ha csontot talál.

— Én elveszett ember vagyok... Apám és anyám, minek is hoztak a világra? Mit tudom én... Csupa sötétség!... Csupa szükség!... Isten veled, Maxim, ha nem akarsz velem inni. A műhelybe nem megyek vissza. Van még pénzem a gazdánál — vedd föl és add ide, majd eliszom... Nem! tartsd meg könyvekre... Megtartod? Nem?... No, nem

is kell... Vagy mégis... megtartod? Disznó vagy, ha nem... Menj el innen! Pusztulj!

Elkezdett becsípni, s a szemei vadul csillogtak.

A társaság teljesen késznek látszott engem a galléromnál fogva kihajítani, én azonban nem akarván ezt bevárni, elmentem.

Vagy három óra múlva megint ott voltam a «Kriptá»-ban. Konovalov társasága még két emberrel megszaporodott. Valamennyien részegek voltak, még ő talán legkevésbé. Az asztalon könyökölve énekelt, s a padmalyon lévő nyílason keresztül fölneézett az égre. A részeg alakok a legkülönbélebb helyzetekbe vágódva hallgatták, s némelyikök erősen csuklott.

Konovalov baryton hangon énekelt, s a felsőbb régiókban, mint az éneklő mesteremberek rendszerint szokták, átment a falsettebe. Arczát kezére támasztva, mély érzéssel vágta ki bánatos rouladejait, s az arcza halvány volt az izgatottságtól, szemeit félig lehunyta s nyakát előrenyújtotta. Nyolcz részeg, hülye és piros ábrázat meredt rá, s csak olykor hallatszott valami halk moraj vagy csuklás. Konovalov hangja reszketett, sirt és sóhajtozott, s valósággal könnyeket facsaró látvány volt ez a pompás legény, a mint szomorú nótáit énekelte.

A helyiséget betöltő nehéz szag, a verejtékes és részeg pofák, a két füstölgő petroleumlámpa, a korcsma falának koromtól és piszoktól fekete deszkái, padozatlan alja s azt az odut betöltő homály, — mind ez együttvéve olyan komor és betegesen phantastikus valami volt. Ugy tetszett, mintha egy sírboltban élve eltemetett emberek dorbézolnának, s mintha közülök egy, a halál²előtt utólszor, búcsúdalt zengene az éghez. Reménytelen bánat, nyugodt kétségbeesés és fájdalom szólalt meg az én czimborám dalában.

— Maxim, itt vagy? Akarsz talán czimborám lenni? Gyere hát, pajtás! — szólalt meg, félbeszakítva elegiáját, és kezét nyújtva felém. — Én, pajtás... egészen készen vagyok... Összeszedtem a csapatomat... ime itt van... de később majd lesznek többen is... Majd akadnak még! Szó sincs róla! Pilát és Szyszojkát is elhívjuk... S minden nap kásával és hússal fogjuk őket jól tartani... Helyes? Eljössz te is? Csak végy magadhoz könyveket... azután majd olvasol nekünk Sztenyikáról meg másokról... Hejh, czimbo-

rám! Olyan nehéz a szívem . . . olyan nehéz . . . de olyan ne-e-hé-é-z! . . .

Öklével teljes erejéből rácsapott az asztalra. Összezörren-tek a poharak meg a palaczkok, s a társaság fölocsudva betöltötte az egész lebujt éktelenségében rettenetes zshivájával.

— Igyatok, gyerekek! — kiáltott föl Konovalov. — Igyatok! Füttyüljétek mindenre!

Ott hagytam őket, megálltam az utcán az ajtó előtt, és hallottam, a mint Konovalov akadozó nyelvvel szónokolt, s mikor megint elkezdett énekelni, visszamentem a műhelybe, s az éjtszaka csöndjében még sokáig sóhajtott és sirt utánam formátlan, részeg dalolása.

Két napra rá Konovalov eltűnt a városból.

De én még egyszer találkoztam vele. . . .

* * *

A művelt társaságban kell születnie az embernek ahhoz, hogy türelme legyen egész életét benne élni át, s egyszer sem kívánoznia ki mindezeknek a terhes életföltételeknek a szokás által törvényerőre emelt mérges hazugságoknak a sphaerájából, a beteges hiúság, az idealis sectantismus és a minden féle képmutatás légköréből, — szóval a hiúságoknak ebből az érzéseket eltompító és az elmét megrontó vásárjából. Én ezen a társaságon kívül születtem és nevelkedtem, s éppen, ennél a reám nézve kellemes oknál fogva, nem bírom ennek a társaságnak a kulturáját nagyobb adagokban befogadni a nélkül, hogy bizonyos idő múlva ne jelentkeznek bennem annak a sürgős szükségessége, hogy egyidőre kilépjek a keretéből, és legalább valamelyest fölfrissüljek ennek az életmódnak túlságos bonyolultságától és beteges finomságától.

A falusi élet csaknem épen annyira nyomasztó és szomorú, mint az, a mely az intelligentia körében folyik. Még a legjobb, fölkeresni a város lebujaít, a hol ugyan nagyon mocskos minden, de a mellett olyan őszinte és egyszerű, vagy a szülőföld mezőin és útjain barangolni, a mi nagyon érdekes, rendkívül felüdíti az embert, és jó, kitartó lábakon kívül egyebet nem kíván.

Vagy öt esztendővel ezelőtt épen egy ilyen sétára vállalkoztam, és minden határozott útirány nélkül barangolván

a Szent Oroszországban, eljutottam Feodoriába is. Ott épen abban az időben kezdtek építeni a kőpartot, s abban a reményben, hogy sikerül egy kis útra valót keresnem, elmentem az építkezések színhelyére.

Előbb meg akarván nézni a munkálatokat, mint valami képet, fölkapaszkodtam egy hegyre, s onnan bámultam a végtelen, a hatalmas tengert s az apró emberkéket, kik bilincseket akartak rakni rá.

Az emberi munkának hatalmas képe tárult föl előttem: — az öböl egész sziklás partja föl volt túrva, mindenütt gödrök, kő- és farakások, talyigák, gerendák, vasrudak, s czölöpök leverésére súlykok és más egyéb alkalmatosságok, s mindennek kellő közepében, minden képzelhető irányban sűrögtek-forogtak az emberek. A hegyoldalt dynamittal szétrobbantva, csákllyákkal fölaprózták, kitisztogatván a helyet a vasut számára, óriási vermekben cementet keverték, és csaknem egy rőf átmérőjű koczkákat csinálva belőle, lesülyesztették a tengerbe, hogy védelmül szolgáljanak a fáradhatatlan hullámok titáni erejével szemben. A kezők által eltorzított hegy sötét fahéjszínű hátterén olyan apróknak látszottak, mint a férgek, s épen úgy, mint a férgek sűrögtek-forogtak a omladékrakások és óriási fadarabok közt, a kőpor felhőiben, s a déli nap harmincz fokos forróságában. A chaos ott körülöttük, s az izzó ég ott fölöttük, olyan szint adott a nyüzsgésöknek, mintha bele akarnák magokat dolgozni a hegybe, iparkodván méhébe jutni a nap perzselő forrósága s az őket körülvevő szomorú kép elől.

A fojtó levegő tele volt sóhajtozó zajjal és zsvajjal, hallatszott a csákllyáknak a kövekhez ütődése, szomorúan csikorogtak a talyigák kerekei, tompán zuhogott a súlyok a faczölöpökön, sírva áradt szét a «Dubinuska»,*) dörömböltek a balták a gerendákat hasogatva, mindeme hangok tetejébe kurjogattak a sötét és szürke emberkéek sürgő-forgó alakcskái....

Itt egy csapat ember hangosan nyögve egy nagy darab sziklával bajlódott, iparkodván a hatalmas tömeget helyéből

*) Dubinuska=korbács. Így hívják azt a dalt, melyet a munkások munkaközben énekelni szoktak. (A fordító.)

kimozdítani, amott meg súlyos terhet czipeltek és nagyokat rántva rajta, ordították:

— Vi-gyá-ázz! — S az üregekkel teli hegy tompán ismételte: á-á-ázz!

Az itt-ott szétszórt deszkák czik-czakos vonalán a kövekkel megrakott talyigák fölé hajló emberek hosszú sora lassan vánszorgott előre, s vele szemben jött egy másik sor, üres talyigákkal, lassan haladva s egy-egy percnyi pihenőt kettőre elnyújtva . . . Az egyik verőkosnál sűrű és tarka csoport ember állott, a melyben valaki elnyújtott, panaszos hangon énekelt.

Hatalmasan zúgott a tömeg, a mint a köteleket húzta, s a súlyos vasdarab, mely a verőkos mentén a magasba szökött, panaszos, tompa hangon hullott alá onnan úgy, hogy a föld is szinte megrendült belé.

A hegy és a tenger közt lévő térség minden pontján ott sürgölődtek az apró, szürke emberkéek, betöltve a levegőt lármájokkal, porral és testök savanyú szagával. Közöttök ott jártak-keltek a felügyelők, fehér zubbonyaikban, melyeknek érzegombjai, mint valakinek hideg szemei csillogtak a nap-sugárban. Fölöttök a felhőtlen és kegyetlenül forró ég, a por felhői s a hangoknak, — a munka symphoniájának a hullámai, a mi talán az egyetlen zene, mely nem okoz gyönyörűséget.

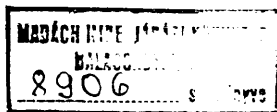
A tenger nyugodtan elnyújtózott a ködös szemhatárig és átlátszó hullámaival halkán csobogott, a mozgással és zajjal teli partokon. A napfényben ragyogva, szinte Gulliver jólelkű mosolyával mosolygott, tudva azt, hogy ha akarja, elég egyetlen mozdulat — s a liliputiak egész munkája semmivé lesz.

Ragyogásával szemet vakitva feküdt ott, hatalmasan, erőteljesen és jóságosan, s éltető lehelete ott lengett a partok fölött, fölűdítve a kimerült embereket, a kik azon fáradoztak, hogy korlátok közé szorítsák hullámainak szabadságát, melyek most oly szeliden s oly édesen csengő hangon gügyögtek az eltorzított partokat. Szinte sajnálta őket; létezésének hosszú évszázadai megtanították, hogy nem azok ármánykodnak ellene, a kik építenek; régóta tudja már, hogy ezek csak rabszolgák, szerepök az, hogy szemtől-szembe küzdjenek az elemekkel, s hogy ebben a küzdelemben már

készen várja őket az elemek boszúja is. Ők mindig csak építenek, mindig csak törik-zúzzák magokat, s az ő verejtékek és vérök, a föld minden építkezésének a cementje, csak hogy ők semmit sem kapnak azért, hogy minden erejüket az építkezés vágyának a rendelkezésére bocsátják, egy olyan vágnak a rendelkezésére, a mely ugyan csodákat művel a földön, de azért nem ad nekik hajlékot, s még kenyeret is csak nagyon keveset. Ők is csak, egy elem, s ez az oka annak, hogy a tenger nem haraggal, hanem szeliden veszi munkájokat, melyből semmi hasznuk sincsen. Ezek az apró, szürke féreg, melyek úgy eltorzítják a hegyeket — ugyanazok, a mik a tenger vizének csöppjei, a melyek a tenger azon örök törekvésének a szolgálatában, hogy határait kiterjeszse, elsőkül törnek a part rideg és megközelíthetetlen szikláira, de róluk visszaverődve elsőkül is mennek tönkre. Nagy tömegekben ezek a csöppek szintén hasonlóak hozzá, épen olyanok, mint a tenger, ép oly hatalmasak, ép oly hajlandók a pusztításra, csak ha a vihar szele keresztül száguld rajtuk. A tenger ősidők óta ösmeri azokat a rabszolgákat, kik a sivatagban a pyramisokat építették, de meg Xerxesét is, ki azzal büntette meg a tengert, mely elpusztította az ő hidjait, hogy háromszáz korbácsütést csapatott rá. A rabszolgák mindig egyformák voltak, mindig alázatosak voltak, mindig rosszul tartották őket, s mindig nagy és csodálatos dolgokat műveltek, olykor istenítve azokat, a kik dolgozni kényszerítették, olykor megátkozva őket, s néha-napján föllázadva a parancsolóik ellen ...

S a tenger a hatalmának tiszta tudatában lévő titán, nyugodt mosolyával árasztotta éltető leheletét arra a másik, lelkileg még vak és leigázott titánra, mely szánalmasan túrta a földet a helyett, hogy ég felé törne. Halkan hömpölyögnek ki a hullámok a partra, mely tele van az emberek tömegével, a kik örök morgása elé kőből való korlátokat építenek, hömpölyögnek s dalolják szeliden zengő dalukat a multról s mindarról, mit a századok folyamán a föld partjain tapasztaltak ...

... Voltak a munkások közt valami furcsa, szikár és bronz-színű alakok, színes turbánban, fezen, kúrta kék zubbonyban, s a czombjukon szűk, de bő plundrával ellátott nadrágban. Ezek, mint később megtudtam, anatóliai törökök

voltak. Torokhangú beszédjük összevegyült a vjatkaiak elnyújtott beszédmodorával, a volgamellékiek gyors darálásával s a kisoroszok lágy kiejtésével.

Oroszországban éheztek, s az éhség, a csapás által sujtott csaknem összes kormányzóságok képviselőit összeterelte itt. A különböző vidékek szerint kisebb csoportokra osztottak szét, és csakis a kosmopolita mezitlábások voltak azok, a kik úgy független föllépésekkel, mint öltözetekkel és különös beszédmodorokkal egyszeriben kiváltak azok közül az emberek közül, a kik még mindig a szülőföldjük rögének hatalma alatt voltak, a melylyel csak időnkint szakították meg az összeköttetést, s a kiket az éhség szakított el az otthontól és nem a feledés. Ezek minden csoportban ott voltak: a vjatkaiak közt, a kisoroszok közt, és mindenütt otthon érezték magokat, de legnagyobb részök a verókos körül gyűlt össze, mert az ezzel járó munka sokkal könnyebb volt akár a talicskázásnál, akár a csáklázásnál.

Mikor odaértem hozzájuk, a kötelet eleresztve, épen pihentek és várták, a míg a munkavezető kijavít valamit a törökös duczán, mely alkalmasint a kötelet összegabalyította. Ott piszmogott valahol a faállvány tetején s minduntalan lekiáltott onnan:

— Húzd — meg!

A kötelet erre lomhán meghúzták.

— Állj!... Húz-zad!... Állj! Előre!

Az előénekes, — egy régóta nem beretvált himlőhelyes és katonás tartású ficzko, vállat vont, félreplántott, s köhésselve rákezdte:

— A kos a fiát a földbe hajtja...

A következő sor még a legelnézőbb censurát sem állotta volna ki, és egyhangú, harsogó kaczagást idézett föl, s nyilván az előénekesnek rögtönzése volt, a ki társainak hahotája közepett, a művész módjára, pödörgette bajuszát, a ki a közönsége előtt hozzá van szokva az ilyen sikerekhez.

— Előre! — ordított éktelenül a kos tetejéről a munkavezető. — Berozsdásodtatok, vagy mi!...

— Ne ordits, Mitrics, megpukkadsz még... — figyelmeztette őt az egyik munkás.

A hang ismerős volt nekem, s valahol már láttam is ezt a szélesvállú, hórihorgas alakot, kerekded arczával s nagy, kék

szemeivel. Konovalov lett volna? De hisz Konovalov arcán nem volt ott az a jobb halántéktól az orrgerinczig elnyúló sebforradás, mely annak a ficzkónak magas homlokát kettészelte; Konovalov haja világosabb volt, s nem csavarodott olyan apró fürtökbe, mint ezé; Konovalovnak pompás, széles szakálla volt, ez meg beretválkozott és sűrű bajuszát lefelé viselte, mint a kisoroszkok. S mindamellett volt benne valami, a mit én nagyon jól ismertem. Eltökéltem, hogy épen ő tőle fogom megkérdezni, hogy kihez kell fordulnom, hogy munkába állhassak, s kezdtem várni, mikor tartanak megint egy kis szünetet.

-- Oo-uh! Oo-oh! — nyögött a tömeg erővel teljesen, leguggolva, megfeszítve a köteleket, majd ismét gyorsan kiegyenesedve, szinte készen elszakadni a földtől és fölrepülni a levegőbe. A verőkos csikorgott és reszketett, s a kötéllel együtt fölnyuló meztelen, napbarnított és szőrös karok a tömeg feje fölé emelkedtek; az izmok szinte megdagadtak rajtok, de a húsz püdos sulyok mind alacsonyabbra szállt föl s ütése a czölöpre mindinkább gyengült. Ezt a munkát nézve, azt hihette volna az ember, hogy egy csoport bálványimádó imádkozik s kétségbeesett önkívületében emelgeti karjait hallgatag istenéhez és hajlong előtte. A verejtékes, piszkos és erőlködő arcok, az izzadt homlokokhoz tapadó közös hajjal, a napbarnított nyakak, a megerőltetéstől reszkető vállak, s mindezek a rongyos tarka ingekkel alig-alig eltakart testek forró párával töltötték be maguk körül a levegőt, s az izmoknak egy nehézkes tömegévé olvadva össze, otrombán mozogtak a nyirkos levegőben, mely a délvidék forráságával s az izzadság nehéz szagával volt tele.

— Elég! — kiáltott föl valaki nyers és rekedt hangon.

A munkások eleresztették a köteleket, melyek petyhüden csüggték alá a verőkos mentén, ők pedig lomhán leereszkedtek a földre, s nehezen zihálva, hátukat rángatva, vállaitkat tapogatva törölgették magokról az izzadságot, s betöltötték a levegőt tompa mormolásukkal, mely olyan volt, mint egy ingerült hatalmas vadállat dörmögése.

— Földi! — fordultam ahhoz a kiszemelt ficzkóhoz...

Lomhán odafordult hozzám, szemei végigsiklottak arcomon, s kissé összehúzódva, merően bámultak reám.

— Konovalov!

— Megállj... — kezével hátrahajtotta fejemet, mintha csak torkon akart volna ragadni, majd egyszerre örömteljes és jóságos mosolytól ragyogott föl arca.

— Maxim! Az ördögbe is... te vagy! Czimborám!... Hát te is lesodródtál ösvényedről? A mezitlábosok közé kerültél? No ez derék! Ez pompás! Nincs is szebb a bolyongásnál! Rég vagy itt? Honnan jössz? Most azután bejárjuk veled az egész földet? Micsoda élet is az... ott mögöttünk. Csupa kín és gyötrellem... nem is élet, hanem rothadás! Én meg, pajtás, azóta folyton a világot járom. Hol mindenhol nem voltam! Milyen levegőt szívtam! De te, hogy összeszedted magadat... alig lehet rád ismerni: ruhádról itélve katonának, arczodról itélve meg diáknak tarthatna az ember! Nos hát, úgy-e hogy szép az élet... így idestova barangolva? Lásd. Sztenykára még emlékszem ám... Taraszra is, Pilára is... valamennyiökre....

Öklével oldalba bökött és széles tenyerével a vállaimra esapott, mintha csak beafsteak-et akart volna belőlem csinálni. Kérdéseinek özönére egy árva szót sem tudtam felelni, s csak mosolyogtam, nyilván meglehetősen bután, a mint a viszontlátás örömétől ragyogó, jóságos arczára néztem. Én is örültem, hogy őt láthattam... nagyon örültem; a vele való találkozás eszembe juttatta életemnek elejét, mely kétségkívül jobb volt a folytatásánál.

Végre valahogyan mégis csak sikerült megkérdezniem régi czimborámtól, honnan van homlokán az a forradás, meg fején azok a fürtök.

— Hát biz' ez... olyan furcsa egy historia volt. Három czimborámmal eszünkbe jutott egyszer átmenni a román határon; meg akartuk látni, milyen a világ ott Romániában. El is indultunk hát Kagulból — egy kis besszarábiai határhelységből. Éjtszaka volt, a mint mentünk, mendegéltünk. Egyszerre megállj! A vámhatár volt... egyenesen rábukkantunk. Persze, hogy futásnak eredtünk. Itt esett meg, hogy egy katona rávágott a fejemre. Nem épen valami nagyot vágott, de azért mégis négy hetet töltöttem a kórházban. És lám, milyen csudálatos historia! Arról a katonáról kisült, hogy földim! Muromból való!... ő is csakhamar odakerült a kórházba — valami csempész látta el... a bicskájával hasbaszúrta. Mikor kissé magunkhoz tértünk, elkezdtünk be-

szélgetni. A katona azt kérdi tőlem: én, — azt mondja — én húztam rád? — Alkalmasint te, ha fölismered. — Biz' úgy, alkalmasint én, de azért ne haragudjál, — azt mondja, — már ilyen a szolgálat. Azt hittük, hogy csempészek vagytok. Lásd — azt mondja — engem is megtiszteltek — fölhasították a bendőmet. De hát mitevők legyünk: — az élet nagyon komoly játék. Igy azután összebarátkoztunk. Derék fiú volt — ez a Mazin Jaska... S a fürtök? A fürtök? — A fürtök pajtás... a hagymáz után jutottam hozzájuk... Hagymázom volt. Kisinyevben ugyanis hüvösre tettek, hogy elítéljenek azért, mert engedély nélkül átléptem a határt, itt azután megkaptam a hagymázt... Vergődtem, vergődtem, míg végre nagy nehezen fölkeltem. Lehet, hogy föl se keltem volna többé, de az ápolónóm nagyon gondomat viselte. Én, pajtás, igazán elbámultam — vesződött velem, mint egy gyermekkel... pedig hát ugyan mi szüksége volt reám! Petrovna Mária — mondom neki, — ugyan hagyja el már; igazán, szinte bánt már a lelkiismeret. De ő csak mosolygott. Derék, jó leány volt... Olykor épületes könyveket olvasott nekem. Én meg, — azt mondom neki, — nincs valami olyan másféle könyve? Akkor azután hozott egy könyvet, mely egy angol matróról szólt, a ki hajótörést szenvedett és valami néptelen szigetre menekült, s ott telepedett meg. Érdekes volt a könyv, rettenetesen érdekes! Nagyon tetszett nekem, szinte szerettem volna magam is odautazni hozzá. Micsoda élet lehetett az, képzeld csak? A sziget, a tenger, az ég — egymagad élsz ott, mindened megvan s hozzá még teljesen szabad vagy! Volt még ott egy vadember. De én ezt a vadat bizony a vízbe öltem volna — ugyan minek kellett volna nekem? Én egymagamiban sem unatkozom. Olvastál te már ilyen könyvet?

— Várjunk csak. De hát hogy szabadultál ki a börtönből?

— Hát kieresztettek. Törvényt ültek fölöttem, fölmentettek és kieresztettek. Roppant egyszerű... De nézd csak: én ma már nem dolgozom többet, manó vigye! Amúgy is már majd elnyomorítottam a kezemet, elég volt. Pénzem van vagy három rubl, ehhez a mai fél napért kapok még negyven kopejket. Lám, milyen tőkepenzes vagyok! Szóval, elmegyünk én hozzám... mi nem a barakkban lakunk, hanem ott a hegy közelében... valami odu van ott, a melyben roppant kényelmesen el lehet lakni. Ketten lakunk benne, de társam,

az beteg, — elővette a láz... Nos hát várj itt egy keveset, én csak elugrom a felügyelőhöz... tüstént itt leszek!...

Gyorsan fölkel és elment, épen akkor, mikor a czölöpverők a kötél után nyultak és újra munkához láttak. Én ülve maradtam a kövön, s elnéztem a körülöttem pezsgő zajos sürgést-forgást s a csöndes, kékes zöld tengert.

Konovalov szálas alakja gyorsan suhant tova a munkások, a kő- és farakások s a talyigák közt, majd teljesen eltűnt a messzeségben. Karjait lóbálva, szűk és kurta kék cretonzubbonyba s vászonnadrágba öltözve, a lábain otromba cipőkkel sietett előre. Barna fürteiből egész sipka imbolygott nagy fején. Olykor megfordult és kezével valamiféle jeleket csinált felém. Mintha egészen más, új ember, lett volna; élénk, önbizalommal teli, jólelkű és erőteljes. Körülötte mindenfelé dolgoztak, ropogott a fa, hasadozott a kő, szomorúan nyikorogtak a talicskák, porfellegek emelkedtek, valami hatalmas robajjal lezuhant s az emberek kiabáltak, szitkozódtak, nyögtek és énekeltek. A hangoknak és morgásnak ebből a zúrzavarából, szilárd léptekkel törve előre, s minduntalan jobbra és balra kitérve, élesen kivált barátomnak szép alakja.

Találkozásunk után vagy két óra múlva már ott hevertünk az ő odujában, a melyben nagyon kényelmesen el lehet lakni. Az odu csakugyan nagyon kényelmes volt, a hegyoldalból valamikor régen követ törtek s kivájtak egy nagy, négyszögletes fülkét, a melyben négy ember pompásan elhelyezkedhetett. Persze, alacsony volt, s bejárata előtt, mint valami függöny, egy nagy darab kő függött, úgy hogyha be akart rajta jutni az ember, előbb hasra kellett feküdnie és úgy csúszni be a belsejébe. Mélysége lehetett vagy három arsin, de fejjel belemenni nagyon kényelmetlen, s a mellett veszedelmes is volt, mert a bejárat fölött az akódarab könnyen leválhatott és bennünket maga alá temethetett volna. Ezt persze nem akartuk s azért a következőképen rendezkedtünk el: lábunkat s testünket bedugtuk az oduba, a hol kellemesen hűvös volt, a fejünk pedig az odu nyílása előtt kün maradt a kapun, úgy, hogyha a kődarab ránk zuhant volna, összezúzta volna koponyánkat.

A beteg mezitlábos egészen kimászott a napra és lehevert tőlünk vagy két lépésnyire, úgyhogy hallottuk a mint a láz rohamában fogai vaczogtak. Egy magas és szikár kis-

orosz volt: «Piltavából vagy talán Kievből való» . . . mint a hogy nekem tünődve mondotta.

— Az ember oly sokáig él a világon, hogy nem baj, ha elfeledi, hogy hol született . . . Aztán meg nem mindegyé az? Elég baj, hogy az ember egyáltalában született, hogy hol, . . . attól sem lesz jobb a sora! . . .

Ott hempergett a földön, iparkodván minél jobban beburkolózni szürke köpenyébe, mely immár csupa foltból volt összetákolva és éktelenül szitkozódott, látva, hogy minden erőlködése hiábavaló, szitkozódott, de azért tovább kísérletezett. Apró fekete szemeivel állandóan úgy hunyorgatott, mintha folyton valamit fürkészett volna.

A nap türhetetlenül perzselte hátunkat és Konovalov az én katonaköpenyemből valami ernyőfélét csinált, a menyinyiben néhány a földbeszúrt botra ráterítette. A forróság azért még mindig nagy volt. A távolból az öbölben folyó munka tompa moraja szállott felénk, látni azonban nem láttunk belőle semmit: jobbra tőlünk ott feküdt a parton a város, nehéz, fehér háztömegeivel, balra pedig a tenger, mely elveszett a beláthatatlan messzeségben, a hol soha nem látott s árnyalataik utolérhetetlen szépségével, a szemet és a lelket gyönyörködtető isteni és finom színek, lágy féltónusukban valami phantastikus délibábbbá olvadtak össze . . .

Konovalov arrafelé nézett, holdogan elmosolyodott és így szólt hozzám:

— Ha lement a nap, tüzet rakunk s főzünk theát; van itt kenyér is, hús is. Addig pedig sárgadinnyét akarsz-e vagy görögöt?

Lábával előkotort az odu szögletéből egy görögdinnyét, kivette zsebéből a bicskáját s miközben a dinnyével bajlódott, így szólt:

— Valahányszor úgy a tenger mellett vagyok, mindig azon tünődöm, miért van az, hogy olyan kevés ember telepszik meg körülötte? Tán jobb volna a sorsuk, mert a tenger olyan gyöngéd és . . . olyan szép gondolatok támadnak tőle az ember lelkében. No de most mondd el te, hogy éltél az utolsó esztendőkbén?

Elkezdtem neki beszélni. Ő hallgatta; a beteg kisorosz ügyet sem vetett reánk és sütkérezett a napon, mely már-már belemerült a tengerbe. A távolban már bibor és arany borult

rá a tengerre, a nappal szemben, lágy körvonalú rózsaszínű felhők szálltak föl belőle. Úgy tetszett, mintha a tenger fenekéről pazarul hóval borított, fehérésűcsű hegyek meredtek volna az égnek, melyeket rózsaszínűre festettek az alkony sugarai. Az öböl felől fölhangzott a «Dubinuska» bánatos melodiája s a hegyet pusztító dynamitrobbanások dörgése . . . Az előttünk fekvő talaj emelkedéseiről s a kövekről árnyékok feküdtek rá a földre, melyek mind hosszabbakká lettek s hozzánk mindinkább közelebb siklottak.

— Hiába mászkálsz te, Maxim, mindig a városokban, — mondotta Konovalov meggyőzően, miután az epopeámat végig hallgatta. — S ugyan mi is vonz téged oda? Rothadt és szűk ott az élet. Sem levegő, sem térség, se semmi nincs ott, a mire az embernek szüksége van. Az emberek? De hát ugyan mire kellenek neked az emberek? Te értelmes, olvasott ember vagy, ugyan mi szükséged van rájuk? Mit akarsz tőlök? De meg aztán emberek mindenütt vannak . . .

— He-he! — szólalt meg a kisorosz, a ki úgy tekergett ott a földön, mint a kigyó. — Emberek mindenütt vannak bőven; az ember nem tehet egy lépést, hogy a lábukra ne hágjon. Egyre-másra születnek! Mint eső után a gomba . . . csakhogy ezeket legalább fölfalják a nagy urak

Nagy bölcsen köpött egyet, azután megint elkezdett dideregni és vacogni.

— A mi téged illet, én megint csak azt mondom, — folytatta Konovalov, — nem jó a városban élni. Mi van ott? Csupa betegség és rendetlenség. A könyvek? Ugyan kérlek, azt hiszem már elég is lesz néked a könyvolvasásból! Végre is csak nem ezért születél a világra . . . Aztán meg a könyvekben csupa butaság van. Ám, ha akarod, végy, és rakd tele vele tarisznyádat. Nem akarnál velem Taskentbe jönni? Samarkandba vagy másvalahová? . . . Aztán az Amurhoz is eljuthatnánk . . . jó lesz? Én, pajtás, föltettem magamban, hogy keresztül-kasul bejárom a földet — ez mégis csak a legszebb. Mégy, mégy és folyton újat láatsz . . . S nem gondolsz semmire . . . Szellő lengedez szembe veled s úgyszólván lefújja lelkedről azt a mindenféle port. Könyvűnek és szabadnak érzed magadat . . . Nem feszélyez senki, ha enni akarsz, betérsz valahová néhány garast ke-

resni; ha nincs munkád kérsz kenyeret és adnak. S így legalább jókora darab földet megismersz . . . És sok mindenféle szépet. Föl tehát . . . !?

A nap lement. A tenger fölött a felhők elhomályosodtak, maga a tenger is sötét lett és hűvös levegő áradt róla felénk. Itt-ott már kigyúltak a csillagok, az öbölben elnémult a munka zaja, csak időnként, mint halk sóhajtások hangzottak föl az emberek kiáltásai. S a mint a szél fujdogált körülöttünk, a parthoz csapódó hullámok mélabús moraját hozta magával.

Az éjtszaka sötétsége gyorsan sűrűsödött s a kisorosz alakja, mely alig öt percczel azelőtt még tisztán kivehető volt, most már csak idomtalan tömegnek látszott . . .

— Jó volna tüzet rakni . . . — mondotta köhécselve.
— Lehet . . .

Konovalov kerített valahonnan egy csomó rőzsét, meggyújtotta és csakhamar finom lángnyelvecskék kezdtek gyégeden nyaldosni a gyantás, sárgás fát. A nedvességgel és a tenger frissességével telt éjtszakai levegőben füstszálak kigyóztak fölfelé. Köröskörül még nagyobb lett a csönd: — mintha csak az élet távolodott volna tőlünk s hangjai szétfolytak és elnémultak a homályban. A felhők szétoszlottak, a sötétkék égen fényesen ragyogtak a csillagok s a tenger bársonyos színén alig-alig hogy megcsillantak a halászbárkák lámpái s a csillagok tükörképei. Előttünk kinyílott a tűz, mint valami nagy vörös-sárga virág . . . Konovalov oda állította a katlant s átölelve térdeit, mélázva bámult bele a tűzbe. A kisorosz, mint egy óriási mókus fölkelt és odafeküdt mellé.

— Építettek az emberek városokat, házakat, összeverődtek bennök nagy csoportokban s elpákosztosítják a földet, majd megfúlnak és szorongatják egymást . . . Szép kis élet! Nem, ez az élet, ez, melyet mi élünk . . .

— Ohó, — rázta meg a fejét a kisorosz, — ha még télire jó bundát és meleg házacskát is kapnánk hozzá, akkor aztán teljesen uri élet volna . . .

Hunyoritott egyik szemével és mosolyogva pislogott Konovalovra.

— No persze, — szólott amaz kissé zavartan, — a tél . . . : az persze . . . átkozott egy idő. Télire a városok csakugyan

szükségesek . . . arról szó sincs . . . De azért a nagy városok mégsem érnek semmit . . . Minek a népet úgy összezúfolni, mikor ketten-hárman is alig tudnak egymással megférni . . . Persze, ha az ember meggondolja, úgy sem a városban, sem a pusztán, sem egyebütt nincs az embernek helye. De jobb az ilyesmire nem is gondolni . . . az ember úgy sem eszel ki semmit, csak földülja a lelkét . . .

Én mindaddig azt gondoltam, hogy Konovalovot a kóborló élet teljesen megváltoztatta, hogy a bánat fekélyei, melyek ismeretségünk első idejében lelkén rágódtak, a szabad levegőben, melyet az utolsó esztendőkből szítt, teljesen lefoszlottak róla, mint a hüvely . . . de utolsó szavának hangja ugyanolyannak mutatta őt be előttem, mint a milyen volt akkor, a mikor a «támpontját» kereste, olyan, a milyennek őt azelőtt ismertem. Még mindig az étellel szemben való elképpedésnek és a róla való gondolatoknak ugyanaz a rozsdája marta ezt a hatalmas alakot, mely finoman érző szívvel csak a maga boldogtalanságára született. Ilyen «tépelődő» ember nagyon sok van az orosz életben s ezek sokkal boldogtalanabbak, mint bárki más, mert gondolataiknak nyomasztó voltát csak növeli elméjüknek vak-sága. Én szánalommal néztem barátomra, s ő, mintegy megerősítve a gondolataimat, fájdalmasan fölkiáltott:

— Eszembe jutott nekem, Maxim, a mi akkori életünk és minden, a mi . . . akkor volt. Mennyi földet bejártam én azóta, mennyi mindenfélét láttam . . . De nincs a földön semmi, a mi nekem megfelelő volna! Nem találtam én meg helyemet sehol!

— Miért is születettél olyan nyakkal, a melyre semmi-féle járom sem illik rá? — kérdezte egykedvűen a kisorosz, levéve a tűzről a forró katlant.

— Nem, mondd hát meg nekem, — kérdezte Konovalov, — mért nem tudok én sehol nyugtot lelteni? Hm? Miért élnek az emberek olyan nyugodtan, végzik dolgukat, van feleségök, vannak gyermekeik . . . Bár ők is panaszkodnak az életre, de azért nyugalom is van olykor s mindig van kedvök vagy ehhez, vagy ahhoz. Én pedig arra képtelen vagyok. Olyan nehéz a lelkem. S vajon miért olyan nehéz?

— Lám, hogy nyöszörög ez az ember, — csodálkozott

a kisorosz. — Hát az talán könnyít rajtad, hogy itt nyöszörögsz?

— Igazad van — hagyta jóvá Konovalov szomorúan.

— Én mindig keveset beszélek, de tudom, hogy mit mondok, — szólt a stoikus a maga érdemeinek tiszta tudatában s nem szünt meg küzdeni a lázával.

— Ugyan hagyjuk el ezt a dolgot Születtünk, nos tehát éljünk és ne sokat okoskodjunk — mondotta Konovalov most már bosszúsan.

A kisorosz szükségesnek tartotta hozzátenni:

— Ne iparkodjál sehova; eljön az idő, mikor téged is, akár akarod, akár nem, elsodor sorsod, a hova kell és porrá csépel . . . Feküdjél le és hallgass . . . Nekünk sem a nyelvünk, sem a kezünk nem való semmire

Mindezt köhögve mondotta és dühösen elkezdett köpdösni a tűzbe, körülöttünk a homály sűrű leplebe burkolva minden csöndes volt. Az ég is sötét volt fölöttünk s a hold még nem kelt föl. A tengert is inkább csak éreztük, mint láttuk olyan sűrű volt előttünk a sötétség. Mintha csak fekete köd ereszkedett volna a földre. A tűz is kialudt

— Gyerünk aludni, — ajánlotta a kisorosz.

Bemásztunk az oduba és lefeküdtünk, de úgy, hogy a fejünk künn volt a szabad levegőn. Hallgattunk. Konovalov, a mint lefeküdt, úgy is maradt mozdulatlanul, mintha csak kővé vált volna. A kisorosz folyton fészkelődött és vaczogtak a fogai. Én sokáig néztem, mint pislogott a parázs: eleinte nagy volt és csillogó, majd folyton kisebbedett, elborította a hamu végre kialudt egészen. Csakhamar nem maradt a tűzből egyéb, mint valami meleg illat. Én néztem, néztem és elgondoltam:

— Mi is ilyenek vagyunk valamennyien Csak legalább fényesebb lánggal égnénk!

. . . Három nap múlva elváltam Konovalovtól. Én a Kuban mellékére mentem, ő nem akart velem jönni. Mind a ketten azzal váltunk el egymástól, hogy még találkozunk az életben.

Nem úgy lett

GORKIJ MAXIM után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

A BÜNBÁNÓ KÖNNYE.

Középkori monda.

Az Úr neve legyen áldott!
Vele kezdem, vele végzem
Ezt a dalt, a kit szereztem,
Bünbánóknak biztatásul,
Jámboroknak vigaszául.

Volt egyszer egy gonosz lovag,
Kemény szívű, bosszúálló
Ki tudná mind elsorolni
Sok nagy bűnét, szörnyű tettét?
S ki a vakmerő, ki merné?
Hisz a bűnnek neve is szenny,
Mocskot ejt a tiszta ajkon . . .
Mégis, mégis míg az évek
Aggá törték meg a délczeg,
Egykor délczeg, deli férfit,
Félelem szállt a szívébe,
Félt, nagyon félt a haláltól,
De nem ám az elmúlástól,
Hanem az elkárhozástól;
Kinjától tüzes pokolnak,
Forró üstben hol a bűnös
Fő, míg fejét sivó sátán
Szöges szíjjal veri vérig.
Félt a lovag, félt először,

Ám félelmét nem szégyelte,
Mert hisz nem kis emberektől,
De az ég-föld nagy urától,
Istentől félt.

Ment, bolyongott
Félelmében — fölment — föl a
Hegyre ment föl — fönn a hegyen
Kolostorba — kolostorban
Szent apáthoz.

Alkonytájban,
Cziprusok közt, lugasárnyban,
Az apát kinn ült a kertben,
Míg mellette körben álltak
Imakönyvvel a kezökben,
Rózsás arcú, szelid szemű,
Barna szőrcsuhás barátok.
S a nap piros nyugtát nézve
Szép zsolozsmát énekeltek.
Szólt az egyik: «Szent atyám, a
Hegyi úton zarándok jó!»
Elnémul most a karének
És az égről le a völgybe
— Kék mezőről, zöld mezőre —
A barátok mind lenéznek,
S látják, a mint egy zarándok
Közeleg a kolostorhoz;
Vészes, vihardúlta arczán
Bűnös élte nyoma látszik.
Egy barát mond szájalommal:
«Lenn a völgyben szerte szétszórt,
Fehér csillogású házak
Mit takarnak, rejtegetnek,
Hogy belé sok völgylakónak
Szeme bágyad, színe sápad?
Jobb nekünk itt fen a bércezen,
Itt a béke, csend tanyája!»
Míg a fráter így beszél, a
Bús utas fölér az úton.
Apát kérdi: «Merről jössz te,
Vészes, vihardúlta arczczal?»

Itt a béke, csend tanyája!»
 «Gyónni jöttem — volt a válasz —
 Megtört bűnös áll előtted,
 Kér feloldást.» Az apát int
 S mennek együtt kápolnába,
 Itt a lovag meggyón híven,
 Elbeszéli bűnös életét. —
 Ennyi vétek hallatára
 Apát szive összerезzen,
 S mint ki gondolatba mélyed,
 Két kezébe rejti képét:
 Vérfagyasztó hallgatása.
 Végre így szól: «Gonoszságod
 Kárhozatot érdemelne;
 Mégis, mégis van rá balzsam:
 Menj a völgybe, ott nem messze
 Hordót lelsz a hegy tövében,
 Hengerítsd le, vízzel töltsd meg
 És ha megtelt csordulásig,
 Hazatérhetsz szép nyugodtan,
 Mert az Isten megbocsátott.»

Lovag vígan megy a völgybe
 Hordót leli hegy tövében,
 Veszi, viszi, hengeríti
 Völgynek csörgő csermelyéhez.
 Ott az árral szembe tartja,
 A csermelyhez pedig így szól:
 «Csermely, csermely töltsd meg hordóm.»
 Csermely vize átsap rajta
 Mindhiába! meg nem tölti.

Búsan siet a csermelytől,
 Hordót viszi, hengeríti
 Zúgva omló szirtpatakhoz,
 Ott az árral szembe tartja,
 A patakot pedig kéri:
 «Patak, patak töltsd meg hordóm.»
 Patak habja átsap rajta
 Mindhiába! meg nem tölti.

Félve fut most a pataktól,
 Hordót viszi, hengeríti,
 Széles medrű mély folyamhoz,
 Ott az árral szembe tartja,
 A folyamhoz pedig így esd:
 «Folyam, folyam töltsd meg hordóm.»
 Folyam játszva átesap rajta,
 Mindhiába! meg nem tölti.

Sirva rohan a folyamtól,
 Hordót viszi, hengeríti
 Örvény-hányó oceánhoz,
 Ott a forgatagba tartja
 S így könyörög a tengerhez:
 «Tenger, tenger töltsd meg hordóm.»
 Hullám zúgva átesap rajta,
 Mindhiába! meg nem tölti.

Hordót most fővényre teszi,
 Megforgatja jobbra, balra,
 Hol támadt a léke, nézi.
 Keresgéli, nem találja,
 Mond fohászt is halk-zokogva,
 Töredelme, bűnbánása,
 Lelke van minden szavában.
 De fohásza elful ajkán,
 Megtöri azt két szeméből
 Sűrűn omló könnyek árja,
 Melyből egy csepp a mint esik,
 Épen a hordóba esik.
 Im, a hordó elkezd telni,
 Telik, telik, majd kicsordul,
 — Hála néked, uram Isten,
 Ki hatalmad megmutattad,
 Irgalomban, kegyelemben! —
 Víz sugárzik és vakitón
 Mint a gyémánt, mint a csillag,
 Tiszta tükre, úgy tündöklök
 Csodás lánggal, égi fényben.

Egy igaz könny így lemosta
 Lovag lelke rút fekélyét.
 Mondják is, hogy nemsokára
 Hitbe buzgón, bizva békén,
 Úgy halt meg, mint jó keresztyén.

Ti, kiknek ezt énekeltem,
 Soha el ne feledjétek:
 Minden vétek, véges vétek,
 Egy van, minek nincsen vége:
 Az Úristen kegyessége.

HATVANY LAJOS.

HEREDIA SZONETTJEIBŐL.

1.

Az isteni hegyekhez.

GEMINVS SERVVS
 ET PRO SVIS CONSERVIS.

Kék havasok, pala-, gránit- s márványhegyek,
 S bérczomlások, honnan a szél a völgyön át
 Kitép vagy megkuszál vetést és gabonát,
 Szűk szorosok, tavak, árnyas rengetegek!

Mély völgyek, bérczoduk, a hol a számüzött,
 Inkább, mint szolgaként viselne rabigát,
 Medvével, farkassal ütött közös tanyát,
 Szirtek, zuhatagok, legyetek üdvözök!

A börtönből szökött, s éltét csak úgy lopott
 Rabszolga, Geminus, tinéktek, szent hegyek,
 Szabadság őrei, emelt itt oszlopot;

S a fényes bérczetetön, hol néma csönd remeg,
 Úgy tetszik, az a hang ma is mindent betölt,
 Mely a szabaddá lett emberből égre tört.

Egy holt városra.

Cartagena de Indias
 1532—1583—1697.

Egykor az óceán királyi asszonya,
 Holt város, révedben ma czápa úz halat;
 Csak egy-egy fellegárny, ha néha áthalad,
 Hol óriás gályák himbáltak tétova.

Mióta rom levél, porba omolva Drake *)
 S a hitlen angolok vad ostroma alatt.
 Ugy áll golyóiktól meglyuggatott falad,
 Mint sötét gyöngyökből füzött pompás nyakék.

A lángoló ég s a rezgő tenger között,
 A déli nap hevéen, míg álmaid szövöd,
 A Conquistadorok **) hős emléken merengsz;

S a tikkadt, meleg éj csöndjében, álmatag,
 Hunyt dicsőségedet ringatva szenderegysz,
 Oh város, susogó nagy pálmafák alatt.

Franciaiból

VARGHA GYULA.

*) Olvasd: Drék. A híres angol altengernagy, ki 1588-ban részt vett a spanyol armada megsemmisítésében. Nyugat-Indiában több spanyol várost és erődöt elfoglalt és lerombolt, köztük Cartagenát.

**) A spanyol hódítók. Ezeknek egyike volt Heredia ősapja is.

KARTELLKÉRDÉS. *)

A gazdasági politika minden korszakának megvannak a megoldásra váró nagyobb fontosságú kérdései. A jelen gazdaságpolitikai korszakban a kereskedelmi politika és a kartellek kérdései állnak előtérben. A két kérdés számos ponton érintkezik egymással, mégis az elsőnek a második fölött ma nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mert megoldásra érettebb. Míg a kereskedelmi politika kérdései a tudomány mellett már a publicistikát és a gyakorlati politikát foglalkoztatják, addig a kartellkérdés jelentősége éppen abban rejlik, hogy még a tanulmányozás korszakában van és így inkább a gazdasági politika tudományának, és kevésbé a publicistika és a gyakorlati politika keretébe tartozik, mert még a jelenség lényegének a mibenvoltát és okozati kapcsolatait kell kideríteni. Éppen ezért örömmel kell üdvöznünk minden idevágó kísérletet, még akkor is, ha eredeti eszmékkel nem gazdagítja az illető kérdés irodalmát, hanem csak az eddigi eredmények összegezésére törekszik. Hasonló művek, kivált ha szélesebb körű közönség színvonalához mért előadási móddal bírnak, nagy hasznot hajthatnak a tudomány eredményeinek szélesebb körökben való terjesztése és a közvéleménynek helyes irányban való befolyásolása által.

Ilyen könyv Grunzel munkája a kartellekről. Kiváló tulajdonsága, hogy a mű szerzője a nagyipari körökhöz közel állván, a gyakorlati élet nagy ismeretével és igen bő anyag alapján fogott a föladat megoldásához.

Szerző egész fölfogását a nagyipar légköre veszi körül. A szempontot, melyből a kérdést nézi, legjobban következő szavai

*) Dr. Josef Grunzel: *Über Kartelle*. Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot 1902. VI. + 330 lap.

világítják meg: «Die trotz aller Chikanen rasch wachsende Zahl der Kartelle beweist an und für sich, dass wir es nicht mit einer Ausgeburts böswilliger und habgieriger Menschen zu thun haben, sondern mit einer Form der wirthschaftlichen Organisation».

Már Grunzelnek a kartellekről adott meghatározásában is érvényre jut a fönti szavakban kifejezett szempont. Ő ugyanis az árak felszökttetését, valamint a monopolumot a meghatározásból mindenesetre ki akarja hagyni. Szerinte e jelenségek először is távolról sem találhatók föl minden kartellben, mert számos kartell az árak túlságos felszökttetését nem eredményezte és monopolumra sem tett szert. E mellett az áraknak a termelési költségek magaslatára való fölemelését Grunzel szerint nem lehet árfelszökttetésnek tekinteni, monopolumot nyerni pedig alig néhány kartellnek sikerült, minthogy már a kartellek létesülésekor rendesen van oly vállalat, mely távol marad a megállapodástól, később pedig gyakran keletkeznek új, a kartell ellen versenyző vállalatok. Az árfelszökttetési irányzat és a monopolum helyett Grunzel a kartell meghatározásába a következő lényeges vonásokat veszi föl: 1. hasonló szakmát folytató vállalatok egyesülése; 2. az egyes vállalatok bizonyos önállóságának föntartása mellett; 3. és pedig szabad akaratból; 4. a termelés és értékesítés szabályozása céljából.

Miután szerző érintette, hogy mely vállalkozási nemek azok, melyekben a kartellképződés leggyakoribb, áttér a kartellek keletkezésének okaira és feltételeire. Az okokat illetőleg alig lehet már ma új szempontokat megvilágítani, miután a bő kartell-irodalomnak úgyszólván minden terméke behatóan foglalkozott e kérdéssel; a kartellképződés feltételeire vonatkozólag azonban néhány érdekes szempontot találunk Grunzel munkájában. Így például többek közt figyelmeztet bennünket arra, hogy a hatalmas ipari központok, melyek részben természeti, részben pedig gazdasági okoknak köszönik létüket, a kartell-képződést nagyon előmozdítják; mert a vállalatok szomszédossága következtében azok minden tekintetben hasonló érdekekkel bírnak; arra is fölhívja a figyelmet, hogy az állam az adóztatás céljából vezetett nyilvántartásai által igen gyakran készíti elő a kartellek keletkezése számára a talajt, mert a vállalatok ellenőrzését nagy mértékben megkönnyíti; a kartellek természetesen föl is használják az állam nyilvántartásait; ennek a megvilágítása céljából hivatkozik Grunzel arra, hogy

például az osztrák-magyar cukorkartell a belföldön adófizetés alá kerülő mennyiségeket contingentálta és nem a termelést, mert így az ellenőrzés az állam részére szolgáltatott adatok alapján lehetséges volt. Grunzel arról is tájékoztatást nyújt, hogy a kartellképződés a vállalatok mily száma mellett szokott bekövetkezni; szerinte legkönnyebb kartellt alkotni oly vállalkozási ágakban, hol a vállalatok száma 30—50 közt van. Azt is helyesen kiemeli, hogy a megállapodás létrejötte vagy a kísérletek eredménytelensége nagyon is függ attól, milyen egyéniség vette a vállalatok eljárásának szabályozását a kezébe; kétségtelen ugyanis, hogy csak a szakmát alaposan ismerő és e mellett tetemes szervezőképességgel bíró egyéniség képes a vállalkozók akaratának irányítására. Természetes, hogy Grunzel ebben a körülményben a kartellek helyes vezetése iránt nem kis biztosítékot lát.

A kartellek egyes nemeinek leírására áttérve szerző kevés újat mondhat. A beosztásnál megkísérelt újítása lényegesnek nem mondható és a kérdés megoldására nézve nem bír jelentőséggel. Mindamellett ki kell emelnem, hogy Grunzel e fejezetben egy igen fontos szempontot helyez kellő világításba, mely szempontnak megfelelő megvilágítása eddig még nem történt meg. Számos írónál lehet ugyanis a sorok közt olvasni, hogy a kartellek rendszeren alacsonyabb szervezet mellett, például mint árkartell, vagy az eladási föltételeket szabályozó kartell keletkeznek és főnnállásuk alatt fejlődnek ki azután magasabb rendű szervezettel bíró egységekké. Grunzel határozottan kimondja azt a gondolatot, hogy a kartellmozgalom terén világosan észlelhető az irányzat: alacsonyabb rendű megegyezésekből magasabb rendű szervezetekké átalakulni. E szempontot azért kell igen fontosnak tartani, mert a kartellek megítélésénél lényeges szerepet nyer. Ez ugyanis a termelés és forgalombahozás mind helyesebb szervezését jelenti. Míg a kartelleket túlnyomólag az árat és az eladási föltételeket a vevők rovására szabályozó szervezeteknek fogták föl és a magasabb rendű egyesületeket csak elvétve említették, szükségképen egészen másképen ítélték meg azokat, mint most, midőn határozott irányzatot észlelünk, mely szerint a termelésnek és forgalomnak csak alkalmatlan eszközökkel és a közönség hátrányára történő szabályozására irányuló kartellszervezetek is idővel olyanokká alakulnak ki, melyek megfelelő eszközökkel fogják a szabályozást folytatni, és melyeknek működése, ha kezdetleges alakjukon keresztül jutottak, közvetve,

a termelés és fogyasztás összhangbahozása által a közönségre nézve is előnyös lesz.

A kartellek hatásának a megítélésénél Grunzel külön foglalkozik a termelésre, a fogyasztók és a munkások helyzetére gyakorolt hatással. A termelést illetőleg igen helyes kiindulási pontot választ, a mennyiben megjegyzi, hogy a kartellek hatását a termelés szempontjából helyesen csakis akkor ítélni lehet meg, ha magunk elé állítjuk az anarchistikus termelés lefolyását és eredményeit. A termelés szabályozása a kartellek elvitathatlan előnye. Hogy csak a nagy vállalkozókra nézve volna a kartellalakítás előnyös, azt Grunzel tagadja; szerinte mind a nagyobb, mind a kisebb vállalkozók érdekelve vannak a kartellalakításban, csak hogy míg a nagyvállalkozók nagyobb nyereség elérése végett lépnek egyezsége (nagyobb üzem és egységes kartellár mellett ez természetes), addig a kisebb vállalatok inkább létezésük biztosítása végett lépnek be a kartellbe. A termelés technikai oldalát is emeli a kartellképződés; Grunzel szerint épenséggel nem áll az, hogy a kartellek a vállalatok létének biztosítása következtében az üzemjavításokra való ösztönzést elmulasztanak; szerinte az a körülmény, hogy egy egységes kartellár mellett az üzem tökéletesbítése az egyetlen mód nagyobb nyereség biztosítására, a verseny okozta ösztönzéssel tökéletesen egyenlő erővel bír. E mellett természetesen nem felejt el Grunzel a már eddig is eléggé hangoztatott előnyöket felsorolni, melyek a vállalatok működésének és eljárásának szabályozása következtében mindenestre gazdaságosabb termelést tesznek lehetségessé. A kartelleknek a közvetítő kereskedelemhez való viszonyát vizsgálva, arra az eredményre jut Grunzel, hogy elvileg nem ellenségei azok a közvetítő kereskedelemnek; csakis annyiban lépnek föl ellene, a mennyiben fölösleges, vagy pedig a mennyiben egyenesen a termelők létét támadja meg túlságos rabatt és egyéb kedvezményeknek a termelőktől való kicsikarása által; így hivatkozik például az osztrák emailedénykartell keletkezésének példájára, melynek létrejötte előtt a gyárosok $69\frac{1}{2}$ — $72\frac{1}{2}$ %-os levonással értékesítették áruikat a nagykereskedőknél.

A fogyasztókra gyakorolt hatás a kartellek árpolitikája körül forog. Hogy az árak emelése vagy legalább sülyedésének a megakadályozása a kartellek rendes eredménye, azt Grunzel sem vonja kétségbe. De e mellett egyes, a kartellek árpolitikáját más színben föltüntető szempontokat is kiemel. Szerinte ugyanis min-

denekelőtt a vállalkozótól sem szabad elvitatnunk azt a jogot, hogy költségeinek megfelelő árra tarthat számot; ha tehát az árak e magaslat alá süllyedtek, akkor az áremelés nem igazságtalan és kizsákmányoló törekvés, hanem csak jogos szándék. Ezenkívül a kartellek nem alakítják az árat tetszés szerint, mert számos körülmény gátolja ebben őket; ily gátló tényezők: a külföld versenye, versenyvállalatok keletkezése a belföldön, az árak túlságos felszökötése következtében a fogyasztásnak más cikkek felé fordulása, a fogyasztók egyesülése stb. Grunzel szerint nem szabad tehát a kartellek árpolitikáját nagyon sötétben megítélni, mert a fogyasztók ezzel szemben épen nem védtelenek. Ők is szervezkedhetnek a kartellel szemben. E tekintetben csakis azt vetném Grunzel szemére, hogy a fogyasztók szervezkedésének fontosságát nem hangsúlyozza eléggé; ő ugyanis annyira benn van a vállalkozók védőügyvédje szerepében, hogy a fogyasztók érdekével csak annyiban foglalkozik, a mennyiben ez a vállalkozók elleni támadások elhárítására szükséges.

A munkásokkal szemben gyakorolt hatást Grunzel nagyon optimistikusan itéli meg. Szerinte ugyanis mindenekelőtt a foglalkoztatás állandósága, mely a kartellek fönnállása mellett sokkal inkább megvan, mint ezek fönnállása nélkül, nagy előny a munkásokra nézve; a verseny és a vállalatok élethalálharcza a munkanélküliek számát növeli, a munkások létföltételeit bizonytalanná teszi. Szerinte a vállalkozók a munkások jóléte érdekében kartellálva sokkal többet tehetnek, mintha alacsony árak mellett igyekeznek egymást tönkre tenni. Még a béremelésekre irányuló kívánságok is könnyebben vihetők keresztül Grunzel szerint kartelleknél, mint versenyvállalatoknál, mert előbbieik inkább vannak oly helyzetben, hogy ezt megadhatják. Hogy a fölhozott szempontok nem alaptalanok, az bizonyos, de az is kétségtelen, hogy csak e szempontok figyelembe vétele mellett a kartelleket a munkások életére való vonatkozásukban sohasem fogjuk helyesen megérteni; mert ha tény is az, hogy a kartellben levő vállalkozó inkább van oly helyzetben, hogy munkásai jólétére valamit áldozhat, ezzel szemben áll mindenesetre, hogy csak egyet említsek, az a körülmény is, hogy sokkal nagyobb a hatalom a vállalkozók kezében, ha szervezve vannak, mert a munkás, ki szakmáját csak nehezen, sőt sokszor egyáltalán nem változtathatja, sokkal jobban ki van szolgáltatva ily vállalkozói testületeknek. Erre már nem terjeszkedik ki.

A fönnálló jogrendnek a kartellekkel szemben elfoglalt álláspontját Grunzel bővebben csakis Ausztriát illetőleg fejtegeti. Igyekszik bebizonyítani, hogy a koalíciós törvény 4. szakaszának a kartellekre való alkalmazása jogtalan. Nem indokolja ezt a törvény fogalmazása, mely egyenesen «Gewerbsleute»-ről szól, kiken Grunzel magyarázata szerint nem lehet a nagy iparosokat érteni. A szakasz különben is arról az esetről intézkedik, ha a közönség hátrányára az árak megegyezés következtében fölhajthatnak. «Diese Bestimmung passt auf die Kartelle, wie die Faust aufs Auge», mondja Grunzel. De a törvény tárgyalása alkalmából nyilvánult szellem, a törvényhozásnak kifejezett akarata sem indokolja e szakasznak a kartellekre való alkalmazását. A kartellek nagy része, az összes magasabb rendű kartellek, nem tartalmaznak egyenesen az ár emelésére irányuló megállapodást. Hogy milyen kevésbé alkalmas a fönt fölhozottak mellett a koalíciós törvény arra, hogy a kartellekre alkalmazzák, Grunzel szerint, legtisztábban az mutatja, hogy daczára az Ausztriában létező számtalan kartellnek, mégis oly ritkán nyert alkalmazást és alkalmazása is a legnagyobb ingadozásokat mutatja, a mennyiben a bíróság egyszer az árfölhajtás tényét veszi ítélete alapjául, máskor pedig, midőn bebizonyult, hogy árfölhajtás nem történt, a megállapodás tényét tartja döntőnek. A francia, orosz és amerikai törvényhozásról csak egész röviden emlékezik meg Grunzel és új szempontokat itt föl nem hoz.

De lege ferenda Grunzel mindenekelőtt egész határozottan állást foglal a kartellek ellen való büntetőjogi föllépéssel szemben; a magánjogi eszközöket is kevés sikerrel biztatóknak tartja, mint-hogy oly jogi paragraphust faragni, mely a bírót abba a helyzetbe hozná, hogy biztosan és határozottan dönthessen arról, vajon a kérdéses egyezmény a törvény alá tartozik-e, vagy nem, lehetetlen. Grunzel e tekintetben arra az igen helyes álláspontra helyezkedik, hogy a magánjogi út nem vezethet célhoz oly gazdasági alakulatokkal szemben, melyek még csak fejlődőfélben vannak. Épen ezért Steinbach javaslatát, mely kartellbíróság föllállítására irányul, szintén elveti. Szerinte egyedül gazdaságpolitikai úton lehet a kartelltörvényhozás kérdését helyesen megoldani. Ebben mindenesetre nagy igazság rejlik. A szempont kijelölése után rátér Grunzel a gazdaságpolitikai eszközökre, melyekkel a kartellkérdés helyes megoldása felé haladhatnánk, nézete szerint. A bejelentési kötelezettség, melynek a szükségét ma már

úgy szólván az írók mind elismerik, minden kartellre kivétel nélkül kötelezőnek volna kimondandó; a kereskedelem, szállítási- és biztosításiügy terén keletkező kartelleket e kötelezettség alól kivenni, mint némelyek javasolják, szerinte indokolatlan és helytelen. A bejelentési köteleességnek való elégtétel elmulasztása mindenesetre rendbüntetéssel volna sújtandó, de e mellett a bejelentéssel járó előnyök kilátásba helyezésével is igyekeznie kellene az államnak a kötelezettség teljesítését előmozdítani; főképen a panaszolhatóság jogának a megadása volna fontos.

Azzal a kérdéssel szemben, vajon elegendőnek tekintés-e a kartelljegyzékbe való fölvétel ahhoz, hogy a kartell jogi érvénye elismertessék, vagy pedig a kartellek erre egyenes engedélyezés útján nyerjenek jogot, Grunzel ismét helyes gazdaságpolitikai érzékkel arra az álláspontra helyezkedik, hogy a pusztá bejelentés erre elég, mert hiszen formális jóváhagyás mellett az állam mintegy kezességet vállalna a kartell összes tevékenységének helyessége iránt. A kartell eljárása és üzletvitele iránt tájékozódni, Grunzel szerint, mindenesetre az állam jogában kell állania; ő az üzleti könyvekbe való betekintés jogának megadásától sem rettenne vissza, csakhogy ezt kevésbé alkalmas eszköznek tartja, mert az üzleti viszonyokat nem ismerő hivatalnok ezekből általában csak keveset tudna kiolvasni. Grunzel szerint fölvilágosítások kívánhatásának a joga az üzlet technikai titkainak kivételével — sokkal több eredményt mutathatna föl. A vámpolitikát mint a kartellkérdés megoldására szolgáló eszközt illetőleg Grunzel álláspontja az, hogy a vámoknak egyes esetekben való leszállíthatásának kimondása nem helyes, mert ez a kartellek nagy száma következtében oda vezetne, hogy a vámtarifa legnagyobb és legfontosabb része a törvényhozás kezéből kivétnék és a végrehajtó hatalom körébe utaltatnék, a mi mindíg veszedelmes. A kartellkérdés szerinte a vámpolitikában épen ezért csak akkor játszhatik szerepet, midőn új vámtarifa létesítéséről van szó; ekkor igenis helyes a vámokat úgy megállapítani, hogy azok kartellalakításra ne hívják ki a vállalkozókat. Ügynevezett kartell-klauzulának a kereskedelmi és vámszerződésbe való fölvételét szintén helyteleníti, mert ez szerinte a szerződött államok közti folytonos vitára és egymás csipkedésére ad alkalmat. Legfontosabb eszköznek, a kartellek túlkapásainak megakadályozására, Grunzel azt tartja, hogy az állam a

kartellek ellen föllépő versenyvállalatokat és egyáltalán a kartellelles törekvéseket támogatja.

A mit ezután Grunzel az osztrák kartelltörvényjavaslatról mond, bennünket kevésbé érdekel. Csak azt az egyet akarom fölemlíteni, hogy az abban tervezett kartellbizottság ellen foglal állást. Szerinte ily bizottságok, melyek különböző közigazgatási ágak képviselőiből állnak, az ügymenetet nagyon lassítják és e mellett azt a szempontot, hogy az összes érdekcsoportok a kérdéshez hozzászóljanak, a tagok számának korlátolt volta mellett mégsem juttathatják érvényre. Épen ezért Grunzel szerint a kereskedelemügyi miniszterium egyik szakosztályára kellene a kartellek körüli állami teendőket bízni és e mellé, mint consultatív testületet, szakértő bizottságot szervezni.

Az ezután következő «Übersicht der gegenwärtigen Kartellbewegung» című rész, mely a műnek majdnem felét teszi ki, a kötetnek rendkívül nagy értéket biztosít. Tekintve ugyanis, hogy a kartellkérdés még a tanulmányozás állapotában van, a tanulmányozás tárgyává tehető anyag minden legkisebb bővítését nagy örömmel kell fogadnunk, mennyivel inkább kell ily elismeréssel adóznunk szerzőnek azért, hogy számos nagyipari összeköttetéseit az anyagnak ily tetemes kibővítésére használta föl. Grunzel könyve egyszersmind annak az örvendetes jelenségnek a tanúsága, hogy a «Socialpolitischer Verein»-től a kartellekre vonatkozólag közzétett kiadványnak megjelenése óta a földolgozható anyag mily tekintélyes bővítést nyert a tudósok fáradhatlan kutatásai következtében és azáltal, hogy a kartellvezetőségek mindinkább fölismerik, hogy a kartellek működésének eltitkolása nem az út, mely a kérdés helyes megoldását előmozdíthatná. Örömmel constatálhatjuk az anyag ily kibővüléséből, hogy a kartellek a nyilvánossággal szemben már nem oly visszatartók, mint azelőtt, épen úgy, mint a hogy az állam és a kartellek közti viszony is az állam részéről eleinte mutatott nemtörődömség helyett azzá a nézetté alakult, hogy bizonyos körülmények közt a kartellek is jogosultak. Az osztrák miniszterelnök az ipari beruházásokra vonatkozólag az osztrák nagyiparosoknak adott fölvilágosításaiban egyenesen a kartellek árpolitikájának helyes irányban való vezetésére utalt, mint az ipari stagnatio elhárításának jogos eszközére.

Ha most ezek után ítéletet akarunk magunknak alkotni Grunzel művéről, akkor emlékezetünkbe kell hívnunk Grunzel

kiindulópontját, hogy tudniillik a kartellek nem kizsákmányolásra irányuló egyezmények, hanem a gazdasági szervezkedés termékei. E szempontból folynak a mű összes előnyei és hibái, melyeket egész röviden abban foglalhatnánk össze, hogy Grunzel a kartellképződésre irányuló mozgalomban a termelés szabályozását illető célzat és ennek a jövőre nézve bizonyára tényleg főnnálló nagy fontossága mellett egészen elfelejti azok hátrányait. Már a leíró részben érvényre jut a szerző elfogultsága, a midőn például a munkások ellen irányzott kartellekről be akarja bizonyítani, hogy azok a tisztességes munkásoknak tulajdonképen nem ártnak, hanem csak a túlkövetelő elemek ellen irányulnak.

Legenyhébben kifejezve legalább is nagyon egyoldalúnak kell azt az álláspontot megjelölnöm, mintha a kartellek nem használhatnák ki a monopolium árszabályozó hatalmát, mert versenyvállalatok keletkezhetnek. Először is a versenyvállalatok keletkezése gyakran elég tetemes áremeléseknél elmarad, e mellett a kartellek hányszor veszik elejét ily vállalat keletkezésének azzal, hogy az alapítókat a kartellbe lépésre bírják stb. Hiszen kétségtelen az, hogy versenyvállalatok keletkezésének lehetősége némi korlátokat szab a kartellárak megállapításának, de ez nem jelenti azt, hogy a jogtalan áremelés ellen elegendő biztosítéknak volna tekinthető. Grunzel egyoldalúsága természetesen leginkább a kartellek hatásának megítélésekor jut érvényre. A kartellmozgalom jelentőségének megbírálásánál ugyanis úgyszólván csak a termelő szempontját veszi alapúl, a munkások és a fogyasztók ezreinek, millióinak érdekét alig méltányolja kellően. Mint gyakorlati férfi, Grunzel legsikeresebben a kérdés leíró részét oldotta meg; a mint már az anyag előadása alkalmával reámutattam, kivált a kartellek keletkezési föltételeinek a leírásánál számos új, eddig még eléggé nem méltatott szempontot juttatott érvényre.

HELLER FARKAS.

ÉRTESÍTŐ.

Sas Ede. Mesék a valóságról. Budapest, 1900. Singer és Wolfner kiadása. 141. lap. Ára 2 kor. 40 fill. — Sas Ede. Aratás. Budapest, 1902. Singer és Wolfner könyvkereskedése. 142 lap. Ára 2 kor. 40 fill.

Sas Ede két versfüzete fekszik előttünk. Egyik: *Mesék a valóságról*; másik: *Aratás* című. Mindkettőt egyhúzában át-olvasván, nem vezet bennünket különösebb örvendetes eredményre a megfigyelés. Nem tűnik ki a füzetekből számbavehető költői erő és eredetiség, s az összehasonlítás nem mutat szembeötlő haladást. Pedig a szerző vágyain és törekvésén, úgy látszik, nem múlik. Eszünkbe jut Napoleon szárnyas igéje, hogy minden közkatona táskájában ott rejlik a tábornagyi pálcza. De el kell várni, míg azt onnan kézbe adja a tehetség és a jó szerencse. Hogyne látná maga előtt magasan lengeni a hírnév csillogó koszorúját, a kinek talán már életkora maga élő költészet: egy fiatal költő?

Nincs is abban semmi meglepő, hogy Sas Ede is, meséket írván a valóságról, *Faetont* (Phaëton) választja mintaképének s annak példája után a nap felé kíván repülni, természetesen, ő is viasz-szárnyakon. Ismeri s el is mondja a merész vállalkozó gyászos bukását. «Elszédült és lezuhant a mélybe s ott halt a sziklán rettentő halált»; azaz nem a sziklán, hanem egy folyóban: «excidit Eridanus fumantiaque abluit ora». Vigasztalást lel versírónk abban, hogyha nem sikerült is a vállalat, «de mégis fölséges dolog volt, a mire tört, a miben elbukott» — «magnis tamen excidit ausis». Ezt óhajtja majd fejfájára iratni Sas Ede is.

Azonban mi az a merész kezdemény, melyek azok az égre törő eszmék, melyeknek szolgálatában Phaëton szerepére vállalkozik, se egyik, se másik gyűjteményéből ki nem vehetjük. Azon az országúton jár, melyet egyre szaporodó versíróink serege

széltire tapos. Oly tárgyak, érzelmek és eszmék húrjait pengeti, melyeket mindenféle pengeni hallunk. Az alak, melybe azokat önti, a hang, melyen megszólaltatja, nem bír különös báj, erő és eredetiség vonásaival. Az elől említett füzet, melyet «Pósa Lajos igaz barátjának, szerető szívvel» ajánl a szerző, három szakaszba osztva adja a költeményeket! *Gyermekmesék, Életemből, Velence.* Senki ne várjon azonban a mesék rovatában tulajdonképeni meséket, s épen gyermeknek valókat. Az a négy költemény, mely *Gyermekmesék* címe alá sorakozik, hijával van a mese minden kellékének. A modern társadalmi életből vett elbeszélések azok, többnyire az élet árnyoldalainak s frivol erkölcsi irányának rajzolásával. Az előadásban némi ügyességet, a verselésben gyakorlottságot s könnyed kezelést látunk, de a szerkezet többnyire laza, a lelemény általában gyöngé, szegényes, erőltetett. *Csipkerózsza* meséjében «egy szép szőke leányka, a ki talán épen Budapesten élt», királyfi szerelméről álmodozik, nem boldogulnak nála a jelentkezők: se a kataszteri irnok, se a «kardesörtető snájdig gyerek — a lájdinánt, a lájdinánt» s végre osztályrészül, férjül ut neki «egy potrohos, hatalmas úr: a krájlzer úr». A modoros hangú előadás e figyelmeztető fölkiáltással végződik:

Igy járnak ma a Csipkerózsák,
Oh mélyen tisztelt publikum,
Oh mélyen tisztelt publikum.

mintha jelezni akarná, hogy ez a költemény az afféle monológokat hallgató közönség számára készült, nem is több igénynyel, nem is több érzékkel, mint azok készülni szoktak.

Terjedelmesebb keretet szánt *Hamupipőke* megrajzolásának, az «aranyhajú szépséges árvának». Tönkrement úri család ivadéka. Gouvernant lesz egy bankárcsaládnál. A költő jóvoltából, vagy parancsára némi kalandba keveredik. Valami égből cseppent öregasszony (kopott színésznő) tündéries szinpadi ruhába öltözteti s bálba küldi, hol mindenkit elbájol s belebolondúl «a snájdig daliák közt a legsnájdigabbik», talán épen az a «snájdig gyerek», a ki már főtebb is szerepelt. Utána megy a bankárházba, de ott — mily váratlan fordulat! — nem a kis gouvernantot, hanem a bankár legidősb leányának kezét kéri és kapja meg. Az élet által hányt-vetett és csalódott kis gouvernant, a kis *Hamupipőke* pedig végtére *trafikot nyitott*, vén leány maradt. Nem hasonló és kevésbé találékony kifejlődés-e: amott egy

krajzler, imitt egy *trafik*». A közbeszótt egyes szép lyrai és festői részletek enyhítenek valamit a mű terjengős, hosszadalmas voltán.

Szerencsésebb az erdön mendegélő «kaczki kis leány», *Piroska* meséje, a rozoga kunyhó egyszerű szegény lakójáé. Gazdag, gyönyörű vadász úr hálójába kerül, ott megszokja az élvezeteket, büszke, pazar királynővé vedlik át s pazarlásával tönkrejuttatja dús kerítőjét. Rövidre fogott, sikerült darab, legalább a többinél sikerültebb. Eleven, természetes rajz. Verselése könnyen, szinte fülbe csengőleg perdül. Nem így a *Hófehérke* meséje, mely hét *részre* osztva, rendkívüli hosszadalmasság árában usztatja «a professor úr szép leánya: Hófehérke» nagyon is csinált, mesterséges történetét. A szépségére hiú, fiatal mostohaanya vetélytársnak tekinti s vérig üldözi a szegény gyereket. Az üldözés részleteiben legtöbbször hiányzik a valószerűség, néha az ízlés is. Az egésznek legszebb, legmeghatóbb része a VI-dik. A vidéki tanítónővé lett *Hófehérke*., a gonosz nyelvek rágalma miatt, szerelmében csalódva, önkéntes halála előtt búcsúlevelet ír jegyesének. Ez a levél lyrai melegségtől árad. Való érzelem, megható bensőség és igazság tükröződik benne. Az élettel leszámolt leány lelki állapotának festése igazán költői ecsetre mutat.

Az *Életemből* és a *Velence* című két cyclus már nem az úgynevezett mesék folytatása. Az első a költő saját élményeinek megdabolását foglalja magában néhány csinos költeményben, melyek közül előnyösen tűnik ki az *Annácska* című, a gyermekkorra való szomorú visszaemlékezés azzal a bús refrainnel: «nem voltam én soha gyermek». A szerelem azonban kárpótlást nyújt neki: «de most mégis nagyhirtelen, körülöttem tavasz terem s dala zengi a szívemnek: leszek én még boldog gyermek»... Verseiben általában inkább pessimistikus irány és hangulat nyilvánul. Úgy látszik, erre tanította az élet és tapasztalás. Nagyon kedves témája *Velence*. Még másik kötetében is sohajtozva zengi az *Örök Velenczét*, azaz örökké csak *Velenczét*. Emlékeinek, ifjúságának, szerelmének mintha az volna legdrágább, feledhetlen tanúja. Festő színei eléggé elevenek, csillogók, de túlhalmozottak, ziláltak, nem egy összhangzatos, egységes kép föltüntetésére összpontosulók. Ugyanezt mondhatni e szakasznak *Byron tolla* és a *Nászutazás* című két darabjáról is, melyeknek értékét a zilált vonásokon felül még a rendkívüli terjengősség is csökkenti.

Aratás című füzete mintegy folytatása a *Mesék* füzetének.

Folytatása a tartalom, a beosztás, a hang s mondjuk ki: a költői érzék tekintetében is. Itt sem mutatkozik emelkedettebbnek, változatosabbnak, erősebbnek, mint amott. Itt is néhány lyrai költemény, melyek közt egy-kettő a valódi ihlet szerencsés szülötte. Itt is néhány *Mese*, vagyis egyszerű elbeszélés s végül néhány socialis irányú vers. *Aratás* címet azon gyöngye ürügy alatt kap a kis gyűjtemény, hogy a költő szerelme tavasszal a búzaföldön kezdődött, a mint bevezető, kissé homályos versében meggyónja, nyárban, *aratáskor* is, ott folytatódott, de akkor már «a gondos feleség» nem a szereleinre gondol, hanem azon töpreng: «vajon milyen lesz az aratás? hiában *nem-e fáradott (!)* a gazda? a férj pedig «sírva tekint a kenyérrre, ha az szürke, rideg robotnak bére», így neki «még a kalács is keserű kenyér!» Tehát mi kell, ha munka után nem kell a kenyér? talán egy pár ilyen költemény után «sült galamb»? Azonban «szűzi hitvesének» szerelme enyhíti «az élet vad tusáját» s az a néhány dal, mely erről a szerelemlről zeng, a gyűjtemény jobbjai közé tartozik, bár azok sorai közt is megakad efféle dagályos puff: «Akarsz-e lenni tengerpart harangja, villámtekozló vihar éjjelén?»

Hazafias érzelmeket is tolmácsol egy-egy költemény. Az már nem újság, hogy ő is vigasztalannak, sívárnak, törpének látja a jelent s dicsóít Endrődi Sándort a kuruczdalokért; ő benne látja élni a népnek lelkét, «talán nem is lant peng kezében, de kard, Rákóczy kardja, védve a magyart . . . Oh! dalnokunk! tárogatód szavára ma búsan hallgat még néped, az árva» s a különböző értékű hosszabb-rövidebb lyrai költemények után hat *mese*, azaz egyszerű elbeszélés következik. Ezekben sem szerencsésebb a szerző, mint A *valóságról* írott meséiben volt. A leleménynek ugyanazon gyarlósága, a szerkezetnek ugyanazon gyöngesége, az előadásnak ugyanazon terjengése, a festésben néha szertelen vonásokkal. Minő volt például az a leányszem (83. lap), mely «oly tiszta fényben csillogó, mint édenkertben két parányi tó». Ki látta valaha azt a kertet s abban a két parányi tavat? ha nem láttuk, milyennek képzeljük a leányszemet?

Az utolsó szak (*Prométeusz*) ezzel a jelszóval indul:

Ne ígérjétek fönn üdvét az égnek,
Hozzátok azt a földre le a népnek.

Itt néhány meleg hangú szép költeményben Istenhez vezérlő eszméket és érzelmeket hangoztat. Hanem furcsa, hogy *Kenyeret* című adomaízű kis versében mily fontosságot tulajdonít a vallásnak. Két pap vitatkozik a mennyországban arról: «melyikök vallása jobb»? Az Úr mosolygva szól közbe:

Megkérdem én a népek ezreit,
Milyen vallás hát, a mit ők kívánnak
.
Nagy kérdésére ez a felelet:
— Kenyeret!

tehát a népnek nem vallás kell, hanem kenyér. Hamis egy tan, a melylyel az a két pap sem lett okosabb, mint előbb volt.

A cyclust és magát a gyűjteményt is bezárja a *Kikötőben* című kedves kis költemény. Eszünkbe juttatja a *Valóságról szóló mesék* kezdőversét *Phaëton*t, melyben ég felé vágy repülni s hírnév koszorújáról álmodik a költő. Az utolsó kis költemény, mely jelképileg egy tova robogó hajóról énekel, meghozza a csalódást:

De lelkem vágyó vergődését
Elnyeli a tenger-zsivaj,
Fut, fut a gálya a Dicsőség
Boldog kiválasztottával;
S én maradok a meddő parton.

Azonban ne kedvetlenítse s ne csüggeszsze el ez a partonmaradás. Elég mező nyílik még itt az éneklésre s elég, ha azon «kisebb énekesek» sorában foglalhat helyet, kikről Longfellow oly szépen emlékezik. Hiszen az előttünk levő gyűjteményéből ítélve, érzelme és képzelő ereje, ha nem valami mély, vagy tágkörü és magasröptű is, nincs hijával bizonyos elevenségnek és alkotóképességnek. Előadása, nyelve nem kifogástalan, de verselési technikája gyakorlott kézre mutat. Költői működése, versíróink napról napra szaporodó áradatában, figyelemreméltó. —ó—

Guillaume Huszár: P. Corneille et le théâtre espagnol. Paris, Bouillon. 1903. 8°. 306 l.

Ez a magyar író tollából eredő francia könyv Corneille-nek a spanyol színiköltéshez való viszonyáról szól. Hat fejezetre

oszlik. Ismeretei széles körűek, épen ezért hajlandó kitérésekre elkalandozni; ítéletei önállóságra törekszenek, kissé igenis hadakozó kedvvel, de mindig gondolkozásra késztetve és gondolatokat ébresztve.

I. fej. *A Corneille és a spanyol színiköltés viszonyát tárgyaló művekről* (3—48. l.) A spanyol rész igen tanulságos, de a francziáknál szerző túlnyomón mind oly elődeiről számol be, kik saját vallomása szerint «avúltak, felületesek, tudatlanok, curiosum-szerűek». Az olvasó azt a benyomást nyeri, mintha úgyszólván tegnapig mind csak Puibusque (1843) és Viguier (1843—1862) dolgozataira lettünk volna utalva. Az utolsó tíz—tizenöt év mozgalmas, új korszakot jelző munkássága nincs jelezve. Ha Hémont itt kivételképpen fölemlíti szerző, csak azért teszi, hogy mint a felületes és spanyolócsárló franczia író mintaképét bélyegezze meg egy odavetett, sántító hasonlataért («Lope de Vega, a spanyol Corneille vagy inkább Hardy»): holott ez a derék Corneille-magyarító elégszer adózott dicsérő szóval Lopenek, sőt — a miről Huszár nem vesz tudomást — ő hasonlította először össze a *Don Sanchet* eredetijével, melyet azelőtt senki sem ismert. De legalább 1900-ból beszámol aztán szerzőnk Martinenche nagybecsű könyvéről. (A spanyol comedia Franciaországban Hardytól Racineig. Hachette. 8°. 434. l. Külön Corneilleről a 191—298. ll. szólnak; a sűrűbb nyomás miatt valamivel bővebb ez a rész, mint a magyar író könyvének megfelelő két utolsó fejezete.) Huszár, ki 1901-ből keltezi előszavát, azt írja, hogy midőn megjelent e mű, mely vele «azonos szempontból» tárgyalja az ő anyagát is, akkor ő «már majdnem» elkészült feladata megoldásával. A kidolgozásnál azonban fölhasználhatta ez író és gyakran hivatkozik rá.

Még csak egy megjegyzést e fejezet alkalmából. Az egész könyvben Racineről aligha esik másutt is szó, kivált annyi szó, mint a 38. lapon; a mi itt van mondva, különös figyelmet érdemel. «Igaz, nem beszélhetni közvetlen hatásról, de az igenis valószínű, hogy közvetve Corneille és más színiköltők révén hatott rá némileg a comedia szelleme. Így az a túlnyomó szerep, melyet a szerelem játszik Racine tragédiáiban, spanyol hatásra látszik vállalni, holott Corneille legtöbb művében az honneurt juttatta érvényre a comediából.» Föltéve, de meg nem engedve, hogy a spanyol drámában voltak Hermioneok és Phédreek, miként közvetített volna Corneille olyasmit, a mit maga nem vett át onnan?

Világos tehát, hogy csak a *point d'honneur* rajzában közvetíthetett Racine számára bizonyos «spanyolosságot», mint ezt pár év előtt éppen Martinenche könyve alkalmából ez idő szerint a legbehatóbban fejtette ki Faguet egyik genialis színi tárcajában.

II. fejt. *Mily szempontból tekintjük mi a kérdést?* (49—57. l.)

«Senki, talán az egy Martinenche kivéve, nem határozta meg meg szigoruan a spanyol befolyás természetét és határait.» Szerzőnk is erre törekszik, hangoztatva absolut pártatlanságát. Csak-hogy maga siet aztán gyanúba keverni magát, midőn kijelenti, hogy ő nem tartja a tragédiát a francia irodalom dicsőségének, s arra figyelmezteti, olvasóit, hogy művének végeredménye «kissé el fogja homályosítani, túl magas piedestáljáról» alá fogja szállítani Corneillet.

III. fejt. *A spanyol és a francia költészet párhuzamos fejlődésének áttekintése.* (A középkortól Corneilleig. 58—126. l.) Felváltva, szakaszonként és kissé szakadozottan tárgyalja a két irodalmat, csak futtában utalhatva az érintkezés, rokonság mozzanataira. A spanyol rész kissé zsúfolt; a francia kissé hézagos: elenyésző csekély az például, a mit egy Rotrouról mond, kit pedig maga is «Corneille egyik legméltóbb elődjének» ismer el s ki a spanyol utánzásnak különösen érdekes képviselője. — A régibb francia irodalomról szólóban nem mozog mindenütt biztos talajon s itt-ott hibákat ejt, másodkézből dolgozva. Ime egy pár. A moralitás tárgya «nem tiszteli a történeti igazságot» a mysterium módjára. Hiszen a mysterium sem teszi! Petit de Jullevillenél az áll, hogy a moralitás tárgya *képzeletből* van véve, a mysteriumé pedig a *történelemből*, vagy legalább azt szენvelgi. — A sottieról ezt olvassuk: «közös jellege a moralitással, hogy alakjai szintén elvontságok, melyek később jellemekké fognak válni.» Petit de Julleville még kedvét lelhetette abban az ötletben, hogy a moralitás alakjainak végső evolúciója a molièrei jellemvígjáték alakjaiban található meg, de miként lehessen ez ötletet a sottiera alkalmazni át, mikor e politikai bohózatot már a XVI. században végleg száműzi a censura a színpadról s vele eltűnnek sajátos alakjai, a különféle bolond-typusok? — Bár a közvetlen Corneillet megelőző legkiválóbb tragédiaíró, Mairét *Sylvanire*-jének előszaváról, e jelentős színiköltési elméletről nem ér rá szerzőnk szót ejteni, megemlíti a D'Urfé *Sylvanire*-jének előszavát, melyben szerinte a prózaforma védelme foglaltatik: holott D'Urfé az olasz

divatú rímtelen verseket, milyenekben Sylvanireje is írva, a vers blanc-t ajánlja a színiköltőnek a valószínűség szempontjából. (Faguetnél: *sans rimcs* kifejezés idézve az előszóából.) — Hardy «megvetette» a classicus elveket, sőt «nem is érintette őt a classicismus áramlata.» Huszár nem ismeri eléggé a XVII. század elejének e «hajlamból classicus, szükségből romantikus» költőjét; sem classicus stílű tragédiáit nem tanulmányozta, sem az általa pedig egy helyt idézett Rigalt nem olvasta figyelemmel. Érdekes, hogy pár lappal odább megjegyzés nélkül idézi Sepet ama sorait, melyekben Hardy az ókor «vak imádói és szolgálai utánzói» közé van sorolva, Jodelle, Garnier, Mairet és a többi társaságában . . .

Mindennél fontosabb azonban az, a hogyan szerzőnk itt a maga fölfogását körvonalozza a francia tragédiáról és Corneilleről. Ismétli azt a közhelyet, hogy a renaissance elejtette a nemzeti hagyomány fonálát, melyet aztán csak a XIX. század romantikája vett volna fel ismét. A romantika, noha tudvalevőn germán múzsa is ringatta bölcsőjét s döntő ütközetét egy spanyol tárgyú darabbal, *Hernanival* vívta meg, «visszaállította a nemzeti drámát régi jogaiba, melyeket nagyrészt bitorolt a classicismus és így Corneille is.» Emez, noha «a dráma evolúciójában főleg annak révén szerepel, a mit a spanyol comedia segítségével teremt», tulajdonképpen csak *késeltette* a francia színiköltés fejlődését, midőn «korklátolt elméjűségből» a classicus iránynak lett zászlóvivője. Elégedjünk meg itt annak constatalásával, hogy ez a képzelhető legtúlzóbb álláspont.

IV. fejt. *A spanyol comedia jellemvonásai.* (127—181. l.) Nagy tárgyismerettel és vonzón megírt szép fejezet, mely méltó kiegészítése Martinenche hasonló tárgyú fejezetének. A spanyol erkölcsöknek a comediában tükröződését tünteti föl.

V. fejt. *Mint jelentkezik a comedia szelleme Corneille költészetében?* (182—216. l.) Itt kísérti meg szerzőnk igazolni ama fölfogását, hogy a francia tragédia és különösen Corneille híjával van a nemzeti jellegnek.

Szerzőnk Faguet 1880-iki doctori értekezésére (*A XVI. század fr. tragédiája*) hivatkozva, fölsorolja ama fajbéli sajátságokat, melyeket a francia szellemben az ókor utánzása révén a renaissance fejlesztett ki különösen, minők a világosság, logika, szabatosság, szóval az észnek, a józanságnak járuléka. Azonban, így érvel szerzőnk, «mind e tulajdonságoknak csak formai érté-

kök van; a színműnek csak szerkezetében, részei elrendezésében, a *conceptióban* (?!) és a nyelvben érvényesülnek. *De ha közelebbről tekintjük a dolgokat, mondhatjuk-e, hogy a tragédia személyei a francia lélek szócsövei? Aligha.* Ily fontos és régóta tisztázottnak látszott kérdést egyszerű tagadással nem lehet ismét napirendre tűzni; még kevésbé lehet az eddigi megoldással homlokegyenest ellenkező irányban döntení el. Szerettem volna, ha szerző tudomást vesz Faguetnek jóval újabb keltű könyvéről (*Drame ancien — drame moderne*, A. Colin, 1898), mely majdnem kizárólag Corneille művei alapján a francia tragédiának eddigelé legkimerítőbb és igen pártatlan fölfejtését tartalmazza. Ha valahonnan, ebből a könyvből meggyőződhetni arról, hogy az említett fajbéli sajátságok nemcsak «formai értékek». Érvényesülnek ezek a szerzőnk fölfogásától eltérő értelmezendő *conceptióban*, mely az eseményhalmazból az erkölcs-lélektani mozzanatokat választja ki és a beünök kialakult logikai tételt matematikailag pontosan fejleszti ki tényezőivel. Érvényesülnek azok e tényezők vagyis a már a *catastroph*a idején élénk állított személyek indulatainak rajzában, mely egyszerre elvont és koncentrált, szónokias és lélektanilag elemző. Ha megtagadjuk e tragédiától a «francia lelket» úgy a költészetnek, sőt általában az irodalomnak nem egy más jelenségétől is épen oly joggal lesz az elvitatható.

A mi különösen Corneillet illeti, szerzőnk nagyon is komolyan vette azt a sokszor hangoztatott metaphorikus kifejezést, melyet különben épen úgy alkalmazhatni az egész korra, s mely szerint e költő «spanyolos», vagy épen «spanyolabb a spanyolnál». Annyira szó szerint vette azt, hogy megtagadja francia voltát. Elvégre ez a paradoxon nem oly égbekiáltó még, mint Filoné, ki ugyancsak a spanyol hatást kutatva az angol színiköltésre, egy Shakesperere akarná rásütni a nemzetietlenség bélyegét; de azért nem kevésbé paradoxon. Azzal az állítással illusztrálja, erősíti szerzőnk, hogy Corneille tragédiái nem gyökereznek saját korukban. (Kezdőműveit, a vígjátékokat kiveszi e vád alól, a minek okát sem itt nem látom be, sem pedig a VI. fejezetben, hol e művekben is csakúgy keres spanyol nyomokat, mint a többiekben.) Itt különösen kell sajnálnom azt, hogy szerzőnk nem vesz tudomást az egyetlen újabb keltű Corneille-monographiáról, Lansonéről, melynek tizedik fejezete a nagy költőt mint korának emberét tárgyalja és melynek érveivel szem-

ben szerzőnknek vagy a maga érveit kellett volna csatasorba állítnia, vagy pedig — a mi egyedül helyes — letennie a fegyvert. Különben szerzőnk maga ad kezünkbe saját maga ellen fegyvert, ellentmondásokba bonyolódva. «Corneille tragédiái, úgy mond, mesterkélték és élettelenek, mert alakjaik nem a hazai talajból fakadtak, megtalálhatni rajtuk az antik és spanyol szellem bélyegét». Másutt már így ír: «se *nem antikok*, se *nem francziák*, csak *félspanyolok*», és még másutt: «*félig francziák*, félig spanyolok». Sőt állításának kategorikus ridegségéből ismételten enged. Megengedi, hogy átment valami az alakokba a korszalemből, bár «a költő ellenére, vagy legalább is tudtán kívül». «Corneille színiköltészete, így hangzik egy másik hely, csak sápadt és részleges visszfénye (*tehát mégis csak visszfénye*) *népe és kora szellemének*».

Annyira megy aztán szerzőnk ez üdvös következtelenség útján, hogy meglepő kanyarodással a Martinenche álláspontjához ér el. Ez író, kit annyiszor idéz Huszár polemizálva s kire épen ezért különösen méltányos lett volna ezúttal név szerint hivatkoznia, nagyon érdekes tételt állít fel és véd könyvében, kissé feledve, azt mennyire szerepel már a XVI. század tragédiáiban is a benső küzdelem. (A Cidé már Garniernál, az Augustée meg éppen Jodelletől kezdve ismétlődőn.) Miként feledve az akarát kultuszát ama Corneille előtti moralistáknál és szegény íróknál, kiknél ez szintén nem spanyol haqás. Martinenche szerint Corneillnél «spanyolos képzelet és francia józanság küzd egymással». Átkölesönözte a spanyol comediából a «drámai rugót», tudniillik a becsület kultuszát, mely az antik fatum szerepét játsza ott, s melynek révén «az akarát exaltatiója» hidegen fanatikus vérengzés mániájához vezetett. A francia józanság azonban ugyanakkor arra bírta Corneillet, hogy a becsület-kultusból az akaraterőfeszítést válaszsza ki, «a point d'honneur helyett akarrattá» változtassa át a drámai rugót, akarát drámájává alakítsa a becsület drámáját. Huszár valósággal szó szerint teszi magáévá e tételt. Ő is «küzelmet» lát Corneillenél «a francia józanság és a zajos spanyol képzelet közt» és szintoly átalakító erőt tulajdonít e józanságnak a szerinte is antik fatumot helyettesítő becsület-kultuszra: «Corneille átalakította a becsületet akarrattá, kötelességgé». «A spanyol honor exaltatiója az akarát dicsőítésére vezette Corneillet.» Utalhatnék itt arra is, hogy maga szerzőnk emeli ki ugyancsak Martinenchesal egyezőleg, mennyire óvako-

dott Corneille spanyolos képzelete mellett is, mint józan realista az ő *történelmi érzékével* (Huszár: son sens historique, Martinenche: le sens de l'histoire), «bonyolult, lényegesen spanyol darabok» adoptálásától a hely-, idő- és cselekvényegység törvényeihez ragaszkodva; de csak a most idéztem szavakra szorítokozom. E szavakban ugyanis benne rejlik annak nyílt bevallása, hogy Corneille francziásítva utánoz, tehát francziás szellemű író. Valóban az is ő és szerzőnk minden votum separatuma ellenére áll az, hogy «temperálta, humanizálta, a franczia izlésnek megfelelőn» a spanyol drámát, melynek egy pár — szerzőnk által is kivételnek jelzett — remekében bizonyára meg van az egyetemes emberi érdek, de mely túlnyomó részében exotikus, többször visszataszítón az, míg a franczia tragédiában, épen főleg Corneillenek köszönhetőn, állandón uralkodik az egyetemes emberi érdek. Ismételjük: Corneille tényleg nemzeti jellegű költő, a ki a maga korában gyökerezik. Sőt többet mondhatunk. Bár nem feledjük, hogy a kötelesség és szív harcának a szív le nem veretésével végződő első remek rajza, a *Cid* után Corneille mindinkább a kötelesség, az akarat erőfeszítése kultuszának hódolt, s az utóbbit aztán kissé embertelenségig túlozta olykor hanyatlása korában: mégis a mennyiben e sajátos evolúció ellenére szabad költészetéről a maga egészében összefoglalólag szólni, mindenck felett remekeit tekintve elsősorban, mondhatjuk, hogy századok múlva sem szűnt meg teljesen «aktuális» érdekű lenni, — nem, még ma sem, a Nietzsche akaraterőfeszítésből álló Übermensch-ideáljainak korában . . .

VI. fejt. *Corneille darabjai a spanyol hatás szempontjából vizsgálva.* (Tudniillik egyenkint véve. 217—306. l.) Hadd kezdem némi aprólékoskodással, a mit eddig óvatosan kerültem; de szerző oly föltétlenül állít, hogy nem hagyhatom szó nélkül. Ama legendát, mintha Corneillet egy roueni ismerőse (De Chalon) figyelmeztette volna a spanyol színiköltésre, szerinte senki sem vonta volna «a *legkevésbbé sem kétségbe*». Dehogy nem, kezdve Marty-Laveauxn, folytatva Brunetièreen és végezve Martinencheon, Doumicon, sőt akár Birch-Hirschfelden. De elég erről ennyi. — E fejezetben, noha máskülönben sok tanulságos anyagot tartalmaz, fájdalom, semmi positiv új adatot sem kapunk; de annál több a találgatás, melyekben a szerző maga sem bízik, s melyekről maga is bevallja, hogy túlmént a megengedett határokon, sőt tán spanyol hatást keresett ott is, hol olaszt kellett volna.

(Közbevetőleg mondva főleg az olasz hatás mellőzése teszi a könyvet erősen egyoldalúvá.) Akadnak bizonyára igen érdekes párhuzamok, bár nem egy közülök megtalálható és pedig bővebben is kifejtve már Martinenchenál, így az *El honrado hermane* és *Horace*, a *Los dos amantes del cielo* és *Polyeucte* meg *Theodore* párhuzama, miként ugyancsak a francia írónak érveit idézi szerzőnk *Héraclius*ról szólóban is. Kár, hogy ugyanott nem lett figyelmessé Hémon *Don Sanche* kiadására és nem értékesítette. Kár különösen, hogy nem adja a *Cid*-től kezdve az eddigi összehasonlítások fölülbírálását s egyáltalán elvből mellőzi a részletes összehasonlítást. E helyett oly apróságokkal foglalkozik néha, mint a *Horace*beli *Qu'il mourût!* mondás spanyol analógiáinak keresése, feledve, hogy ez analógiákból éppen a leglényegesebb hiányzik, a mi nélkül az egész közhelyszerű mondássá módosul, tudniillik, hogy apa beszél így fiáról az illető helyzetben. Különben ezt a fejezetet tán jobb lett volna az előbbi elé tenni, hogy emez az ő eredményein épülve föl, mint összefoglalás a könyv végére kerüljön, honnan most hiányzik a *conclusion*, a mi francia könyvben kissé szokatlanabb . . .

. . . Ilyennek találtam részemről e mindenestre érdekes és értékes könyvet. Olvasóm szívesen fogja venni, ha végül a felől is tájékoztatom, mint vélekedik róla egy Brunetière, ki azzal tüntette ki, hogy hosszabb megbeszélés tárgyává tette a *Revue des deux Mondes*-ban (1903. január 1.) mint oly «érdekes összehasonlító irodalomtörténeti adalékot», mely alkalmat nyújt tisztázni az összehasonlító irodalomtörténetírás módszerének egyes kérdéseit. — Brunetière kiemeli, mennyire elfogult Huszár (au delà de tout ce qu'il peut croire) s úgy hiszi, könyve egyenesen ellenirratnak készült Martinenche könyvéhez, még pedig Corneillet kisebbitő szándékkal és annyira «határozottan spanyol» hatást látva mindenben, hogy utoljára majdnem közel jut ahhoz, hogy «akár a drámai psychologia föltalálását is» a spanyoloknak tulajdonítsa. — Minthogy szem elől téveszti azt, a miben egy költő egyéni nagysága határozódik, elannyira, hogy mellőzi a művészet, még a kifejezésbeli művészet, a stil számbavételét is: «könyvének nincs szilárd alapja és nem teljesíti, a mit ígért». Egyáltalán «rosszul tette fel a kérdést», mert a spanyol színiköltés és Corneille viszonya «magában véve lényegtelen, hiú curiosum»; «egészen más módon, más oldalról és más címeken», «magasabb szempontokból» tekintve van igazán érdeke, «semmint

Huszár úr hitte», ki figyelmen kívül hagyja — a miben pedig tulajdonképpen rejlik az ily összehasonlító tanulmány jelentősége — az egyetemes európai szellemáramlatokat, sőt a fajszellemet. (Azt az állítást, mintha Corneille nem gyökereznék a XVII. században, Brunetiére is Lansonra hivatkozva czáfolja.) — Más-különbén a ridegségéről ismeretes nagy kritikus meglepően francziás udvariassággal dicséri a francia írók ellen nem egyszer kissé igenis kuruczkodva hadakozó magyar író, sőt előzékenységében méltánytalanná lesz saját honfitársaival szemben. Megdicséri Huszárt, hogy kimutatta «sulyos tévedését» ama francia írónak, ki «néhány évvel ezelőtt» (értsd: 1876-ban, a hirhedt Corneille-magasztaló Levallois!) még csak Corneille négy darabjában látott spanyol hatást, s örvend, hogy Huszár «teljesen megvilágította» e hatást: mintha az utolsó három évtized alatt mind stagnált volna a szóban levő kérdés és mintha ezelőtt két évvel nem épen a *Revue des deux Mondes*-ban dicsérte volna meg Doumic Martinenchet mint olyat, kinek könyve által a kérdés «mostantól fogva tehát nagyon tisztán meg van világítva!» Viszont mikor arra buzdítja Brunetiére szerzőnket, hogy művét, melynek «értéke nagy», a legközelebbi kiadásban a maga nemében «a legszabatosabb és legteljesebb tanulmánynyá» téve, megszegyenítse a tétlen francia írókat, már nemcsak Martinenchenak szerinte is «nagyon jó könyvéről» feledkezik meg, de méltánytalanul ignorálja egy Reynier fáradozásait is, ki mintegy tíz év óta készít már egy nagyszabású művet a spanyol szinköltésből vett kölcsönzések kimutatásáról. Hanem ez elvégre a Brunetiére dolga. Mi magyarok csak örvendhetünk, ha a hírneves akadémikus annyira érdemesnek találja honfitársunk jeles művét, melyről vele együtt joggal vallhatjuk, hogy «igen tartalmas, jóra való dolgokkal telve — tanulságos és könnyed olvasmány, — két nagy irodalomnak széleskörű, szabatos, némely pontokban eléggé mélyreható ismeretéről tanúskodik». Mindenesetre hasonlíthatlanul értékesebb, mint ez a szép kiállítású amerikai könyv, mely azonos czímmel közvetlen szerzőnk műve előtt jelent meg s ennek csak utolsó fejezetbeli anyagát adja kevesebb tudással és alantosabb régiókban mozogva. (*J. B. Segall: Corneille and the spanish drama. New-York, 1902. 8-r. 147 l.*)

Haraszi Gyula.

Agrár öröklési jog. I. kötet. Általános tanok és a német törzsöröklés. Írta dr. Baross János. 1902. Budapest. Franklin-társulat nyomdája. Ára 10 korona.

A mult század utolsó éveiben három európai állam jogtudósait foglalkoztatta a magánjogi codificatio. A német birodalom törvénynyé is emelte a német általános polgári törvénykönyvet; a svájczai és magyar codificationális tervezet még nem került a törvényhozás elé, de előadói javaslat alakjában mind a kettő nyilvánosságra jutott. Mindezek a munkálatok meglehetősen széles terjedő hullámokat vertek az összes művelt európai nemzetek közéletében s eleven szellemi mozgalmakat hivatkozva a magánjogi rendszer fontosabb kérdései körül.

Különösen élénk eszmecsere fejlődött ki az egész európai jogi és sociologiai szakirodalomban az örökösödési jog terén. Nemcsak azért, mert az örökösödési jog intézményei a legnagyobb befolyással vannak a népek gazdasági és társadalmi belső rendjére, hanem azért is, mert a mult század utolsó éveinek nagy erőre kapott közgazdasági és socialis mozgalmai a jogi téren az örökösödési jogot illetőleg léptek föl a legjelentékenyebb kívánásokkal. A socialisták, a mint tudjuk, az egyéni örökösödést előbb radicálisan korlátozni, utóbb legalább erős állami illeték alá vetni kívánták. Az agráriusok ezzel ellentétben olyan intézkedéseket követeltek, a melyek a családi földbirtokoknak egységes fönnmaradását biztosítsák s épen az egyéni örökösödés hatályosabbá tétele érdekében kívánták a végrendeleti örökösödés korlátozását s a törvényes öröklés szabályozását. Az agrár irodalom elevensége az örökösödési jogi viták ütköző pontjaiul a hitbizományok és a paraszttörzsöröklés intézményét tette. Különösen elősegítette ezt a porosz kormány azon intézkedése, a melylyel az agrár érdekek szempontjából szükséges különös intézkedéseknek a gyakorlati életben való tanulmányozását rendelte el a mult század utolsó évtizedének derekán s a vonatkozó adatok gyűjtésével kiváló munkarejü és képzettségű férfiakat bizott meg.

E férfiak egyike volt Brandt Sándor, a kinek az jutott föladatául, hogy a modern democratikus jogfejlődés szülőföldjén, Franciaországban gyűjtse össze helyszíni vizsgálódások alapján a föld népénél divó örökösödési jogi szokásokat. Brandt tanulmányainak eredményeit *Erbrecht und ländliche Erbsitten in*

Frankreich cím alatt a porosz földmivelési kormány tette közzé, (*Landwirtschaftliche Jahrbücher*, 1900. XXIX. kötet.) Ez a páratlan gonddal írt tanulmány azt az érdekes jelenséget hozta fölszínre, hogy az egész Európa öröklési jogának irányát megszabott Code Napoleon szülő hazájában, a jogterület közel egyharmad részén megkerüli a nép a törvény egyenlő öröklési osztályt elrendelő intézkedéseit és egy örökösre ruházza a családi földbirtokot. Ugyancsak ez a tanulmány mutatott rá, hogy Franciaországnak azon részein, a hol a törzsöröklés van gyakorlatban, a népszaporodás a legjobb, a föld népe gazdaságilag legerősebb; meg arra is, hogy a németség lakta óriási területen ott a legfejlettebbek az ipari és mezőgazdasági viszonyok, a hol a földbirtok a törzsöröklés elvei szerint száll át az utódokra s az ilyen vidékeken birnak legkevesebb tért foglalni a socialismus és anarchismus társadalombontó tanai.

Brandt munkája magában Franciaországban is nagy föltűnést keltett. Regnier Pál, párisi egyetemi tanár, fordította francziára s Blondel, immár világhírű közgazda és sociologus írta meg az előszavát. A nyomában kelt szellemi mozgalom még most is folyamatban van. És miután oly nagy tekintély, mint Leroy Beaulieu Pál már előbb szintén megtámadta a nemzeti szaporodás és vagyonosodás szempontjából a Code Napoleont, valószínű, hogy nem marad hatás nélkül a francia törvényhozásra.

A német birodalmi polgári törvénykönyv maga föntartotta a Code Napoleon, vagyis a római jog örökösödési institutióit s az egyes államok helyi törvényhozására bizta a szokás vagy helyi törvények alapján dívó törzsöröklési jog szabályozását. Ugyanezt az álláspontot foglalta el a svájci codex tervezete. A magyar munkálat indokolásában a törzsöröklésre vonatkozólag a következőket olvassuk. A «Tervezet a törzsörökösödés intézményét nálunk még nem találta sem gazdaságilag, sem jogilag eléggé kifejettnek arra, hogy azt az általános magánjogban akár az örökösödési rend, akár az örököstársaknak egymásközt való osztálya tekintetében alapul fogadhassa el. Ez csak specialis s tüzetesebben előkészítendő törvényhozási intézkedés tárgya lehet.» Vagyis lényegileg a magyar codificatio is ugyanazon álláspontot foglalta el a törzsörökléssel szemben, mint a német birodalmi és a svájci. A porosz törvényhozás azonban 1896-ban törvényes intézménynyé tette a törzsöröklést a telepítési járadékirtokokra, a tiroli tartományi törvényhozás pedig az 1897 és 1900-iki

törvényekkel a földbirtokok egy fajtájára, a zárt birtokokra nézve.*)

A magyar kormány az általános polgári törvénykönyv tervezetét szétküldte az ország szervezett szaktestületeinek s így az országos Magyar Gazdasági Egyesületnek is, a mely Baross János drt bizta meg az örökösödési jogi rész előadásával, miután már előbb a német törzsöröklési intézmények tanulmányozása végett külföldi tanulmányútra is kiküldte. E megbízás eredményeként jött létre az ismertetésünk tárgyát tevő tanulmány, mint első része egy nagyobb munkának, melynek második kötetében — a szerző előszava szerint — a magyar parasztság örökösödési szokásaival fog foglalkozni, az országos magyar gazdasági egyesület által folyamatba tett adatgyűjtés alapján, a harmadik kötetet pedig a hitbizományok, különösen a középbirtokos hitbizományok kérdésének szenteli. A mi a most megjelent első kötet tartalmát illeti, melyhez gróf Széchenyi Imre írt meleg előszót, az két főrészből áll. Az első rész az agráröröklési jog általános tanait igyekszik megállapítani, a második a német törzsöröklési intézményeket ismerteti.

Mindenekelőtt azt kell kijelentenünk, hogy a szerző elismerésre méltó forrástanulmányval alkotta meg munkáját, körülbelől hatvan munkát idéz s bátran mondhatjuk, hogy nem hagyott figyelmen kívül semmi érdemlegeset, a mit a szóban levő kérdésekről a német, francia és magyar irodalomban elismertebb tollak irtak.

Az általános rész a földbirtok sajátos természetéből indulván ki, azon tételt taglalja, hogy a földbirtok érdekében specialis magánjogi intézményekre van szükség, melyek főképen a dologi jog és az örökösödési jog területére esnek. Ilyen intézmények azok, a melyek a birtokföldarabolás, elidegenítés, megterhelés és kezelés korlátozására vonatkoznak a földbirtok állandósága, gazdasági egysége s az ezzel kapcsolatos gazdasági és társadalmi érdekek védelme céljából. Fejtegetéseiben a Stein Lőrincz, Roscher, Buchenberger, Presser, Miaskovszky, Leroy Beaulieu,

*) Zárt birtokok: a melyek 1787-ben ilyenekül irattak össze, későbbi növekedésekkel együtt, s azon, öttagu család fönntartására elégséges, de az ilyen jövedelem ötszörösénél többet nem adó, házzal ellátott földbirtokok, a melyeket tulajdonosaik a zárt birtokok közzé vétetnek föl.

Brandt, Le Play és Passy nyomán jár. Idézi gróf Tisza István-
nak és Beksics Gusztávnak nyilatkozatait, a melyek szerint a
hitbizományok nemzeti, socialis és közgazdasági szempontból úgy
a nagy, mint a középbirtoknál szükségesek. Tárgyalja a törzsörök-
lést, mint a földbirtok természetének megfelelő öröklési intéz-
ményét s méltatja azt gazdasági és jogi szempontból.

A munka e része érdekesen és eleven tollal van írva. Ránk
azonban azt a benyomást tette, hogy tárgyalási modora túlsá-
gosan nyugtalan, polemikus, anyagának beosztásában nem eléggé
öntudatos és rendszeres, tehát nem igen tud tárgyilagos és hig-
gadt meggyőződést kelteni. Ám ha elismerjük is, hogy szerző
tárgyalásainál, különösen a magyar irodalomban töretlen úton jár
s elsőlül igyekszik az agrár eszmefforrongásban kialakult nézete-
ket és indokokat rendszerbe foglalni, azt hisszük, hogy mun-
kájának első részét jobban is meg tudta volna írni, ha kevésbbé
ragadtatta volna el magát álláspontjai iránt való buzgalmától.
Mert öntudatosabban uralkodhatott volna tárgyán és kezelhette
volna azt a nagy anyagot, a melyet ilyen módon nagyon meleg-
en ugyan, de rapszodikus nyugtalansággal és itt-ott a hirlapi
vezércikk kevesetmondó általánosságáival tárgyal.

A munka második részében ezekkel a hibákkal nem talál-
kozunk. Lelkiismeretes és komoly ismertetése az a német törzs-
öröklési intézményeknek. Tudományos értékét, akár helyeseljük
a tárgyalt intézményeket, akár nem, eltagadni nem lehet.

Szerző a német törzsöröklési intézményeket három csoportba
osztja. Hannoverben, Brandenburgban, Porosz-Sziléziában, Brémá-
ban, Lauenburgban, Casselben, Oldenburg és Lübeckben feaul-
tativ törzsöröklési jog van, melynek lényege az, hogy a tulajdo-
nosra van bízva, vajon birtokát a megfelelő lajstromba (Höfe-
rolle) bevezettesse-e, a mi azután a törzsöröklési rend hatályát
állapítja meg, azonban az élő tulajdonos rendelkezési szabadságát
nem érinti. Báden hegyes részeiben, Schaumburg-Lippében, Lippe-
Detmoldban. Mecklenburg-Schwerinben, M.-Strelitzben és a porosz
telepítéseken a törzsöröklés tulajdonjogi korlátokkal van össze-
kötve s kötelező jellegű. Ezekben a helyeken egyes belajstromo-
zott parasztbirtokok föltétlen törzsöröklés alá esnek s a birtokos
a birtokát életében is csak bizonyos részben és hatósági enge-
déllyel oszthatja föl akár elidegenítve, akár más czélból. Schles-
wig-Holsteinban, Braunschweigban, Waldeckben, Schaumburg
grófságban, Westfáliában a törzsöröklés a nélkül áll fenn, hogy

az élő tulajdonos életében való rendelkezési joga a birtok fölött korlátozva volna.

Függelékkepen közli a szerző a tiroli törzsörökösödési törvények és a svájci Codex-tervezet agrárörökösödési intézkedéseinek ismertetését. Az utóbbinál tévedésbe esik, a midőn a tervezetből törzsöröklési intézkedéseket olvas ki. A svájci javaslat csupán azt mondja, hogy a gazdasági egységet képező birtokok vagy iparüzemek, a hagyatéki bíróság által egy örökösnek ítélhetők oda, a kivel a többi örökös jövedelmi közösségben (Ertragsgemeinschaft) leend. Ezt az intézkedést a magyar tervezet is átvette, (1741. §.) és az semmiképen nem jelenti a törzsörökösödési intézmények legkisebb részben való meghonosítását sem, bár velök rokonzálja van.

Az ismertetett munka mindenestre hézagot pótol a magyar szakirodalomban s oly téren mozog, a melyen hasonló nagyobb-szabású tanulmányunk még nem volt. Elég komoly igyekezetet látunk benne arra nézve, hogy szerzőjétől az összes tudományos követelményeknek is jobban megfelelő munkákat várhassunk. Csak hasznára lesz a magyar közélet fejlődésének, ha az örökösödési jog nagy fontosságú intézményei mentől több szempontból és álláspontról világgíttatnak meg. N—h.

Bevetés az angol alkotmányba. Írta Dicey A. V. Fordította Tarnai János. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása 1902.

Dicey oxfordi tanár munkája az angol alkotmányjog összes nagy problémáit tárgyalja, de nem a continentalis értelemben vett «rendszer» alakjában, hanem pragmatice, a főbb intézmények jellemzésével, rendeltetésök és működésök ismertetése mellett. Nem kutatja, honnan ered az intézmény, mivé fejlődhetik, hanem azt nézi, mi az intézmény *ma*, mi annak mai funkciója. Teljesen ki van zárva a munkától az östörténeti elem; szerző nézete szerint az ilyen «régészkedés» a jogászt csak zavarja. De ki van zárva minden metaphysikai elem is, mert nem vizsgálja az intézményeknek bölcséleti alapját és államtani célját. Tiltakozik minden romantika ellen is: az angol faji büszkeség szülte azon érzélgés ellen, mely az angol alkotmányt úgyszólván inventiónak, az emberi bölcsesség és a politikai körütekintés netovábbjának

nézi s mely azt megérteni nem is törekszik, csak bámulni tudja. «Ne képzeljük — így ír — hogy államférfiaink valami sajátságos, más országok politikusainál föl nem található nagy elmével vagy előrelátással jártak el . . . A politikai józan ész vagy ösztön alig jelent mást, mint a közügyek körüli hagyományos gyakorlatot. A közügyekben való e tapasztalati jártasság a művelt angolok között száz-kétszáz évvel régibb, mint a művelt francziáknál, németeknél; innen van, hogy Angliában korábban érvényesültek egészségesebb kormányzati elvek, mint a milyenek másutt a legújabb időkig uralkodtak.»

Szerző mellőzi a jognak azon scholastikus fölosztását is, mely az angol iskolákban épen oly járatos, mint nálunk. Neki jog (törvény) azon szabály, melyet bíróilag ki lehet kényszeríteni; a mit bírói úton érvényesíteni nem lehet, az, ha még oly szigorúan megtartják is, csak observantia, egyezmény, conventio. Dicey ezzel a jog egész nagy területeit kizárja a jog köréből, nevezetesen a nemzetközi jogot, melynek érvényesülése végső sorban nem alapul az másra, mint a felek jóakarátán, erkölcsi érzésükön és kényszereszközein.

A könyv részletesen tárgyalja az angol politikai életnek azon nagyfontosságú szabályait, melyek, bár az államlét legéletbevágóbb mozzanatait érintik s bár megtartásukat minden alkotmányos ember szigorú kötelességének ismeri, a fenti értelemben vett jognak nem tekinthetők. Alig képzelné az ember, milyen lényeges szabályok vannak közöttük. Hogy a leszavazott minisztérium lemondani köteles; hogy a nemzetközi szerződések a parlament helybenhagyására szorulnak; hogy a parlamentet évenként egybe kell hívni: mindezek oly tételek, melyek nem a jog, hanem az egyezmények körébe tartoznak.

A munka három főrésze oszlik: az első a parlament souverainitását tárgyalja, a második a jog uralmát, a harmadik a jog és az egyezmények közötti viszonyt. A függelékben nagyobb excursusokban foglalkozik a szerző egyes oly kérdésekkel, melyeknek a szövegben való tárgyalása az áttekinthetőséget zavarta volna.

A *parlament* kifejezés az angol jog műszava; jelenti a törvényhozás összes tényezőit, ideszámítva a királyt is. E három egy intézmény souverainitása az angol közjogi rend alapja. Hatalmának quintessentiája az, hogy joga van törvényt vagyis oly jogszabályt, melyet «a bíróságok alkalmazni fognak», alkotni, megváltoztatni, eltörölni. E hatalma minden törvényre kiterjed;

a continentalis írott alkotmányokban szokásos olyan rendelkezés, hogy bizonyos «alap»-törvényeket csak kivételes eljárásban (ügynevezett alkotmányozó testületek útján, vagy a rendes törvényhozásban ugyan, de absolut szavazattöbbséggel) lehet megváltoztatni, az angol jogban ismeretlen. A parlament hatalmát nem korlátozza más jog sem, de még az erkölcsi törvény, a király felségjoga és az előbbi parlamentek végzeményei sem. A szó igaz értelmében kényúr, hatalmának egyedüli korlátai úgyszólván physikaiak: a nép elégedetlensége és az ország társadalmi milieuje.

Vannak már testületek is, melyek általánosan kötelező jogszabályokat alkotnak, még a nevök is parlament; de mihelyt törvényhozó, — változtató vagy — törölő hatalmuk akár általában, akár a törvények bizonyos kategoriái tekintetében föltételhez van kötve, nem esnek a souverain parlament fogalma alá. Valamennyi continentalis parlament ilyen nem — souverain testület, mert ha másban nem, az alkotmánytörvény megváltoztatása tekintetében, kötve van a kezök. Dicey az elv szempontjából nem ismer különbséget egy gyarmati országgyűlés törvényhozó hatalma és egy asztaltársaság szabályalkotó jogosítványa között.

Anglia politikai életének második nagy jellemvonása az, a mit szerző *a jog ualmának* nevez: az angol kormányzatnak föltétlen törvényszerűsége. A gondolat lényege az, hogy Angliában mindenki a rendes bíróságok hatalmának van alávetve, a törvény uralma alól kivéve senki sincs és hogy nincs hatalom, mely a törvény iránti engedelmesség alól valakit föloldhatna. E szabály alapján az angol tisztviselők, a minisztertől a legalsóig, a rendes bíróságok előtt, a rendes eljárásban és a közönséges jog szerint felelnek tetteikért. Hogy ez mit jelent, csak úgy válik világossá, ha az ellentétes francia rendszert tekintjük; Franciaországban az államnak és tisztviselőinek ügyei külön törvényekben szabályozvák és külön bíróságok («hivatalnokbíróságok») elé vannak utalva. Az angol rendszer második eredménye az, hogy az angol jog voltaképen csak a birói ítéletekben válik szemlélhetővé, mert csak ezekben jelentkezik azon szabályok összesége, melyeket az ország rendes birái, előttök tárgyalt ügyekben ítéletileg ismertek el és irtak körül. Az angol jog zöme ily birókijelentette szabályokból áll. E forrásból erednek — a mennyiben külön törvények nem intézkednek róluk — azon intézmények is, melyek az angol

szabadság neve alatt ismeretesek: a személyes szabadság, a szabad véleménymondás, a nyilvános gyülekezés joga.

A munka igen terjedelmesen foglalkozik az angol közjog ez ágainak ismertetésével s szerző érdekes párhuzamba helyezi őket a continentalis államok írott alkotmányainak hasonló természetű szabályaival. Tanulságos fejtegetésének eredménye az, hogy ez írott alkotmányok rendeletei oly hű reproductiói az angol jog elveinek, hogy azoktól itélve a szabadsági jogoknak Európa legtöbb államában épen oly erőseknek kellene lenniök, mint Angliában. Ha ez a gyakorlatban nincs így, ezt csak annak lehet tulajdonítani, hogy e jogokat nem lehet külső eszközökkel «garantirozni»; egyedüli biztosításuk abban áll, hogy megsértésök a rendes bírói eljárásban legyen megtorolható. A joguralom e hiánya teszi a continentalis államok jogdeclaratíóit hatálytalanokká.

A személyes szabadság joga Angliában kellő oltalom alatt áll. Az első az, hogy a kiról a High Court előtt csak némi valószínűséggel is állítják, hogy jogtalanul van letartóztatva, annak érdekében a letartóztató személyhez intézett bírói parancs (writ of habeas corpus) adatik ki azzal, hogy a fogoly nyomban a High Court elé állítandó. A bíróság a kérdést haladéktalanul megvizsgálja s a foglyot vagy azonnal szabadon bocsátja, vagy gondoskodik arról, hogy ügye mielőbb bírói ítélet alá bocsáttassék. A másik oltalom abban áll, hogy a jogsértő személy rendes per útján felel, és pedig nemcsak büntetőjogilag, hanem polgári úton is, teljes kártalanítással.

A szabad véleménynyilvánítás joga abban áll, hogy mindenki szabadon mondhatja azt, a mihez joga van, de szigorú büntetésnek teszi ki magát, ha olyant mond, a mihez joga nincs. Pedig angol fölfogás szerint sokhoz *nincs* joga. A rágalmazásra vonatkozó angol ítélkezés azon vázlata, melyet a könyv 224. s. k. lapjain találunk, a legérdekesebb erkölcsani olvasmányok egyike. A becsület iránti finom, de egyuttal józan érzék nyilatkozik meg benne, mely alapján elüt azon abstract, de kicsinyes, szörszálhasogató gyakorlattól, mely az e tekintetben teljesen elégtelen continentalis törvénykezést jellemzi. «Tizenkét szatócsból álló jury» ítéli meg, hogy mit lehet jogosan írni vagy mondani; de e népbírák a századok folyamán bámulatos tapintattal megtalálták azt az elvet, melyet ezen a téren uralkodónak kell elismerni: a becsület relativitásának szabályát.

A nyilvános gyülekezés joga azon alapszik, hogy Angliában minden embernek joga van azon a helyen tartózkodni, a honnan a törvény el nem tiltja, és minden embernek joga van a másíknak valamely tárgyról véleményt mondani. A mi az egyeseknek szabad, azt tehetik egyenként többen is. Tehát csak az olyan gyűlés jogtalan, mely tilos téren vagy törvényellenes, rendzavaró czélből tartatik. Külön jogszabályok erre nézve nincsenek, az ügy a közönséges jog alatt áll. Az, hogy az összejövétel rendbontásra vezethet, nem teszi a gyűlést törvénytelené; de még az sem, ha a hatóság előre törvénytelennek nyilvánítja. Minden attól függ, hogy a hatóság e kijelentése jogszerű volt-e; ha nem a gyűlést föloszlató tisztviselő épen úgy felel a személyes szabadság megsértéséért, mintha az egyes ember jogszerű cselekvését akadályozná.

Az első rész a joguralom szempontjából még néhány egyes államintézményt vesz szemügyre: a hadi jogot, a hadsereget és a miniszteri felelősséget. Mindegyikről kimutatja, hogy működésének szabályozója a fenti értelemben vett törvényszerűség s hogy az ez iránti jogviták nem «administratív» úton, hanem közvetlenül vagy közvetve a rendes bíróságok előtt folytatott pörben nyernek megoldást. Különös figyelmet érdemel a pénzügyi igazgatás leírása, melynek elvei alig tíz lapon igen világosan vannak ismertetve.

A munka harmadik része az alkotmányos egyezmények főbbjeit ismerteti és azt vizsgálja: miképen férnek meg a parlament souverainitásával. Az egyezmények czélja, szerző szerint, nem egyéb, mint biztosítani azt, hogy a parlament, illetőleg az ebből alakult kormány a nemzet akaratát hajtsa végre. A parlament ugyanis, bár jogilag a legkorlátlanabb souverain, mégis csak magasabb («politikai») souverainnek, a választók összeségének képviselője; ellenmondás volna tehát, ha a megbízott túlthetné magát megbízója intentióin. De minthogy a választók ezt az összhangot nem biztosíthatják törvénnyel, mert ilyent a dolog természete szerint nem alkothatnak, bizonyos szokások honosodtak meg, melyek csak erkölcsi tényezők ugyan, de oly tiszteletben részesülnek, hogy azokat sem az országgyűlés, sem a kormány nem mellőzheti. E szabályok azonban nem egyenlő fontosságúak s egyesek nem is oly határozottak, hogy megszegésük minden körülmények között alkotmány sértésnek volna minősíthető. De a lényeges egyezmények megtartását, habár csak köz-

vetve, ugyancsak a jog uralma biztosítja. Ha például a parlament nem hivatnék össze, a kormánynak nem volna megszavazott költségvetése. A ki ily fölhatalmazás nélkül a közpénzekből csak egy fillért is elkölt, a köztörvények szerint a rendes bíróságok előtt felel, még pedig nemcsak a miniszter, hanem összes közegei is, mert angol fölfogás szerint a felsőség parancsa nem mentesíti az alárendelt tisztviselőt. Az egyezményeket tehát ugyanazon nagy elvek biztosítják, melyek az angol közjog egész területén hatályosak.

A munka függelékének gazdag tartalmából kiemeljük a következő fontos értekezéseket: parlamenti és nem-parlamenti végrehajtó hatalom; az önvédelem joga; az alkotmányellenes törvény értelme; a francia közigazgatási jog fejlődésének összehasonlítása az angol jog fejlődésével. n—t.

A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából írták a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői. — Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája.

A Magyar Nemzeti Múzeum főnnállása százados évfordulójának két maradandó emléke van: egyik az alapító gróf Széchenyi Ferencznek Istók József műterméből kikerült szobra, mely a Múzeum-kertben áll, az épület kapuja előtt; a másik ez az emlékkönyv, mely hű képe az intézet mai gazdagságának.

A nagy gonddal és ízléssel kiállított kötet hét fejezetre oszlik, a Múzeum hét osztálya szerint; minden egyes fejezetet az illető osztály tisztviselői írtak. A kötet élén Szalay Imre igazgató mondja el a Múzeum alapításának és fejlődésének történetét. Negyven oldalra terjed ez a cikk, mely a Széchenyi-nemzetség s a nádori levéltár gazdag anyagából számos új adatot hoz napvilágra s a Múzeum alapítását szorosán hozzákapcsolja politikai és művelődési történetünkhöz. Beszámol az intézet alapjál szolgáló Széchenyi-könyvtár akkori állapotáról s gyakori költözködéseiről is. Első otthona a Pálosok kolostorának egyetlen nagy könyvtárterme volt, itt nyitotta meg a nádor 1803 december 10-én. Már két esztendő múlva azonban meg kellett bolygatni a codexeket; becsebb részeket az 1805-iki francia hadjárat elől katonai fedezet alatt tengelyen Temesvárra szállították. Onnan vissza-

kerülve az úgynevezett nagy-seminarium — a régi központi egyetemi épület — három tágas termében leltek új otthont. 1809-ben megint útra kelt az egész múzeum; Napoleon elől Aradra vitette első őr, Miller Ferdinánd. 1817-ben újra lakást cseréltek a gyűjtemények, s egy, a mai Múzeum-kert telkén álló bérházba hurezolkodtak, hol az alapító újabb adományából éremgyűjteménnyel s nejjének ásvány-gyűjteményével is gyarapodtak. A fölzsaporodott gyűjtemények végleges, czélszerű elhelyezése új, külön épület emelését tette szükségessé. A telekvásárlás az országgyűlés pártolása s magánadakozás útján — a közbejött pénzérték-csökkenés ellenére is — már 1812-ben sikerült. Az épület tervének elkészítéséhez azonban, pénzügyi okok miatt, csak 1836-ban foghatott hozzá Pollack Mihály. Az építkezési munkálatok, melyeket az 1838-iki nagy árviz is megzavart, tíz esztendő mulva nyertek befejezést, a mikor aztán a szétszórt gyűjteményeket állandóan befogadta a Nemzeti Múzeum mai épülete. Fölszentelését azonban sem az alapító, sem a buzgó pártoló, József nádor, nem érthette meg. — Pollack híres szép épülete azonban nemcsak a múlt emlékeit fogadta be, itt ülésezett 1848-ban a főrendiház; a Múzeum jobboldali lépcsőszárnyáról szavalta el márczius tizenötödikén Petőfi a «Talpra magyar!»-t. Itt tanácskoztak az 1861-ben összehívott képviselők, itt tartotta üléseit a főrendiház egészen a nagy országház fölépültéig. Szalay Imre pontosan és nagy figyelemmel rajzolja meg a Múzeum kifejlődését, s minden egyes igazgatójáról is megemlékezik.

A Múzeum egyes osztályainak fejlődéséről és mai állapotáról az illető osztályok igazgatói és hivatalnokai számolnak be. Legérdekesebb a könyvtár leírása, mert ennek gazdagságáról lehetett eddig legkevésbé tájékozódni. A képtár, a régiségtár, a természettudományi osztály gazdagsága szemmel látható, a könyvtár termeinek értéke azonban nem ily szembeszökő és világos. Fejérpataky László könyvtárigazgató cikkéből kitűnik, hogy a könyvtár, melynek alapja a nagy-czenki és soproni Széchenyi-könyvtárak 24,000 kötete volt, ma 178,578 kötetet, s 179,109 egyéb nyomtatványt számlál, köztük 1100 incunabulumot. A nyomtatványi osztályról dr. Kollányi Ferencz, a régi magyar könyvtárról dr. Varjú Elemér írt külön ismertetést. A középkori kéziratok közül a legérdekesebbek a *Halotti beszéd*, *Margit-legenda* és *Szabács viadalának* kézírata, melyeket dr. Sebestyén Gyula ismertet. Az újabbkori kéziratok közt sokat őriz a Múzeum Gyön-

gyösi, Mikes, Faludi, Amade, Bessenyei munkáiból. A még újabbak közül Hajnóczy, Csokonai és Katona, Bajza és Vörösmarty több kéziratán kívül itt őrzik Petőfi 1846—47-ben írt költeményeinek sajtó alá készített sajátkezű másolatait; Arany János egész *Toldi trilogiáját* és *Buda halálát*, melyeket menyé bízott a Múzeumra. Ezekről dr. Esztegar László írt tájékoztató közleményt. A hirlapkönyvtárban id. Szinnyi József tanúsága szerint ma 3910 hazai hirlap (20,540 évfolyam) áll a kutatók rendelkezésére. A dr. Schönherr Gyula felügyelete alatt álló levéltárban csak 1848—49-ből 5000 darab írott levelet és okmányt őriznek, nem számítva a nyomtatott kiáltványokat.

Messze vinne, ha az érem- és régiségtár egyes szakaszait is ily bőven kívánnók ismertetni, a mi fölösleges is, mert ezekről egy látogatással bárki nagyjában tájékozást szerezhet magának. Csak azt említjük meg, hogy az őskori emlékekről dr. Éber László, az aegyptomiakról dr. Mahler Ede, az antik és középkori emlékekről pedig dr. Hampel József osztályigazgató írt tájékoztató közleményeket. A hadtörténelmi gyűjteményről, mely a Delhaeshagyaték révén dúsgazdaggá szaporodott, Nagy Géza írt külön ismertetést, a gazdag éremtárt Gohl Ödön és Réthy László ketten írják le.

A képtár, melynek alapját a Jankovich- és Pirker-féle gyűjtemények odaajándékozása vetette meg, ma már minden hazai és külföldi nevesebb művésznek őrzi egy-két alkotását, régiekét és újakét egyaránt. Együtt vannak itt Firle és Matejko, Makart és Stuck, Doré és Mucha, Palmié és Villegas munkái. A képtárra az évforduló ünnepe nagy változást jelent: egy esztendő múlva, összeolvadva az Országos Képtárral, új életet kezd a Szépművészeti Múzeum falai között. A képtár történetét az emlékkönyv számára dr. Éber László írta meg.

Legnagyobbat haladt alapítása óta a természettudományok osztálya, melynek alapját egyrészt Széchenyi Ferenczné ásványgyűjteményének odaajándékozása, másrészt az 1811-ben Jordán Annától 1000 váltó forinton vásárolt lepkék, csigák és kagylók megvétele vetették meg. A növénytani osztály csak 1870-ben vált külön, s föllendülését nagyrészt Haynald Lajos bibornok-érseknek köszöni. A természettudományi táraikat egyenként kimerítően, számos szakaszban ismertetik az osztály szakemberei: Filarszky, Krenner, Méhely, Daday stb.

Az emlékkönyv utolsó, VII. fejezete a legújabb osztályt, a

néprajzit ismerteti, melynek alapját Reguly Antal gyűjtése vetette meg. Ezt az anyagot Xantus János, báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter támogatásával, Sziám-, Khina- és Japánban összeszerzett gyűjteményével gazdagította. Pápai Károly a vogul és osztják földön, Vikár Béla a finnek között gyűjtött. Az ő gyűjtések alapja a rokon népekre vonatkozó gyűjteménynek. A hazai ethnographiai gyűjtemény alapját Herman Ottó vetette meg 1885-ben, halászati gyűjteményével, a nemzetköziét gróf Teleki Samu, belső-afrikai útjának emlékeivel. Ez érdekes és erősen fejlődő osztály anyagát az azóta elhunyt Jankó János és Semayer Vilibáld ismertetik.

Az egyes cikkeket számos közbeigatott kép díszíti, részint a Múzeum-épület, részint az egyes osztályok belső elrendezésének s legnevezetesebb tárgyainak ábrázolatai, melyekhez az ajándékozók arczképei is csatlakoznak. A könyv elején Széchényi Ferencz színes nagy arczképe és aláírása foglal helyet, az első cikkben pedig a nádornak szintén aláírásos arczmása. A képek is, a kötet egész kiállítása is nagyon szép; a szerkesztés — Szalay Imre igazgató érdeme — gondos és áttekinthető, az egyes cikkek tájékoztatók és alaposak. A munka méltó a Nemzeti Múzeum tisztikarához, s hasznára lehet azoknak, a kik a Múzeum egy-egy osztálya iránt különösen érdeklődnek.

m. r.

Karl Woermann : Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. I. Die Kunst der vor- und ausserchristlichen Völker. Leipzig und Wien, 1900. Bibliographisches Institut. Ára 10 márka.

Németországban egymásután jelennek meg a jobbnál jobb művészettörténeti munkák. Ezek közé tartozik Woermann Károlyé is, ki az ó-kori népek képzőművészetét teljesen önálló módszerrel dolgozza fel. Kerüli az eredetiséget és megvallja, hogy távol áll minden újabban fölmerült művészettörténeti és æsthetikai iránytól, mert azt hiszi, hogy a művészetek történetét magukért a művészetekért kell megírni, nem pedig bizonyos elméletek igazolására, az illető elméletek szolgálatában. A művészettörténetet tehát vissza akarja utalni önmagára, mint maga mondja: «die Kunstgeschichte muss auf sich selbst gestellt werden».

A művészet oly szellemi kötelék, mely a térben és időben

egymástól legmesszebb eső népeket is átfogja. Nem tekintve a történet előtti korok népeit, nincs a culturának oly foka, melyet ne világítana meg a művészetek egy sugara. Már eleinte megvolt az embernek nemcsak az a törekvése, hogy szerelmet keresve felékesítse magát, s a saját primitív szükségleteinek megfelelő eszközöket decoratiókkal lássa el, hanem az is, hogy az őt körülvevő ember- és állatvilág felőlőbb jelenségeit akár rajzban, akár kifaragva utánozza. Sőt épen az ősnépek művészete vet legélénkebb világot a művészet valójára. A modern művészet-történetnek a művészetek első csiráit ennél fogva az ősnépeknél kell keresnie. Mióta Grosse Ernő ezt, néhány éve megjelent különös, de rendkívül érdekes iratában (*Die Anfänge der Kunst, 1899.*) a művészettörténettel foglalkozók lelkére kötötte, azóta az ethnographia is nagyobb figyelemmel fordult az ősnépek művészete felé. S mióta az ethnographia és ethnologia adataival dolgozhatik, csak azóta nevezhető a művészettörténet az egész emberiség művészete történetének. Az ősnépek s a jelenleg élő természeti népek művészetével egyébként már Grosse előtt behatóan foglalkozott Hildebrand János.

E tanulság kapcsán Woermann azt a kérdést is fölveti, hogy a művészetek eredetét keresvén, nem kell-e az őscultúr-történet és ethnographia adatain kívül, a velük határos természettudományoktól is adatokat kérnünk? Vajjon nincs-e egyéb teremtményeknek, egyéb élő lényeknek is művészetök? Nincs-e művészi ösztönük első sorban az állatoknak, melyeknek érzékei sokkal élesebbek, mint a mieink, s a melyek az ébrenlét vagy alvás állapotában épen úgy kellemes és kellemetlen érzéseknek vannak kitéve, mint mi? E kérdésekre nehéz felelni, de Woermann megkísérli. Tekintetbe veszi természetesen azoknak előmunkálatait is, kik már régebben foglalkoztak az állatok művészetével. Rennie és Harting ide vágó megjegyzéseire nem sok ügyet vet, de fölhasználja Woodot, Büchnert és Romanest, kik tudományos szempontból ismertették az állatok művészi ösztönét. Szobrászatnak avagy képírásnak természetesen nem akadnak nyomaira az állatvilágban, a műépítés keretében azonban határozott művészi hajlamokról tesznek bizonyosságot a fészket rakó madarak, a házat építő hód s a sejteteket rakó méh. Régi igazság továbbá, hogy a természet maga a legnagyobb művész, s épen a természeti jelenségek keltik a legmaradandóbb művészi benyomásokat. De a mennyiben a művészet fogalmát ellen-

tétbe helyezük a természet fogalmával, az mindenkor az ember, illetőleg az emberi kéz munkáját teszi föl. Ha tehát művészettörténetről beszélünk, kizárólag az emberiség művészi hajlamainak s jelentkezésöknek a fejlődését értjük. S ebben az értelemben igaza van Schillernek s igaza van Woermann Károlynak, ki Schiller mondását könyve homlokára írta: «Die Kunst, o Mensch, hast du allein.» Valóban, a művészet az, a mi embert és állatot egymástól megkülönböztet.

Woermann érdemlegesebben először a paleolith-korszak (mammut- és rénszarvas-korszak) művészetével foglalkozik. Itt csak faragványokat, kőszerszámokat találunk. Általában az egész időszakot a hegyesre csiszolt kőszerszámok jellemzik. (Période de la pierre taillée.) Csak a neolith-korszak dicsekedhetik már kőből kifaragott emberi alakokkal, melyeket Cartailhac, Schliemann, Tischler, Klebs, Forrez és Ranke fődöztek fel. A fejlődés legkisebb fokait is feltüntetve, Woermann az aegyiptomi művésztől, a görögök művészetén át, a római művészethez jut. Érdekesebb, a mit közben az ó-babyloniai reliefekről, továbbá az ó-chaldeai Naram-Sin király reliefjéről ír. Mindenütt a legújabb kutatás eredményeit ismerteti s mindent pompás illusztrációkkal tesz érthetőbbé.

A könyv megírása tagadhatatlanul sok bajjal járt. Az ásatások még mindig folyamatban vannak s minden esztendő újabb műalkotásokat hoz fölszínre. Nemrégiben is érdekes műtárgyakra bukkantak az angolok Creta és Cyprus szigetén. Ezek a leletek megerősítették azt, a mit a szerző létezésökről, noha akkor még nem ismerte őket, a *Mykenische Kunst* című fejezetben merő következtetések alapján állít.

Legérdekesebb a görögök szobrászatáról szóló rész. Helbig ugyanis két munkájában (*La question mycénienne, 1896. — Ein ägyptisches Grabgemälde und die mykenische Frage, 1897*) azon nézet mellett tör lándzsát, hogy a mykenei decoratív jellegű művészet nem más, mint az aegyiptomi művészet térfoglalása Mykenében. Erre vonatkozólag Woermann így nyilatkozik: «A mykenei decoratív jellegű művészet semmi esetre sincs híjával az aegyiptomi művészet hatásának. Az aegyiptomi tekervényes hálókhoz s lotusvirág-csoportozatokhoz a sphynxek és griffek csatlakoznak. A mykenei sírokon elegendő számban lelünk aegyiptomi tárgyakat, s több mykenei műemléket vezettek vissza aegyiptomi eredetre. De ezeket a mykeniek egyenesen Aegyptomban vásárolták. Lehe-

tetlen azonban a mykenei decoratív jellegű művészet valamennyi jellemző alkotásában phoeniciai szállítmányokat látunk. Semmiféle fonal nem köti össze a fenmaradt mykenei műemlékeket a szintén fönmaradt phoeniciaiakkal, melyek újabb keletűek és önállótlanabbak. A mykenei művészet alkotásai, beleszámítva a Vaphio-féle ezüstkehely és aranykelyhek maradványait, sajátzerű s csak rájuk nézve jellemző stylust mutatnak, mely valószínűleg árja-európai eredetű».

Ugyanebben a kérdésben egy másik szaktekintély, Brunn Henrik ily kijelentést tesz: «Semmi sem emlékeztet bennünket az aegyptomi vagy assyr művészetre, sem kevert stylú cyprusi munkákra, míg másrészt semmit sem találunk, a mi a görög jelleggel akármi tekintetben ellentétes volna». (V. ö. Brunn *Geschichte der griechischen Künstler*, 1889. s *Griechische Kunstgeschichte*, 1897. című könyveit.)

Érthető ebből Woermann törekvése, melyet így körvonalazhatnánk: a görögök szobrászatának nemzeti művészetül való föltüntetése, illetőleg a dolgot általánosítva: minden művészetnek az illető nemzet lelki sajátágaival való magyarázása. Szerzőnk ugyanis a művészetet mindenekelőtt egy-egy nemzet lelki sajátága megnyilatkozásának, s így mintegy nemzeti jellemvonásnak tekinti. Elismeri az idegen hatások és benyomások fontosságát, de hirdeti, hogy az idegen gondolatoknak, idegen formáknak átvétele tulajdonképen szellemi birtokszerzés. Az idegen gondolatokat és idegen formákat minden nemzet a saját természetéhez képest átalakítja, áthasonítja s így az összes idegen hatásokban, áthasonítások után, az illető nemzet képe tükröződik. A szellemi áramlatok befogadásának különben szigorú törvényei vannak, melyeket Woermann egy 1894-ben megjelent *Was uns die Kunstgeschichte lehrt* című munkájában állított föl. E törvényeket, melyek a realistikus áramlatok könnyebb s az idealis áramlatok nehezebb átídomításáról, továbbá az illető nemzettel rokonlelkű nemzetek hatásainak gyorsabb terjedéséről szólnak, jelen könyvében vaskövetkezetességgel alkalmazza.

Nemcsak óriás anyag van tehát Woermann művészettörténetében, hanem az új eszméknek, új szempontoknak és művészettörténeti igazságoknak nagy tömege is. Megjegyzéseinket a következőkben foglaljuk össze. Woermann, a képírás történetének megírója, jelen új munkájával ismét hézagot pótol, mert nemcsak a rómaiaktól és görögöktől ismert földrészekkel foglalkozik, hanem

a tudományos kutatástól idők folytán felfödözött többi területekkel is. Feldolgozta tehát a kő- és bronzkorszak művészetét épen úgy, mint a halász- és vadásznépeket, a keletázsiai (India, China, Japán) népeket épen úgy, mint az ős-amerikaiakét. A görög és római művészettel, mely az eddigi kézikönyvekben igen tekintélyes helyet foglal el, Woermann össze-vissza 240 lapon végez. A mi eddig mellékes járulék-számba ment, az Woermann felfogásában fontos lesz, a mit eddig előkészületnek láttunk, az itt fődologgá válik, a nélkül, hogy a görög és római művészet gondos tárgyalásának rovására lenne. Különösen a képek vannak gondnal összeválogatva s nagy ügyszeretettel és tárgyismerettel megmagyarázva. Jól esik a szerzőnek az az eljárása, hogy egy-egy eredmény vagy megállapított igazság mellett, folyton az őt megelőző művészettörténetírók előmunkálataira hivatkozik.

Már a beosztás is nehéz munka volt. Ezért itt-ott erőszakolt fejezetekre bukkanunk. Ilyen a mexikói művészetről szóló (180. l.), továbbá *Az angolász decoratio és miniatúrák* című fejezet (476. l.).

Berkovics Miklós.

Magyar imperialisták.

Nagy Frigyes azt mondta: «Én meghódítom az országokat és azután a hódítás után az én tudósaim bebizonyítják, hogy minő jogczimem volt nekem a hódított országokra.»

Elöttem egy érdekes kis magyar könyv van, mely, fájdalom, Nagy Friggyessel ellentétben a másik végén fogja meg a dolgot: kimutatja tudós érveléssel, milyen országokra és területekre van nekünk magyaroknak hódító jogunk; a hódítás maga — még hátra van. E mű címe: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő százada.* Szerzője Hoitsy Pál, volt országgyűlési képviselő. Benne találom először tudományosan formulázva a magyar imperialismus, a jövő hódító politikának elveit. Eddig is hallottam róla beszélni, de kissé ködös volt előttem (és talán nemcsak én előttem) a magyar terjeszkedés egész elmélete. Hoitsy könyve vonzó módon, átgondolt komolysággal, tudós elmeállal vezet bennünket, a mint ő nevezi, Nagymagyarországba, a magyar történet jövő századaiba. Nagymagyarország voltaképen azon régi kámamenti Magyarországnak neve, melyet egy rajongó magyar szerzetes, Julian, a XIII. században fölkeresett, és a melyben még

magyarul beszélő rokonokat talált. Hoitsy azonban ettől eltérően a jövőendő Magyarországot nevezi Nagymagyarországnak: azt a Magyarországot, mely, szerinte, természetes, okszerű és szükséges terjeszkedés következtében nagyobb és hatalmasabb lesz, mint Nagy Lajos magyar birodalma. Hogyan és miért? erre nézve Hoitsy könyvében egész tudós elméletet találunk; erre az elméletre kívánok egy-két vizsgáló pillantást vetni.

Hoitsy okoskodását főleg a földrajzi viszonyokra alapítja. Egyik kiinduló pontja az az érdekes megfigyelés, hogy azok a népek, melyek közös vízmedence területén laknak: összetartanak, egymáshoz húznak. Magyarország egyetlen vízmedenczét képez (majdnem összes folyóink a Dunába ömlenek), ezért egységes államnak kellett itt fejlődnie; olyannak, melynek egy nép az ura. De ez az egységes vízmedence nyugaton is, délen is nyitva van. Ebből az következik, hogy a Duna mentén a nyugati vagy a déli kapun át vagy mi terjeszkedünk, vagy mások a mi rovásunkra terjeszkednek. Kénytelenek leszünk mindig támadólag föllépni, ha el akarjuk kerülni a megtámadtatást. Hódítástól hódításig kell mennünk, míg el nem értük mindenfelé természetes határunkat. Szerbia vagy hozzánk fog tartozni, vagy tőlünk fog függni; Bulgáriában is vagy közvetlenül érvényesül a magyar befolyás vagy — ha megmarad az önállósága — legalább a mi érdekünket fogja szolgálni: épen így Románia. «Romániának hozzánk való viszonya körülbelől olyanforma lesz, mint Bulgáriáé. Meg fogják kísérteni utódaink, hogy Magyarországhoz csatolják ezt a földet, valahányszor csak erejük lesz hozzá, s alkalom kínálkozik. S megismétlik a kísérleteket, a míg csak el nem érik — legalább félig — ezt a czélt». Boszniát és Dalmáciát ellenben rövid idő múlva egészen hozzánk fogják csatolni.

«Mindent egybefoglalva úgy áll tehát a dolog, — írja Hoitsy — hogy a magyarság nemzeti küzdelmeinek a Balkán lesz a jövőendőbeli színhelye. S nem állapotodhatik meg ez a küzdelem addig, míg a Balkán nevezetesebb tartományai nem fogják Magyarországnak kiegészítő részét tenni. De meg fog szünni a további hódítás, mihelyt elérte a vízválasztó határokat.

A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán hegység vízválasztójáig, beleértve Bulgáriát s az aldunai vidéket egészen a Fekete-tengerig».

Hoitsy tehát a földrajzi viszonyok kényszerűségéből következő Magyarországi jövő terjeszkedését. A magyar föld alakulában meg van írva történetünk: így meg így lejtnek a hegyek, így meg így szakadnak a folyók, — ilyen lesz a jövőnk: ez az ő okoskodásának lényege.

Kétségtelen, hogy a földrajzi helyzet nagy befolyással van egy nép történetének menetére; a föld, a talaj természeti sajátágaival együtt azonban csak egyik tényezője a történeti fejlődésnek, még pedig olyan tényező, melynek döntő befolyása a műveltség fejlődésével mindinkább gyöngül. Egy primitív nép életére a folyórendszer és hegységek óriás befolyással vannak és megszabják történetét; a mai európai művelődésben azonban ma már más tényezők is érvényesülnek és uralkodnak a népek életében.

A közlekedő eszközök tökéletesbülésével, a technika bámulatos vívmányai mellett a hegység már nem annyira elválasztó, a folyó pedig nem annyira összekötő jelenség, mint régen. Mindinkább más köti a népeket össze és más választja el őket: első sorban a nemzetiség és a nyelv, azután a vallás, a közös kereskedelmi érdek, a közös hagyomány. A hegyek, a folyók inkább csak annyiban fontosak a mai népek történetében, a mennyiben régen népválasztók voltak és külön nyelvterületek képezésére adtak alkalmat. E nyelvterületek a nemzetiségek. Természeti akadályok ma már nem választják annyira szét azokat a népeket, melyek ugyanazt a nyelvet beszélik, mint régebben: a nemzetiségi eszme fontosabb, mint a vízválasztó: a hótakarta hegységet lent átfúrják, fönt pedig széles országutakkal, vasúti sínpárokkal és sürgönyfonalakkal behálazzák. Szóval: a földrajz a történetben már nem oly nagy úr, mint kétezer évvel ezelőtt. A jövőben sem lesz annyira döntő, mint Hoitsy véli. Azonban nemcsak a földrajzi tényezők túlbecsülése az, a mi kétkedővé teszi az embert Hoitsy okoskodásával szemben. A föladat, a melyre ő vállalkozott, alig megoldható: Európa jövőjét — és így hazánkat sem lehet egyes részleteiben meghatározni. Még pedig — úgy látszik előttem — különösen két oknál fogva nem lehet a jövőt hozzávetőleg sem előre látni: az egyik ok a politikai eszményeknek fejlődése, a másik az egyes államok népességének, szaporodásának változása miatt.

Egész röviden ki akarom magamat magyarázni.

Az európai emberiség politikai és társadalmi eszméi nagy

evolution mennek majd át; a socialdemocrata áramlat mind erősebb meg erősebb lesz; beláthatatlan, hová fog vezetni, mit fog elsodorni, mit fog épen hagyni. Beláthatatlan, mennyire át fogja alakítani nyilvános életünket és társadalmi berendezésünket, mennyire fogja megtámadni a nemzetiség cultusát, a melyen a mai európai állam-alakulások alapulnak. Hogy mikor? és mikép? az kétséges előttünk, de hogy nagy változások lesznek, az valószínű. Hogy létrejön-e az európai Egyesült-Államok békés szövetkezete azt senkisé sem tudja, de mindannyian tudjuk, hogy az eszmék mai napság óriás hatalommal bírnak és átalakítják a világot. Az örök béke lehet kétséges; de valószínű, hogy Európában a hódító háborúk gyorsan kimennek a szokásból.

Hoitsy gondolt ugyan a socialdemocratiára, midőn Magyarország jövőjét festi, csak hogy szerinte a socialdemocratiának nincs jövője. A socialismus eszménye ugyanis az egyéni vagyontörése. Ez pedig elérhetetlen, lehetetlen követelés, a socialismusnak tehát nem lesz döntő szava Európa jövőjére nézve.

De vajon kizárja-e Hoitsy ez ellenérve a socialismus befolyását a jövőben? A socialismus napról napra terjed és nagyon sokféle árnyalata van. A mit Hoitsy a vagyontörölhetetlen voltáról mond, az helyes; csak hogy vannak socialdemocraták, kik ugyanezt vallják és a vagyontörés eszméjének épentartásával akarják megváltoztatni a társadalmi rendet. Ilyen socialista például a francia socialisták egyik vezére: Millerand, ki tavaly előtt francia miniszter volt és talán nemsokára ismét az lesz. E kiváló socialista vezér most összegyűjtött beszédeinek előszavában ezt olvasom: «A socialismus nem azt akarja, hogy az új emberiségben az egyéni tulajdon eltöröltessék, (a mi érthetetlen cél volna), hanem ellenkezőleg: azt akarja, maradjon, de változzék meg a hozzáférhetősége». Hoitsy ezzel a socialismusnak csak egyik eszményét czáfolta meg, de nem tudja megczáfolni, hogy a socialista (azaz a mai társadalmi rend megváltoztatását célzó) eszmék a közel jövőben elsőrangú, hatalmas tényezőkként fognak szerepelni. Hatalmas és — hozzátoldhatjuk — ma még kiszámíthatatlan befolyású tényezőkként!

Úgy hiszem tehát, hogy Európa jövő átalakulása már a socialismus fejlődésénél fogva is kiszámíthatatlan. De kiszámíthatatlan még egy más, előbb említettem körülmény következtében is: az egyes európai államok népességének, szaporodásának változata miatt is. A népszámlálás eredményei mutatják, hogy

Európa egyes népei nagyon eltérően szaporodnak: vannak népfajok, melyek szinte rohamosan öregbednek, míg mások száma alig emelkedik. E körülmény roppant nagy befolyással lesz Európa jövő alakulására nézve. A francia nép száma évtizedek óta alig nagyobbodik, sőt egyes években hanyatlik. Németország népessége ellenben erősen szaporodik. Ha a két állam népesedésének ez ellentétes irányzata meg fog maradni a jövőben, — a mit természetesen nem lehet tudni, — akkor ennek óriási befolyása lesz Európa politikai jövőjére is. Egy század múlva teszem Franciaországnak lehet 35 vagy csakis 30 millió lakosa, Németországnak pedig 100 millió. Ez esetben a két állam hatalmi aránya lényegesen megváltozott: hisz Németországnak háromszor annyi lakosa van, mint Franciaországnak. És így van ez a többi európai állammal is: nem tudjuk előre, hogyan nő meg az egyiknek vagy a másiknak lakossága száz vagy kétszáz év alatt.

Európa jövője — a mint már ezekből is láthatni — kiszámíthatatlan. És ennek következtében kiszámíthatatlan hazánk jövő terjeszkedése is. Hoitsy, a *Csillagészlelés* című mű szerzője, jónevű csillagtudós, de nem válik be csillagjósna. Mi lesz a jövőnk, nem tudhatjuk; azonban azt, hogy mi a kötelességünk, igenis, tudhatjuk.

Úgy hiszem, elég munka vár reánk a közel jövőben, nem kell okvetlenül a távol jövőnek dolgoznunk. Nem kell, hogy éppen imperialisták legyünk: maradhatunk egyelőre jó hosszú időre regalisták. Nem fogjuk a medve bőrét, még az orosz medve bőrét sem elhamarkodva eladni. Mért hágjunk mi a Balkánra? Van nekünk a Kárpát alján elég nagy munkakörünk. Tegyük meg mindent, a mi önbizalmat önt a nemzetbe: de talán nem szükséges, hogy nagy területi hódításokkal biztassuk. Nem vágunk elébe egy fényes jövőnek; szilárdan föl fogunk használni minden kedvező alkalmat, melyet a sors majd ad, de nem fogunk semmi-féle csábító elméletek kedvéért kalandokba bocsátkozni: maradjunk conservatívek a külfölddel szemben, mert van mit conserválnunk; a mi nekünk szükséges, azt bizony nem fogjuk kockáztatni azért, a mi ingerlő.

Riedl Frigyes.

Új magyar könyvek.

Angyal Pál dr. A biztosíték mellett való szabadlábba helyezés. (Jogi értekezések. VII. füz.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 139 l.) 2 K 50 f.

Balogh Arthur dr. Magyar közjog. (Tudományos zsebkönyvtár 133. sz.) Pozsony, 1903. Stampfel K. (8-r. 60 l.) 60 f.

Beniczkyné Bajza Lenke. A helytartóné. Regény. 2. kiadás. Budapest, Singer és Wolfner. é. n. (1903.), (8-r. 160 l.) 1 K 60 f.

Cholnoky Jenő. A levegő fizikai földrajza. (A tudományos földrajz kézi könyvei. II. köt. Fizikai földrajz. I. rész.) Budapest, 1903. Magy. földr. intéz. (8-r. VIII, 335 l.) 8 K.

Csiki László. A bűnvádi perrendtartás és az azt életbeléptető törvény. (1896. XXXIII. és 1897. XXXIV. t.-cz.) Jogesetek és értekezések gyűjteményével. Az esküdtbiróságokról szóló törvény. (1897. XXXIII. t.-cz.) Maros-Vásárhely. 1902. Révész B. (8-r. XIII, 416 l.) 6 K.

Czambel Samu dr. A cseh-tót nemzetegység multja, jelene és jövője. Közművelődési és politikai tanulmány. Túróc-Szent-Márton. 1902. (Hornyánszky V. biz.) (8-r. 84 l.) 1 K.

Évkönyv. Kiadja az Izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczy József. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 332 l.) 5 K 20 f.

Frecskay János. Mesterségek szótára. A Magy. Tud. Akadémia megbízásából. 30. füzet. Takács-mesterség. Budapest, Hornyánszky V. (8-r. 38 l.) 20 f.

Friedmann Ernő. A korlátozott beszámíthatóságról. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. 20 l.) 40 f.

Gárdonyi Géza. Annuska. Vigjáték 3 felv. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. VIII, 182 l.) 2 K 40 f.

— Az a hatalmas harmadik. Regény. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 197 l.) 3 K.

Gerster Miklós és Jezsovics János dr. Az acetylen-ipar szabályozása. A vonatkozó összes ministeri rendeletek gyűjteménye magyarázatokkal és gyakorlati útmutatásokkal. Budapest, 1903. Budap. Hirl. vállalat (8-r. 136 l.) 2 K.

Halász Sándor dr. Törvényjavaslat a chequeről. Előadói tervezet és indokolása. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. 113 l.) 1 K.

Helységnévtára. A magyar korona országainak — 1902. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti a magy. kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1902. Grill. (4-r. 1855 l.) 15 K.

Harsányi Kálmán. Költemények. Budapest, ifj. Nagel O. 1903. (8-r. 114 l.) 2 K.

Hory Béla. Vidám perczek. Beszélyek és rajzok. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. 257 l.) 3 K.

Kvassay István. Az egyesített államadósságok konverziója. Budapest, 1903. Budap. Hirl. vállalat. (8-r. 24 l.) 50 f.

Némethy Géza. Vergilius élete és művei. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. VI, 472 l.) 5 K.

Olcso Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (16-r.)

1269—1270. szám. *Nusics Braniszláv.* Egy káplár emlékeiből. (Képek és rajzok a szerb-bolgár háborúból. Szerből fordította Skrbics Tivadar. (71 l.) 40 f.

1271—1272. szám. *Hull Caine.* Utolsó gyónás. Elbeszélés. Angolból fordította F. L. (80 l.) 40 f.

1273—1274. szám. *Földes Béla.* A szocialismus fejlődése napjainkig. (77 l.) 40 f.

Sági János. A Balaton irásban és képben. A magyar tengernek és vidékének leírása. Keszthely, 1903. Mérei I. (8-r. 352 l.) 5 K.

Schiller Bódog dr. A hármaskönyv jogforrása. (A Hármaskönyv jogtanának első fejezete.) (Jogi Értekezések VI. füzet.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 48 l.) 80 f.

Schmid Mihály. Távirati kalauz. A m. kir. postatávíró-segédtiszték és kiadók távirószakbeli kiképzésére. Tekintettel a gyakorlati szolgálatra. IV. kiadás. Budapest, é. n. Szilágyi B. (8-r. 467 l.) 6 K 50 f.

Szántó Menyhért. Köztárházak. A M. T. Akadémia a Dóradíjjal jutalmazott tanulmány. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 69 l.) 3 K.

Széchy Károly dr. Gróf Zrínyi Miklós 1620—1694. V. köt. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 240 l.) 6 K 40 f.

Szemere György. Magyar virtus. Elbeszélések. (Színes könyvek 17—18. kötet.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 271 l.) 3 K.

Vári Dezső. Egy asszony. Regény. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 268 l.) 3 K.

HAECKEL PHILOSOPHIÁJA.

Első közlemény.

I.

Haeckel pályája.

Haeckel Ernő jeni egyetemi tanár, a nagyhirű zoológus és morphologus, régi munkása az irodalomnak, régi harczosa a természettudományi alapokon nyugvó világfölfogásnak. Első nagyobb műve, a *Radioláriák monographiája*, 1862-ben jelent meg, ugyanakkor, midőn a jeni egyetemen az állattan rendkívüli tanárává kinevezték, — s azóta nagy számmal jöttek egymás után kisebb-nagyobb művei. Írói munkássága úgyszólván kezdettől fogva két irányban halad: egyfelől a szigorú szakmunkák, minők a főntemlitett munkán kívül a szivacsokról, a meduzákról, a siphonophorákról, a gastréákról, a rákokról, a korallokról szóló monographiái, *Az organismusok általános morphológiája*, *A protisták és növények*, *a gerincztelen és gerinczes állatok rendszeres phylogeniája* című nagyobb művei; — s másfelől természetbölcészeti és bölcészeti művei. Ez utóbbi irányú munkásságához az irányt és alapot Darwin föllépte adta meg: Haeckel mohón szívta magába *A fajok eredetének* tanait, az azonnal megragadta, föltüzeltte egész gondolkozását, s azon-túl szüntelenül ott lebegett előtte, folyton fülébe sugdosva: in hoc signo vinces! Mikor a német tudósok nagyobb része Darwin ellen fordúlt, — a szigorúak, az exact kutatók mint tiszta metaphysikust, a dualistikus metaphysikusok pedig mint veszedelmes empiristát visszautasították, — Haeckel áthatva a darwinismus igazságától, annak nyílt, bátor hir-

detőjévé, képviselőjévé szegődött, továbbfejlesztőjévé vált. S ettől fogva életének nincs egyéb törekvése, mint hogy a természet rendszerét a transformismus értelmében kifejtse, az evolutio-tant igazolja s kimutassa, hogy teremtő Isten és életerő nélkül hogyan állott elő az élőlények végtelen hosszú sorozata az egyszerű monérától föl a teremtés koronájáig, az emberig. Még szigorúan vett szakmunkáin is észrevehető ez az eszme, ez a törekvés; tudományos czéljok mellett mind egy-egy fokkal előbbre viszik Haeckelt az élőlények kifejlődésének s átalakulásának megítélésében. E tant igyekszik részint kifejteni, részint népszerűsíteni természetbölcészeti kisebb-nagyobb tanulmányaiban s előadásaiban.

Már a *Radiolariák monographiájában* kifejezi Darwin iránt való hódolatát, «a ki először próbálta meg tudományos alapon a természet összes jelenségeit egy nagyszerű, egységes szempontból megmagyarázni s a megfoghatatlan csoda helyére a megérthető természettörvényt tenni»; kijelenti, hogy ő is a fajok változandóságát s az összes organismusok genealogiai rokonságát vallja. Még bátrabban s határozottabban hirdette ez irányú fölfogását a német természettudósok 1863. évi stettini nagygyűlésén; kimondja, hogy Darwin egy egész világnézetet jelent; minden lény egynéhány kevés, talán csak egy alapformából származik — s e lények közt áll az ember is; a mi legrégebb őseink a majomszabású emlősök; minden élő lény egy közös törzsfához tartozik s a kezdet bizonyára egy egyszerű sejt volt, olyan, a melyet most is találunk az állat- és növényvilág kétes határán.*) E beszéd s Haeckel további művei két táborra osztották a tudósokat: egyfelől állottak a fejlődés és előhaladás hívei, másfelől a teremtés és a fajok változatlanságának védői. 1868-ban Haeckel egyszerre adja ki a monérákról és az ember származásáról szóló monographiáit; amabban az egyszerű, egysejtű lényeket tárgyalja, emebben az ember törzsfáját, származási vonalát állapítja meg. De természetbölcészeti alapműve s egyzersmind életének főműve a *Generális Morphologia* (1866). Életrajzírója, Bölsche Vilmos szerint**) «e mű egyike

*) *Ernst Haeckel. Ein Lebensbild* von W. Bölsche. Dresden und Leipzig. Verlag von C. Reiszner, (*Männer der Zeit*, VIII.) S. 126.

**) Idézett mű, 164—165 lap.

a legfontosabb műveknek az összes szellemi munka terén a XIX. század második felében; a természettudományi vizsgálat módszerében határkövet jelent, a mely után az egész századot jellemezhetjük s megítélhetjük; az általános biológiai systematika számára új korszak kezdődik vele, mint ötven évvel előbb Cuvier s megint ötven évvel előbb Linné föllépésével». Hertwig Richárd szerint kevés mű tett annyit a zoologia szellemi szintájának emelésére mint ez. Haeckel életében e mű a tetőpontot jelzi; ebben kifejti már életének egész programját. A Természetes Teremtéstörténet, mely Haeckel nevét az egész földkerekségen ismertté tette, csak kivonat e műből.

Haeckel e művében a növények és állatok általános alaktanát rajzolja meg; nem úgy, a mint akkor volt, hanem a milyennek az ő véleménye szerint lennie kellene; mintegy philosophiáját nyújtja e formáknak. Összehasonlítja e formákat s keresi a tünetmények változóságában az állandó, titkos törvényt; ugyanazon törvények, melyek a mennyet és földet építették, hatják át a Darwin-féle tenyészkiválási és alkalmazkodási tan révén a mohot és a pálmát, a teknősbékát és az embert is. Az élő világ — növény és állat — a szervetlen világ folyománya; az élet törvényei a chémiából és physikából ismert általános természeti törvényeknek csak némileg bonyolultabb jelentkezései. A természet egészben egységes. A mű számos, magasan járó eszméje közt egyike a legfontosabb, leghatásosabb eszméknek a biogenetikai alaptörvény, azon fölfedezés, mely szerint az egyes egyén fejlődéstörténete több-kevesebb változtatással ismétli az ősök fejlődési sorozatát; az előbbit nevezte ontogeniának (csira-történet), az utóbbit phylogeniának (a törzs, az ősök története); a mennyiben az előbbi az utóbbinak valódi ismétlése volt, azt palingenesisnek, ha pedig a történetet újabb alkalmazkodások módosították, megzavarták, ezt cenogenesisnek nevezte. Az ember az állatvilág koronája; ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint emez, gerinczes emlős állat, melynek legközelebbi törzsafaa az emberszabású majom. A természet rendszere a monismus; a monasz, az egy a minden dolgot átölelő Isten, ki benne van a természetben s kiben benne van a természet. Istent nem lehet emberi alakban képzelünk; Isten mindenütt, a szervetlen és szerves világ minden

tüneményében jelen van s mi mindnyájan benne élünk és mozgunk; Isten az általános oksági törvény, minden erő és minden anyag summája.

A *Generális Morphologiában* lefektetett eszméi alkotják további munkásságához a kiinduló pontot; most egyik, majd másik eszméje hajt kisebb-nagyobb virágot; hol szakmunkát ír, hol bölcsészeti nézeteit fejti tovább. Utóbbi irányban mindjárt 1868-ban a *Természetes Teremtéstörténet* következett, melyet a művelt, nagy közönség számára írt (1898-ban már 9-ik kiadásban s 12 fordításban jelent meg) s a melyről Darwin úgy nyilatkozott, hogyha azt korábban ismerte volna, sohasem írta volna meg *Az ember leszármazását*. E mű hatása rendkívüli volt; ez lett a Haeckel-féle természetbölcsészet általános elterjesztője. 1874-ben írta az *Anthropogeniát*, az ember fejlődéstörténetét, melyben az ontogeniát és phylogeniát mint egymást kiegészítő tudás-ágakat a legkisebb részletekig kidolgozza; a mű mintegy második része a *Természetes Teremtéstörténetnek*, első nagy bölcsészeti szempontok szerint írt népszerű embryologia.

Haeckel művei az ellentétes meggyőződésű tudósok részéről erős visszahatást keltettek, keményebbnél-keményebb megtámadásokban részesültek. A legjelentősebb volt mind a támadó egyéniségénél, mind a támadás nyomatékosságánál fogva Virchownak, a Haeckel egykori würzburgi mesterének, a nagyhírű berlini anatomusnak a természettudósok müncheni nagygyűlésén 1877-ben *A Tudomány szabadsága a modern államban* cím alatt tartott előadása, melyben Haeckelt a nyugodt állami fejlődés szempontjából, hanem általában a természetvizsgálat mezejéről kiutasítá. Haeckel *Szabad tudomány és szabad tan* (1878) című röpiratában épen oly élesen válaszolt a támadásra. Ezután gyorsan következtek egymásra kisebb-nagyobb népszerű értekezései: *Sejtlemek és léleksejtek* (1878), *Az érzékszervek eredete és kifejlődése* (1878), *Előadások a fejlődéstanból* (I. 1878, II. 1879), *A természetfölfogás Goethe, Lamarck és Darwin előtt* (1882), *Mai ismeretünk az ember eredetéről* (1898). Mindezek minden nagyobb viszhang nélkül hangzottak el. Annál nagyobb hatása volt a *Monismus* és a *Világtalányok* című műveinek; az előbbit a természettudósok altenburgi gyűlésén olvasta föl 1892 októ-

ber 9-én mint egy természettudós hitvallását. A mit itt csak röviden, futólag érintett, mindazt bővebben kifejtette *Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie* (1899) című művében. Mindkét mű rendkívüli sikerét mutatja azok nagy kelendősége; az előbbiből 1900-ban már a tizedik kiadás járta, az utóbbtól néhány hét alatt négy erős kiadás (10,000 példány) fogyott el, oly siker, minőt Büchner *Erő és anyag* című művének megjelenése óta egyetlen német philosophiai mű sem mutathatott föl. Ha a *Monismus*nál ezt még érteni tudjuk, mert ez 46 lapnyi kisebb füzet, a mely a Haeckel hitvallása iránt érdeklődők kíváncsiságát, minden nagyobb fáradság nélkül kielégíthette; az utóbbi mű sikere annál meglepőbb, mert ez egy vaskos, 463 nagy 8-rét terjedelmű kötet, s ennek nagy kelendősége már azt mutatja, hogy nagyon sokan vannak, kik Haeckellel rokongondolkozásúak, kik Haeckel philosophiáját a magokénak vallják, de egyúttal azt is, hogy Haeckel nagyon ügyesen tud a műveltebb, nem-szakemberek szája ize szerint írni. Hogy a nagy siker mellett a nagy támadás sem maradt ki s oly irodalmi vihar tört ki ellene, mely ritkította párját, az megint csak természetes; kisebb-nagyobb újságcikkeket nem is említve a természettudósok, philosophusok és theologusok részéről a röpiratoknak és tanulmányoknak megszámlálhatatlan serege jelent meg ellene s csak nagyon kevés mellette.

Az a férfiú, ki a zoologia terén hervadhatatlan babérokat szerzett, kinek neve elválaszthatatlanul egybe van forrva a Darwin nevével, kit egyáltalában nem lehet a Büchner-féle kontárokkal egy sorba állítani, hanem a kit ellenkezőleg elsőrangú tudományos tekintélynek kell elismernünk, — s az a mű, mely e férfiú hosszú életpályájának eredményeit, a modern természettudományi irány világnézetét foglalja magába s a német irodalomban páratlan sikert aratott: megérdemli, hogy mint az idők jelét, a magyar gondolkodás is számba vegye, megérdemli, hogy e helyen kissé bővebben foglalkozzunk vele.

II.

A «Monismus» és a «Világtalányok».

Mindkét műnek, a *Monismus*nak és a *Világtalányok*nak célja Haeckel természettudományi s közelebbről fejlődéstani alapon nyugvó bölcsészeti fölfogásának, világnézetének kifejtése, rendszeres előadása. A *Monismus* előszava szerint «ez őszinte monistikus hitvallás célja kettős: egyfelől azon észszerű világfölfogásnak óhajtók ezzel kifejezést adni, melyet az egységes természetmegismerés újabb előhaladásai logikai szükségességgel erőszakolnak reánk, s a mely csaknem minden elfogulatlan és gondolkodó természettudós lelkében ott lakik, habár csak kevesen merik vagy látják szükségesnek azt nyíltan bevallani; s másfelől ezáltal kapcsolatot szeretnék létesíteni a vallás és tudomány közt s így hozzájárulni azon ellentét kiegyenlítéséhez, a mely a legfőbb emberi szellemi tevékenység e két mezeje közt szükségtelenül fönnáll; kedélyünk ethikai szükségletét a monismus épen úgy kielégíti, mint értelmünk oksági kívánalmát (8. l.)». «E vizsgálódások, mondja a *Welträthsel* előszavában, nem annyira teljes megoldását, mint inkább csak kritikai megvilágítását akarják nyújtani a világtalányoknak s arra a kérdésre óhajtanak feleletet adni, mennyire jutottunk jelenleg azok megoldásában? Mily fokot értünk el az igazság megismerésében a XIX. század végén? s mily előhaladást tettünk annak folyama alatt e végtelen távoli cél felé? A felelet e nagy kérdésekre természetesen csak subjectiv lehet s csak részben lesz helyes; az egyetlen, a mit magam számára igénybe veszek, az, hogy monistikus philosophiám elejétől végig becsületes, azaz azon meggyőződésnek tökéletes kifejezése, a melyet a természetben való sok évi buzgó kutatás és jelenségeinek valódi oka felől való szakadatlan elmélkedés útján szereztem. E természetbölcsészeti gondolatmunka több mint egy félszázadra terjed, és föltehetem, hogy most, életem 66-ik évében, már elég érett s jövőben nem igen fog változni. E mű bővebb kifejtése, megokolása és kiegészítése azon meggyőzéseknek, a melyeket korábbi műveimben egy emberöltőn át vallottam; ezzel

tanulmányaimat a monistikus bölcészet terén lezárni szándékozom» (IV—V. l.).

Haeckel természettudományi és philosophiai alapelve, mint a két mű címe is mutatja, a monismus, az ösztérmetészet egységes fölfogása, mely szerint az egész megismerhető világ egy közös alaptörvény szerint áll fenn és fejlődik; e törvény uralkodik a szervetlen és szerves világon egyaránt, melyek közül az utóbbi aránylag csak későn fejlődött ki az előbbiből. Miként e kettő közt nincsen éles határ, épen úgy nincsen abszolút különbség a növényország és állatország közt, az állatvilág és embervilág közt. A monistikus világnézet másként mechanikus vagy pantheistikus világnézetnek is nevezhető; alapgondolata a kosmikus egység, az erő és anyag, szellem és materia, Isten és világ elválhatatlan kapcsolata. Egyetlen substantia van: «Isten és természet»; ennek attributumai a végtelenül kiterjedt anyag, és az érző vagy gondolkozó szellem vagy energia (W. 23).*) A világ nem egyéb, mint a substantia örökös fejlődése (W. 6.). A kosmologiai alaptörvény, mely a természeti és szellemi világban egyaránt uralkodik, az erély állandóságának és az anyag szétrombolhatatlanságának physikai törvénye, melyek közös névvel substantia-törvénynek nevezhetők (W. 245.); ennek kiegészítője a Darwintól uralomra emelt fejlődéstörvény, mely kimutatja az ember eredetét és helyzetét a természetben.

A substantiának (universum, kosmos) két főalkatrésze van, ú. m. massa és éther, egyik sem élettelen s csak külső erő útján mozgatható, hanem érzés és akarat lakik bennök. Nincsen üres tér; a végtelen térnek azon része, melyet a massa-atomok nem foglalnak el, étherrel van betöltve; a testmassák hatása egymásra vagy közvetlen érintkezés vagy az éther közvetítése útján történik (W. 254.). Az éther nem hypothetikus dolog, létezését minden pillanatban bebizonyíthatjuk villamos vagy optikai kísérletek által (M. 16, W. 260). A világűr végtelen nagy és határtalan s mindenütt substantiával van megtöltve; a világidő szintén végtelen és határtalan; a substantia mindig és mindenütt szakadatlan mozgásban és változásban van, de e mellett az anyag és erély mennyisége változatlan marad; a substantia egyetemes moz-

*) A *Welträthselt* W., a *Monismust* M. jeggyel fogom idézni.

gása a világűrben örökös körforgás időszakonként ismétlődő fejlődési állapotokkal (W. 281). Míg az universum egy részében a keringő világtestek lassan visszaképződésök s elenyésztek felé sietnek, a világűr más részében újjáképződés s tovafejlődés megy végbe (W. 16).

A föld fejlődéstörténete csak nagyon kis része a kosmos fejlődéstörténetének; két főszakaszát különböztethetjük meg: a szerves és a szervetlen geogoniát. Az organismusok első előállítását a modern biológia s ennek transformismusa elvben megoldotta (W. 290); a főérdem e téren Lamarckot és Darwint illeti, előbbi a leszármazástant, utóbbi a selectio-elméletet találta föl. Darwin az organikus világ Copernicusa (M. 39). Az ember nem foglal el különleges állást a természetben; előállása, fejlődése csak természetes úton gondolható a majomtól (a catarrhinák egy régebbi, kihalt ágából) való leszármazás útján; az anatómiai, embryologiai, palæontologiai tények mind ezt bizonyítják (W. 292). A szerves élet jelenségei épen úgy alá vannak vetve az egyetemes substantia-törvénynek, mint a szervetlen tünemények; a szerves élet ősnemzés (generatio spontanea) útján keletkezett; ennek első foka az autogonia, a legegyszerűbb plasmatestecskék előállása valamely szervetlen alkotó folyadékban, második foka a plasmogonia, a legkezdetlegesebb organismusok individualisálása azon plasmakapcsolatokból, monérák alakjában (W. 298). Az organikus világ egy összefüggő, folytatólagos sorozatot mutat, az ezredek és milliók előtt kihalt ősellatok és növények mind egyetlen törzsfa ágai (M. 18). Az élő testi világ czélszerű berendezését természetes, mechanikai okok idézték elő; a leszármazási és kiválási elmélet teljesen számat ad a fajok s köztük az ember előállításáról is, csupa mechanikai úton; az organikus előhaladás a létért való küzdelem szükséges eredménye. Ugyanezt látjuk a népek történetében is; a mint itt nincs erkölcsi világrend, épen úgy nem ismerhető föl a bölcs gondviselés az egyes ember sorsának intézésében: mindkettőt a mechanikai causalitás határozza meg (W. 314). A positiv vallások Istenfogalma — a személyes Isten — tarthatatlan, csupa anthropomorphismus. A monismus szerint Isten és a világ azonos lény, Isten fogalma összeesik a természet és substantia fogalmával; míg a theismus Istene extramundanus lény, a ki kívülről hat, a pan-

theismus Istene intramundanus lény, maga a természet, ezért a pantheismus a modern természettudomány világnézlete. A vallásos hit mindig csodahit, esztelen babona, a költői phantasiának és a kritikátlan hagyománynak productuma (M. 37, W. 350); az észszerű tudománynak el kell azt vetnie mint a babona szüleményét. A modern természettudomány az ész vallását állítja föl, melyben a most nyert monistikus világnézet segítségével a XIX. század igazi háromságát: az igazat, jót és szépet tiszteli. Az igaz tisztelete alatt Haeckel a természetmegismerést, a monistikus philosophia elfogadását érti, a jó tisztelete alatt az arany szabály elfogadását és követését (szeresd felebarátodat és önmagadat!), melyet a keresztyénség is régebbi vallásokból vett át, s a mely az egoismust egyenlő rangba állítja az altruismussal; a szép tisztelete alatt a természet szép életformáinak, képeinek, jeleneinek cultusát. A monistikus vallás nem ismeri a lélek halhatatlanságát, nem ismeri jövő életet; mi a föld halandó gyermekei vagyunk (W. 397).

Haeckel a lélek halhatatlanságát nemcsak vallási szempontból veti el, mint puszta mythost, képzelődést, nemcsak azért, mert az a babonának legfőbb mezeje, nemcsak azért, mert ahhoz nagyon önző érdek fűzi az embert (W. 219), hanem főképp pszichologiai szempontból. A lélek halhatatlanságáról szóló hit azon fölfogásban gyökerezik, hogy a lélek önálló, a testtől teljesen független, immateriális, láthatatlan substantia, mely csak ideiglenesen egyesül a testtel s aztán a halálkor elválik tőle. E dualistikus fölfogással szemben a monismus csak egyetlen substantiát ismer el s abban erély és materia elválaszthatatlanul össze van kapcsolva; az emberi lélek, épen úgy, mint a magasabbrendű állatok lelke, nem önálló, immateriális lény, hanem mint a többi élettevékenység, physikai és kémiai folyamatoktól függ, működéséhez a testi organumok elkerülhetetlenül szükségesek s az tulajdonképen egy csomó agy-funciónak collectiv fogalma. Fogalomképzés, elvonás, következtetés, gondolkodás, képzelmi, ismerő munkásság mind csak a nagy agykéreg ganglia-sejtjeinek functiói épen úgy, mint az egyszerűbb lelki tevékenységek (M. 19). Az agy mikroszkopikus vizsgálata mutatja, hogy a ganglia-sejtek a lélek igazi elemi organumai; az egyes lelki tevékenységek az agy egyes mezőjéhez vannak fűzve s

ezek normális működése nélkül lehetetlenek. Tudjuk, hogy a gyermek lelke egyes képességeit lassanként fejti ki; az összehasonlító anatomia és physiologia tanítja, hogy az ember agya s így ennek functiója, a lélek is fokozatosan fejlődött ki az emlősök s távolabb az alsóbbrendű gerincesek agyából (W. 236). Az ember lelke a magasabbrendű állatok lelkétől nem minőségileg, hanem csak mennyiségileg különbözik; az embernek nincs egyetlen szellemi tevékenysége se, tehát a tudat se, a mely kizárólag őt illetné; egész lelki élete a hozzá legközelebb álló állatok lelki életétől csak fokra s nem fajra nézve különbözik (W. 123), s e különbség korántsem oly nagy, mint rendesen hiszik s minden tekintetben kisebb, mint a műveltség legmagasabb fokán álló ember és a természeti állapotban levő ember lelke közt levő különbség (W. 144, 211, 233). Épen ilyen megegyezést látunk testszervezet tekintetében is: az ember és az emberszabású majmok testalkata nemcsak a legnagyobb mértékben hasonlít egymáshoz, hanem minden lényegesebb tekintetben azonos is (W. 43), vagyis se a lelki, se a testi szervezet tekintetében nincs ugrás az organikus világban; az egy összefüggő egységet mutat, melyben fokozatos haladást, fejlődést látunk az alacsonyabb, egyszerűbb szervezetű lénytől a magasabb, összetettebb szervezetű lényhez (W. 121); a szerves élet minden fokozaton ugyanazon elemi természeti erőkből fejlődik ki, az érzet és mozgás physiologiai functióiból (W. 127). A lélek fejlődési fokozatai a törzs-történetben a következők: 1. sejtlélek; 2. sejtegyesület-lélek; 3. szövet-lélek (*a.* növénylélek, *b.* idegtelen metazoák lelke), 4. ideg-lélek. Lelki alaptünemény az öntudatlan képzet, a tudatos képzet ellenben másodrangú tünemény (W. 136).

Du Bois-Reymond, a berlini akadémia rhetora, 1880-ban hét világtalányt vett föl, a melyeket megoldhatatlanoknak nyilvánított; ezek: 1. az anyag és erő lényege; 2. a mozgás eredete; 3. az élet első előállása; 4. a természet — látszólag tervszerűen — czélszerű berendezése; 5. az egyszerű érzékelés és a tudat eredete; 6. az észszerű gondolkodás és az azzal szorosan egybekapcsolt nyelv eredete; 7. az akaratszabadság kérdése. E talányok közül ő az 1. 2. és 5-iket transcendensnek és megoldhatatlannak, a 3. 4. és 6-ikat nehéznek és megoldhatónak nyilvánította, az utolsóval szemben, mely gyakorlatilag a legfontosabb, nem mondott határozott véle-

ményt. Haeckel nézete szerint a három transcendens talányt a substantiáról alkotott fölfogása, a három nehéz de megoldható talányt a modern fejlődéstan végleg megoldja, az utolsó talány, az akaratszabadság pedig egyáltalában nem tárgya a kritikai tudományos magyarázatnak, miután az mint tiszta dogma csak csalódáson alapul s a valóságban egyáltalában nem létezik.

III.

Általános megjegyzések.

Haeckel kétségkívül Du Bois-Reymond *Die sieben Welt-räthsel* (1880) című előadásától kölcsönözte műve címét. Mint eleven, harezias temperamentumú ember már egyebütt is síkra szállt a Du Bois fölfogása ellen, — e művét, mint irodalmi végrendeletét pedig egyenesen e világtalányok megczáfolására, illetőleg annak kimutatására szenteli, hogy e talányokat a XIX. század óriási előhaladású tudományosságának mind sikerült megfejtenie, s így a tudomány előtt tulajdonképen már semmi talány nincs, semmi problema nem vár megfejtésre. Vajon mit mondjunk e nyilatkozatra? Lehet-e azt még oly tekintélyes természettudósnak is, mint Haeckel, elhinnünk? Nem az emberi elme szörnyű elbizakodását s egyúttal a mélyebb bölcsészeti belátás hiányát kell-e ebben látnunk? Elbizakodottságát, midőn a legelemibb életjelenségek okát sem ismerjük, midőn minden lépésnél, melyet a természet megismerésének terén előre teszünk, ezer újabb akadály bukkan elénk, úgy hogy szinte kétségbe kellene előtűk esnünk, ha az emberre oly legyőzhetetlen varázsszal nem hatna az igazság fürkészése, kutatása, a mely Lessing szép szavai szerint szinte többet ér, mint maga a kész igazság; s a mélyebb bölcsészeti belátás hiányát, midőn már nem lát megfejtésre váró problémát! Hisz' a ki nem lát többé problémát, az nem is tudja igazán, mi az ismeret, annak nincs is hivatása a bölcsészethez s a bölcsészeti problémák megoldásához! A mint Paulsen mondja,*) «a ki nem tud problémá-

*) Fr. Paulsen, *Philosophia militans*. Berlin, Verlag von Reuther u. Reichard, 1901. S. 127.

kat látni, az nem való bölcselőnek, mert a csodálkozás, az érthetetlen fölötti töprengés a bölcselkedés előfeltétele». Mit ér ezzel szemben, hogy később, műve befejező szakaszában bevallja, «hogy ma talán épen oly idegenül és megérthetetlenül állunk a természet benső lényegével szemben, mint a hogy Anaximander és Empedokles 2400 évvel ezelőtt állott», s «a substantia tulajdonképeni lényege egyre csodálatosabb és talányszerűbb, minél jobban behatolunk tulajdonítmányainak megismerésébe (437 l.)», a mivel kihúzza a gyékényt összes eddigi fejtegetései alól, mert hisz' a substantia fogalma képezi az 1., 2., 5-ik talány megoldását s a substantia-törvény az egész mű sarkkövét? Mit ér ezzel szemben, hogy az Előszó szerint «e vizsgálódások nem tarthatnak igényt arra, hogy a világtalányok teljes megoldását nyújtsák (IV. l.)» s «csak subjectivék és részben helyesek lehetnek (V. l.)» Nem az olvasó megnyerésére irányzott fogásnak kell-e tisztán e szerénységi nyilatkozatokat tekintenünk, midőn az egész művön a semmi kételytől meg nem zavart bizonyosság hangja vonul végig?

Haeckel, ki magát műve czímlapján «Dr. philos., Dr. med., Dr. jur., Dr. scient.», nevezi, mint egyik volt tanítványa és párthíve*) megjegyzi, azért, hogy jelezze vele, «miként ő nem csupán egyoldalú zoologus, mint a milyenek őt theologiai és philosophiai ellenfelei föltüntetni szeretik, hogy aztán rájok nézve kellemetlen következtetéseit eleve jogosulatlanoknak nyilvánítsák, hanem oly általános, széleskörű tudással rendelkezik, hogy őt sokkal jobban megilleti, mint akárhány más gondolkozót, hogy a legfőbb kérdésekről is véleményt mondjon», — művében az emberi ismeret és tudományos vizsgálódás majd minden mezejére kiterjeszkedik, úgymint a kosmológiára, geológiára, anthropológiára, physiológiára, psychológiára, chemiára, dogmatikára, vallás- és egyháztörténetre, ethikára, nevelésre és politikára, s mindezt azért, hogy a monistikus philosophiai rendszer uralmát az emberi ismeret és tudomány minden terén föltüntesse, a dualistikus gondolkodást minden tudománykörből kiüldözze, annak káros, veszedelmes voltát bebizonyítsa.

*) H. Schmidt, *Der Kampf um die Welträthsel*. Bonn, Verlag von E. Strauss, 1900. S. 10.

Nem első kísérlet az egységes világfölfogás, az a törekvés, hogy összes ismereteinket lehetőleg egy közös elvre vezessük vissza. A philosophia folyamán többször találkozunk ily kísérletekkel, hol spiritualistikus, hol materialistikus alapon. Minél jobban elaprózzák az egyes szaktudományok az ismereteket, annál olthatatlanabbul ég az ember lelkében a vágy, hogy végtelen nagyszámú észrevételeit, tapasztalatait egységes egészszé, egy rendszerre fűzze össze, az ismeret egyes köveit harmonikus épületté rakja össze. E törekvés egészen jogosult, de azon föltétellel, hogy a ki belefog, valóban széles ismeretű, egyetemes látkörű, philosophiai gondolkodású elme legyen, ki meglássa a részleteket összetartó nagy elveket, az elemeket kormányzó örök nagy törvényeket, s a tünemények fontosságát mérlegelni tudja. Jaj neki, ha a tények és jelenségek csak egyik csoportja számára van szeme, érzéke, s a másik, talán épen oly nagy, épen oly jelentős, csoport jellemző vonásait nem képes fölismerni, a két csoport közt levő különbséget méltányolni, hanem a legheterogénebb dolgokat összeveti! Akkor rendszere nem fogja előmozdítani a tudományt, melynek czélja az igaz megismerés vagyis a tüneményeknek forrásaikra, okaikra való visszavitele; akkor a jelenségek utóbbi csoportját vagy nem fejti meg, vagy tévesen fogja megfejteni!

Haeckel, a természettudományok nagy magasztalója, a ki a XIX. századot a természettudományok századának nevezi, holott épen oly, ha nem nagyobb joggal nevezhetnők azt a sajtó, vagy az egyetemes népoktatás, vagy a történelmi érzék és gondolkodás századának, — physikai alapra építi föl a maga bölcsészeti rendszerét, physikai, illetőleg mechanikai elvekből és törvényekből óhajtja a világegyetem minden tényét kimagyarázni. Erre a célra szolgál a substantia-törvény és a fejlődés-törvény. Joggal kérdezhetjük, vajon az anyagi és szellemi, a természeti és erkölcsi világ minden ténye, minden jelensége physikai tényeken és törvényeken épül-e föl s physikai jellegű folyamatoktól függ-e? Nincs-e közöttük számos olyan, melynek semmi köze nincs a mozgáshoz s abból soha ki nem magyarázható? Ha az emberi lélek szükségletét fejezi is ki az egységes alapelvre, egységes magyarázatra való törekvés, vajon szabad-e, csak azért, hogy e szükségletnek eleget tegyünk, a tények igen nagy csoport-

ján erőszakot elkövetnünk s oly osztályba soroznunk őket, a melybe nem tartoznak, a melynek természetök ellenmond? S ellenkezőleg, szabad-e, csupán az egység kedvéért, a tényekbe olyasmit belemagyaroznunk, a mi nincs bennök? Nem üres légvárápítás lesz-e ez, hasonló a metaphysikusok kigúnyolt agyrémeihez? S szabad-e mindazokat, kik velünk ellenkező tudományos, bölcsészeti vagy vallásos meggyőződésben vannak, meggyanúsítanunk? Szabad-e őket azzal vádolnunk, hogy gyávaság, érdek vagy aggkor okozta elmeöngülés indítja őket a dualistikus vagy metaphysikai álláspont elfoglalására? Szabad-e a vallást, ha valaki kivetette is lelkéből annak tanait, hazugságnak, babonának, vagy legenyhébben szólva is csodahitnek nevezni s annak papjait képmutatónak nyilatkoztatni?

Haeckel rendszerét és művét — sajnos — e kifogások és vádak alól nem lehet fölmentenünk. Nem lehet az alól, hogy a szellemi világot, a lelki tüneményeket nem tudja eléggé értékelni, hanem azokat egyszerűen a physikai és physiologiai jelenségek közé sorolja s így ferde világításba helyezi; nem lehet az alól, hogy neki nem a tények igazi megértése s megfejtése, azaz valódi okaikra való visszavitele a főczélja, hanem a török-szakad egységesítés; nem lehet az alól, hogy még e mellett sem sikerült neki rendszerét következetesen keresztülvinnie, azaz alapelvét valóban egységessé tennie, mert a materia és energia, a mozgás és szellem azonosságát, bármennyire erőlködik is, nem sikerült bebizonyítania; nem lehet az alól, hogy az egység keresztülvitele érdekében megengedhetetlen hypothesisekhez folyamodik, s a tényekből, a tudományos vizsgálat adataiból számtalanszor többet húz ki, mint a mennyire e tények és adatok őt följosogítják; nem lehet az alól, hogy sejtelve sincs arról, meddig terjednek az emberi ismeret határai; nem lehet az alól, hogy a vallás, a történelmi élet iránt semmi érzéke nincs, s az előbbit egyszerűen félredobja, az utóbbit önkényesen magyarázza; nem lehet az alól, hogy gondolkozása épen oly dogmatikus és metaphysikus, mint a tőle kárhóztatott theologusoké és metaphysikusoké s mások iránt épen oly türelmetlen, mint akár a középkori papok!

Hogy ily eljárás mellett lehet-e még egységes világmagyarázatról, a világtalányok megfejtéséről szó, vagy a

mennyiben arról mégis szó van, megnyugodhatunk-e e megfejtésben, — az több mint kérdéses!

Haeckel, műve I. fejezetében tiltakozik az ellen, hogy az ő monismusát materialismusként nevezzék. «Miután a fogalomzavarok fölötté károsan hatnak és számos tévedést szülnék, a félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a mi tiszta monismusunk nem azonos az elméleti materializmussal, mely a szellemet tagadja és a világot holt atomok summájába oldja föl (23 l.)» Sajnálattal nem adhatunk Haeckelnek igazat, sem abban, hogy a materialismus tagadja a szellemet, mert a materialismus a lelket csak mint önállóan létező dolgot tagadja, s így Haeckel is tagadja azt, ellenben az egyes lelki folyamatokat (érzet, képzet, érzelem, akarat stb.) elismeri, de azokat nem a szellem, hanem a materiális atomok tevékenységének vagy funkciójának nyilvánítja; sem abban, hogy a materialismus holt atomokkal operál, mert a mozgó és egymásra ható, tehát erővel fölruházott atomokat nem egészen illeti meg ez a név; sem abban, hogy ő nála materiális színezetű gondolatokkal, fölfogásokkal ne találkoznánk; különösen psychologiája nem egyéb, mint az agysejtek mechanikája. De jó, engedjünk egy kicsit s hígyük el neki, hogy tana nem materialismus, vagy legalább nem akar az lenni, — ám akkor a legridegebb, legegyszerűbb naturalismus száraz intellectualizmussal kapcsolatban. Míg az újabb philosophia, Kant és Helmholtz nyomán, a lelkiben látja minden ismeretünk alapját, forrását, s azt tartja, hogy a természetet csak annak közvetítésével ismerjük meg, hogy a testi nem egyéb ránk nézve, mint jelenség, lelki kép s csak annyiban létezik, a mennyiben észrevételünk tárgya, tehát a bölcsészeti megismerésnek nem a tárgyi világból kell a tudathoz, hanem megfordítva a tudattól a tárgyi világhoz előhatolnia, — addig Haeckelre nézve a természet az egyedül létező s egyfelől mindent mechanikai causalitas alakjában fog föl, physikai folyamatokra vezet vissza s másfelől az így értelmezett lélekben csak az értelmet látja és ismeri, a kedélyi mozgalmakról, szükségletekről ellenben kicsinylőleg beszél, azoknak a világ megismerésében, a világkép megalkotásában semmi szerepet nem tulajdonít (W. 20). Az előbbit az évtizedeken át folytatott mikroszkópiai vizsgálatok s a természettudományok diadalmas előhaladása, az utóbbit a bölcsészettel és a

szellemi tudományokkal való behatóbb ismeretség hiánya idézte elő nála. A maga egyoldalúságában mindkét irány ferde, mindkét irány csak fél igazságot fejez ki. Az ember se nem pusztán természeti productum, se nem pusztán gondolkozó gép, sokkal több úgy egyiknél, mint másiknál. Sajnos, Haeckel csak ennyit lát benne, monismusa csak ilyenek tünteti föl az embert!

Mind e két vonás nagyon megfelel korunk irányának; a művelt nagy közönség ma erősen vágyódik természettudományi ismeretek után, a természettudományoktól várja a világ nagy problémáinak, a lét nagy titkának földerítését. Nagyon természetes, hogy ily körülmények közt a vallásnak a régi elavult formában jelentkező tanai nem bírják lelkét megragadni; a külalak miatt aztán a tartalmat is elveti, az egész vallást egyszerűen lerázza magáról s pusztá értelmi lényynyé válik. Hogyne ragadná hát meg két kézbe!, ha egy oly nagy hírű természettudós, mint Haeckel, jön és hirdeti neki az új evangéliumot, a természet és világegyetem titkainak megfejtését! Ime, ez a Haeckel óriási sikerének titka, a mihez persze hozzájárul könnyed, világos, végtelenül meggyőző, szinte kézzelfogható előadása; hogy a könnyedség az alaposság rovására esik, hogy magyarázatok helyett olykor csak szókkal tart jól, ki fog annak utána járni! Semmi nyoma Haeckelnél annak a nehéz fegyverzetnek, melylyel a német bölcsészet a téren megjelen s az avatatlanokat elriasztja: csak ki kell nyujtanunk kezünket s mindent megértünk. Ezért nyelték oly mohón, ezerszámra a művelt közönség széles rétegei, no meg a félműveltek, a vallás és állami rend fölforogatására törekvő socialisták is, Haeckel művét! De a nagy siker nem mindig a nagy érdem hirdetője, s a nagy füst nem jelent mindig nagy tüzet!

IV.

Haeckel mint természetbölcsész.

Haeckelnek a modern természettudomány s közelebbről a modern biologia, zoologia körül nagy érdemei vannak. Bármily állást foglaljon is el máskülönben valaki természet-

bölcsészete iránt, azt nem tagadhatja, hogy a modern természettudomány Haeckelnek nagyon sokat köszönhet. Ha összehasonlítjuk a zoológiának, biológiának Haeckel föllépte előtti állapotát azok mai állapotával: óriási haladást constatálhatunk, s be kell vallanunk, hogy e haladás egyik fő-tényezője Haeckel volt! Mint fiatal embernek volt bátorsága az akkor minden tekintélytől elvetett Darwinért sorompóba szállani; volt bátorsága a Darwintól fölvetett nagy földadatot magára vállalni: az életalakok történetét a földön megszerkeszteni, azok törzsfáját összeállítani.*) Jelentékeny része volt, Darwinnal együtt, az evolutiónak, a modern gondolkodás ez egyre általánosabban elismert vezéreszméjének meggyökereztetésében; de legnagyobb érdeme kétségkívül a zoologia és biologia terén végzett szakszerű kutatásaiban áll.**)

Ezek után természetesen fogjuk találni, hogy philosophiai rendszerének legszilárdabb alkotó részei természet-tudományi tételei, művének legbecsesebb részletei természet-tudományi s közelebről fejlődéstani fejtegetései. E tételei közt számtalan eminens fontosságú van, a melyekben Haeckellel egyet kell értenünk. Így Istent nem lehet a világon kívül állónak fölfognunk, a teremtés mint a semmiből egyszerre készen létrehozás — tarthatatlan, a testi világtól különálló anyagtalan lelket nem tudjuk elképzelni, vagyis a lélek kifejlődése anyagi substantiához van kötve, az okság láncolata egyetemes, megszakíthatatlan (a lelki világra nézve is), a teremtés helyett fokozatos, természetes fejlődést kell fölvennünk előbb a szerves világban s innen át a szerves világba föl az emberig, az összes kihalt és élő állatfajok a szerves fejlődés összefüggő láncolatát mutatják, az ember nem foglal el külön állást a természetben, hanem a legutolsó, a legmagasabb kifejlődésű tag a gerincesek sorozatában, és sok rokonságot mutat az emberszabású majmokkal, lelki képességei fokozatosan fejlődtek ki és sok részben azonosak a hozzá közelebb eső állatokéval, az ember sokkal később jelent meg a földön, semhogy végcélja lehetne a világnak, hanem csak egy fejlődési tag abban; a szerves és szervesetlen,

*) Fr. Paulsen, id. mű, 125. lap.

***) Richard Hönigswald, *Ernst Haeckel, der monistische Philosoph. Eine kritische Antwort auf seine Welträthsel.* Leipzig, 1900. S. 67.

a testi és lelki világot az ember egységesen igyekszik fölfogni, általában a problémákat, az erőket lehetőleg egyszerűsíteni, egymásra visszavezetni óhajtja.

Ha e téren Haeckel otthonosan érzi is magát, ha a nehézkes problémákat könnyed s biztos kézzel tárgyalja is, mindamellett nem állíthatjuk, hogy olykor-olykor el nem ragadja a heve s oly állításokat nem kockáztat, a melyek nem egyebek merész, önkényes föltevéseknél, bebizonyítatlan s talán bebizonyíthatatlan állításoknál. Maga mondja, hogy «a physikában és matematikában kevésbé vagyok jártas», s mégis hozzáteszi: «úgy hiszem, hogy ez a piknotikus substantia-fogalom minden biologus előtt, a ki a természet egységéről meg van győződve, némely tekintetben elfogadhatóbbnak tűnik föl, mint a physikában jelenleg uralkodó kinetikus substantia-fogalom (W. 253.).» Ő tehát a physika tényeit a biológia szempontjából, vagyis egy bizonyos, előre elfoglalt álláspontról ítéli meg, a biológiai fölfogásból következtet a physikára, — a mi módszertanilag meg nem engedhető eljárás!

Mint hogy a physikában kevésbé jártas, itt számos oly állítást kockáztat meg, csupán a rendszer, az egységrevitel kedvéért, a melyeket a tények nem igazolnak. Így az a föltevése, hogy az őszubstantia megsűrűsödés által bomlott föl két főalkotó részére: massára (materia) és étherre és hogy az összes kémiai elemek eredetileg egy őszanyagból (prothyl) válhattak ki, be nem bizonyítható, mert az elemek a legnagyobb hőfok mellett sem mutatnak bomlást vagy átváltozást, tehát a materia vagy substantia egysége ez idő szerint még megoldatlan kérdés. De Baumann szerint az erély fönmaradásának törvénye sincs még az élőlényekre nézve bebizonyítva,*) vagyis Haeckel alaptétele, természetphilosophiájának sarkpontja: a substantia törvény egy nagy petitio principii. De ugyanilyen bebizonyíthatatlan föltevés: az anyag vagy kosmos téri és idői végtelensége (elég visszaemlékeznünk Kantnak transcendentális dialektikájára). Hypothetikus az éther fogalma is, miután senki se tud kellő fogal-

*) Jul. Baumann: *Haeckels Welträthsel nach ihren schwachen und ihren starken Seiten*. Leipzig, 1900. S. 23. — Ostwald szerint az erély fönmaradásának törvénye teljesen hypothetikus.

mat alkotni róla; Pointcaré szerint ez egy kényelmes hypothesis, s bizonyára el fog jönni a nap, a melyen, mint fölösleges, félretétetik; ¹⁾ Thomson szerint az éther sűrűsége bár nagyon kicsiny, de nem nulla, úgy hogy Haeckel nem helyesen nevezi az ethert imponderabilis materiának. ²⁾ Épen oly hypothesis az atom-tan is, s e mechanikus elmélet képtelen a hő, sugárzás, villamosság, mágnesség és chemismus tüneményeit megmagyarázni, az élet eredetéről és lényegéről s a szellemi jelenségekről meg épen nem mond semmit, úgy hogy Ostwald az egész atom-tant egyszerűen tévedésnek nyilvánítja. ³⁾

De nemcsak a physika, hanem az ő legsajátabb tudománya: a biológia körében is előfordul, hogy nem mindenütt biztos tényekre épít. Itt mindenekelőtt az élet s annak keletkezése a vitás pont. Haeckel szerint a monismus minden jelenséget kivétel nélkül az atomok mechanikájára törekszik visszavezetni (M. 15.) s az élet jelenségeit mechanikailag igyekszik kimagyarázni (W. 55.); a szervetlen világ chemiai processusait a protisták psychikai folyamatai kapcsolják össze a magasabbrendű állatok lelki életével (W. 57.), — az élet keletkezését, mint láttuk, ösnemzés útján magyarázza. Az előbbi pontra vonatkozólag a tudósok közt meglehetősen eltérők a vélemények, úgy hogy a Haeckel nézetét csak egyik legelterjedettebbnek, de világeért sem uralkodónak, vagy általánosan elfogadottnak kell tartanunk. Így Baumann szerint az élő organismus nemcsak chemiai anyagok és physikai erők complexuma, hanem sajátos szerű structurája is van, s a sejt maga egy elemi organismus; hogy az organikus lények valami sajátos szerű jellemet mutatnak, elismert dolog. ⁴⁾ Reinke szerint az a dogma, hogy a természetben csak physikai és chemiai történés fordul elő, bebizonyítatlan előítélet; az a remény, hogy az életjelenségek összes talányai megoldhatók

¹⁾ J. Baumann, id. mű, 17. l.

²⁾ Dr. H. Schoeler: *Probleme. Kritische Studien über den Monismus*. Leipzig, 1900. S. 14.

³⁾ W. Ostwald: *Die Überwindung des wissenschaftlichen Materialismus*. 1895. S. 21. — Az atom-tant E. Mach, a kiváló physikus is mesterséges segéd-képzetnek nevezi. (*Die ökonomische Natur der physikalischen Forschung*, 1882.)

⁴⁾ J. Baumann, id. mű, 29 l.

lesznek, ha azokat néhány évtizeden át «mechanikai szempontokból» tanulmányozzák, egy félszázad alatt nem teljesült, sőt ellenkezőleg, minél mélyebbre hatolt a kutatás, a kémiai és physikai eszközök annál inkább megtagadták a szolgálatot, hogy velök a jelenségek kútfejéig előhatolhasunk. Minden életjelenségnek van kémiai-physikai alapja, de annyi jelenleg előttem teljesen kétségtelennek látszik, hogy a materiális erők e játékával az élet lényege nincs kimerítve, sőt mai physikai és kémiai ismereteink alapján bátran kimondhatjuk, hogy azon jelenségek nagyrésze, a melyeket az élő lények tárnak elénk, tisztán energetikus úton sohasem lesz kimagyarázható. Úgy az egyes sejt, mint a legmagasabb szervezetű növények és állatok élete egy bonyolult mechanismuson alapszik, a melyet egy összetett géppel lehet összehasonlítani; de e bonyolult mozgások már az egyszerű sejtnél egészen határozott, rendezett módon úgy egymásba vágnak, mint egy óra kerekai és rugói. A szervezet egyes életfunktioi energetikus folyamatokon alapúlnak, de a mozgások ez egybevágó rendszerét kizárólag physikai és kémiai erők nem képesek létrehozni, ide irányzó erők szükségesek, a melyek magok nem energiák, s a melyeket az utóbbiakkal szemben én dominánsoknak neveztem».*) Schoeler szerint a kémiai processus magában nem alkalmas az élet magyarázására, ellenkezőleg, minden kémiai processusnál észreveszszük azt a törekvést, hogy az erők folytonos kiegyenlítését hozza létre a mozgás örök, változatlan kicserélésére és rythmusára, míg az életfolyamatoknál egyenesen arról van szó, hogy ezt az egyensúlyt folytonosan megzavarják és végre megsemmisítsék. Az élet folyamatánál találkozunk physikai, kémiai törvényekkel, de e törvények nem = az élet, s ez nem a fejrnyetest anyagváltozásában áll; az élet elve az inger fölfogásában és a reactio-képességben áll.***) G. Wolff szerint még nem sikerült az életnek kielégítő meghatározását adni; szerinte a czélszerű alkalmazkodás az, a mi az organismust organismussá teszi, a mi az élő lény tulajdonképeni lénye-

*) J. Reinke: *Die Stellung der Naturwissenschaften zur Religion. (Die religionsfeindlichen Strömungen der Gegenwart.)* Berlin, 1899. S. 5—12.

***) Schoeler, id mű, 29. l.

géül tűnik föl.¹⁾ E. König szerint a physiologia ma még tájékozatlanabbúl áll az élet problémájával szemben, mint 40—50 évvel ezelőtt.²⁾ Hertz, az elektrikus hullámok híres föltalálója, a kiről Haeckel is a legnagyobb magasztalás hangján nyilatkozik (W. 260.), az ő kinétikus mechanikájával kizárólag az élettelen természetre szorítkozik.³⁾

Az élet előállítását ősnemzésre alapítja: a szén más elemekkel igen bonyolult kapcsolatokba lép és légenyirtalmú kapcsolataiból plasma képződött, azon csodálatos élő substantia, a melyet a szerves élet egyedüli tulajdonosául ismerünk; a monérák csak ily primitív protoplasmából állanak s amaz anorganikus nitrokarbonátokból ősnemzés útján állottak elő (W. 427.). «Az ősnemzést tagadni annyi, mint csodát hirdetni», mondja Haeckel Naegeligelivel (W. 299.). Bizonyos, hogy ma az ősnemzés tana egyre nagyobb tért hódít magának, Du Bois-Reymond, a Haeckel nagy ellenfele, a dualista philosophus, szintén itt kötött ki; «Istenhez csak az méltó, ha őt úgy gondoljuk, hogy kigondolhatatlan idők előtt egy teremtési actus által az egész anyagot úgy alkotta, hogy a beléje illesztett megszeghetetlen törvények szerint ott, a hol a föltételek az élő lények előállítására és további fönmaradására kéznél valának, például itt a földön, a legegyszerűbb élőlények keletkeztek, a melyekből minden további segítség nélkül, a mai organikus természet, az ősbacillustól kezdve a

¹⁾ G. Wolff: *Beiträge zur Kritik der Darwin'schen Lehre*. Leipzig, 1898. S. 62.

²⁾ E. König: *Die heutige Naturwissenschaft und die Teleologie*. (Beilage zur *Allgemeinen Zeitung*. 1900. Nro 29. S. 1.)

³⁾ «A valóságban sem azt nem állíthatjuk, úgymond, hogy az élőlények belső folyamatai ugyanazon törvényeknek hódolnak, mint az élettelen testek mozgásai, sem azt, hogy más törvényeket követnek. De a látszat és a közönséges fölfogás az elvi különbség mellett szól. És ugyanaz az érzelem, a mely minket arra ösztönöz, hogy az élettelen világ mechanikájából a szándéknak, a kék és kín érzetének minden célzatát mint idegenszerűt kirekeszszük, ugyanaz az érzelem kétségeket kelt bennünk az iránt, vajon megrabolhatjuk-e az élő világról való képünket e gazdagabb és tarkább képzetektől! A mi alaptörvényünk, a mely talán elegendő arra, hogy a holt materia mozgásait kiábrázolja, legalább futólagos becslésre túlegyszerűnek és korlátoltnak tűnik föl arra nézve, hogy még a legalacsonyabb életfolyamat változatosságát is visszatükrözhesse.» H. Hertz: *Prinzipien der Mechanik*. Leipzig 1894. (Bevezetés.)

pálmaerdőig, az ősmikrokokkostól kezdve a költő alkotó láng-lelkéig, a Newton agyvelejéig — előállott.»*) Habár ebben az alakjában e tan sokkal szelidebb és elfogadhatóbb, mint a Haeckel fogalmazásában, sokan még sem tartják azt oly természetesnek és magától értetődőnek; különösen nem értik azt, hogy az ősnemzés csak az élet kezdetén fordult elő s azóta soha többé (Haeckel szerint az ősnemzés fogalma az élő plasma első előállítására szorítkozik, W. 298.), úgy hogy e szerint ez csak pusztá fölvétel, melyet semmi tapasztalat nem támogat, postulatum, a melyet azért állítanak föl, hogy az egész természetphilosophiai nézletmódot lehetővé tegye. Reinke az ősnemzést vakmerő hitnek nevezi, mert élő plasmát eddigelé egy kémikus sem tudott a modern technika összes eszközeivel létrehozni; hát a vak véletlen többre képes, mint az ész vezérelte emberi ügyesség? Az élő plasma oly rendkívül nehézkes és sajátságos kémiai összetételt mutat föl, hogy Reinke az esetleges ősnemzést képtelenségnek nyilvánítja. «Ha millió éven át évenként egy millió ember születnék, mindenik 10,000 évet élne s életének minden percében 30 koczkával 20 dobást tenne, valószínű, hogy az összes dobások közt 30 szemes dobás egyetlen egyszer sem jönne elő. Az azonban, hogy élő plasma ősnemzés útján álljon elő, még valószínűtlenebb. Vegyetek elő egy zsák nyomdabetűt és öntsétek ki, szórjátok szét ezeket, a mint akarjátok és sohasem lesz belőlök költemény; épen úgy nem lesz az anyag, pusztá esetleges vegyítés által, soha élő sejté.»**) Schoeler szerint mindazon elméletek, a melyek az őssejtek előállításának physikai-kémiai megmagyarázása céljából fölállítottak, a leghomályosabb és legönkényesebb hypothesisek világába vezetnek; az egyetlen hypothesis, a mely figyelmet érdemel, a Haeckel szénanyag-elmélete, de ez, nem is említve azt, hogy a fejrnyetestek constitutiója ismeretlen és hogy a sejt önfejlődésének és az organikus formaképződés csodálatos folyamatainak végső okai előttünk rejtve vannak, két egyszerű, de megczáfolhatatlan tény révén megdől. Először ele-

*) E. du Bois-Reymond: *Über Neo-Vitalismus. (Deutsche Rundschau. 1894. Decz. füzet, 400 l.)*

**) G. Reinke: *Die Welt als That. Umrisse einer Weltansicht auf naturwiss. Grundlage.* Berlin, 1899. S. 304. ff.

gendő szénanyag-képződmény, sőt fejrnyetést van, a melyekben semmi életjelenségről nincs szó s másodszer a kémiai erők játékanak, a melyekben állítólag az élet áll, az élő testek elhalása után meginduló bomlási folyamatban is ugyanazon szerep jut, — hol rejlik hát a különbség, a mely első esetben a kémiai folyamatot az élet okává, a másodikban a halál jelvényévé teszi? De meg a protoplasma számos kémiai kapcsolat tarka keveréke, a melyeknek a fejrnyenemű anyagok csak egy részét teszik, úgy hogy a protoplasmának akár egy másik anyagját is lehetett volna életanyaggá kinevezni. A fejrnye és protoplasma fogalmai épen úgy nem azonosak, mint a hogy egy élő monéra nem amorph protoplasmahalmaz. Ha a monismus elvei helyesek volnának, az atomokból synthetikus úton az életet létre kellene tudnunk hozni, de a legjobb bizonyíték arra nézve, mily távol áll a tudomány az élet valódi megismerésétől, az, hogy képtelen csiraképes buzaszemet létrehozni s még kevésbbé egy érző sejtet!*) E. König szerint az empiriai tudomány előhaladásai által az ősnemzés lehetősége inkább fölfoghatatlanabbá, mint fölfoghatóbbá lett; «omnis cellula e cellula» azt jelenti, hogy élő csak élőből származhatik és az életet egyetlen szakadatlanul előhaladó mozgásnak tünteti föl, melynek eredete homálybe vész.***)

Hát Haeckel legsajátabb tudományágával, a leszármazás- és fejlődéstannal hogyan áll a dolog? Elismerte-e azt már ellenmondás nélkül a tudomány? kirekesztett-e már a fajok keletkezésére, az élő lények szervezetére nézve minden teleológiát, hogy mindennek létrejöttét s kifejlődését tisztán mechanikai úton, az elváltozás, alkalmazkodás, létért való harc, természeti kiválás, átöröklés mechanikai tényezőivel magyarázzon? Itt sem ellenmondás nélküli a Haeckel uralma! Általában elmondhatjuk Stumpffal, hogy a jelenkor zoológusai és botanikusai meglehetősen skeptikusan gondolkoznak a darvinismus eredeti alakjáról; a természetes kiválasztás szerepét is szerepet játszik, de nem döntő szerepet, nem már azért sem, mivel egy szerv többnyire csak akkor válik munkaképessé és hasznossá, mikor bizonyos kifejlődésre jutott.

*) Schoeler, id. mű, 25. 31—32. l.

**) E. König, id. mű, 5. l.

a melyek az állítólag folytonos fejlődés fokait szertehúzzák, s a melyeket csak hypothetikus constructiók hidalnak át. Pedig a transformismus bizonyítékait ezek a fontos átmeneti formák és középtagok nyujtanák, úgy hogy be kell vallanunk, mely szerint az a kísérlet, hogy az előhaladó fejlődés szakadatlan kapcsolatát megtaláljuk s fölmutassuk, nem sikerült.

Legrosszabbul áll a dolog e tekintetben az ember leszármazásával: itt a fossilis maradványok sokkal gyérebbek, semhogy meggyőző bizonyítékul szolgálhatnának. Az embernek a majomtól való direct leszármazására nincs bizonyíték, s Haeckel maga kénytelen bevallani: «A mi törzstörténetünk magától érthetőleg csak hypothesis-épület, épen úgy, mint testvére a történeti geologia, és pedig itt heuristikus hypothesisekről van szó, a melyek az út irányát jelölik meg, a melyen a kutatás a czél felé valószínűleg leginkább előhaladhat.» Tehát csak hypothesis-épület s nem tudományos tények! Itt ismét fölhozhatjuk azt, a mit az ősnemzésnél fölhoztunk: ha a majom egyszer emberré fejlődhetett, mindannyiszor, újra meg újra azzá kellene fejlődnie! Az is különös, hogy a hiányzó középtagok nyomtalanul kivesztek, kihaltak, s a természet nem pótolta őket többé! Vajon föltehetjük-e, hogy azon föltételek, a melyek egyszer az egyik fajból a másikba való átmenetelt, a fejlődést lehetségessé tették, soha többé nem ismétlődnek? hiszen ugyanazon föltételek most is főnforognak! S micsoda ellenmondás: egyfelől azt állítani, hogy a világban minden történés szükséges következménye az örök kérlelhetetlen törvényeknek s másfelől, a czélok megvalósítását a természetben tagadva azt állítani, hogy mindent a puszta vakeset idéz elő.*)

Mások még erősebben nyilatkoznak e kérdésben s a czélszerűségi elvnek még nagyobb tért engednek. Reinke szerint a czélszerűséget, a czélrátörekvést, egyszóval a finalitást senki sem fogja az élő természetből kitorölni. A selectio-elmélet nagyszerű kísérlet ugyan arra nézve, hogy a finalitáshoz mechanikus magyarázatát adja, ámde bizonyítása oly tökéletlen, oly kevéssé meggyőző, hogy helyességét jogosan lehet kétségbe vonnunk. A finalitást el kell fogad-

*) Schoeler, id. mű, 53—68. l.

nunk a biológiában.¹⁾ Fleischmann szerint a leszármazástan tudományos értéke felől téves nézetek uralkodnak; ez az elmélet inkább csak egy kápráztató, eredményeket és fölvilágosítást ígérgető regény, semmint positiv alapokon fölépített tan. A Darwin-Haeckel-féle hypothesis az állatfajok törzsrakonságáról és előállításáról túlesik az exact elemzés mezején; a természettudós exacte csak azon organismusokról beszélhet, a melyeket megfigyelt: az állatfajok eredete épen úgy nem magyarázható meg, mint a hogy a physikus nem magyarázhatja meg a mechanikai törvények keletkezését és a kémikus az elemek képződését.²⁾ Wolff szerint mindjobban útát tör annak fölismerése, hogy a darwinismus erős csalódás volt; mindjobban fölismerik, hogy a czélszerűség mechanikai úton való kimagyarázására eddig tett kísérletek hajótörést szenvedtek, s az organikus czélszerűség mechanikai megmagyarázhatósága csupán az egyedül üdvözítő mechanikai világfölfogás dogmája, épen azért, miként más dogma, nem bír létjogosultsággal. Szerinte a Darwin elméletében sok hézag van, az nem ad számot a correlativ változásokról; több dolgot, a mit magyarázni akar, már föltételez, több fölvétele bebizonyíthatatlan; az organisatio-előnyök mellett a helyzeti előnyök épen oly szerepet játszanak a létért való küzdelemben, mint a háborúban. Czélszerű alkalmazkodás nélkül nem gondolhatunk organismust, ellenben a darwinismus azt kívánja, hogy gondoljunk olyan organismust, a melyből épen az hiányzik, a mi az organismusok lényegét teszi. A teleologiai szempont nemcsak nem természetlen s nem akadályozza az előhaladást, mint a hogy szemére vetik, hanem a mellett, hogy az egyetlen, a mely számol a tényekkel, heuristikus értéke is van.³⁾ «Nem értjük — mondja Gerstung, egy kitünő méhészt — hogy valaki, a ki a czélszerűségi viszonyokat a méhen tanulmányozta s aztán megpróbálta azokat a Darwin-féle hypothesis szerint magyarázni, hogyan nem jutott el annak világos belátására,

¹⁾ J. Reinke: *Mechanik und Biologie*. (*Deutsche Rundschau*, 1901. Decz. füzet. 443—44 l.).

²⁾ A. Fleischmann: *Die Deszendenztheorie. Gemeinverständliche Vorlesungen über den Auf- und Niedergang einer naturwiss. Hypothese*. Leipzig, 1901. S. III—IV.

³⁾ G. Wolff, id. mű, 22., 34., 37., 62. l.

hogy ez lehetetlenség s itt a darwinismus minket teljesen cserben hagy.» Claus szerint az organikus képződés és fejlődés belső okainak problémája, azon, már az első lényeknek tulajdonítandó képesség, hogy czélszerűleg — azaz az életet megtartó és előmozdító módon — reagáljanak környezetökre, most is mint korábban, megoldatlannak tűnik föl. Kupffer anatomus szerint a teleologiai szempontot kell előterbe állítani mindenütt, a hol a causalis szempont megtagadja a szolgálatot s ez utóbbi történik a fundamentumnál. Az organismusok különös kémiai-morphologiai tektonikája oly talányként áll előttünk, a melyben egyedül az egyesnek az egészhez való célvonatkozása érthető. Hertwig szerint a le származástán s még inkább a kiválasztási elmélet sok tekintetben a hypothesis nagyon bizonytalan talaján mozog. Az organikus világ előállása természetes okokból rendkívül bonyolult és nehéz problema. Huxleyvel együtt ő is abban a nézetben van, hogyha a darwinismust elsöpörné is az idő, a fejlődéstán továbbra is fönmarad.*) Cossmann szerint a teleologiai jelenségeket physikai törvényekből levezetni lehetetlenség.

Driesch szerint az egyes formaképző-processusok ugyan causalisan, határozott ingerek által váltatnak ki, de e kiváltási folyamatokat nem bírjuk teljesen physikai-kémiai reactiókra visszavezetni; az átalakítandó forma és az átalakító (kiváltó) tényező ismerete mit sem használ az eredmény előre megállapítására nézve. A fejlődés irányára és menetére mindig a fejlődőnek meglévő structurája a döntő, a melyet a causalis magyarázatnak adottként kell előre föltennie s a mely csak teleologiallag érthető meg.**). E. König szerint a darwini elvek értékét és hatóképességét erősen túlbecsülték; a phylogenetikai fejlődési folyamatnak a szervesetlen természetben működő erőkből, a darwinismus útján való levezetéséről szó sem lehet, miután a variabilitásnak és átöröklésnek tőle alkalmazott magyarázati elvei már bonyolult életjelenségek, s a természetes kiválasztás csak a czélszerűtlen eltűnését,

*) A német természettudósok és orvosok közgyűlésén 1900-ban Aachenben *A biologia fejlődése* cím alatt tartott fölolvasásában.

***) Driesch: *Die Biologie als selbstständige Grundwissenschaft*, Leipzig, 1893. S. 20., 42.

nem pedig a czélszerű előállítását magyarázza.*) Dr. Pauls szerint a Darwin-féle elmélet a fajok átalakulásában a hasznossági elvnek, a teleologiai világnézetnek megvalósulását látja; már pedig nem szabad magát a hasznosságot, a czélszerűséget a változások határozó okává tennünk. Mielőtt kiválasztásra kerülne a dolog, már változások léptek föl az élő lényeknél; azért ő azokhoz csatlakozik, a kik a mechanikai szükségesség törvényét emelik a fajok eredetének elvévé.**)

Még csak Wundtnak, korunk egyik legkitünőbb gondolkozójának nyilatkozatát idézem. Az ő véleménye annál többet nyom a latban, mert ő a természettudományokban épen annyira jártas, mint a szellemi tudományokban, eredetileg épen physiologusnak indult s csak utóbb tért át a physiologiáról a lélektanra, innen pedig a philosophiára, úgy hogy a czéhbeli philosophusok évtizedeken át nem akarták igazi philosophusnak elismerni. A széles ismeretkör, a fegyelmezett erős gondolkozás, a kísérletezésben való nagy jártasság — a melyek e kérdés eldöntéséhez megkívántatnak — ő benne mind kiváló mértékben megvannak s így szava meltán esik döntő súlylyal a mérlegbe. Szerinte a czélnak objectiv jelentősége csak ott van, a hol a czélfogalom, tudniillik az eredmény képzete, maga lesz ez eredmény okává, — de ez kizárólag csak élőlények akaratselekvényeinél fordul elő. Ezért teljesen önkényes és ismeretelméletileg megengedhetetlen dolog, hogy a czélok causalis működését vegyük föl ott is, a hol akaratselekvényeknek semmi nyoma. Ennélfogva ő visszautasítja a biológiai vitalismust és a teleologiai magyarázat egyedüli formájául az animistikus magyarázatot fogadja el, a mely az organikus czélszerűség okát abban keresi, hogy minden organismus vagy tartósan, vagy fejlődésének bizonyos ideje alatt czélképzet szerint működő lény volt. Az organikus czélszerűség szülője az állati ösztön. Az ösztön és akarat befolyása az állati organisatióra abban áll, hogy ugyanazon akaratselekvény többszörös ismétlődésénél a vezető idegpályákban és azok kapcsolataiban lassanként tartós változások állnak be, minek következtében az eredetileg akarathatások tisztán mechanikus hatásokká változnak, me-

*) König, id. mű, 2. l.

***) Dr. Pauls: *Über den Darwinismus.* (*Die Natur*, 1901. Nro 16.)

lyek az illető külső ingerek indítására önmaguktól előállnak (az akaratcselekvények mechanisálása). Ennek alapján nagyon közeli az a következtetés, hogy az egész organismus egy csomó akaratcselekvény szüleménye, a melyeknek hatásai, nemzedékek folyamán, fölhalmozódtak és megszilárdultak.)*

Wundt tehát az organikus formák eredetére nézve egyenes ellentétbe helyezkedik Darwin mechanikus kiválasztási elméletével és azokkal tart, a kik a kifejlődést belső okokra vezetik vissza. A valóságban a Darwin elmélete sem kizárólag a természetes kiválasztás elvén alapul, miután a *struggle for life* is ható tényező gyanánt szerepel.

Mindezekből láthatjuk, hogy a Haeckel philosophiájának legszilárdabb eleme, a monismus kiindulási pontja: a természetphilosophiai alaptanok, vagy legalább azok tekintélyes része, korántsem megingathatatlan tekintélyű, minden kételyen fölülálló építmény, hanem részint igazolhatatlan, részint vita alatt álló, vagy épen csak hypothesis értékével bíró tételek szövedéke. Csoda-e, ha ily ingatag alapra nem lehetett szilárd épületet emelni, nem kivált akkor, midőn az épület falai is jórészben csupa értéktelen anyagból állanak!

RÁCZ LAJOS.

*) W. Wundt: *System der Philosophie*. II. Aufl. Leipzig, 1897. S. 326.

TACITUS ÉLETE ÉS MŰVEL.*)

Okunk van panaszt emelni a sors mostohasága ellen, a miért Róma legnagyobb történetírójának nemcsak műveit hézagosan s töredékes maradványokban szállította át az utóvilágra, hanem személyi viszonyairól is csupán oly gyér és határozatlan adatokat hagyott ránk, melyekből külső életének képét csak hiányos vázlatban rajzolhatni meg. Se származását, se születése helyét és idejét, se elhalálozása évét nem lehet biztos tények alapján megállapítani. Cajus Cornelius Tacitus teljes nevének első tagja, a Cajus pronomen sem bizonyos, mert egyik régi kézirat e helyett Publiust mond. Nem nélkülözi azonban a valószínűt az a föltevés, hogy annak a Cornelius Tacitus lovagnak a fia volt, a kiről idősebb Plinius (*Hist. Nat.* VII. 16., 17.), mint a belga Galliában bivatalkodó császári tisztartóról emlékezik meg. Egybevág ezzel az az adat is, mely Tacitus szülőhelyéül azon tartománynak a Nera folyó mellett fekvő Interamna városát nevezi meg, mivel ott, Vopiscus történetíró szerint, családi birtoka volt a Kr. u. 275-ben uralkodó Tacitus császárnak, a ki híres történetírónkat a maga ősei közé számítá s nagy tisztelettel viseltetik emléke iránt. Részint a saját munkáiban, részint barátjának, az ifjabb Pliniusnak irataiban található adalékokból lehet következtetni, hogy Tacitus Kr. u. a hatodik évtizednek az 56-iknál nem későbbi, inkább korábbi valamelyik esztendejében jött világra. Életpályája tehát Nero, Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva, Trajanus uralkodására, s talán még Hadrianus korának is az elejére terjed ki. Kr. u. 117-ben még élt; de hogy melyik

*) Ez a tanulmány vezeti be Tacitus összes műveinek magyar kiadását, mely dr. Csiky Kálmán fordításában most van sajtó alatt.

évben és hol halt meg: adatok hiányában meg nem határozható.

Hivatali pályafutását Vespasianus alatt kezdte meg, s maga mondja (Ann. XI. 11.), hogy Kr. u. 88-ban Domitianus alatt már praetori tisztséget viselt, s tagja volt a Sybillakönyvek megvizsgálására kiküldött tizenötös bizottságnak. Tehát előbb kellett quaestornak lennie s korábban vagy aedilisnek vagy pedig néptribunnak. Hivatalai neméről s idejéről azonban nincs semmi további adatunk a consulságára vonatkozóan kívül, melyet ezután fogunk említeni. Nem tudjuk azt sem: teljesített-e katonai szolgálatot és hol? Általában véve, csataképei, melyek gyakran fordulnak elő munkáiban, a közvetlenség és gyakorlati tapasztaltság színeivel vannak megrajzolva, valamint a Germania népeiről s állapotairól szóló munkája is gyanítani engedi, hogy fiatal éveiben katonáskodott, s talán éppen a germaniai legiók kötelékében. Föltűnő körülmény ezzel a föltevessel szemben az, hogy történelmi művei megmaradt részeinek során sehol sem tesz említést hadi szolgálatáról, noha az is igaz, hogy saját életviszonyainak csak futólagos érintésével is fölötte fukar módon szokott elbánni.

Maga írja azonban (Apr. 9.), hogy fiatal ember korában jegyezte el Agricolának, a Kr. u. 77-iki consulnak leányát, s a következő évben feleségül is vette. De már arról nincs tudomásunk, hogy e házasságból születtek-e gyermekek. Midőn ipának eletrajzában (46. fejj.) azt írja: «id filiae quoque uxorique praeeperim: sic patris sic mariti memoriam venerari» etc. világos, hogy itt nem a saját, hanem az elhunytak leányáról, tehát a maga feleségéről, meg ipának özvegygé lett nejéről van szó. Sőt föl kell tenni azt is, hogy ha magának vannak gyermekei, azok előtt is tisztelendő példaképül állítja föl nagyatyjok emlékét. Ugyancsak Agricola halálával kapcsolatban, mely Kr. u. 93-ban történt, említi (45. fejj.), hogy neki magának s feleségének a fővárostól való távollétök miatt négy évvel korábban kellett elveszteniök atyjokat, mint a hogy a halál elragadta tőlük. Tehát Tacitusnak legalább a 90—93. évek alatt valamely távoli tartományban kellett tartózkodnia; hogy miféle hivatalban s körülmények között? mind nem tudható. Mikor Verginius Rufus consul Kr. u. 97-ben hivataloskodása alatt meghalt, az év hátralevő részére

Tacitus lett helyébe consullá (c. *suffectus*), és ezzel följutott a római hivatalhierarchia legmagasabb polczára. Consultársa maga Nerva császár vala. Verginius Rufus fölött, mint ifjabb Plinius emlékezetben hagyta, «Tacitus consul tartá a búcsúbeszédet s az elhunyt férfiúnak dicsőségére föltette a koronát az a szerencse, hogy oly híres szónok méltányolta érdemeit.»

A Domitianus uralkodása alatti átélt idők múlta után mintegy megkönnyebbült kebellem lélezkzik föl: *nunc demum redit animus!* (Agr. 3.). Nervával visszatért a sokáig nélkülözött biztonság érzetei; a köztudat ösztönt kapott a tudományos működés gyakorlására s megbecsülésére s ugyanakkor Tacitus is bátorságot s bizodalmat érez magában, hogy már az elnyomás éveit alatti is táplált szándékát kora történelmének tanulmányozásával és megírásával valóra váltsa. Két kisebb munkával lép először a nyilvánosság elé, egy-egy erkölcsrajzzal a római világ meg egy idegen nemzet állapotairól; amaz *Agricola élete*, emez a *Germania*. Ezek mellé csatlakozik (ha ugyan töle van) a szónoklatról szóló párbeszédés értekezése. Csak ezek után írta meg két nagy történelmi művét, a *Historiákat* és az *Annales*t, megfordított korrendben, mert ez az utóbbi tartalmazza a Julius-családból származó első császárok történetét, míg a *Historiák* könyvei az azután következő császárok eseményeivel foglalkoznak.

1. Első művének tekintendő a 97-ik év táján megjelent *Vita Julii Agricolae* című élet- és jellemrajz, e nemben az ókori irodalomnak elsőrendű remeke. Ipának, egy Domitianus alatt is kiválni s érvényesülni tudó okos férfiúnak példaképe, a kit függetlenségének s emberi méltóságának megőrzése mellett is, igénytelen föllépése s eszélyes magatartása különböztet meg azoktól, a kik daczos lelkök fitogtatásával — a közérdek minden haszna nélkül — kihívták magok ellen a császári zsarnok bosszúját. Agricolának azonban mint hadvezérnek pályája van első sorban megörökítve, abban a színes környezetben, melyet az író Britania népeiről, földéről, éghajlatáról fest, s melylyel első nyújt biztos értesítést annak a szigetnek állapotairól. Mikor Agricola hadi tetteinek s bölcs kormányzatának e színhelyéről Rómába visszahivaték, nem vállalt többé politikai megbízatást, a mire pedig szerzett érdemei és bő tapasztalata alapján hivatva lett volna.

Belátta, hogy a vérszomjas és minden kitünőségre feltékeny császár alatt nincs további tere s alkalma hasznos tevékenység kifejtésére. Teljes nyugalomban s polgártársainak tiszteletétől körveezve élt a fővárosban, nem sokára bekövetkezett haláláig. Az írónak szónoki ereje már e munkában magas lendületet mutat, s különösen az életírás elején és végén fönséges hangulatban árad el. Csataképei, a szemközt álló hadak vezéreinek lelkesítő beszédei már teljes fényében állítják elénk a mesteri előadót.

2. A megírás időrendje szerint következik *Germania* (elfogadott teljes czíme: *De origine situ moribus ac populis Germaniae*), mely munkáját az idősb Plinius adatai alapján irotnak tartják, noha annak a lehetősége sincs kizárva, hogy ő maga katonai vagy polgári tisztviselő minőségében járhatott germán földeken és így észleletei, részben legalább, autopsián nyugosznak. E kicsiny, de tartalmas könyvben az ó-kor egyik ősi nemzetének állapotait rajzolja, a rómaiaknál ritkaság-számba menő elfogulatlansággal s a romlatlan természet iránt érzett vonzalommal. A germán világot s annak erkölcsi tisztaságát tükörként tartja a romlott rómaiság szemé elé, sejtetvén ezzel az északról fenyegető veszély nagyságát is. Nem csoda, ha e kisterjedelmű iratnak oly roppant becset tulajdonít s oly beható tanulmányt szentel a német tudomány; habár épen ennek egyik képviselője az egészet értéktelennek s csak a XV. századból eredő tökéletlen csinálmánynak itéli.*) Midőn azonban Tacitus azzal az irányzattal s abban a fájó hangulatban festi meg az északi félelmes nemzet képét, hogy honfiai elé tárja azt a megdöbbsentő ellentétet, mely amannak erkölcsi ép állapotai és a római világ mély sülyedése közt jelentkezik: önkéntelen föltámad az a gyanú minden olvasója előtt, a ki nem a németek érthető elfogultságának szemüvegén vizsgálja az ősgermánok életviszonyainak itt adott leírását, hogy vajon nem ragadta-e Tacitust az ő tendenciája a színezés és szépités túlzásaiba? s általában, hogy volt-e neki alkalma — még ha járt is Germániában — azzal a beható és mindent összefoglaló észlelettel ismerni meg a germán viszonyokat, erkölcsöket, intéz-

*) Chr. Keferstein: *Über die keltischen Alterthümer Tacitus Germania*. Halle, 1851.

ményeket, melyek alapján lehet csak egy még félig vad állapotban élő népről megbízható képet alkotni? A mit *Annales*-ében és *Historiáiban* a germánokról olvasunk egyesek áruló tényeiről, a törzsek gyakori véres viszályairól: mind alapos aggodalmat kelt bennünk annak az eszménységnek igaz volta iránt, melylyel a *Germania* írója az ósnémetséget példaképpül állítja föl. Különbösen is, mint történetíró és philosoph jól tudta Tacitus, hogy az az erkölcsiség, mely csupa külső körülményeken, szokáson, a vétkezésre való alkalom hiányán alapszik, hogy az az egyszerűség, mely a kultura életszükségeleteinek nem ismerésében gyökerezik, csak addig tart, míg a viszonyok ebben az ingernélküli állapotban maradnak. Magasabb célja volt tehát az írónak, mint csak egy természeti állapotot idylli színbe öltöztetni; a kép visszáját, a túlfinomult római társadalom elfajultságát, a hűségnek, barátságának, szabadságszeretetnek, a családi élet tisztaságának, a lélek és test épségének hiányát akarta tulajdonképen tudatára hozni honfitársainak. Tacitus e munkáját azonban — mert *styljának* egyéni sajátosságai, a nyelv tömör erőteljessége, színes változatossága föltétlenül az ő szerzősége mellett tanuskodnak — mindenesetre az ó-kor egyik legértékesebb ethnographiai adalékának kell tekintenünk. Némelyek azt a nézetet is fejezik ki, hogy a *Germania* azon tanulmányokból állott elő, melyeket a szerző a *Historiák* anyagának összegyűjtése céljából tett, és hogy egészben véve egy részletét képezi a *Historiák* elveszett könyveinek.

3. A *Dialogus de oratoribus* cím alatt ismeretes harmadik kisebb munkát a tudósok többsége szintén Tacitus tollából eredetnek tartja. Támogatja e nézetet először is az a körülmény, hogy Tacitus, mint történelmi műveiből kitetszik, szónoki tehetséggel volt a természettől megáldva, és hogy fiatal korában, mint az ifjabb Pliniusnak egyik levelében (*Ep. II. 11.*) föl van jegyezve, ügyvédi szerepben a törvényszékek előtt nagy sikerrel gyakorolta a szónoklást. Nincs tehát kizárva a lehetőség, hogy ugyancsak fiatal éveiben irodalmi téren is kifejthette a szónoklás elméletét. Igaz, hogy munkáiban (*Agr. 3., Hist. I. 1., Ann. III. 24.*) csak a történetírásról emlékezik, mint olyanról, melyet élethivatásának választott; de a *Dialogusnak* azok a helyei, melyekben a vitázó felek egyike a csendes tanulmánynak szentelt életet

magasztalja, szemben az ügyvédi szónokok nyugtalan és lármas foglalkozásával; vagy midőn a régi szónokok nagyságát s helyzetét ellentétbe állítja az újabbkori ügyvivők jelentéktelen alakjaival és korlátolt viszonyaival; midőn a mostani szónoknemzedék elcsenevészedéséről, a szabadelvűség hanyatlásáról, az erkölcsi és nyelvi barbárság növekedéséről, a politikai állapotoknak az ékesszólásra gyakorolt káros befolyásáról beszél: bizonyára a saját meggyőződését fejezi ki, meg azt az okot, mely őt magát az ügyvédi hivatás fölcserélésével a történetírói pályára terelte. A kik ily alapokon a *Dialogust* Tacitustól eredettnek tartják, azt is érvül hozzák föl véleményök mellett, hogy a Róma belső és külső állapotai felől tisztán történelmi műveiben kifejezett nézetei már e kis munkában is kidomborúlva jelentkeznek, főképen az a meggyőződése, melynél fogva az erkölcsi kórságban látja az állam és a nyilvános élet romlásának elsörendű kútfejét.

Mindezeknek az érveknek ellenére, melyeket döntő szempontúl elfogadni nem is lehet, méltán uralkodik kétség a *Dialogus* szerzősége dolgában. De annak a hypothesisnek sincs valószíne, mely az ifjabb Plinius tulajdonába utasítja ezt a munkát. A Tacitus szerzősége ellen azonban leg-erősebb bizonyítékul szolgál a *Dialogus* styla. Mert habár egyes phrasisok és fordulatok nem csekély száma itt és Tacitus történelmi műveiben egyaránt föltalálható: hiányzik mégis e munkában az a sajátos elmeél, meg az a kiszabott finom mondatszerkezet, mely írónk történelmi műveit oly prägnánsan jellemzi; míg ellenben itt az előadás annyira áradozó, kifejezésekben duskáló, hogy sokkal jobban hasonlít Cicerónak, mint Tacitusnak írásmódjához. Ily széles alapra fektetett s egymásba ömlő, összefonódó mondatok, azzal a szabadon fejlődő bőbeszédűséggel, Tacitus más munkáiban nem fordulnak elő. Sőt a fordítónak is éreznie kell, hogy ennek és a többi munkának határában más meg más talajt szánt. Még ha, mint némelyek akarják, a *Dialogust* tekintenők is legelső, tehát legfiatalabb korában írott munkájának: akkor is csak Domitianus uralkodása után írhatta, nem sokkal *Agricola* és *Germania* előtt. Ez utóbbi két művében pedig már oly élesen domborodik ki Tacitus írói egyénisége, hogy a közte és a *Dialogus* szerzője közt fönnálló különbséget megmagyarázni s kibékíteni nem lehet. Azzal a teljesen eröl-

tetett föltevással pedig, melynél fogva Tacitus a *Dialogust* még Titus uralkodása alatt mintegy 25 éves korában írhatta volna, mikor még irányával Cicero mintáját követte, s azután a Domitianus tizenöt évig tartó gyászos uralkodásának hallgatag évei alatt elég ideje volt az ő későbbi rövid és velős kifejezési módját egészen a kesernyés izig kifejtienie; meg hogy most már a szónoki hivatással szakítván, tervszerűleg törekedett irányát a történelmi előadáshoz idomítani: mindezzel győzelmesen állítható szembe az a tény, hogy a *Dialogus* egész tartalma egy érett férfiúnak, nem egy kezdő írónak tanulmányára mutat. A pro és contra fölhozott bizonyítékok mellett is, melyek közül mi az utóbbiak felé hajlunk, a tudósok többsége Tacitus művének fogadta el a *Dialogust*, s mint ilyet adjuk a nagy történetíró munkáinak végső sorában. Szellem, tartalom és irány tekintetében oly alkotás ez is, mely nem válik az ő kitünőségének szegyenére.

4. Rendszeres két történelmi munkája közül előbb írta meg a *Historiák* 14 könyvét, melyben a Nero halálától Domitianus uralkodása végeig folyó korszak történelmi anyagát öleli föl. Sajnos, hogy csak az első négy könyv, meg az ötödiknek mintegy fele része maradt az utóvilágra. Ez a darab a Galba, Otho és Vitellius ellencsászárok közt vívott véres polgárháborúk eseményeit beszéli el nagy elevenséggel, majd a végleg győztes maradt Vespasianus uralkodásának elejét. Tehát csak a Kr. utáni 69. és 70. évekre terjed a *Historiák* ránk maradt töredéke. E tárgyalt korszak eseményeinek az író már, mint ifjú ember, szemlélőjök volt, s talán e körülménynek tulajdonítandó, hogy oly nyomról-nyomra haladó részletességgel s a közvetlen tudás benyomását keltve festi meg annak a viharos időszaknak képét, mely az egymást gyorsan föl váltó négy császár küzdelmeiből alakul meg. Epikai jellege és hatása van a műnek, melyben a jól csoportosított események érzékelhető tisztaságban bontakoznak ki szemeink előtt, s a főtárgy mellékepisodokkal (a batávok fölkelése, meg a zsidó háború) váltakozva, feszültségben tartják az olvasó figyelmét.

5. Utolsó műve, mely az *Annalium libri ab excessu divi Augusti* czímfőlirattal szokott jelöltetni, Róma történelmét Augustus uralkodásának végétől Nero haláláig beszéli el. Ha nem ő maga adta is művének azt a czímet, a szöveg

folyamatában többször használja az *annales* (évkönyvek) szót az évről-évre egymás után következő események előadásának jelzésére, a mint hogy ily rendszerben tárgyalja is az Augustus vérségéből származott császárok uralkodásának történeteit. Kérdés tárgyát képezi itt, ha vajon megírta-e Tacitus Augustus uralkodásának történeteit is, annak az egésznek befejezése gyanánt, a mely így — az egyes részek keletkezésének megfordított sorrendjében — Róma első tizenegy császáranak korára, Kr. e. 31-től a Kr. u. 96-ig lefolyt százhuszonhét éves korszakra terjedne ki? Ez iránt táplált szándékát az *Ann.* III. 24-ben fejezi ki. De ha csakugyan létrejött is az Augustus uralkodását tárgyazó munka: semmi nyoma nem maradt fenn.

Az *Annales*ben jut teljes kifejetlettségre Tacitusnak úgy bölcselmi fölfogása, a mély bánatnak az a megható borongása, melylyel hazája süllyedését, az erkölcsök romlását, a közsabadság enyészését kíséri vala, mint jellegzetes irálya is. Ez a fejlődés nemesak hogy meg nem lankad, hanem folyvást fokozódik még az *Annales*en belől is, s ez okból méltán lehet ezt valamennyi többi munkái közt a legtökéletesebbnek mondanunk. Pótolhatatlan kára a történettudománynak, hogy e remek műnek mintegy fele elveszett és elpusztult örökre. Hiányzik az V. könyvnek nagy része és sok a VI-ikból, a VII., VIII., IX. és X. teljesen, a XI-nek eleje, meg a XVI-nak végén legalább is a fele. Régebben még több hiányzott, mert a XVI. század előtt még nem kerültek napvilágra az I—VI. könyvek sem. A mit ezekből ma bírunk, annak kéziratát a XVI. század elején találták meg a westfaliai Corvay-kolostor irattárában, s ezekkel kiegészítve adta ki azután 1515-ben Rómában Beroaldus a Tacitus munkáit abban a terjedelemben, a mint most bírjuk. X. Leo, a tudomány- és művészetpártoló pápa, kinek a corvayi lelet nagy örömet okozott, hiába ígért fényes lelki és anyagi jutalmakat annak, a ki a nagy történetíró műveinek valamely még hiányzó darabját fölkutatja, s napfényre hozza; s ma már nincs is kilátás, hogy azokból még valami elkerülhessen.

És itt magától fölvetődik kérdés gyanánt: vajon miben leli magyarázatát az az örökké sajnálatos jelenség, hogy még az ó-kori irodalomnak sokkal kevésbé értékes termékei is eljutottak reánk, addig épen a történetírásnak ezek a leg-

becesebb művei csak kevés számú kéziratban s csonkán és hézagosan maradtak az utóvilágra? A 15. században megindult és a következőben folytatódott renaissance világa lassankint eloszlata a középkor tudatlanságának és a művészetek iránt tanusított közönyének ködét, mely az ódon classicismus szellemkineseit borította; előkerültek s a könyvnyomtatás útján mindinkább közvagyonná váltak a görög és latin szerzőknek kéziratokban rejtőzött munkái. És minél több kézirati másolatban volt elterjedve időszámításunk első századaiban valamely írónak vagy költőnek szellemi terméke: annál nagyobb volt a valószínűség, hogy az illető munka túl fogja élni a rombolás és pusztulásnak azokat az időszakait, melyek úgy a görög földön, mint Itáliában — az ó-kori műveltség e tűzhelyein — már korábban is, de különösen a negyediktől kezdve a következő századok alatt átviharzottak s eltemették az alkotó s képző művészetnek meg a tudománynak és költészetnek annyi remekeit. A római költők munkáinak sokszorosítása kézirati másolatok által már a császári korszak elején nagy mértékben eszközöltetett; gazdag és tudománykedvelő urak rendszerint tartottak oly rabszolgákat, a kik másolatok készítésével foglalkoztak gazdák, sőt a könyvpiacz számára is. De voltak önállóan dolgozó irnokok — *scriptores, literatores, antiquarii* — a kik könyvkereskedők — *bibliopola, librarii* — részére készítették a másolatokat, codexeket. Természetes, hogy minél nagyobb volt valamely irodalmi mű után a kereslet, annyival több példányban állíták azt elő, s annyival nagyobb volt századok során való fönmaradásának az esélye is. Valószínűnek látszik, hogy Tacitus művei nem voltak keresettek s népszerűek a római közönség közt, mint a hogy érdemelték volna. Úgy benső minőségöknél fogva, mint a mostoha közállapotok miatt nem lehettek olyanok már az író életében sem, annyival kevésbbé az utána következő időkben. Nyelve és írásmódja olyan, melyet csak a legelőkelőbb elmék bírtak megérteni és zavartalan gyönyörrel olvasni. Zordon fönsége, a minden részletet jellemző magas fölfogás, az ősi erények eltűntén kesergő bánat, az erkölcsi ítélet, melyet az első császári korszak vezető egyénei s eseményei, az államtanács és a nép fölött birói székéből részrehajlatlan szigorral hangoztat: mind oly tulajdonságai valának a műnek, a melyek

se az uralkodó politikai rendszerben, se a romlott közvéleményben nem találták meg azt a támogatást és visszhangot, mely csak válogatott lelkek szűk körétől és az elfogulatlan jövődőtől vala várható.

Még csak arra sem volt szükség, a mit ő maga mond (*Aggr.* 2.) némely előtte élt jeles írók műveinek sorsáról, hogy a legkiválóbbak szellemi emlékeit a zsarnok hatalom tűzben hamvasztá el; mert az ő utána következő nemzedékek satnyábbak voltak már, mintsem hogy geniusának magaslatára még félelmökkel is föl bírtak volna emelkedni.

Az *Évkönyvek* anyaga a megrázó végzetek és bűnök szakadatlan láncolatából áll, melyek gúnyt üznek minden nemes érzésből, s megrajzolásuk az éleslátó, mélyen elmélkedő történetírónak mesterkezére vall. A tömött csoportok, jelenetek és jellemek, melyeket szemünk előtt fölvonultat, tragikai erővel hatnak ránk, s egy-egy alak oly drámai szoborszerűséggel válik ki a háttérből, mint Shakespere alkotásain kívül alig lehet másutt találni. Hosszas és itt fölsleges volna ennek feltüntetése végett egyes részleteket felsorolnunk. Csak rá mutatok a Messalina által rendezett szüreti jelenetre (*Ann.* XI. 31.), vagy Subrius Flavus katonai tribun kifakadására Nero császárral szemben (XV. 67.). A pathologiai érdeklődés folyvást izgalomban tartja az olvasót, s nincs más római író — a világirodalomban is csak kevés — a ki egy-egy sarkigazság kimondásával, intellemmel, olykor csak egy futó megjegyzéssel, a lélektani észleleteknek annyi gazdagságát rakta volna le, mint Tacitus. És hogy tudja megnyerni szívünket a sorsüldözte nemzeti nagyságok s magának a császári család azon tagjai iránt, kiknek a nép szeretete — populi Romani amores — vált vesztőkre s okozta korai halálukat! Germanicus hősi alakja, borzasztó harcokban, katonai véres lázadások közt kiemelkedő nagysága, óriási népszerűsége mellett is tántoríthatlan hűsége, fondorlatok által megtört élete, honfitársai és az idegenek siralmától kísért temetése (*Ann.* I. 31—71. II. 5—26., 53—83. III. 1—6.) — mint egy hatalmas és megindító színjáték jelenetei folynak le szemünk előtt.

Saját tapasztalatain s észleletein kívül, régebbi történetírók munkáiból, kikre olykor kifejezetten hivatkozik is

(Agr. 4., Hist. IV. 43.), nyilvános okiratokból, a monarchia hivatalos lapjából (*acta diurna*), tanácsi jegyzőkönyvekből (Ann. XV. 74), magánszemélyek élet- és emlékirataiból, melyek közt említi Nero anyjának, Agrippinának naplóját (Ann. IV. 53), a császárok commentáraiból (Hist. IV. 40), a főtisztviselők jelentései és leveleiből, meg szájhagyományokból merítette történelmi anyagát, de mindenkor szigorú kritikával mérlegeli az adatokat. Legkevesebb szakbeli jártasságot tanúsít az ős római kor államjogi intézményeinek ismeretében: a jelen annyira igénybe veszi érdeklődését, hogy a hajdankor alapos tanulmányozását mellőzte, bár nem ritkán tesz a mult időkbe is műkedvelő kirándulásokat. Egyébiránt pedig forrástanulmányai mellett, melyek nélkül történetírást elképzelni sem lehet, erős egyéniségének teljesen megfelelő önállóságot érvényesít. Igazi római jellem, melyet függetlenségi érzéke a szabad államintézmények felé vonz; de az élet tapasztalatai és a történelem tanulmányozása arról győzték meg, hogy az egyeduralom szükséges rosszsa lett, és annak korlátain belül kell a hazafinak, eszményeiről való lemondással, a másíthatatlan végzetben megnyugodnia. Történetírói működésének alapvonásait maga emeli ki, mondván (Ann. III. 65.) «Tanácsi véleményeket tüzetesen fejtegetni csak annyiban szándékozom, a mennyiben tiszteletreméltó jelenségeket tüntetnek föl, vagy gyalázatosságuk miatt lesznek megrovandók; mivel a történetírás elsőrangú föladatának tartom, hogy az erényeket ne hallgassa el, s viszont, hogy a gonosz szó és cselekedet féljen az utókortól s annak kárhozható itéletétől. Mert bizony az a korszak annyira fertőzött s aljas hizelgésektől beszennyezett vala, hogy nemcsak az állam főemberei, a kik kitűnő állásukat meghunyászkodással voltak kénytelenek biztosítani, hanem a volt-consulok is mind, s nagy részben azok is, kik már praetori tisztet viseltek, sőt sokan a közrendű tanácsurak közül is, vetekedve álltak föl, hogy undok és szertelen indítványokat tegyenek. Emlékezetben maradt, hogy Tiberius, valahányszor a tanácsházból kilépett, görög nyelven szokta volt mondani: «mily készek az emberek a szolgálalkúségre!» Még ő is tehát, a ki a közsadbadságnak ellensége volt, utálta a szolgálalkúek csúszo-mászó megalázkodását». A köztársaság korabeli és az egyeduralom alatti történetírás közt fönnálló különbségről classicus éles-

látással jegyzi meg a következőket (Ann. IV. 32): «Jól tudom, hogy sok abból, a mit elbeszéltem, talán kisszerű s megemlítésre nem eléggé fontos dolognak látszik. De a mi évkönyveinket senkise hasonlítsa össze azok műveivel, a kik a régi római nép történeteit írták meg. Azok roppant hadakat, városok ostromát, megvert és elfogott királyokat, vagy — ha olykor a belső állapotok rajzolására tértek át — consuloknak a tribunokkal folyt villongásait, a telek- és gabona-törvényeket, a nép és nemesség versengéseit, szabadon és korláttól nem fészélyezve adták át az emlékezetnek. Nekünk szűk határok közé van szorítva és dicstelen a munkánk, mert mozdulatlan vagy csak ritkán megzavart békében élünk; szomorúak valának a főváros viszonyai, s a fejedelem nem törődött a birodalom gyarapításával. Ám, még sem haszon nélkül való foglalkozni ez első tekintetre jelentéktelen dolgokkal, melyek gyakran nagy események kiinduló pontjává lesznek». Ebben keresett tárgya sivárságaért némi kárpótlással biztató vigaszt. Keserűségében sem ment el odáig, hogy azt higgye, mintha a császárság a maga legrosszabb korszakában is szűkölködne minden nemes tulajdon és jellemerő nélkül; de mélyen és fájdalommal érezte, hogy Róma a szilárd hagyományok elvesztése után az erénynek s erkölcsi valóságnak csak csekély maradványával bir. (Ann. III. 55., Hist. I. 3.) Fölfogta azonban azt is, hogy a birodalom léte már régóta az egyeduralom rendszeréhez fűződött, s kárhóztatólag ítéli el azokat, kik a szabad alkotmányért való rajongásukban s hiábavaló daczból fényelgő halálra törekeshetnek. De minden lépés, melyet munkájában előre tesz, erősíti abban a meggyőződésben, hogy annak a haldokló szabadságnak történetét írja, mely az álnok kényuralom és a magasabb rendek szolgálai türelme miatt oda van. Megjelöli azt a forduló-pontot is Tiberius uralkodása alatt, melytől fogva a despotismus garázdálkodni kezdett (Ann. IV. 6. 7.). És a mint tovább tűnődik a császári korszak hanyatló állapotain, mindinkább elfogja a csüggedés és a fatalismusra való hajlandóság. «De nekem (mondja Ann. VI. 22), mikor ilyeneket hallok, bizonytalanul ingadoz ítéletem, ha vajon a halandók dolgát a végzet és a változhatatlan kényszer intézi-e, vagy pedig a vakeset? Mert ugyanis a hajdaniak közül a legbölcsebb embereket s azokat, kik az ő nyomdokaikon haladnak, a különböző vélemények

közt megoszolva találjuk, és sokak szívébe az a meggyőződés van beoltva, hogy az istenek mit sem törődnek se születésünkkel se elmúlásunkkal, sem végül általában az emberiséggel. Ezért van, hogy oly gyakran jut a jóknak szomorú sors, és szerencsés a hitványoknak.» Ily hangulatában (Ann. III. 18., IV. 20., Hist. I. 3., II. 50) szeret jelekre és csudatünetekre figyelni, melyeket többször fölemliget (Ann. IV. 18., XII. 64.); nem vonja meg csudálatát az öngyilkosságtól s a bátorságtól, melylyel még gyávák is meg bírnak halni; de másfelől mély megindulással, sőt fölháborodással szól arról a férfiatlan megadásról, melynek fásult közönyében, Nerónak csak egy intésére, annyi jóra való férfi le tudott mondani az önvédelem istenadta jogáról, s önként vetni véget életének (Ann. XVI. 16). A stoikusokról becsüléssel emlékezik meg (Ann. VI. 6., XIV. 59., Hist. IV. 5), elveiket is fontolóra veszi, de azért se a stoának, se más bölcséleti iskolának határozott hívei közé nem szegődik.

A lelkiismeretes kutatás s igazságszeretet alkotja pragmatikus történetírásának alapvonalait. Ítélete szigorú, de sohasem méltánytalan. Még a hol tárgyias szempontról nézve, nem osztozhatunk is meggyőződésében, annak tisztaságát, őszinteségét és subjectiv igaz voltát kétségbe vonni nem lehet. Némelyek túlsótétnek tartják például Tiberius képét, a hogy Tacitus szemünk elé állítja, s mi is abban a véleményben vagyunk, hogy a mai szemlélőnek elfogulatlan álláspontjáról tekintve, ez a nem rokonszenves, zárkózott lelkű, de nagytehetségű és éleslátó ember, igazi kormányzó ész, kiméletesebb bírálatot érdemelt volna, mint a milyenben a császárság nagy történetírójától részesült. De a szerzőt ezért nem érheti gáncs: mert nem szól belőle személyes ellenszenv, a mit föl lehetne tenni, ha például Domitianusról mond vala ítéletet, a kinek uralkodása alatt már érett elmével volt látója mind a lefolyt eseményeknek, s együtt szenvedte a többiekkel az ádáz önkény nyomását. Tiberius már rég letűnt a cselekvés színteréről, mikor az *Évkönyvek* megrajzolják uralkodói minőségét; jöttek utána császárok, kikkel jóban, rosszban össze lehetett mérni az ő már történelmi ténynyé vált alakját. Midőn Tacitus ezt teszi, és arra az eredményre jut, hogy nem is Augustusnak, az egyeduralom megalapítójának, hanem az utána következő Tiberiusnak személyes uralkodásából

eredt a romlásnak az a forrása, mely azután a római államot s társadalmat szennyes hullámaival elárasztá: nincs okunk szigorú ítéletének igazságában kételkedni.

Egy újabb francia történetíró kitünő munkájában*) mondja Tacitusról: «Uralkodott rajta a multhoz való ragaszkodás; szerelmes volt a régi politikai formákba, melyeket a világ haladása, mint a jólét és egyetemes szabadság akadályait, egymás után darabokra tördelt. Igazságtalan volt a hódított fajokkal szemben, s ezért elfordítá tekintetét azon forradalom látásától, mely azok előnyére folyt le szemei előtt. Ő egy új Róma születésében nem akart egyebet látni, mint az erkölcsök elfajulását és a császárok bűneit. Midőn a történetíró így, a capitolium ormáról, tekint szét a római világ fölött: önkéntelen káprázat fogja meg, mely róla átragad az olvasóra is». A francia tudós, a Césár által legyőzött fajok egyik unokája, ki «egy celta falu mellől tekint föl a capitoliumra», igazságot mond kritikájában azért, mert e fajok csakugyan a császárok alatt és által nyerték meg egyenjogúsításokat a törzsökös rómaiakkal szemben, és lettek fokozatosan részeseivé a római polgárjognak. Csakhogy ezek a következmények még Tacitus kortársai, sőt maguk az első császárok szeme előtt sem állottak tiszta fölfoghatóságukban; és nem egy új igazságosabb világrend megalkotásának, hanem a császári korlátlan hatalom szélesebb alapokra fektetésének gondolata — és így uralmi érdek — vezette az uralkodókat ez intézkedések megtételére, melyek később végkövetkezményeikben a tartományok népeinek csakugyan javukra váltak, valamint az általános emberi művelődés ügyét is előmozdították; de a régi Róma központi jelentőségének csak a romjain találtak érvényesülést.

Tacitus történetírói fölfogásának s művészetének teljesen hű tükréül szolgál nyelve, meg mondatszerkesztése. Kerüli a nagyra szabott és tágkeretű mondatalkotást; gondolatait jobban szereti aphorismákba, szökelő s kevésbé dallamos szakaszokba öltöztetni, melyek nem ritkán inkább hasonlítanak töredékekhez, alapvonásokhoz, mintsem teljesen kiépült mondatok volnának. De ez az írásmód nemcsak hogy

*) *Tableau de l'Empire romain*. Amadé Thierry. Magyarra fordította a M. T. Akadémia kiadásában Csiky Kálmán 1881.

nem untatja az olvasót, sőt inkább az előadás élessége, meg a fukar kézzel juttatott szó, önálló földolgozásra kínálja magát s arra kényszerít, hogy a sorok közt is olvassunk. Egy-egy rajza azonban, meg a szereplő egyének ajkára adott beszédeinek sok ragyogó részlete bizonyítja, hogy a szárnyaló ékesszólás adománya is csakúgy hatalmában volt, mint a szépen tagolt körmondat. Merész és újszerű, szenvedelmes és mély érzelmű stylja az ezüst latinság eszközeire, izlésére és szónokiasságára támaszkodik; rövidségre, gyorsaságra, erőteljes hatásra törekszik. Előadása epigrammszerű, magvas, tömött, szűkszavú; mert minél korlátoltabb szabadsággal birt előbb, nyiltan kimondania, a mit akart, annál inkább hozzá szokott a hallgatáshoz, annál kevesebb hajlamot érzett a fölösleg iránt, s megválasztott szava pontosan födi a gondolatot. Sőt a kellőnél tovább is megy, midőn a particulák, praepositiók s más segítő-beszédrészek kihagyásával, költői vagy görög mondattani alakok használásával fokozza irányának szűkszavúságát, úgy hogy végül ez a nyomatékos és tömör jellegzetességre irányult törekvés olykor homályt és nehézséget is szül. És habár sokra becsüljük s élvezzük is styljának ezt a hangját, mely a felhős ég tompa és szakgatott dörgésére emlékeztet, azt a csatározó rövidséget, mely az olvasó gondolkozásának teljes bemélyedését igényli: mégis az egyszerűség és izlés nem ritkán kárt vall miattok. De sohasem sülyed kicsinyessé alá, nem lesz hivalkodó; sőt inkább ez a styl szolgál oly organumúl, mely gondolatait s érzelmeit mintegy tartályba veszi föl s megfoghatóvá teszi.

Tacitus könyveiben a finom állambölcsésességnek gazdag tárháza s a szabadszellemű politikai műveltségnek iskolája tárul föl előttünk. Jobban is meg tudjuk érteni s méltányolni, mint az a hanyatló római nemzedék, melynek ő irt, egészben megérteni s becsülni tudta. A történelmi tapasztalatoknak sokkal hosszabb s gazdagabb sorára tekinthetünk vissza, mint az ő kora: életigazságok, erkölcsi elvek, politikai axiomák, melyeket ő mondott ki, azóta százszeres igazolást nyertek. És ha borongó bánata, méla csüggedése, melylyel nemzetének s hazájának hanyatlását kíséri, magával ragadja szívünket: megnyugtat az a gondolat, melyet a művével való foglalkozásunkból merítünk, hogy az emberiség a maga időnkinti

visszaesése daczára, sőt a fölvilágosodás terjedésének oly hosszú megszakadása ellenére is, mint a milyen Róma bukása után bekövetkezett, mégis csak a fejlődés meg a közszabadság ösvényén halad előre, s tiszteletben tartja azok emlékezetét, kik borús idők homályában is vezérlő szövetnek fényét lobogtatták útjára.

CSIKY KÁLMÁN.

A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN.

Harmadik közlemény.*)

II. RÉSZ.

Az angol helyi igazgatás föladatai és hatásköre.

VII. A szegényügy.

A szegényügy területi hatósága a községi egyesület (szegényügyi kör), intéző hatósági közegei az egyesületi (szegényügyi) felügyelők.

A nagyszámú szegényügyi törvények alapelve az, hogy mindenkinek, a ki nem képes magát fönntartani, segítségre van joga, első sorban azon a helyen, a hol tartózkodik, másod-sorban ott, a hová illetékes; a szegények segélyezését a bel-ügyi kormány ellenőrzése alatt és szabályrendeletei keretében az egyesületi és a községi fölügyelők végzik; a szükséges költségeket az ingatlanra vetett szegényügyi adóból fedezik.

A segélyt a szegényügyi fölügyelők adják tehát rendszerint; sürgős esetekben, ha t. i. intézkedésre jogosult egyesületi fölügyelő nincs kéznél, adhatják a községi fölügyelők vagy valamelyik békebíró. A segély pénzbeli értékét be lehet hajtani azon egyéneken, a kiknek törvényes kötelessége a közsegélyben részesült embert eltartani. A szülők, nagyszülők, gyermekek és unokák kötelesek családtagjaik eltartására; a férfi első sorban köteles feleségét és gyermekeit eltartani; az özvegy, férjezetlen nő, vagy külön vagyonnal bíró férjes nő

*) Az első, második közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 315. és 316. számában.

köteles eltartani férjét és gyermekeit. A fölügyelők a szüleiktől elhagyott gyermekekkel szemben a szülők összes jogait gyakorolhatják.

A segélyt a dologházban adják, vagy azon kívül. (Belső és külső segély) Az utóbbi módja a segélyezésnek csakis a belügyi kormány szabályrendelete szerint gyakorolható. Ez a segélyezés adható pénzben, vagy természetben, élelem, ruha, gyógyszer, gyermeknevelési hozzájárulás, munkásföld kiosztása vagy kivándorlási segély alakjában. A közsegélyben részesülők polgári jogokat nem gyakorolnak. Az iskolai tandíjaknak és himlőoltási költségeknek a szegényalapokból való fizetése, gyógyszer adományozás vagy orvosi segélyezés nem közsegélyezés s bizonyos választási jogok tekintetében nem disqualifikál.

Mar a legrégebb, 1601-iki szegényügyi törvény kötelezte arra az egyházközségi templomfölügyelőket, az ujabbak a községi fölügyelőket, hogy a tehetetlen szegények hajlékául házacról gondoskodjanak. Ez az alapelve a szegényügyi törvényhozásnak épen maradt, bár forrásaink nem kevesebb mint harminczöt külön szegényügyi törvényre hivatkoznak. A «Poor Law Act»-ek sokszor ismétlődő tartalmi részei az angol törvénygyűjteményeknek. A legutolsót 1882-ben alkották. Ez idő szerint a belügyi kormány, a szegényügyi fölügyelők hozzájárulásával elrendelheti a szegényügyi körnek vagy politikai községnek, hogy szegényházat (dologházat, workhouse) építsen. Az említett hozzájárulás nélkül elrendelheti a már meglevő dologházaknak megfelelő kibővítését vagy átalakítását; megengedheti a fölügyelőknek, hogy e célra kölcsönöket vehessenek föl. A szegényházakat a fölügyelők igazgatják a belügyi kormány szabályrendeletei szerint. A községi lakos szegényeken kívül az útközben elszerencsétlenedett szegények is segélyezendők, e célra szolgáló külön helyiségekben; ezek azonban a segélyezés esetén bizonyos ideig elveszítik személyes szabadságukat és kényszermunkára kötelezvék. A fölügyelőknek joga van saját dologház állítása helyett, vagy a meglevő pótlásául más dologházakkal megegyezni a szegények ellátása iránt. Joguk van a szegény gyermekeket ellátásra kiadni, a belügyi kormány által kijelölt iskolákba küldeni, szegénykórházakat és menhelyeket állítani.

A segélyt jog szerint mindig az illetőségi község köteles

nyújtani, vagy, ha a segélyre szoruló el nem távolítható, az a község, a hol közsegélyre szorulóvá lett. E tekintetben a követező általános szabályok vannak.

1. Egy évi lakás után a községből senkit eltávolítani nem lehet (tehát ott jogosult a segélyre.)

2. Három évi lakás után mindenki megszerzi a községi illetőséget.

3. Férjes asszony a férje illetőségét követi, ha az ismeretes.

4. A tizenhatodik évnél fiatalabb gyermek mindig atyja illetőségét követi, ha törvényes és anyját, ha törvénytelen vagy atyja nem él. A tizenhatodik év betöltése után ez az illetőség marad meg, míg csak az illető mást nem szerez. Ha a szülők illetősége nem ismeretes, a születés helye lesz az illetőségi község.

Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy a községi illetőségnek a szegényügyi terhek szempontjából már nem nagy jelentősége van, mert egy 1865-iki törvény (Union Chargeability Act) óta a községi egyesület a szegényügyi illetőség területi egysége. A szegénységélyezés tehát nem az illetőségi községet, hanem az egész szegényügyi közt terheli, bármelyik politikai községében legyen illetékes a segélyezendő a körnek.

A szegénységélyezés költségeit a szegényügyi kör közalapja fedezi.*) Ezt a kör községeinek hozzájárulása alkotja, adóalapok arányában. A községek a maguk hozzájárulását a szegényadóból (poor rate) szedik be.

A szegényadót a szegényügyi főlügyelők rendeletére a községi főlügyelők szedik be. A szegényadó valamennyi ingatlan tiszta adójövedelmét terheli. A mezőgazdasági földbirtok csak felearányban van megterhelve. A kivetés úgy történik, hogy a községi főlügyelők az előbbi adóajtsrom alapján elkészítik a kivetési névsort, szétosztván kifejezett összegekben a szükségelt végösszeget. A kivetés egyik rovata az ujonnan fizetendő, a másik a hátralékos összeget mutatja, esetleg a

*) Ez a közalap fedezi: a dologház költségeit, a szegények belső és külső segélyezését, a himlőoltási és választóösszeirási költségeket, az adókivetési és iskolaügyi bizottságok költségeit, a felügyelők választási költségeit, a főlügyelők hivatali eljárási költségeit, a szegények tébolydáinak költségeit.

túlfizetést. A kivetést a fölügyelők aláírják s a békébirák jóváhagyása alá terjesztik. A jóváhagyás meg nem tagadható a szabályszerű kivetéstől. A jóváhagyás után a kivetést közszemlére teszik. Mindenki követelheti a kivetett összeg irásban való közlését.

A szegényügyi adózás eredeti alapelve az volt, hogy minden helybeli birtokos fizesse tehetsége szerint; fizesse az üzletbe befizetett tőke is. Az ilyen tőke 1840 óta nem fizet szegényügyi adót. Az 1874-iki törvény alávetette ez adónak az ültetvényeket, erdőket, sportjogosítványokat és bányákat is. Előbb az erdők és a szénbányákon kívül mindenféle bányák csak útdót fizettek.

A szegényadó alól mentesek: a békebiróilag adózásra képteleneknek nyilvánított szegények, a templomok, kápolnák és vasárnapi iskolák, a tudományos és irodalmi társulatok, a közézlő árúraktárak, a vasárnapi intézmények és szegényiskolák, a temetők, a korona és kormány földjei, melyekért az országos költségvetés átalányt ad.

A szegényügyi fölügyelők szegényügyi czélokra a belügyi kormány jóváhagyásával kölcsönöket vehetnek föl. Ezek összege nem haladhatja meg a szegényügyi adóalap értékének egy negyedét. A törvényhozás engedélyével az adóérték feléig mehet a szóban levő kölcsönvétel.

VIII. A közegészségügy.

1. Az igazgatási szervek és hatáskörök. A közegészségügyi igazgatás föladatait a szerint, a mint azokat falusi, vagy városi körök tanácsai — az angol közegészségügyi hatóságok — intézik, a következőleg csoportosíthatjuk.

A városi és falusi körök tanácsok hatáskörébe tartoznak:

1. a csatornázás és alagesővezés;
2. a vízvezeték és általában vízzel való ellátás;
3. az ártalmas anyagok és tisztátalanságok ellenőrzése
4. a lakóházak és czellarendszerű közös lakóházak ellen-

őrzése és szabályozása;

5. a ragadós betegségek eseteire szolgáló kórházak, temetők és halottas házak létesítése;

csak a városi körök tanácsok hatáskörébe;

6. az utak és utcák fentartása és tisztítása;

7. a városfejlesztés (új utcák, hidak, partok, vásárterek stb.);

8. a közvilágítás;

9. a nyilvános forgalom, bérkocsiügy, tűzoltás szabályozása.

E föladatokat a körí tanácsok részletesen kidolgozott, rendszeres codexbe foglalt törvények szerint intézik. E törvények lényeges tartalma a következő.

1. A körí és grófsági városi tanácsoknak joga és kötelessége megfelelő csatornázást berendezni, az ezt szükségelő házakat alagsöveztetni s azok közegészségileg kifogástalan állapotba hozatalát eszközölni.

2. Gondoskodnak a vízzel való ellátásról s e célra vízdíjakat vehetnek ki. Elrendelhetik, hogy egyes házak vízzel elláttassanak.

3. Kötelességük az egészségre ártalmas anyagok és tisztálanságok eltakarításáról gondoskodni s ügyelnek, hogy területükön minden emberi lakásra és tartózkodásra szolgáló helyiség közegészségileg megfelelő állapotban legyen. Szabályozzák a házi hulladékok, ürülekek s efélék eltakarítását. Joguk van, a belügyi kormány rendeletére pedig kötelesek az eltakarítást végzetni és intéztetni. Joguk van megszüntetni a lakások túlszűfoltóságát s a lakóházak kivételével mindenütt elrendelhetik oly berendezések létesítését, a melyek füst emésztésére szolgálnak.

E jogaikat akként gyakorolják, hogy bármelyik területükön működő sommás bíróság által, büntetés terhe alatt elrendelik bizonyos dolgok létesítését, vagy cselekmények illetve eljárások abbanhagyását, létesítmények eltávolítását. (Főlebbezésnek van helye a negyedéves békebírói üléshez.) Eltilthatják közvetlenül egyes házak lakóhelyül használatát, míg azok lakható állapotba nem hozatnak.

Hatáskörükbe tartoznak az árvíz ellen való intézkedések. A több grófságon átmenő folyóvizek szabályozására a grófságok egyesült bizottságokat küldhetnek ki.

A körí és grófsági városok ügyelnek, hogy a gyári szennyvizek és ártalmas hulladékok ártalmatlanokká tétessenek. E célra külön fölügyelőket alkalmazhatnak.

A czellarendszerü lakóházak és egyáltalán a közös lakóházak egészségügyi fölügyeletéről a «Munkáslakások» címü fejezetben van szó.

5. A fertőző betegek részére kórházakat és szállító eszközöket rendeznek be; elrendelik az épületek és tartozékaik kitisztítását és fertőtlenítését; megteszik a fertőzés terjedésének megakadályozására szükséges intézkedéseket; ügyelnek az istállók, tejgazdaságok és tejesboltok tisztaságára. A halottas házak és temetők létesítése és fentartása hatáskörükbe tartozik. A belügyi kormány jóváhagyásával időlegesen gondoskodnak a szegények orvosi kezeléséről s végrehajtják a belügyi kormánynak a járványos betegségek alkalmával kiadott védekezési rendszabályait.

A ragadós betegségben szenvedők számára a köri vagy grófsági városi tanácsok előterjesztésére, a grófsági tanácsok állíthatnak kórházakat, külön fenntartó kerülettel specialis kórházi bizottságok vezetése alatt. A grófság e kórházakat saját jövedelméből segélyezheti.

Az alább tárgyalt ügyeket csak a városi körök és grófsági városok tanácsai intézhetik. A belügyi kormány azonban fölruházhatja a falusi köri tanácsokat a városi köri tanácsok hatáskörével és pedig, vagy egész területükre, vagy területük egy részére.*)

6. A városi köri és grófsági városi tanácsok mint egyuttal közúti hatóságok, intézik az utak és utcák tisztántartását és öntözését, Elrendelhetik az utak és utcák csatornázását, kövezését stb.

7. Tervezik és létesítik az új utakat, utcákat, hidakat s szabályozzák használatukat és fenntartásukat; szerezhetnek és berendezhetnek nyilvános szórakozási tereket; gondoskodnak a vásárterekről és vágóhidakról.

8. Az utcák világítását szerződésileg vállalatban biztosítják vagy házilag eszközlik.

9. Közegészségügyi szempontból fölügyelnek az utcákon előfordulható veszélyes és ártalmas dolgokra, az utcái közbiztonságra, az illemhelyekre, a bérkocsikra és nyilvános

*) Az ilyen részterületeket «adóhelység»-nek nevezi az angol. (Contributory place.) A belügyi kormány t. i. jogositva van a körök egyes helyeit bizonyos célra egy érdekeltséggé nyilvánítani. Például valamelyik falusi körnek egyik fejlettebb községe csatornázást vagy kórházat akar. E célra nem adóztatják meg az egész kört, hanem csak az adó helységet.

fürdőkre. Engedélyezik a nyilvános használatra vállalatilag bocsátott lovakat, csónakokat stb. s szabályozzák azok használatát.

A belügyi kormány a városi körü tanácsokra is kiterjeszheti a falusi körü tanácsok azon jogát, melynél fogva egyes háztulajdonosokat házuknak vízzel való ellátására kényszeríthetnek. (Felebbezni a békebirói kis üléshez és a belügyi kormányhoz lehet.)

E hatáskör nagy részét gyakorolják a tanácsok a területükön vagy ahhoz közel horgonyozó hajókra nézve is. A grófsági városi tanácsoknak külön hatásköre van a csónakok és helyi hajók lajstromozása és fölügyelete tekintetében. Úgy ezekre, mint a sátrakra és hasonló ideiglenes lakóhelyekre nézve szabályrendeletileg intézkednek.

Kormányrendelet alapján több kör, vagy több kör egyegy részre külön kerületté egyesülhet vízellátás, csatornázás vagy más közegészségügyi célra. Közös létesítményekre a határos körök kormányrendelet nélkül is egyesülhetnek. A falusi körök tanácsai hatáskörüek egyes részét átruházhatják a politikai községi tanácsokra, vagy ezeből, illetve a hol tanács nincs, községi adófizetökböl alakított bizottságokra.

A közegészségügyi kiadásokat a városi körök az általános körü adóból fedezik, a mely tekintetében némely javak kedvezményeket élveznek. (L. a IV. fejezetet.) A városi körü tanács egyes célokra föloszthatja területét több adókörrre. A falusi körben nincs külön körü adó. Minden falusi község külön adózási helység, mely a saját létesítményeinek (csatorna, vízvezeték stb.) költségeit maga fedezi külön adóból, a melynek alapja azonos a városi körü adóéval, beszedése azonban a szegény adó módjára történik. Minden többi egészségügyi kiadás az általános kiadások közé tartozik, a melyek fedezéséhez a kör községei adójuk arányában, szegényügyi adófölvételökböl járulnak.

A nevezett közegészségügyi hatóságok a belügyi kormány által kikötöi egészségügyi hatósági hatáskörrel is fölruházhatók. Több ilyen hatóság egyesülhet közös eljárásra, a midön hatáskörüket egész nagy parterületeken gyakorolhatják. (Parti hatóságok.)

2. Az *elmekörösök ügye*. Valamennyi grófság, grófsági város és külön törvényben (Lunacy Act 1890) föl sorolt 27

város egy-egy hatósági terület, a melynek gondoskodnia kell a szegény tébolyodottak elhelyezéséről s gondoskodhatik a nem szegény tébolyodottakéről is.

Az elmekórosokat vagy mindenik hatóság saját kórházban helyezi el, vagy több hatóság közösen épít tébolydát. Az első esetben mindenik hatóság külön kórházlátogató bizottságot küld ki, évenként választott legalább 7 tagból. A második esetben közösen alakítják a bizottságot, aránylagos tagszám szerinti képviseléssel. A mely hatóság több elmekórházat tart fenn, az igazgatást egy bizottság útján is intézheti, de mindenik kórházat egy külön albizottságnak kell gondoznia.

A közös elmekórházak fenntartási költségeihez a hatóságok megegyezés szerint járulnak, a mely vagy az igénybe vett illetve e célra biztosított helyek, vagy a népesség arányában jön létre. Az egyesült hatóságok kormányhatósági engedéllyel válhatnak külön.

A grófsági városi tanács akként is gondoskodhatik szegény elmekórosainak gondozásáról, hogy valamelyik más hatóság kórházlátogató bizottságával megegyezik a betegek elhelyezése tekintetében s nem állít külön kórházat. Ehhez kormányhatósági jóváhagyás kell. A városi tanács ilyen esetben a saját betegek gondozására külön bizottságot alkalmaz. Egyes grófsági városok, a melyek e közjogi helyzeteket csak 1888-ban kapták, megmaradtak előbbi kötelezettségökben s azon kórház fenntartásához járulnak, a melyhez elébb.

A nem szegény elmebetegek elhelyezhetők a szegény elmekórházakban, vagy ezek külön épületeiben. A díjakat a kórházlátogató bizottság állapítja meg. Külön menhelyeket lehet létesíteni az idioták és speciális elmebetegségekben szenvedők részére.

A kórházlátogató bizottságok hatásköre kiterjed a célzatra szükséges föld vásárlására vagy bérlésére, az épületek létesítésére és bővítésére, temetők berendezésére stb. Működésük a kormány ellenőrzése alatt áll. A grófsági tanács engedélye nélkül azonban évenként nem használhatnak föl többet 8800 koronánál a rendes évi épületfenntartási költségeken kívül, a kórházak bővítésére vagy átalakítására. A bizottságok kötelessége a grófsági tanácsok jóváhagyásával a kórházigazgatási szabályokat megállapítani; alkalmazzák az orvosokat, a kezelő tisztviselőket és szolgaszemélyzetet.

Mindenik bizottságnak fizetett jegyzője (titkára) van, mely egyúttal a kórházé is lehet. A kórházlátogató bizottságok évenként jelentésttesznek a grófsági tanácshoz (gr. városi tanácshoz, és tagjaik kötelesek gyakran látogatni a betegeket.

A kormány az elmekórházak fölügyeletére külön állami közegeket, tébolydaügyi biztosokat tart. Ezek jelentése alapján a hatóságok kormányhatóságilag kényszeríthetők az elmulasztott intézkedések pótlására.

A kórházlátogató bizottságok a betegek ellátását más hatóságok vagy magánosok tébolydáiban szerződésileg biztosíthatják. A szerződések legfőlebb öt évre köthetők s kormányhatósági jóváhagyás alá tartoznak.

Az elmekórosok ápolására szükséges költségek a következőleg szereztetnek be :

a) minden szegény betegért az illetőségi szegényügyi kör (községi egyesület) a kórházlátogató bizottság által megállapított díjat fizeti, mely díj hetenként 16·80 koronánál (14 Shillingnél) nagyobb nem lehet. Ebben benn vannak az összes beszállítási s esetleges temetési költségek is. A díjakat a grófsági tanács fölemelheti. Ha a beteg illetősége ki nem nyomozható, a díjakat azon hatóság (grófság, város) fizeti, melynek területéről a kórházba szállították ;

b) a grófsági vagy városi adó terhére adott hozzájárulásból. Az a város, a mely maga külön tébolydaföntartó terület, a grófsági adó ezen részéhez nem járul.

c) Ezekon fölül az államkincstár, a helyi igazgatási alaphól (Exchequer contribution account) minden szegény betegért heti 4·80 korona (4 shilling) segélyt ad.

A grófsági tanácsok az elmekórházak céljaira kölcsönöket is vehetnek föl.

A nyilvános elmekórházakon kívül még kétféle intézetekben helyezhetők el szegény vagy nem szegény elmekórosok. A magán emberek által, magán haszonra fenntartott tébolydákat «engedélyezett házaknak» nevezi az angol. Az engedélyt Londonban és környékén az állami tébolydaügyi biztosok, egyebütt a grófsági vagy városi negyedéves békebirói ülések adják. Az engedélyt évről évre kell kérni, mely csak akkor újíttatik meg, ha a tébolyda kifogástalan. A Lord-kancellár az engedélyt az állami biztosok vagy békebirák előterjesztésére bármikor elvonhatja.

A másik fajtája az elmekórházaknak a lajstromozott kórház. A belajstromozást, a szükséges föltételek megléte esetén, az állami tébolydaügyi biztosok eszközlik s ezek adják ki az okmányt, a melynek alapján az elmekórház létesíthető. A lajstromozott kórházakat társadalmi jótékonyosság tartja fönn s a föntartó egyesület vagy személy által kinevezett bizottság igazgatása alatt állanak.

A hülyék és idioták menhelyeire és gyógyító intézeteire nézve egy 1886-iki törvény külön intézkedett. (Idiots Act 1886.) Ezek mind a tébolydaügyi biztosok közvetlen felügyelete alatt állanak.

A bűnügyi elmezavarodottak részére az állam tart fenn kórházakat.

A tébolydaügyi biztosok ellenőrző hatásköre minden elmekórházra kiterjed.

3. *A temetkezés.* Az angol szokásjog szerint mindenkit, a ki inséges állapotban hal meg, keresztyén módon, a templom udvarán el kell temetni annak a költségén, a kinek födele alatt elhunyt. A kötelező anglikán egyházi adó eltörlése előtt (1868) az egyházközségi gyűlésnek adókiivetés útján is kellett gondoskoni megfelelő nagy templomudvarról, vagy annak kibővítéséről. Az újabb törvények más rendet hoztak be s lehetővé tették a temetőknek magán vállalatképen való föntartását is.

A temetkezésre vonatkozó törvények (Burial Acts) szervezték a temetkezési bizottságokat, mint helyi hatóságokat; szabályozták a temetőknek a községi belső területről való elhelyezését eltiltották a túltömött, vagy az egészségre egyéb-ként károsan ható temetőket.

A temetkezési hatósági terület a régi polgári (szegényügyi) község, de lehet bármilyen egyházközségi terület. A hatóság az egyházközségi gyűlés által választott, 3—9 tagú temetkezési bizottság. Falusi községben a temetkezési bizottságot a községi gyűlés választja; a mely falusi községnek tanácsa van s területe összeesik a temetkezési hatósági területtel, a temetkezési bizottság hatáskörében a községi tanács jár el. A mely községekben ezt elhatározzák (az adoptiv törvényt elfogadják) a temetkezési hatóság minden körülmények között a községi tanács. A grófsági tanácsnak joga van oly intézkedéseket tenni, hogy a több község, vagy kör területére át-

vágó temetkezési területek beállítassanak egy község, vagy kör területébe, de a terhek emelése és a tulajdonjogi igények sérelme nélkül.

A temetkezési törvények mind adoptiv törvények; vagyis hatályba csak akkor lépnek, ha a községi tanácsok ezt elhatározzák (ha a törvényt adoptálják), városi körbe eső községekben a kör tanács hozzájárulása is szükséges. Föltétlenül hatályba lépnek e törvények ott, a hol a királyi rendelet a temetőt bezárja. A temetkezési hatóság kivetés útján szerzi be a temetők fentartására szükséges költséget s kormányhatósági jóváhagyással megállapítják a temető helyekért fizetendő díjakat. Szegény halottakért a törvények alacsony díjakat állapítanak meg. A temetőkre a kormány ügyel közegészségi és köztisztességi szempontból s a beszentelt részekre vallási szempontból a püspökök.

Minden köztemető az anglikán egyház szertartása szerint beszentelt és be nem szentelt részből áll. A beszentelt részre csak községi adófizetőt szabad vallási szertartás nélkül, vagy más mint anglikán szertartás szerint eltemetni. A beszentelt és be nem szentelt temetők külön is lehetnek. A dologházak mellett csak beszentelt s csak az anglikán egyház szertartásával használt temetők vannak.

A mely temetőben anglikán kápolna van, másik föl nem szentelt, tehát bármely felekezet által is használható kápolnát kell állítani. Ennek költségei a más felekezetűeket is terhelik.

A bizottságoknak fizetett jegyzőjük van. Több községnek joga van közös temetőt fenntartani.

Ha a temetkezési terület összeesik grófsági város vagy városi kör területével, az egyházközségi gyűlés a temetkezési bizottság hatáskörét a városi vagy kör tanácsra ruházhatja át, ezek beleegyezésével. A városi tanács a temetkezési ügyek ellátására temetkezési bizottságot küld ki.

A temetkezési közköltségeket községekben a szegényadóból, városokban a városi adóból, városi körökben a kör adóból fedezik. A nevezett adók módjára külön temetkezési adót is lehet szedni. A hol a községi tanács egyszersmind temetkezési bizottság, a szegényadó a törvényes határon (24 korona után 60 fillér) a temetkezési szükséglet okából, túl is emelhető.

A városi és falusi körök körüli temetőket létesíthetnek, szabályozhatják azok használatát s kölcsönöket is vehetnek föl a belügyi kormány engedélyével. A szükséges költségek úgy szedtetnek be mint a többi közegészségügyi költségek.

A szegényügyi felügyelők a belügyi kormány engedélyével a szegények részére külön temetőket rendezhetnek be.

A tengerpartra kivetett hullákat a grófság költségén, az egyebütt kint találtakat a területileg illetékes községi hatóság költségén temetik el.

4. *A himlőoltás.* A községi egyesületek (szegényügyi körök) felügyelői kötelesek a himlőoltásra vonatkozó törvényeket végrehajtani, a belügyi kormány ellenőrzése alatt. Minden községi egyesület föl van osztva himlőoltási kerületekre s minden kerületben legalább egy hatósági himlőoltó orvost kell alkalmazni, a kiknek javadalmazását a grófsági tanács állapítja meg. A himlőoltások hatósági lajstromozását ezzel megbízott tisztviselők végzik. A himlőoltási közszervezet költségeit az egyesületi jövedelemből kell fődözni.

5. *Közfürdők.* A közfürdőkre vonatkozó törvények adoptív törvények. Az adoptálásra a grófsági, városi vagy más városi tanácsok illetékesek, falusi községekben a községi gyűlés kétharmad többsége. A végrehajtó közegek a városi tanácsok, falusi községekben a községi tanács vagy külön bizottság. Az adoptálásnak az a következménye, hogy a helyi hatóság közköltségén állít fürdőt. Ezen célra kölcsön is fölvehető. Az évi költségek városokban mint közegészségügyi költségek vettetnek ki, falusi községekben a szegényadóból fődöztetnek. Ezen kiadásokra nem áll a szegényadó rendes korlátozása. (1 fontra 6 penny = 24 koronára 60 fillér.)

6. *Az ételmi és gyógyszerforgalom ellenőrzése.* A grófságok és 10,000 lakosnál népesebb városok az ételmi szerekkel és gyógyszerekkel való kereskedelem ellenőrzésére vegyészeket alkalmazhatnak. A belügyi kormány ezt kötelezőleg elrendelheti. A visszaélések megtorlása, a vegyészek vizsgálatai alapján rendőri, illetve büntető úton történik.

IX. A közgazdasági igazgatás.

A) Ipar, kereskedelem és forgalom.

1. *A munkás lakások.* Az angol törvényhozás 1890-ben külön törvényt alkotott a munkáslakásokról. (Housing of the Workings Classes Act. 1890.) Ezen törvénynek két első fejezete előbbi törvényeket gyűjtött össze és egészített ki s egészségügyi intézkedéseket tartalmaz; harmadik része módot ad arra, hogy a helyi hatóságok alkalmas munkáslakásokat létesítsenek.

Az egészségtelen területekről szóló első rész szerint a grófsági, városi vagy városi körü tanácsnak kötelessége az eljárást megindítani, ha előtte panaszt tesz valaki, hogy valamely ház, udvar vagy köz alkalmatlan az emberi lakásra; valamely utcza szűk volta, levegőhiánya, sötétsége vagy más ok miatt veszélyes az egészségre s a panaszolt baj csakis az építkezés módosításával, újraépítéssel, új utczaelhelyezéssel orvosolható. A vizsgálatot a hatósági orvos teljesíti. A hatósági orvos nem mellőzheti a helyszini vizsgálatot, ha valamely házra vagy utczára két békebíró vagy tizenkét adófizető mondja, hogy egészségtelen. A hatósági orvos véleményének felülbírlata végett a belügyi kormányhoz lehet folyamodni, mely saját orvosát küldi ki. Ha tisztába hozatott a panaszolt baj s a tanács számot vetett az anyagi eszközökkel, tervet készít az utczák, házak vagy udvarok átalakítására. A terv törvényhozási jóváhagyás alá tartozik. A belügyi kormány intézkedhetik, hogy a terv a munkáslakásokra kellő tekintettel legyen. Minden városnak van e munkálatok keresztülvitelére külön alapja, mely a városi közegészségügyi adóból és kölcsön útján egészíthető ki. Ha a helyi hatóság elmulasztja a megállapított terv keresztülvitelét, a belügyi kormány pótolja a mulasztást.

A második rész lényeges tartalma a következő. Minden grófsági és körü (úgy városi mint falusi) tanácsnak kötelessége megindítani a sommás birói eljárást (l. a közegészségügyről szóló fejezetet), azon házaknak elzárása s lakóhelyként való használatának megtiltása iránt, a melyek egészségtelen voltuknál fogva nem alkalmasak a lakásra. Ha a tulajdonos.

nem javította a talált hibákat, akkor a tanács megvizsgálja, hogy a háznak pusztá fönnállása is nem káros-e a környező lakások egészségi állapotára. Ha igen, elrendeli, hogy a szükséges átalakítások fogatosítottassanak, vagy a ház romboltassék le. Ez ellen a negyedéves békebirói üléshez lehet folyamodni. Ha a fölebbezésnek hely nem adatott, a tanács rendelete három hónapon belül fogatosítandó.

Ha a háznak föltétlenül a teljes lerombolása szükséges s egyáltalán meg nem engedhető, hogy azon a helyen épület álljon, akkor a tanács a tulajdonos meghallgatása után elrendeli a lebontást, természetesen közkieltségen. Ez a határozat a negyedéves békebirói üléshez fölebbezhető. A tulajdonos megtarthatja a telket a házépítési tilalommal. A hatóság meg is vásárolhatja azt s fölhasználhatja köztérnek, közútnak; az ilyen célra nem szükséges telekrészt pedig ismét eladhatja.

A hatóság az ilyen esetekben is készíthet rendezési tervet, a mely a belügyi kormány jóváhagyása alá tartozik. A jóváhagyás végleges, ha a hatóság hajlandó megvenni a területet s nincs szó kisajátításról. Egyébként csak ideiglenes (Provisional order) s véglegessé a törvényhozás jóváhagyása után válik.

A kiadások mint közegészségügyi kiadások födöztetnek; a kölcsönök mint közegészségügyi kölcsönök vétetnek föl. Falusi körökben ezen kiadások a különös (specialis) költségek közzé tartoznak. (L. a III. fejezetet.)

A helyi hatóságok a törvény e része értelmében fogatosított eljárásaikról a belügyi kormányhoz évi jelentéseket kötelesek tenni. A grófsági tanács jogositva van a helyi hatóságok esetleges mulasztását pótolni.

A törvény III. fejezete adoptív s a munkásosztályok lakásáról szóló törvényeket igtatta be együttesen újra, (Labouring Classes Lodging Houses Acts). Adoptálható grófsági városok és városi körök tanácsai által, valamint a grófság jóváhagyása esetén, falusi körök tanácsok által is. A törvény szóban levő határozmányai följosítja az említett hatóságokat, hogy földet, házakat vegyenek, építsenek vagy béreljenek munkáslakások céljaira s azokat be is butorozzák. A munkáslakások lehetnek nagy közös épületek, vagy pedig egy-két család számára szolgáló családi házak, fél acre nagy-

ságú kerttel, melynek évi adóalapja azonban 72 koronánál nagyobb nem lehet. Az említett helyi hatóságok kezelik a munkáslakásokat s ugyanazok alkotják a belügyi kormány jóváhagyásával a vonatkozó szabályrendeleteket, melyek a lakók által erkölcsi és közrendi szempontból követendő magaviseletet szabályozzák.

A szóban levő célra kölcsönök vehetők. A kiadások közegészségügyi kiadások módjára fődözendők. Falusi körökben a grófsági tanács állapítja meg, hogy a községek általánosak, vagy különösek legyenek-e.

A vasúti és egyéb eféle társaságoknak, bizonyos esetben magánszemélyeknek is jogot ad a törvény, hogy munkás lakások építésére, javítására vagy bővítésére a közművek országos kölcsönügyi bizottságától *) kölcsönt vehessenek.

Minden közegészségügyi hatóságnak joga van bezárni a cellarendszerű lakóházakat, lajstromozni s szabályozni a közösen lakott házakat, valamint az összes emberi hajlékul szolgáló létesítményeket és helyiségeket. Szabályozhatja a komlóültetvényekben, szőlő- és gyümölcsös kertekben alkalmazott emberek kellő lakással való ellátását is.

Az 1894-iki kereskedelmi hajózási törvény fölhatalmazza a kikötő városok egészségügyi hatóságait, hogy a tengerészek által lakható házakat szabályozzák s a lakhatást engedélyhez kössék.

Minden helyi hatóság különösen föl van hatalmazva, hogy a közterületeket munkáslakások céljaira fordíthassa.

2. *A kereskedelmi mértékek ellenőrzése.* A súly- és egyéb mértékekről szóló törvények (Weights and Measures Acts) értelmében minden grófságnak és városnak tartania kell hiteles mértékeket s gondoskodni arról, hogy a használt mértékek hitelesíttessenek. E célra ahhoz értő biztosokat kell alkalmazni megszabott területi hatáskörrel. A mérték-hitelesítési eljárást s a hitelesítési bélyegzést a helyi hatóságok a kereskedelmi kormány jóváhagyásával szabályozzák, gondjuk lévén arra is, hogy a szénkereskedelemben a teljes mérés különösen ellenőriztessék.

Az illetékes hatóságok: a grófsági és városi tanácsok. A költségek a grófsági és városi adóból fődöztetnek; azon

*) Bővebben tárgyalja ezen intézményt a III. R. 2. fejezete.

városok, a melyek külön hitelesítő biztosokat tartanak, a grófságtól a megfelelő adóösszeget visszakapják.

Egyes, helyi vonatkozású törvények a községi gyűléseknek, külön bizottságoknak, városi békebíráknak is adnak hatáskört a mértékek és súlyok tekintetében. Mindezen külön hatáskörök az előbb említett hatóságok által, közös meg egyezéssel, átvehetők.

A gázvilágításra vonatkozó törvények szerint minden helyi hatóságnak gondoskodni kell gázmértékekről s azok közhitelű ellenőrzéséről. A hatósági jogok szintén a grófsági és városi tanácsot illetik, kivéve azon városokat, a melyek a gázvilágítást házilag szolgáltatják, mert ezekben a városi békebírák látják el a hatósági föladatokat.

A költségek a grófsági, illetve városi, vagy külön városi világítási adóból fődztetnek.

Egyes grófságokban (Yorkshire, Lancashire, Suffolk stb.) több törvény fölhatalmazta a gyapjúiparosok egy bizottságát, hogy az ezen iparágban előfordulható csalások megakadályozására szakértő ellenőrző biztosokat alkalmazzanak. Yorkshire grófság nyugati felében a negyedéves békebírói ülések a ruhakereskedés hasonló ellenőrzésére alkalmaznak biztosokat.

3. *A műhelyek és boltok ellenőrzése.* Az idevágó törvények a jelölt helyiségeknek egészséges állapotban való tartását s nőknek és gyermekeknek bennök való alkalmazását szabályozzák. A törvények végrehajtása kormányhatósági közegek útján történik, de a mi a műhelyek és boltok tisztántartását, fertőtlenítését, szellőztetését, az ártalmas állapotok vagy dolgok távoltartását s a túlszűfolttság megakadályozását illeti, ideértve a pékműhelyek ellenőrzését is, a helyi egészségügyi hatóságok közvetlen hatáskörébe tartozik. Az állami biztosok csak akkor lépnek közbe, ha a helyi hatóság mulaszt. A bármiféle egészségellenes állapot, ha szükséges, sommás rendőri úton megszüntetendő. E szabály hatálya alá tartoznak a füstemesztő készülékkel el nem látott kürtők is, a hol a füst nem tűrhető. A hatóságoknak jogukban van szabályozni a gőzsípok használatát is. Főlebbezésnek a belügyi kormányhoz van helye.

A városi és grófsági tanácsok külön biztosokkal ellenőriztetik azon törvény végrehajtását (Shop Hours Act 1892),

a mely megszabja, hogy 18 évnél fiatalabb egyének milyen ideig foglalkoztathatók naponként a különféle üzletekben.

4. *A közutak.* Angliában ez idő szerint csak kétféle közútak vannak már: az egyszerű közutak és a főközlekedési utak. A közönséges közútakat a városi és falusi körök tanácsai adminisztrálják, a főútakat a grófsági tanácsok.*)

A közúti hatóságok kötelesek útjaikat jó állapotban tartani. Régebben az utak elhanyagolása esetén a hosszadalmas bírói eljárás útján kellett a helyreállításban azon község lakosait marasztaltatni, a melynek területén a rossz út feküdt. Ujabban (1835 óta) egyszerűbb az eljárás. A békebírák kis ülései vagy a grófsági tanácsok föl vannak jogosítva a szükséges munkálatokat elrendelni, szükség esetén a helyreállítást a mulasztó hatóság költségére külön megbízott közeg által foganatosíttatni. Ha a fönntartási kötelezettség vitás, a jogvita bírói úton döntetik el. A politikai községek tanácsai különösen föl vannak hatalmazva a panasztételre, ha a köri tanács valamelyik útjokat elhanyagolja.

Az útfönntartó hatóságnak joga van a szükségelt követ és kavicsot azon község határában, a hol a javítás eszközendő, bármelyik közterületről vagy pusztá helyről szedetni. Ha ez nem lehetséges, bármelyik szomszéd község köteles e jog gyakorlását tűrni. Ha a szükséges anyag ily módon be nem szerezhető, akkor magántulajdonból kell azt vásárolni. Békebírói engedéllyel és magánjogi úton megállapítandó kárpótlás ellenében a tulajdonos akarata ellenére is megszerezhetik az útfönntartásra szükséges anyagot a hatóságok. A kárpótlási kötelezettség úgy az anyag értékére, mint a szállítás által a birtokban egyébként okozott károkra is kiterjed.

Az idevágó számos törvény (az érvényben levők legrégibbe 1835-ből, legújabbja 1894-ből való) részletes intézkedéseket tartalmaz a fönntartásra, a rongálások megakadályozására és megtorlására, valamint a közúti forgalomra nézve. A békebírói kis ülések jogosítva vannak az útkeresztezéseknél jelzők fölállítását elrendelni. A grófsági tanácsok

*) Angliában régebben sorompókkal ellátott (innen az angol elnevezés: turnpike road) magánjellegetű társulás által létesített vámos utak is voltak. Ezek azonban már mind főközlekedési úttá lettek.

szabályrendeleteket alkothatnak s szabályozhatják a járművek kerekeinek alakját, a kerékkötést stb.

Intézkednek a törvények a közutak kiszélesítéséről s szabályozzák a közúti czélokra szükséges területek kisajátítását. A közutak áthelyezhetők s az érdekelt községek hozzájárulásával beszüntethetők. A szükségteleneknek bizonyított utak fönntartását, a békebirói kis ülések fölhatalmazásával, a fönntartó hatóságok is megszüntethetik.

Új utak nyitását a közúti hatóságok kimondhatják. Ha a szükséges terület barátságos úton meg nem szerezhető, a békebirói kis ülés határozata alapján az utat meg lehet nyitni, a kárpótlási igények magánjogi úton állapíttatván meg.

Városi körökben, a melyek kövezésre, vízvezetékre vagy csatornázásra adót szednek, az útfönntartási költségeket az általános köri adóból födözik; de a hol az egész körben, vagy annak valamelyik részében nem szedik az említett adókat, az útfönntartási költségek a szegényadó módjára, annak részeként szedetnek be az egész körben, illetve annak egy részében. Nehány városban, helyi vonatkozású törvények alapján az utakat is a városi adóból tartják fönn.

A falusi körök útfönntartási szükséglete az 1894-iki helyi igazgatási törvény óta az általános köri szükségletek közé van sorozva, melyek a szegényügyi adó módjára, vagyis abban bennfoglalva födöztetnek. Ha a köri tanács helyesnek tartja, hogy a kör egyes részei, tekintettel a talaj különbözőségére vagy útfönntartási egyéb viszonyok eltérő voltára, különböző arányban viseljék az útfönntartási terheket: ennek megfelelőleg osztja be az adózást.

Az útfönntartó hatóság föl van jogositva azon rendkívüli javítási munkák költségeit, a melyek rendkívüli súlyok szállítása vagy rendkívüli forgalom folytán váltak szükségessé, az illető szállítókra kivetni.

A grófsági tanácsok segíyezhetik az útfönntartó hatóságokat s megegyezhetnek a köri tanácsokkal a közös teherviselésre és fönntartásra bizonyos, akár egyszerű, akár főútakra nézve.

A közhasználatú gyalogutak fönntartását a községi tanácsok is végezhetik, a mennyiben a gyalogutak nem közutak mentén húzódnak.

A főutak, mint külön osztálya a közútaknak, az 1878-iki

közúti és locomotiv törvény-novella alapján kezeltetnek, (Highways and Locomotives (Amendment) Act 1878) s a régi sorompós utak helyébe léptek. Fönntartásuk közvetlenül és első sorban a grófsági tanácsokat illeti, a közúti hatóságok főntemlített adóztatási jogával együtt. A grófsági tanács egyes közútak fönntartására a szükséges költség megállapítása mellett más közúti hatósággal megegyezhetik, sőt a fönntartást kötelezőleg átruházhatja valamelyik köri tanácsra. A grófság által fizetendő összeg megegyezés útján vagy ha ez nem jönne létre, a belügyi kormány által állapíttatik meg. A városi hatóság valamely területén keletkezett új útra nézve, a megnyitástól számított tizenkét hó alatt követelheti, hogy az út fönntartását a grófsági tanács, a megfelelő hozzájárulás biztosítása ellenében ráruházza. A grófsági tanácsnak joga van a fönntartó hatóságokat kötelességek pontos teljesítésére szorítani.

A grófsági tanács az útfönntartó hatóság előterjesztésére a főútak osztályába veheti föl azon közönséges útvonalakat, a melyek nagy városok között való, forgalmas vasúti állomáshoz vezető közlekedést közvetítik, vagy más okokból a főútak jellegét vették föl. A belügyi kormány a grófsági tanács előterjesztésére s ha a kérdéses útban város is érdekelve van, a városi tanács hozzájárulásával, főútakat közönséges úttá nyilváníthat.

Több törvény a locomotivoknak a közúton való használatát szabályozza, előírván maximális súlyokat és sebességeket, a kerekek szabványait, a közbiztonsági rendszabályokat s fölhatalmazván a grófságokat részletes szabályrendeletek alkotására.

A közútak és hidak fönntartásához szükséges műszaki személyzetet az útfönntartó hatóságok alkalmazzák. A hidakra általában a grófság által alkalmazott külön mérnökök ügyelnek föl. A közönséges úton levő hidak között még sok van, a melyeket a régi szokás szerint, egyesek, községek vagy városok tartanak fön. A főúton levő hidakat mind a grófság gondozza.

A rendesen kiépített és fönntartott úton kívüli gyalog-, lovas- és szekér-útvonalakat az angol útjogoknak hívja, a melyek vagy egész községek, vagy egyes községrészek használatára szolgálnak. Ezek épségben való fönntartása a köz-

ségi és köri tanácsok kötelessége. Ezek a hatóságok lépnek közbe, ha a szóban levő jogokat megszüntetni vagy korlátozni akarná valaki. Ugyanezen hatóságoknak joguk van ilyen útjogokat (rights of way) szerezni is.

5. *A közúti vasúttak.* A helyi hatóságok építhetnek közúti vasúttakat törvényhozásilag megerősítendő kormányengedély alapján s azokat bérbe adhatják. Házilag való üzemben tartásnak nincs helye. Joguk van kész vállalatokat megvenni s általában szabályozni a közúti vasúti üzemet. A hatósági jogokat a grófsági városi vagy városi köri tanács gyakorolja, falusi körökben a politikai községi tanácsok vagy gyűlések. Közúti vasúttakat magánvállalatok csak a helyi és a közúti hatóság engedélyével létesíthetnek.

6. *A tengerészeti igazgatás.* Ezen igazgatási ágat legújabbban az 1894-iki tengeri hajózási törvény rendezte. (Merchant Shipping Act 1894.) E szerint a kereskedelmi kormány minden tengeri kikötőben tengerészeti hatóságot szervezett, melynek elnökét és négy államilag fizetett tagját a kereskedelmi kormány nevezi ki, hat tagját pedig a kikötő minősített hajótulajdonosai választják. Ezek lajstromozzák és közvetítik a tengerészek alkalmazását, vizsgáztatják a tengerészeket s ellenőrzik a tengeri forgalmat minden közérdekű szempontból. E hatóságok kiváló működésének köszönheti az angol hajózás minden más nemzeté fölé álló biztonságát és kényelmét. Az igazgatási költségeket az állami tengerészeti alapból fődözik, a melynek bevételeit a hajók által fizetett különféle díjak tetszik.

A tengerészeti hatóságokon kívül speciális törvények vagy kormányrendeletek alapján számos kikötői és dockhatóság működik, melyek a kikötők és dockok berendezése és fönntartásával foglalkoznak s megállapított használati díjakból meg kölcsönökből fődözik kiadásait.

A Thamesen (Temze) az összes hajózást, a halászatot, a mederszabályozást, vízfertőtlenítést és árvíz ellen való védekezést, Crickladetől a tengerig egységes hatóság, a Thames fönntartók (Thames Conservators) testülete intézi és szabályozza, mely hatóság az admirális, a kereskedelmi kormány, az érdekelt grófságok és városok, vizitársulatok és hajózási meg egyéb vízi vállalatok képviselőiből áll.

B) A gazdasági igazgatás.

1. *Munkásföldek* (Allotments). Az angol községek szegény munkás lakosaiknak legfőlegb egy acre (= 1120 □-öl) szántóföld és három acre legelőből vagy négy acre legelőből álló) kis birtokokat adhatnak bérbe, s föl vannak jogosítva a szükséges területet kisajátítás útján is megszerezni vagy bérbe venni.

Ez intézmény az egész XIX. század folyamán folyton foglalkoztatta az angol törvényhozást s föltétlenül egyike a gyakorlati angol észjárás legsikerültebb termékeinek.

Eredete még Erzsébet királyné idejébe nyúlik vissza, a kinek 43-ik törvénye elrendelte, hogy a templombiztosok és szegényügyi fölügyelők a községükbeli, magokat fönntratan nem tudó szegényeket és azok gyermekeit munkába állítsák. Ez intézkedést ismételte és bővítette III. György törvénye, a mely fölhatalmazta a nevezett községi közegeket, hogy a községi gyűlés hozzájárulásával husz acre-nél nem nagyobb földet vásároljanak vagy béreljenek a község közelében, azon a község szegényeit megfelelő munkabérért a község számlájára dolgoztassák, vagy pedig a földet megfelelő parcellákban a szegényeknek bérbeadják. Az 1831-iki törvény az egy község által megvehető vagy bérelhető föld területét 50 acre-re emelte föl. Megengedte továbbá, hogy a szóban levő célra a földesúr és a jogosítottak hozzájárulásával 50 acre-ig terjedőleg pusztá vagy közös használatu földek, továbbá a kincstár engedélyével hasonterjedelemig kincstári földek vétessenek igénybe.

(Későbbi törvények ez intézményt oly célra is kiterjesztették, hogy a község szegényei tüzelőt kapjanak, hogy a község közönsége használatára sétakertek és üdülőterek létesíttessenek.)

IV. Vilmos 2-ik törvénye fölhatalmazta a templombiztosok és szegényügyi fölügyelők bizottságát, hogy jó erkölcsű, törvényesen megtelepedett községi lakos napszámosoknak Szent-Mihálynaptól egy-egy évi tartamra, egy acre-ig terjedő területű földeket adjanak a munkásföldekből a szokásos áron bérbe; a bérrel hátralékos vagy a földet nem megfelelően munkáló munkások a bérletből azonnal kimozdíthatók lévén.

Későbbi törvények egész sorozata rendezte a munkásföldek dolgát intéző közegeket, a kezelést, a bérletből kilépők befektetéseinek, vagy a földön hagyott termés értékének megterítését és a többi. Az intézmény jelenlegi alakjában és érvényében az 1887-iki és 1890-iki munkásföld-törvényeken (Allotments Acts 1887, 1890) továbbá az 1894-iki helyi igazgatási törvényen (Local Government Act 1894) s részben az 1875-iki közegészségügyi törvényen (Public Health Act 1875) nyugszik, melynek a hatósági szervezetekre, a helyhatósági kölcsonökre, a kisajátításra és a helyi adózásra vonatkozó intézkedései, a munkásföldek intézményénél is sok tekintetben alkalmazást nyernek.

Az idézett törvényeknek az alábbiakban összefoglalt határozmányai szerint, hat parlamenti választópolgár vagy adófizető előterjesztést tehet a községi tanácsnak, hogy munkásföldeket szerezzen. Ugyanez a kezdeményezés a községi tanács kebeléből is indultat. Ha a községi tanács által megindított eljárás megfelelő módon és időben eredményre nem vezet, fölebbezésnek van helye a grófsági tanácshoz, mely az ügy megvizsgálására megbizottat küld ki, s annak előterjesztése alapján határoz, esetleg a község helyett tényleg eljár. E célra a grófsági tanácsnak külön bizottsága van. A munkásföldek létesítését elrendelheti végül a belügyminiszterium is (Local Government Board), melynek eljárására nézve ugyanezen szabályok irányadók.

A szükséges földterület vétel bérlet útján és pedig vagy barátságos egyezséggel, vagy ha ez nem sikerül, kisajátítás segélyével szereztetik meg. A kényszerbérlet időtartama 14 évnél rövidebb és 35 évnél hosszabb nem lehet.

A kisajátított (tulajdonilag vagy bérletileg elvett) birtok becslése és értékmegállapítása, valamint a bérleti összegé, a kisajátítási eljárás szabályai szerint történik. Ha kényszer útján jött létre az ügylet, a község legfőlebb négy acre legelőből, vagy egy hold szántó és három hold legelőből álló munkásföldeket adhat bérbe és pedig csakis községbeli munkásoknak, kivéve azon ritka eseteket, a midőn veszteség kikerülése szempontjából más embereknek is bérbe kell a földet adnia, mert munkásbérő nem akadt. A barátságos úton megszerzett földeknél ezen korlátozások nem állanak fönn.

Oly földek, a melyek bányákhoz, vagy kis gazdasá-

gokhoz (Small Holdings) tartoznak, a szóban levő célra igénybe nem vehetők. Sőt a földtulajdonos, ha a grófsági tanács előtt beigazolja, hogy a munkásföldekül elvett területekre bányászati célból szüksége van, a földet egy évi fölmondás mellett és szabályszerűen megállapított kártalanítás ellenében visszaveheti.

Munkásföldekről homokot, kavicsot vagy agyagot sem szedni, sem eladni nem szabad.

A munkásföldeken másféle épületet, mint szerszámkamrát, félszert, magtárt, baromfiólat, disznóólat, istállót, csürt építeni nem szabad. A bérlet leteltével az összes terményeket és épületeket elhordhatja a bérlő, de ha ott hagyja azokat, kárpótlást nem követelhet.

Ha a bérleti járulékkal a munkásföld bérlője 40 nappal hátralékban van, vagy ha a bérlet első három hónapjában kitünik, hogy a földeket megfelelően használni nem tudja, vagy ha a községtől egy (angol) mértföldnél távolabb lakik, a bérletet a községi tanács egy havi fölmondással megszüntetheti. Ez esetben azonban a bérletből kilépő bérlőt illető kárpótlásra van joga a kihelyezettnek.

A munkásföldek ügyeit vagy külön a községi tanács által választott ügyvivők látják el, vagy maga a községi tanács.

A munkásföld intézményére szükséges költségek beszerzése céljából a községnek vagy a grófságnak joga van kölcsönt fölvenni és adót kivetni.

A munkásföldekre szükséges területek megszerzésénél a főelv az, hogy csak annyi és oly áru föld szereztessék meg, a mennyi a bérjövedelemből az összes mellékköltségekkel együtt megtérülhet. A kölcsönvételhez a községi tanács szabályszerű határozata s a grófsági tanács és a belügyi kormány jóváhagyása szükséges. Az adókimutatásnak az a korlátozása, hogy a községi tanács a saját igazgatási céljaira nem vehet ki többet 3 pennynél egy font sterling adójövedelemre (1 font sterling = 240 penny), illetve a községi választók gyűlésének hozzájárulásával 6 pennynél, a munkásföldekre szükséges adókimutatásnál nem érvényes.

2. *Kisgazdaságok.* (Small Holdings.) Ezen intézmény, melynek nevét magyarrá főleg a mi viszonyaink szempontjából véltük a fönti módon lefordíthatni, szintén a kisebb

anyagi eszközök fölött rendelkező földmivelő nép érdekeit szolgálja.

Az ide vonatkozó 1892. évi törvény (Small Holdings Act 1892) fölhatalmazta a grófsági tanácsokat, hogy a külön e célra alkotott bizottságok előkészítése és javaslata alapján barátságos úton földet szerezzenek, s azt megfelelőleg javítva és a célhoz alkalmazva, 1—50 acre terjedelmű, vagy 50 font sterlingnél nem nagyobb adójövedelmű birtoktestekben egyeseknek eladják, a kik e birtokokat személyesen művelni kívánják.

A vállalkozónak a vételár legalább egy ötödresztét egyszerre le kell fizetni, a maradvány 50 évet meg nem haladó határidőben részletekben törleszthető; ezen maradvány egy negyede örökös járadékteherre is átváltoztatható.

Legalább 20 esztendeig a vevő a birtokot bérbe nem adhatja, föl nem darabolhatja, át nem ruházhatja, nem építhet rá lakóházakat és ha később is czélszerűnek látszik, hogy a föld más célra használtassék, mint földművelésre, a grófsági tanács, az előbbi tulajdonos és a határos birtokok tulajdonosai, fokozatosan igényt támaszthatnak a visszavásárlásra, a mely igény rendes magánjogi úton érvényesíttetik.

A grófsági tanács akként is elősegítheti ily kisgazdaságok létrejöttét, hogy a vételár négy ötödét kölcsön adja oly egyéneknek, a kik ily kis gazdaságot magánuton közvetlenül a földtulajdonostól kívánnak vásárolni.

A grófsági tanács a szükséges pénzt kölcsön útján szerzi be. A grófságok kölcsönvételi jogkörének az a határa, hogy az összes grófsági kölcsönök nem haladhatják túl az összes grófságbeli vagyon egy évi adóalapúl szolgáló jövedelme egy tizedét. A kis telepítvényekhez szükséges kölcsönökre ezen korlátozás nem áll.

A grófsági tanács összes hatáskörét (kivéve a kölcsönvételre vonatkozót) átruházhatja egy vegyes bizottságra, mely a grófsági tanács és azon község tanácsának tagjaiból áll, a melynek határában a kisgazdaság fekszik.

3. *Állategészségügy.* Az állategészségügyi szolgálat és általában az állategészségügy intézése Angliában a szó szoros értelmében a földművelésügyi kormány (Board of Agriculture) kezében van összpontosítva. Az 1894-iki állategészségügyi törvény (Diseases of Animals Act 1894) oly erélyes

intézkedéseket tartalmaz, oly erélyesen, a szükséges költségek oly bőkezű fölhasználásával van végrehajtva, hogy a szárazföldön alig lehet mását találni. Természetes, hogy az óriási értékű angol állatállomány, a melynek tenyészállat-productumait az egész világ keresi és vásárolja, indokoltta teszi a legmesszebb menő intézkedéseket is. Különösen, ha elgondoljuk, hogy táplálkozási és ipari czélokra mily rengeteg mennyiségű állat és állati termék özönlik Angliába, még pedig legnagyobb részt olyan gyarmati vidékekről, a hol állategészségügyről még nem igen tudnak.

Az állategészségügy központosított kezeléséből folyik, hogy míg egyébként az egész angol közigazgatás a községi és községi körök önkormányzatára van fektetve, az állategészségügyi igazgatásban más a helyzet. Ennek súlypontja a grófsági tanácsokon és a 10,000 lakoson fölüli városok tanácsain van. Az általános községi igazgatás csak annyiban nyerhet e téren is hatáskört, a mennyiben a grófsági tanács az 1894-iki állategészségügyi törvényben körülírt hatáskörét a községi körök tanácsaira átruházhatja. A hol tehát alább helyi hatóságokról van szó, ez a kifejezés a politikai községekre, a parishokra nem vonatkozik; csakis a községi körök, grófságok és 10,000-nél több lakosú városok tanácsára. A hol a helyi viszonyok indokolják, több községi kör egy állattenyésztési hatósággá egyesülhet. Egyik helyi hatóság a maga hatáskörét a szomszédra (a mely annak betöltésére bármi okból alkalmasabb lehet) átruházhatja.

A földművelési kormány föl van hatalmazva mindenféle rendelet kibocsátására és foganatosítására, a mely a törvény végrehajtása érdekében szükséges. Ha valamely helyi hatóság a törvény végrehajtására szükséges intézkedéseket nem foganatosítja, a földművelésügyi kormány egy egyént bíz meg a végrehajtással. Az összes költségek a helyi hatóságtól hajtának be.

Minden helyi hatóságnak annyi állategészségügyi felügyelőt és egyéb állategészségügyi tisztviselőt kell alkalmaznia, a mennyit a törvény végrehajtása érdekében szükségesnek lát, s ezeknek annyi hatáskört, jogot és kötelességet, fizetést és javadalmat adhat, a mennyit jónak vél. Minden helyi hatóságnak legalább egy állategészségügyi főügyelőt, de okvetlenül annyit kell tartani, a mennyit a földmű-

velésügyi kormány, tekintettel a helyi hatóság területi és egyéb viszonyaira, elrendel. Ha a földművelésügyi kormány meggyőződik, hogy valamelyik helyi hatóság állatorvosa alkalmatlan, rossz magaviseletű vagy hanyag, azt közvetlenül rögtön elmozdíthatja. Minden helyi hatóságnak és állategészségügyi tisztviselőnek kötelessége a földművelési kormánynak rendeleteire a szükséges jelentéseket, kimutatásokat és tájékoztatást megadni.

A helyi hatóságok a szükséges intézmények (rakodók, állomások, legelőterek, színek, istállók, vágóhidak, dögterek, trágyaterek stb.) létesítésének költségeit adókivetési és kölcsönvételi hatáskörükben szerzik be.

Az angol állategészségügyi törvény, s az annak alapján kiadott rendeletek a következő ragadós betegségekre terjednek ki: marhavész, ragadós tüdőlob, száj- és körömfájás, juhhimlő, juhrüh, sertésvész, veszettség, lépfene, takonykór, lovak rühe, lovak influenzája.

Az angol egészségügyi igazgatásnak a betegedések bejelentése épen oly alapvető intézkedése, mint nálunk. A tulajdonosnak két főkötelessége van: a betegség bejelentése az illetékes és legközelebbi rendőrközegnek (ez jelenti azonnal tovább a helyi hatóságnak) és a beteg állat azonnal elkülönítése. Mindkét kötelességnek teljesítését büntetések szentesítik.

A bejelentésre az állatorvos azonnal szemlét tart, s a további intézkedések iránt a hatóságnak tesz előterjesztést.

A további intézkedések lényege minden betegségnél.

1. A fertőzött hely zárlati körének megállapítása és a zárlat elrendelése;

2. az állatok kiirtása kártalanítás mellett.

A fertőzött állat helyéről, tehát a zárlati körben is, csak a földművelési kormány által szabályozott módon, illetve engedélyével mozdítható el.

A zár alá vett állatok forgalomba hozatala, használata, az egész fertőtlenítő eljárás, egyáltalán a betegségek terjedésének megakadályozása tárgyában teendő intézkedések a földművelési kormány hatáskörébe tartoznak. A törvény 22. §-a nem kevesebb, mint 37 esetét sorolja föl az intézkedéseknek.

A külföldről jövő állatok behozatala szigorú rendszabá-

lyoknak van alávetve, s csak beható állatorvosi vizsgálat, esetleg vesztégzár után lehetséges.

A kiirtást a földművelési kormány rendelheti el és pedig a marhavész, tüdőlob, száj- és körömfájás, sertésvész, betegség vagy annak gyanuja (fertőzés gyanuja) eseteiben. A juh-himlő, takonykór, veszettség, lépfenére nézve e hatásköre minden hatóságnak megvan.

Az első négy betegségre nézve a levágás és kártérítés tekintetében maga a törvény, az utóbbiakra nézve a földművelési kormány rendeletileg intézkedett. A kártérítés, melyet a földművelési kormány illetve a juh-himlőnél a helyi hatóság fizet:

1. marhavész miatti levágásnál, betegség esetén a levágás előtti érték fele, de nem több 20 £.-nél, egyébként a teljes érték, de nem több 40 £.-nél;

2. tüdővész miatti levágásnál betegség esetén háromnegyed érték, de legföllebb 30 font, egyébként teljes érték, de csak 40 £.-ig;

3. száj- és körömfájás miatti levágásnál betegség esetén a megbetegedés előtti érték, egyébként a levágás előtti érték;

4. sertésvésznel betegség esetén a betegség előtti fél érték, egyébként a teljes érték;

5. juh-himlőnél betegség esetén félérték 40 shillingig, egyébként teljes érték 4 £.-ig;

6. veszettség betegsége esetén semmi kárpótlás, gyanu miatt leölt állatért teljes érték;

7. lépfene betegsége esetén a félérték, egyébként a teljes érték. (Teljes érték = a levágás előtti érték.) A helyi hatóságok azonban a kárpótlás mellett való levágást csak a kormány előzetes rendelete vagy esetről-esetre való hozzájárulása mellett rendelhetik el. A levágott állat eladási ára a kárpótlási (állami vagy hatósági) hitel javára esik.

A vasúton szállított állatok etetéséről és itatásáról a földművelési kormány által megállapított díjak ellenében, a vasúttársaságok kötelesek gondoskodni.

A törvény elleni kihágások megtorlása a rendőrbíróságok hatáskörébe tartozik.

A helyi hatóságoknál minden állategészségügyi rendelkezést a legkiterjedtebb módon közzé kell tenni és annak másolatát a földművelési kormányhoz fölterjeszteni.

Az összes hatóságok el vannak látva mindenféle nyomtatott formulárek és űrlapokkal.

A külföldről bejött állatokkal való elbánást a földművelési kormány 1895. évi (5307. sz.) rendelete a legnagyobb részletességgel szabályozza.

Az állategészségügyi szakszolgálatot Angliában 81 állami állatorvos és 859 helyhatósági állatorvos *) látja el. Ezeken kívül a helyhatóságok állategészségügyi czélokra 1687 rendőri és 2631 határozott minősítéssel nem bíró tisztviselőt tartanak. Az állami állatorvosok fontosabb forgalmi pontokon vannak elhelyezve.

4. *A mezőgazdasági munkásgazdákra vonatkozó szabályok.* Ezeket a mezőgazdasági csoportos munkavállalkozásról szóló 1867-iki törvény tartalmazza (Agricultural Gangs Act 1867.), a mely arra való tekintettel hozatott, hogy egyes egyének — munkásgazdák — (Gangmasters) gyermekeket, fiatal embereket (13—18 évig) és asszonyokat fogadnak föl, s a fölfogadott csoporttal, szerződés mellett, egyes birtokosoknál mindenféle mezőgazdasági munkát végeznek.

A törvény szerint munkásgazda csak az lehet, a ki erre a köri (városi tanácstól) engedélyt kapott. Az engedély-okiratban részletesen körül lehet írni a gyermekek munkákra való használásának módját és mérvét. Tizenhárom és tiz év közötti gyermeket csak az iskolai hatóság engedélye alapján lehet fölfogadni. Ugyanazon csapatban férfi- és nőnemű egyének nem alkalmazhatók. Férfi munkásgazda nőmunkásokat csapatjába csak akkor fogadhat, ha ugyanazon csapat élén egy engedélylyel bíró nő-munkásgazda is van.

Az engedély tartama 6 hó. Ennek lejártá után az megújítandó. Ha az engedély kiadását vagy megújítását a hatóság megtagadja, föllebezni lehet a negyedéves békebírói üléshez, a mely az elutasító határozatot megváltoztathatja.

*) Angliában a rendes állatorvosok czíme: Members of the Royal College of Veterinary Surgeons. (A kir. állatorvosi intézet tagja.) A kilenczvenes évek végén a hatósági állatorvosok közül csak 81 végzett akadémiát, a többiek mint nálunk a gyógykovácsok. átvették gyakorlati minősítésük alapján az 1894-iki törvény létesítette új szolgálati szervezetbe.

Az engedély-okiratban előirt föltételeket és a fönt el-sorolt tilalmakat meg nem tartó munkásgazdák pénzbüntetés alá esnek.

5. *A közös használatu földek.* Az angol belügyi kormány egyik 1895. évi január hóban kelt rendeletében, amely az 1894-iki közigazgatási törvény kapcsán adatott ki a községi körü tanácsoknak az útszolgalmakra, az útmelletti pusztá területekre és a közös használatú földekre vonatkozó kötelességei tárgyában, a következő mondat van: a közigazgatási törvény fontos teendőkkel ruházza föl a községi körü tanácsokat a közös földek használatának szabályozását illetőleg. Gyakran szükségessé válik ugyanis, hogy a sűrűn lakott körök és nagy városok közelében levő közös földekre nézve, a rend föntartása, a kártékony állatok és növények elleni védekezés, továbbá az illető területek fölülete és természeti kinézésének megóvása érdekében intézkedések tétessenek. Ilyen esetekben a községi körü tanács a közösségben érdekelték (a jogok értéke szerint számított) egyharmadának hozzájárulásával és a grófsági tanács beleegyezésével, a földmívelési kormányhoz fordulhat a közös földhasználatnak kormányrendelettel való szabályozása iránt. A földmívelési kormány ekkor az 1876. évi törvény (Commons Act 1876) értelmében eljár, vagyis közvetlen tárgyalások és nyomozások alapján megállapítja a használati jogosultságok mérvét és mikéntjét, a szükséges szabályokat s a szabályzatot megerősítés végett a parlament elé terjeszti. Ha más személy vagy személyek fordulnak a földmívelési kormányhoz egy közös használatú föld szabályozása iránt, a községi körü és községi tanácsok meghallgattatnak az ügyben. Minthogy az említett eljárások kapcsán igen nehéz ténybeli és jogkérdések merülnek föl, a községi körü tanácsoknak eljárásuk előtt jogtanácsosokat kell meghallgatni.

Az angol közös használatú földek (Commons) részlete-sebb ismerete az ottani jogviszonyokat tanulságosan illusztrálván, szükségesnek találjuk az ide vonatkozó kérdéseket röviden vázolni, egyrészt mert a közös használatú földek fejlődésében érdekes részleteit találjuk az angol birtokjog történetének, másrészt mert ezeknél találunk némileg analog viszonyokat a mi közös legelőinkkel, a melyeknek adminisztrációja az 1894: XII. törvényezikk határozmányánál

fogva községi gazdasági igazgatásunknak egyik lényeges feladatköre. *)

Angliában ez idő szerint 2,632.722 acre föld van községi jogokkal terhelve. E jogok egyrészt: szabad gyalog, szekeres és lovas közlekedésben, játszó és üdülő czelokra való használatban, másrészt közös legeltetésben, lomb-, galy-, agyag-, homokszedésben állanak.

A közösségek eredetére nézve a mai angol jogtörténelmi tudomány azt az álláspontot foglalta el, hogy a közösségek a községi közös birtoklásnak maradványai, a mely valaha egész Európában uralkodó volt. E mellett nem volt egyéni tulajdon, hanem három fordulóban művelték a községi lakosok közösen a földet, az egyik fordulót a szükséges gabona termelésére használván, a többit legelőül. A Tudorok alatt már egyéni tulajdonba ment a földek egy része, de a legnagyobb rész még mindig legelőül maradt. A hűbérrendszer behozatala gyökeres változással járt az egyéni tulajdonra. Az ország fokozatosan katonai kerületekre osztatott. A katonai főnökök — a kik állásukat lassan örökössé tették családjokban — a tulajdonosi jogokat is megszerezték. A katonai parancsnokból földesúr (Lord of the Manor) lett. Egy része a lakosságnak fegyveres szolgálat ellenében birta földjét s joga volt kihajtani állatait a földesúri birtok műveletlen részeire. Másik része kisebb birtokokat kapott a földesúrtól. Harmadik része egyszerűen szolgája lett a földesúrnak minden birtok és jog nélkül. A mint a föld értéke nőtt, a földesurak igyekezete természetesen arra irányult, hogy az egyéni birtokul ki nem osztott földekből mentül többet kerítsenek egyéni birtokukhoz. III. Henrik 20 törvénye (Statute of Merton 1235.) föl is hatalmazta a földesurakat, hogy a műveletlen földeket egyéni birtokul bekerítsék s csak annyit hagyjanak közösen, a mennyi a szabad birtokosok legeltetési jogának gyakorlására szükséges.

Az idők folyamán a közös földek használatához a gyakorlat alapján jogot nyertek nemcsak az egykori szabad, hanem az összes többi községbeli földbirtokosok is. Szabad

*) Az alább közölteknel forrásul szolgáltak: *English Commons and Forests*. By Rt. Hon. G. Shaw Lefevre. *The preservation of Foothpaths*. By Sir Robert Hunter.

birtokosok, a kik be voltak jegyezve a földesuraknál vezetett földbirtok-lajstromba — copyholders — és örökbérlők vagy zsellérfélék. A közös használatra jogosultak szaporodása és a földesurak fönt említett tendenciája folytán már a XVII. században megindultak a perek a jogosultak és földesurak között s a bíróságok egészen 1876-ig (a Commons Act meghozataláig) teljesen a földesurak javára ítéleztek.

A hatvanas években a közösségek kérdése elsőrangú belpolitikai kérdéssé vált, melylyel a társadalom és törvényhozás egészen 1893-ig a legújabb, a közös használatú földekre vonatkozó törvény meghozataláig (Commons Amendment Act 1893) folyton foglalkozott. A földesuraknak a közösből való foglalása ugyanis mind jobban veszélyeztetet a városok egészségügyét és a földművelő nép érdekeit. A városok mind nagyobb mérvben megfosztattak üdülő helyeiktől, a nép közös legelőterületeitől.

Az 1876-iki és 1893-iki idézett törvények, azután a földművelési kormány hozzájárulásához és a parlament szentesítéséhez kötötték a közös földekből való foglalást (Inclosure). Az engedély csak akkor adható meg, ha az egyéni tulajdonul való bekerítés a szomszédos területekre előnyös. Ezt a bekeríteni szándékozó földesúrnak kell igazolnia s szándékát három hóval a kormányhoz való kérelem benyújtása előtt két helyi lapban közzé tennie.

Az említett törvényekben foglalt nevezetes tulajdonjogkorlátozások a közvélemény erélyes előkészítése után jöttek létre. Az 1865-ik évben Mr. Douulton, Lambeth képviselője parlamenti bizottság kiküldetését kérte a közös használatú földek fönntartása érdekében, ugyanekkor Mr. G. H. Lawrence kezdeményezésée megalakult a közös földek fönntartására létrejött egyesület (The Commons Preservation Society), a melynek széleskörű igazgatására jött létre, az eddigi jogfelfogás teljes megváltoztatásával, a fönt említett első, majd 1893-ban a második törvény, a mely a közös földek fönntartására s a használat szabályozása érdekében intézkedik.

Egyik legnevezetesebb, közös legelőül használt ily közös föld a New-Forest nevű terület, Southampton mellett, melynek összes területe 63,000 acrere rüg. A közös használat első szabályozása 1877-ben történt. A bejegyzett jogosultakon kívül jogot nyertek a legeltetésre díj ellenében egyéb lako-

sok is. Az 1895. évben új szabályozási eljárás indult meg a földmívelési kormány előtt, a melynek jegyzőkönyve szerint azon évben 3000 ló, kb. 2000 szarvasmarha, 1300 sertés legelt a szóban levő területen.

A nagyobb területű közös földeket külön hatóságok gondozzák. A vitás legeltetési kérdések magánjogi bíróságok elé tartoznak.

Megemlítjük még, hogy a közös földekből munkásföldek és községi üdülő kertekül az utóbbi években jelentékeny területek hasítottak ki. A törvény egyenesen elrendeli, hogy a községi és köri tanácsok minden bekerítési ügynél szorgalmazzák megfelelő terület fönnhagyását az említett célokra.

Az angol közös földek használatában való részesedés lényegileg egyéni birtokhoz volt kötve. Ujabbban azonban egyes községek lakosai, pusztán azon a czimen, hogy ők az illető községben laknak, sikerrel igényeltek jogot a közösben a földesúr ellenében közlekedésre, tüzelő- és agyagszedésre stb. Vagyis a közös használatú földek tekintetében első sorban nem a földesúri jog, hanem a közérdek lesz az irányadó az újabb angol jogfelfogásban.

A mint előbb, a már említett Merton-féle törvény óta, számos törvény (Lands Inclosure Acts) a közös földek egyéni birtoklásba való vételének kedvezett, úgy a hatvanas évek óta, a törvényhozás és a bírói gyakorlat a közös földek közös, sőt nyilvános használatát igyekszik föntartani. Ez nemcsak abban nyilvánult, hogy a közösből való foglalás törvényhozási engedélytől tétetett függővé, s hogy a községi tanácsok jogot nyertek a foglalni szándékozók ellenében föllépni, hanem abban is, hogy a községi és a városi tanácsok fölhatalmaztattak a közös használatú földeket a község vagy városi lakosság javára kibérelni, megvenni s azokat az egyeseket illető használati jogoktól a község vagy város lakossága javára mentesíteni, vagyis ily módon a földesúri birtokbavétel ellen egyszer s mindenkorra, esetleg csak bizonyos időre biztosítani.

A mozgalom, melyet a közös használatú földek új szabályozása érdekében az említett egyesület*) indított, főleg

*) Működésében részt vettek a következő európai hírű nevek viselői: Sir Charles Dilke, M. Bryce, Lord E. Fitzmaurice, Mr. John Stuart Mill, Sir Shaw Lefevre, Sir William Harcourt stb.

közegészségügyi szempontból és jelszavakkal folyt, London és a többi nagy városok közelében levő üdülő helyek mind nagyobb mérvű elfoglalása, parcellázása, beépítése s a nyilvános használatból kivonása ellen. De nem kevés része volt a küzdelem sikerének előmozdításában a földmivelő nép érdekei hangoztatásának is. Sok kis birtok művelése ugyanis lehetetlenné volt a legeltetési jog elvesztése miatt. A kisbirtokosoknak sem pénzők, sem jogismeretők nem volt arra, hogy a foglaló földesúr ellen felléphessenek. A beállott agrár-bajok jellemzéseül elég legyen csak egy adatot feljegyezni, a melyet Shaw Lefevre úr közöl.

A New-Forest nevű nagy közös terület használatát 1877-ben rendezte a törvényhozás. (New-Forest Act 1877.) A jogosult birtokosok összeirattak. Adózás alá természetesen csak az összeírt jogosultak vonattak. Minthogy pedig sokan voltak a tényleg használók között, a kik nem voltak a lista felvéve, ez arra indította a hatóságot, hogy a közös legeltetésből a lista nem foglalt, tehát nem adózó egyéneket kizárja. Ennélfogva száz és száz család került a szegényházba. Szerencsére a kormány egy rövid törvény meghozatalát eszközölte ki 1879-ben, a mely felhatalmazta a kezelő hatóságot, hogy a lista be nem jegyzetteknek is adjanak legeltetési engedélyt csekély díj ellenében.

A közös földek használatának gyakorlati rendezése még folyamatban van.

6. *Vízszabályozás, talajjavítás és halászat.* A csatornázás és alagesövezés tekintetében, közegészségügyi szempontból, igen fontos intézkedéseket tett az 1875-ik évi közegészségügyi törvény, melynek végrehajtása a községi hatóságok hatáskörébe esik. A közegészségügyi szempontból szükséges lecsapolásokat, alagesövezéseket, csatornázásokat a közegészségügyi hatóságok eszközlik. E helyen azonban a gazdasági közigazgatás körébe eső intézkedéseket vázoljuk.

A csatornázási bizottságokról szóló törvények (Sewers Commissions Act.) hosszú sora, már közel négy évszázad óta gondozza a vízügyi közigazgatást. Ezek szerint a kormány egyes csatornázási kerületekre, melyek több grófságra is kiterjedhetnek, csatornázási bizottságokat (Courts of Commissioners of Sewers) nevez ki.

A bizottságok hatásköre csak a tengerpartra, hajózható

vagy tutajozható folyókra s az azokkal kapcsolatos vízfolyásokra terjed ki. Kötelességek: létesítése, fönntartása és felügyelete a töltéseknek, zsilipeknek gondozása a medreknek s általában minden intézkedés, a tenger és az árvizek rombolásának megakadályozására.

Mindenik bizottság feloszthatja működési kerületét alkerületekre. Céljaikra helyi adót szedhetnek, mely az érdekelt községekre egy összegben vettetik ki; az egyenként való kivetést a községi hatóság eszközli.

A bizottságok tisztviselői: az ügyvivő jegyző (clerk), a pénztárnok, felügyelő, töltésfelvigyázók. A bizottságok, a földmívelési kormánytól kieszközölt rendeletre, ingatlanokat kisajátíthatnak. Hatáskörük két tekintetben van csak korlátozva. Ténykedésök a sürgősség eseteit kivéve csak egy állandó választott bíróság javaslatára szabad s új műveket csak az érdekeltségnek adóalap szerint számított háromnegyedrése hozzájárulásával létesíthetnek. Természetes, hogy az elől említett korlátozás nem vonatkozik a currens adminisztrációra, sem az árvizkor teendő intézkedésekre, hanem olyanokra, a melyek lényeges új terhekkel járnak és nem sürgősek.

A lecsapolások és alagsövezéseknek az egyes érdekelték által való előmozdítása céljából 1861-ben jött létre külön törvény (Land Drainage Act 1861), a mely az egész ország területére, tehát úgy a tengerparti, folyómelléki, mint a többi összes területre kiterjed. Az érdekeltségi kerületek szervezésére nézve két módon intézkedik. Szól:

a) új csatornázási bizottságok alá tartozó lecsapolási területekről (areas) és

b) választott lecsapolási hatóságok alá tartozó kerületekről (districts).

E hatóságok az érdekelték kezdeményére létesülnek: az a) alatt említett bizottságok kormánykinevezés, az utóbb említettek az érdekelték választása következtében.

Mindkétféle hatóságnak közvetlenül hatáskörébe tartoznak az összes, a működésük alá eső vízművek létesítése és fönntartása érdekében szükséges intézkedések s a szükséglet fedezésére korlátlan adókivetés.*)

*) A mezőgazdaságilag használt földbirtok az 1896. évi törvény folytán (Agriculturale Rates Act 1896) csak felét fizeti a helyható-

A lecsapolási területekre alakított új csatornabizottságok intézményének a következő korlátai vannak.

Nem érinthetik a régi csatornabizottságok hatáskörét azok beleegyezése nélkül. Az új bizottságok létesítésére vonatkozó kérelem, ha az érdekelték egyharmada ellenzi, elutasítandó. Malomgát vagy másféle létesítmény nem érinthető, ha a békebírák kis ülése kimondja, hogy az okozandó kár nem oly természetű, mikép pénzzel kárpótolható volna; kisajátítás csak a parlament által megerősített kormányrendeletre eszközölhető. Egy ezer font sterlingnél költségesebb művek csak úgy létesíthetők, ha az érdekelttség fele nem tiltakozik ellene. A bizottságok működése, illetékes hozzájárulás nélkül, nem érintheti a külön törvények által létrejött, vagy az egyéni vállalkozásból jövedelem szerzése céljából létesített vízműveket.

A választott lecsapolási bizottságok a parlament által megerősített kormányrendelet alapján létesíthetők, az érdekelt földterület egy tizedét bírók kérelmére, és egy harmadának hozzájárulásával. A városi egészségügyi kerületek csatornázási bizottságai alá eső területek nem vonhatók hatáskörükbe a csatornázási bizottságok vagy az egészségügyi hatóság beleegyezése nélkül. Az 1000 font sterlingnél többet igénylő művek költségei kizárólag közvetlenül az ingatlantulajdonosoktól szedhetők. Egyébként úgy szedetnek, mint a régi csatornázási bizottságok költségei.

A halászati érdekek — a lazac és egyéb édesvízi halak — védelméről több speciális törvény, különösen az 1861. és 1892-iki törvény gondoskodik. (Salmon and Freshwater Act 1861 and 1892.) A grófsági tanácsok javaslatára a kereskedelmi miniszter halászati kerületeket állapít meg. Mindenik kerületben külön halászati hatóság van, melynek tagjai részint a halásztulajdonosok közül valók, a kik hivatalból tagok, részint a grófsági tanács által alkalmaztatnak, részint a hol közösen vannak a halászati jogok, a jogosultak által választatnak. A hol nincsenek halászati kerületek, a grófsági tanács nevezi ki a felügyelő-bizottságot. Ezek a hatóságok adják ki a halászati engedélyeket, bocsátják ki a szabályrendeleteket

sági közterheknek. Ez a kedvezmény a szóban evő adóknál nem nyert alkalmazást.

s teszik meg az összes halászati érdekek védelmére szükséges intézkedéseket. 1892-ben 51 ily bizottság működött és a halászati engedélyekért 13.600 font sterlinget vett be.

A tengeri halászatra nézve szintén kerületek alakíthatók hasonló hatáskörrel bíró helyi halászati bizottságokkal, melyeket a grófsági tanács küld ki.

7. *A takarmány- és trágyakereskedelem ellenőrzése.* Az 1893-iki vonatkozó törvény (Fertilisers and Feeding Stuffs Act 1893) értelmében a grófsági és városi tanácsok külön-külön, vagy többen egyesülve kötelesek gazdasági vegyészeket alkalmazni, a kiknek kötelessége a hozzájuk forduló gazdák részére a vásárolt, vagy vásárolni szándékolt takarmányt és trágyát megvizsgálni s őket a vizsgálat eredményéhez képest tájékoztatni a szóban levő anyag értékéről és megfelelő voltáról. A vizsgálatoknak mérsékelt díjszabása van.

8. *A mezőgazdaságra hasznos madarak védelmét s a káros állatok és növények irtását* a grófsági tanácsok javaslatára a földművelési kormány szabályozza. A végrehajtást a rendőrség ellenőrzi.

X. A községi vagyon és a közterek.

Az angol községek ősi idők óta igyekeztek földet szerezni, a melyek lakóik javára voltak rendelve. Azon bizonytalanság miatt, mely idő folytán e földek tulajdoni és rendelkezési joga tekintetében beállott, egy 1819. évi törvény kimondta, hogy az egyházközségi templomfelügyelők és polgári felügyelők, mint testület, gyakorolják a tulajdonosi és rendelkezési jogokat. Az 1894. évi helyi igazgatási törvény óta a községi tanácsok, illetve a hol ilyen nincs, a községi gyűlési elnökök kezelik a községi vagyont. Az egyházi rendeltetésű földek és egyéb ingatlanok külön választottak s az egyházközségeknek adattak át.

A községi tanács hatáskörébe tartozik, a községi hivatalok elhelyezésére és a községi gyűlésekre szükséges épületek megszerzése, valamint minden olyan ingatlan vagyoné, a melyre a községi ügyvitelnek szüksége van. Elfogadhat és kezelhet alapítványokat a községi lakosság vagy annak részei javára.

A községi tanács (a hol tanács nincs, a szegényügyi

felügyelők) bérbeadhatnak, eladhatnak, cserélhetnek községi földeket és épületeket, a községi gyűlés, egyes esetekben pedig a belügyi kormány vagy az állami közjótékonsági biztosok ellenőrzése alatt. Ha valamely községi vagyonhoz a község egyik meghatározott részének van tulajdoni joga, a grófsági tanács elrendelheti, hogy az ezen vagyont illető jogcselekmények az érdekelt községi rész gyűlésének jóváhagyása alá bocsáttassanak. Az ilyen vagyont külön bizottság is kezelheti, a mely községi tanácsosokból és az érdekelt községi rész képviselőiből áll. Itt is alkalmazást nyer egyébként azon általános szabály, hogy a grófsági tanács a tanácssal nem bíró községek gyűléseit fölruházhatja a törvények által a községi tanácsokra bizott hatáskör egyes részével.

A közüdülésre, politikai gyűlésekre vagy általában a községi közjóra szánt területek kezelői ezen hatáskörüket az állami közjótékonsági biztosok engedélyével átruházhatják a községi tanácsosokra; vagy a tanácsok által alkalmazott egyénekre. Az egyházközségi vagyont kezelő bizottságokban a politikai község tanácsa vagy gyűlése képviseltetheti magát.

Az üdülő helyekről szóló 1859-iki törvény (Recreation Grounds Act) könnyítéseket adott a kezeléssel megbízott testületeknek a tekintetben, hogy községi, parochialis vagy magánterületeket, gyűlésező vagy sétahelyekül, üdülőhelyekül és gyermekek játszóhelyeiül berendezzenek s ezen czélokra adminisztráljanak.

Az 500 lakosnál népesebb községek, a községi adófizetők kétharmad többségével adoptálhatják az 1860-iki közléstéményekről szóló törvényt (Public Improvement Act), mely szerint földet vásárolhat a község, bérelhet vagy alapítványkép átengedhet nyilvános sétatér, torna vagy játszóterület és a szegényadónak fontonként legfőlebb 6 pennys emelésével adót szedhet, a fönntartásra szintén két harmadtöbbséggel hozott határozat alapján. Ebből fedezendők a sétautak, üdülőhelyek, eső ellen védő szárnyékok s effélék költségei; de mielőtt az adó kivettetnék, a szükségelt összeg felének magán adakozásból rendelkezésre kell állani. Kölcsön e czélra föl nem vehető. A törvény a közterek kezelésére külön bizottságokat szervezett; ezek hatásköre most a községi tanácsokat illeti. Ezt a törvényt városok is adoptálhatják.

Az új helyi önkormányzati törvény most minden poli-

tikai község tanácsát fölhatalmazta, hogy üdülőhelyek, községi gyepes terek (village green), nyilvános terek vagy sétahelyek céljaira szükséges földet megszerezzék s berendezzék. E terek igazgatásánál s a költségek kivetésénél a községi tanácsokat ugyanazon hatáskör illeti, mint az 1875-iki közegészségügyi törvény alapján a városi tanácsokat. (Lásd alább.) Joga van a községi tanácsnak megszerezni útjogokat, elfogadni közczélú ingatlan alapítványokat, sőt a közterek megszerzésére a grófsági tanácstól kisajátítási jogot is nyerhetnek.

Az 1875-iki közegészségügyi törvény értelmében a városi tanácsok, üdülőhelyek és sétaterék céljaira földet vásárolhatnak vagy bérelhetnek. Közjövödelmeikből fedezik azok berendezését, fönntartását s hozzájárulhatnak magánosok ily czélú áldozataihoz. Az 1890-iki közegészségügyi törvény-novella értelmében joguk van az ilyen közhelyek nyilvános látogatását bizonyos napokra korlátozni, azokat gazdasági kiállítások s effélékre berendezni.

Nagy városok tanácsainak joga van elhanyagolt magántulajdont képező parkokat vagy dísztereket gondozás alá venni s kezelésüket városi lakosokból alakult bizottságra bízni.

A közterekről szóló törvények (Open spaces Acts) szerint a városi köröknek, továbbá a falusi köröknek a belügyi kormány által fölhatalmazott tanácsai vásárlás vagy adományozás útján szerezhhetnek köztereket a közönség használatára (tornaterül, üdülőhelyül) s ezek használatát szabályozhatják. A szabályzatok a belügyi kormány jóváhagyása alá tartoznak. A körök tanácsok e hatáskörüket speciális közegekre ruházhatják. Átalakíthatók közterekül fölhagyott temetők is. A szükséges költségek közegészségügyi költségek módjára szerezhetnek be. Falusi körökben ezek speciális költségek s csak az érdekelt terület lakosait terhelik.

XI. A közoktatás.

Az 1902. évi közoktatásügyi törvény az angol elemi- és középiskolai oktatás hatósági szervezetét újjá alakította. Hogy azonban a legújabb reformok megérthetők legyenek, ismeretnünk kell az átalakítás alá vett intézményeket is.

Az 1870-iki népoktatási törvénynek az volt a célja, hogy biztosítsa a nyilvános elemi iskolák megfelelő voltát a gyermekeknek bennök való oktatását. E célból kimondta, hogy iskolakerületenként iskolabizottságok választhatók, azon kerületekben pedig, a melyekben a közoktatási kormány a meglevő intézeteket kielégítőeknek nem találta, választandók. Az iskolakerület a szegényadóügyi községi kerület, városokban a város. A közoktatási kormány egyesíthet kerületeket, kis kerületeket beolvaszthat nagyobbakba s az iskolai kiadásokhoz járuló kerületeket alakíthat.

Az iskolabizottság (school board) 5—15, három évre,— városokban a városi választók, — községekben az adófizetők által, titkos szavazattal választott tagból áll. A bizottság kötelessége hatósága területén kellő számú nyilvános elemi iskolát létesíteni, fenntartani és igazgatni. Alá van vetve a közoktatási kormány ellenőrzésének s ez által föl is osztható.

Iskolabizottság alakítása vagy fölосzlatása iránt előterjesztést tehetnek a közoktatási kormánynak a választók, falusi községekben a községi gyűlés.

Tizenegy évesnél fiatalabb gyermek alkalmazásba csak úgy vehető föl, hogy pontosan iskolába járhasson. Tizenegy és tizenegy év között levő gyermek részben vagy egészben fölmenthető az iskolába járástól, ha igazolható, hogy a tanultság bizonyos meghatározott fokát elérte, illetve ha 13 éven túl van, hogy öt éven át évenként 250 napon látogatta az iskolát. Tizenegy éven alól gyermeket áruházakban és műhelyekben alkalmazni tilos.

E szabályokat az iskolabizottságok, a hol ilyenek nincsenek, városokban a tanács által kiküldött városi iskolalátogató-bizottságok, egyebütt a szegényügyi felügyelők hajtják végre, ugyanezen hatóságok gondoskodnak azon gyermekek iskolába járásáról, a kik egyéb nevelést nem kapnak s erre vonatkozólag szabályrendeleteket alkothatnak. Mulasztás esetén a közoktatási kormány alkotja meg a szabályrendeletet s elmozdítja a hanyag iskola- vagy iskolalátogató-bizottságot. Ötezer lakosnál népesebb városi körökben, a mennyiben nem municipális városok s területek összeesik iskola-bizottságokkal nem bíró politikai községekével, iskolalátogató-bizottságok szervezhetők a közoktatásügyi kormány engedélyével. E bizottságokat a körü tanács választja. Egyes helyeken a körü

tanács a szegényügyi felügyelők iskolalátogató-bizottságával együtt alkot közös bizottságot.

Az iskolabizottságoknak külön adóketési joguk nincs. A szükséges pénzt, a mennyiben arra az állami segélyen és tandíjakon felül szükség van, városokban a városi adó, községekben a szegényadó, körökben a köralap fedezi, mely a szegényadó módjára kapja a jövedelmét.

Az 1891-iki közoktatási törvény életbe lépte óta az állam minden nyilvános rendes elemi iskolának, a mely ezt igénybe veszi, évenként, a 3—15 éves iskolába járó gyermekek után, fejenként 10 shilling (12 korona) segélyt ad. A segélyezett iskolákban a tandíjat vagy el kell törölni, vagy pedig megfelelőleg csökkenteni. A mely iskolakerületben nem elégséges az iskola az iskolakötelezetteknek s másként a dolgon segíteni nem lehet, iskolabizottságot kell létesíteni.

Az iskolabizottság gondoskodik a siket és vak gyermekek elemi oktatásáról is. A hol nincs bizottság, ott a köri tanács teszi ezt külön bizottság útján.

A magánosok által fenntartott nyilvános elemi iskolák nem tartoznak a kormány felügyelete alá; ha azonban állami segélyt kapnak, a kormány ellenőrző hatásköre ezekre is kiterjed.

A szegény gyermekeket vagy a nyilvános elemi iskolákban, vagy a szegényügyi felügyelők által a dologházakkal kapcsolatosan, esetleg külön szegényügyi iskolai kerületenként fenntartott iskolákban tanítják. A szegényügyi iskolai kerületeket a belügyi kormány rendeletére, a szegényügyi felügyelők többségének hozzájárulásával állítják föl. Az ilyen iskolákat a szegényügyi felügyelők szegényügyi köri elnökeiből és az adófizetők közül választott szakértő tagokból szervezett bizottságok adminisztrálják. Az iskolák fenntartására szükséges költségeket a kerületbeli szegényügyi körök adójuk arányában fedezik.

A javító intézeteket és az elhanyagolt gyermekek nevelésére szolgáló iparos iskolákat a grófsági tanácsok és azon városok tartják fenn, a melyek lakossága 1881-ben 10,000-en fölül volt, vagy magánosok. Valamennyi javító iskola az igazságügyi kormány engedélyétől függ és annak fölügyelete alatt áll. A létesítési és fenntartási költségeket a grófsági, illetve városi adóból kell fedezni. A szegényügyi fölügyelők és az

iskolalátogató bizottságot fönntartó helyi hatóságok az általuk a javítóházba küldött gyermekek után hozzájárulnak a költségekhez.

Több újabb törvény intézkedett az ipari és művészeti oktatásról, a különféle ipari és iparművészeti szakiskolák létesítéséről. Ezeknek fölügyelete a tudományok és művészetek kormányának hatáskörébe tartozik. Minden grófság, grófsági vagy egyéb város és városi kör állíthat ily iskolákat, vagy megfelelő hozzájárulással berendezheti az ipari és iparművészeti oktatást a nyilvános (nem magánhaszonra szolgáló) iskolákban, a melyeknek a tudományok és művészetek kormánya állami segílyt ad. A hatóságoknak az utóbbi esetben képviselve kell lenni az iskolaigazgatásban. Egyébként a törvények előmozdítják ez iskoláknak a nevezett tanácsok által való átvételét.

Az ez iskolák céljaira szedhető adó egy font sterling után egy pennyre (24 korona után 10 fillérre) van korlátozva. Igénybe vehető azonban a grófságok és városok azon jövedelme, a melyet a helyhatósági illetékek czímén az állami fogyasztási-adóbevételektől kapnak.

Az iskolafönntartó hatóságok föl vannak jogosítva ingatlan szerzésére és a szükséges szabályrendeletek megalkotására.

Az angol közoktatási igazgatás e szervezete az 1902. évi új közoktatási törvény folytán nevezetes változáson ment keresztül. A közoktatás egész vezetése a grófsági és grófsági városi tanácsok hatáskörébe ment át, melyek e teendők elvégzésére külön közoktatási albizottságot küldenek ki. A bizottsági iskolákat a grófsági tanács igazgatja; az alkalmazza a tanfelügyelőket, nevezi ki az iskolákat közvetlenül kezelő bizottságokat és tanítószemélyzetet. A grófsági tanács teljes hatalmat nyert a magán (felekezeti vagy magánalapítványi, illetve magánhaszonra fönntartott) iskolák fölött a tekintetben, hogy úgy a tanulóhelyiségek, mint a tanítók, az iskolafölszerelés és tanítás tekintetében fönnálló hiányokat pótolhassa, a meg nem felelő iskolákat pedig bezárhassa s helyökbe megfelelőt állítson. Az iskolaadó megmaradt az iskola fönntartására köteles területek terhéül.

E reformmal a magániskolák hiányain s a közigazgatási ellenőrzés lanyhaságán kívánt segíteni az angol tör-

vényhozás. Az ez idő szerint 14,354 nyilvános elemi iskola közül ugyanis csak 5728 volt bizottsági, vagyis közhatóságilag föntartott iskola, 11,722 anglikán, 1045 római katolikus, 458 wesleyán felekezeti, 1079 felekezetenküli, nemzeti. A nagy városokban a bizottsági iskolák viszik a főszerepet, a vidéken a felekezeti és magániskolák. A központi kormány sem az iskolabizottsággal, sem a felekezeti és magániskolákkal szerves kapcsolatban nem lévén, ellenőrzési hatásköre is kevésbé érvényesült. Ennélfogva igen tarka volt a tanítási módszer, nagyon különbözők a tanító erők és még inkább az iskolai helyiségek. A reformtól az elemi, a középiskolai, ipari és iparművészeti oktatás egységesebb és hatályosabb eszközését várja az angol törvényhozás s a törvény megalkotásának legfőbb indoka is az volt, hogy a közoktatás meglevő szervezete mellett az angol népnek olyan kiképzése, hogy a folyton fokozódó intellectuális és ipari versenyben európai, de főleg amerikai versenytársaival szemben helyt állhasson, nem várható. Ez az indok legyőzte a felekezetek ellenállását, melyek iskoláikat féltették, valamint azon aggodalmakat is, hogy a közadózás alig fogja pótolhatni azon nagymérvű áldozatkészséget, a melylyel a felekezeti buzgalom támogatja a közoktatást s melynek hatása alatt az anglikán hívők részéről több mint 12.000.000 koronára rúgott az 1901. évben az iskolai célokat szolgáló magánadakozás.

Itt kell még megemlítenünk, hogy az 1831. évi *muzeum-*s az 1892. évi *nyilvános könyvtár-törvény* adoptálására föl vannak jogositva a grófsági város, városi és köri tanácsok, falusi, községi gyűlések. Az adoptálás esetén a közadózás terhére létesíthetők a nevezett intézmények. Azonban az adó nem lehet magasabb 10 filléernél, 24 koronára könyvtár, s 5 filléernél, 24 koronára múzeum céljaira, (1 penny, illetve fél penny egy font sterling adójövedelem után).

XII. A rendőrség.

A régi angol rendőri szervezet állott: egy rendőrfőnök-ből minden grófsági századterületen,*) rendőrbiztosokból

*) Maradványa a régi katonai területi beosztásnak. Angol elnevezése: „hundred”.

városokban és örökből egyéb helyeken, a kiket részint a helyi képviselőtestületek, részint a békebirák neveztek ki.

A modern rendőrségi szervezet az 1839. évben s azóta hozott több grófsági és városi rendőrségről szóló törvényeken (County and Borough Police Acts) alapúl.

A grófsági rendőrhatósági terület az egész grófsági területet foglalja magában, a városok kivételével, a melyeknek külön rendőri szervezete van. Egyes helyeken közös feje van két vagy több grófsági rendőrségnek, egyébként azonban minden grófság rendőrsége külön szervezet; Lincolnshire grófság három külön grófsági területre van ugyan osztva, de úgy rendőrfőnöke mint egész rendőrsége közös.

A grófság rendőrhatósági jogait az állandó egyesült bizottság gyakorolja.*) Ez állapítja meg a rendőrségi költségvetést és szervezetét. Joga van a grófságot rendőrségi kerületekre osztani; királyi rendeletre ezt köteles megtenni. Ha a grófság úgy föl van osztva, akkor a kiadások általánosakra és helyiekre oszlanak. A helyi kiadások közé tartoznak: az illető kerületi rendőrszemélyzet fizetése, ruházata és egyéb efféle a bizottság által ide sorozott költségek. Ezeket a kerület fizeti. A többi kiadásokat, mint általánosakat, az összes kerületek egyformán fedezik. Az állandó egyesült bizottság a kormány fölügyelete alatt áll.

A rendőrbíráskodást a békebirák gyakorolják. A rendőri igazgatás élén a grófsági rendőrfőnök (chief constable) áll, a kit az állandó egyesült bizottság alkalmaz és bocsáthat el a kormány jóváhagyásával.**) A rendőrfőnök nevezi ki és bocsátja el a rendőrfölügyelőket, altiszteket és rendőröket, a kiktől a grófsági rendőrség áll. Öt illeti az egész szervezet igazgatása és vezetése. A rendőrségi alkalmazottak kinevezése az állandó egyesült bizottság jóváhagyása alá tartozik s a rendőrfőnök köteles a bizottságnak törvényes hatáskörében tett rendelkezéseit teljesíteni. Minden bekebirósági kisebb ülési kerületben, vagy hasonló a bizottság által megszabott területen egy fölügyelőt kell alkalmazni. A rendőrfőnök mű-

*) Bővebben l. «A grófság» cz. fejezetet.

***) A kormányhatósági fölügyeletet nem a mi fogalmaink szerint való belügyi kormány, a Local Government Board, hanem az igazságügyi, a Home office, gyakorolja.

ködéséről havi és évnegyedes jelentéseket tesz a bizottságnak.

A bizottság, a grófsági tanács és a negyedéves békebirói ülések elrendelbetik, hogy egyes rendőri közegek, rendes teendőiken kívül, más, ezekkel rokon föladatokat is végezzenek.

A grófsági rendőri szervezet fizetési és ruházati költségeinek felét az állam fedezi, a másik felét a grófsági adópótlékaul kivetett helyi adó. A rendőri szervezet megfelelő voltát kormányhatósági fölügyelők (Government Inspectors) ellenőrzik. A segély- és nyugdíjakat, a melyek a rendőrségi alkalmazottakat a szolgálati évekhez képest, vagy szolgálatban szerzett sérülés és rokkantság esetén illeti külön nyugdíjalap viseli, melynek jövedelme áll: az ezen czélra az államkincstárból az összes helyhatóságok részére engedélyezett 3.400.000 koronányi hozzájárulás megfelelő részéből, az alkalmazottak fizetésöknek legfőlebb 2·5 százalékáig terjedő befizetéseiből, a rendőri büntetéspénzek bizonyos részéből és a sör meg a szeszes italokra kivetett illetékekből.

Bár az állandó egyesült bizottság önjogú hatósága a rendőri igazgatásnak, mégis minden ténykedésében kormányhatósági ellenőrzés alatt áll. Föltétlenül szükséges a kormányhatósági jóváhagyás a rendőrfőnök kinevezéséhez, a rendőri személyzet létszámának és fizetésének megállapításához s a rendőri szervezetet és szolgálatot illető szabályokhoz, mely utóbbiakat a törvényhozásnak is be kell mutatni. A kormány a fölügyeletet állami fölügyelők útján gyakorolja s a rendőri költségekhez való állami hozzájárulás kifizetése attól függ, hogy a fölügyelők a rendőrségi szervezetet megfelelőnek találták-e.

Az 1882-ik évi helyhatósági törvény értelmében minden városi tanácsnak közbiztonsági bizottságot kellett kiküldeni a rendőrhatalom jogok és kötelességek gyakorlására. Az 1888-iki helyi igazgatási törvény csak azon városoknak hagyta meg az önkormányzati jogát a rendőri téren, a melyeknek 1881-ben legalább 10,000 lakosa volt. A többi városokban a rendőrségről a grófság gondoskodik. A városi rendőrség közvetlenül a közbiztonsági bizottságnak van alárendelve, vagy a városi tanács által kijelölt egy-két békebirónak. Ezek látják el a grófsági rendőrfőnök hatáskörét, melyhez hasonló jog-

állítású tisztviselője a városoknak nincs. Ugyanoly módon és föltételek alatt kapják az állami rendőri segélyt is, mint a grófságok. A városi rendőrség a tűzoltó szolgálatra is alkalmazható.

Londonnak külön szervezetű és igazgatású rendőrsége van. Egyes városokban a rendőrséget külön helyi vonatkozású törvények szabályozták.

A csatorna és folyamrendőrséget a vízi érdekeltségek terhére vagy a békebírák, vagy városi területen, a közbiztonsági bizottságok alkalmazzák. A városokban a békebíráknak szükség esetén (zavargások, népcsődületek s effélék alkalmával) joguk van kiegészítő rendőröket alkalmazni, a kik ezen czélból évenként előre kijelöltetnek a lakosságból.

XIII. Az engedélyezés.

Az engedélyezési hatósági területek, általában szólva: a városok és a grófságok, illetve azoknak békebírói kis ülési kerületei. Az italmérési engedélyezést csak a békebírák gyakorolják, a többi közigazgatási engedélyezés a grófsági és városi, valamint a köri tanácsok hatáskörébe esik.

A grófságokban, ideértve a külön békebíróssággal nem bíró városokat is, a békebírói kis ülések adják a szeszest italom kimérésére az engedélyt. Minden kis ülési (engedélyezési) kerületben évi engedélyezési üléseket tartanak a békebírák, a melyeken az új engedélyeket megadják, vagy a meglevő engedélyeket egyik helyről a másikra átvinni engedik, valamint több speciális ülést, a melyeken az engedélyek egyik személyről a másikra ruháztatnak át. Új személyi jogosítványokat, valamint ilyenek átruházását a grófsági engedélyezési bizottságnak kell megerősíteni, mely bizottságot a békebírák önmagok közül választanak. Ugyanezen bizottság bírálja el az engedélyezések ügyében hozott kis ülési határozatok ellen közbevetett fölebbezéseket is.

Azon városokban, a melyeknek békebíróssága van, a békebírák az engedélyező hatóságok. A hol legalább tíz békebíró van, ott a békebírák bizottságot küldenek ki az első fokban való eljárásra s összességökben alkotják a másodfokú hatóságot. A hol tíznél kevesebb békebíró van, ott a békebírák összes ülése az elsőfokú engedélyezési hatóság s a

grófsági engedélyezési bizottság tagjaiból, valamint a városi békebirákból alakított egyesült bizottság a másodfokú. A városokban a másodfokú hatóságnak csak megerősítő hatásköre van, mert a fölebbezések fölött akár az első- akár a másodfokú hatóság határozatai ellen szóljanak, a grófsági engedélyezési bizottság dönt.

Az engedélyeknek, a szerint a minő italokra vonatkoznak s nagyban vagy kicsinyben való eladásra szólnak, körülbelül 20 neme van. A nyilvános helyiségekben való italméresi engedély évi díja 54 koronától 760 koronáig terjed. (4 L. 10 s — 60 L.) Ezek a díjak a helyi igazgatás betételeit képezik. (L. a III. részt.)

Italméresi engedély a kis mértékben való elárusításnál csak a színházakban és a személyszállító hajókon nem szükséges. Az 1902. évi új engedélyezési törvény folytán arra is engedély kell, hogy a kereskedő bort, sört, vagy szeszfélét helyiségén kívülre árúsíthasson.*)

A nyilvános billiárd-játékasztalok tarthatását szintén a békebirák engedélyezik; ez engedélyezés azonban nem tartozik megerősítés alá s az elsőfokú hatóság határozata végérvényes. A vendégfogadók- és szállodáknak nem kell külön billiárd-engedély.

A színházak és nyilvános művészeti előadások céljaira szolgáló épületeket a grófsági és grófsági városi tanácsok engedélyezik, kivéve Londont meg egy pár helyet, a hol a Lord kancellár az engedélyező hatóság. A grófsági és grófsági városi tanácsok engedélyezési hatáskörüket átruházhatják a békebirói kis ülésekre. Az engedélyező hatóságok alkotják meg a szóban levő épületekre vonatkozó szabályrendeleteket.

*) Az 1902. évi engedélyezési törvény egyúttal a szeszes italokkal való visszaélések ellen is tartalmaz intézkedéseket. Szigorította az iszákosokkal való elbánást; megakadályozta, hogy club elnevezések alatt nyilvános ivóhelyiségek létezhessenek s eltiltotta a notorius iszákosoknak az italkiszolgáltatást. Az iszákosság és italmérés törvényhozási szabályozásának előkészítésére kiküldött királyi bizottság 1899-ben 102,000 italméresi üzletet talált, vagyis minden 320 lakosra egyet. 27,000-re rúgott a helyiségen kívülre árúsítók száma. Azóta az a rengeteg szám néhány százzal csökkent. (Present position of licensing question. R. Hunter Ninetenth Century 1903 ápr.)

Middlesex grófságban, London és Westminster városok körül húsz mérföldnyi kerületben a nyilvános táncmulatságokra, hangversenyekre vagy más eféle nyilvános mulatságokra szánt épületeket (ide nem értve a színházakat) a grófsági tanács engedélyezi. Egyes városokban, helyi vonatkozású külön törvények vagy az 1890. évi közegészségügyi novella alapján, a békekirák engedélyezik a nevezett épületeket.

A grófsági s némely városi tanácsok engedélyezik a lőpor és robbanó anyagok árúsítását. Ugyanezek tartják nyilván és ellenőrzik az engedélyezett helyiségeket. E hatáskör átruházható a békebirói kis ülésekre.

A grófsági városi tanácsok és a körü tanácsok lajstromozzák és engedélyezik: a mezőgazdasági munkavállalkozók foglalkozását; a vadkereskedéseket, a zálogüzleteket, a révetket, a kivándorlási ügynököket, a petroleumárulást, a gyermekmenhelyeket, a bérkocsikat, a cukrászüzleteket, a kutyatartást, a vadászatot, a lőfegyvertartást, a nyilvános becslő és házközvetítőket, a dohányárulást, közúton a mozdonyokat, a nöcseléseket, az ételárusokat.

A házaló és kéményseprő ipart a rendőrség engedélyezi. Határozatai ellen föllebezésnek van helye a békebirói kis ülésekhez.

Az engedélyezési díjak kezeléséről és fölhasználásáról a III. részben van szó.

XIV. Különféle kisebb ügyágak.

1. *A választók összeírása.* A választók összeírását a grófsági és városi jegyzők fölügyelete alatt a községi fölügyelők végzik. A parlamenti, grófsági és városi vagy körü, valamint a községi választók összeírása ugyanazon közegeknek föladata s lehetőleg egy eljárással foganatosítandó. A választói jogosultság, valamint a választókerületek is különbözök lévén, a listák száma ehhez alkalmazkodik.*)

*) A parlamenti választói jogosultságot általánosságban szólva megadja: a tulajdon, a birtoklás és a lakás. Választók 1. azon tulajdonosok, a kiknek szabad (Freehold) örökbirtok, házasság, adomány vagy hivatali szolgálat által szerzett szabad birtok van tulajdonában, ha tulajdonuk évi adójövedelme legalább 48 korona (40 shilling): továbbá 2. azok, a kiknek életfogytig való haszonélvezetként vagy már

A választó-lajstromokat évenként állítják össze és pedig a városi lajstromokat az előző év novemberének első napjától, a többieket azon évi január hó első napjától kezdődő állapot szerint. A munka ápril hóban kezdődik meg, a midőn a grófsági és városi jegyzők kiadják a rendeletet az összeírásra s megküldik az összeíróknak az összes részletes utasításokat, melyek sok törvény alapján, királyi rendelettel codexszerűen vannak rendszeresen összeállítva. Az összeíróknak büntetés terhe alatt tilos másokat fölvenni a lajstromokba, mint a törvény szerint jogosultakat. Legkésőbb augusztus 25-ig be kell fejezni az összeírást s a lajstromok másolatait fölterjeszteni a grófsági, illetve városi jegyzőhöz. Évenként szeptember 8-dika és október 10-dike között történik a listák hatósági fölülvizsgálata és a fölszólalások elintézése. A fölülvizsgálatot és a fölszólalások elbírálását államilag megbízott fölülvizsgáló ügyészek (Revising Barristers) végzik. A fölülvizsgált s ehhez képest kiigazított lajstromokat az ügyész átküldi a grófsági (városi) jegyzőnek, a ki kinyomatja s mint végérvényes lajstromokat szétküldi a kerületeknek. A fölülvizsgáló ügyész határozata ellen fölebbezni lehet a felső bírósághoz, szabatosabban, annak királyi táblai osztályához. (King's Bench.)

A községi fölügyelők összeírási teendőit segédfölügyelők végezhetik. Falusi községekben, a hol nincsenek helyettes

mint a fönti módon szerzett ingatlan van tulajdonában s ha ennek évi adójövedelme legalább 120 korona (5 L.); 3. a földesúri közép-birtokok tulajdonosai (Copyholders), legalább 120 korona adójövedelemmel; 4. az örökbirtok (Leaseholders) 120 korona évi jövedelem alapján, ha a bérlet legalább 60 éves, 700 korona, ha a bérlet legalább 20 éves. A birtoklás alapján választó minden tulajdonos, haszonélvező vagy bérlő, a ki valamely legalább 120 korona adóértékű ingatlant birtokol. Lakás alapján választó minden családfő, a ki tulajdonos, bérlő vagy viselt tisztségből kifolyólag valamely adó alá eső házat, vagy házrészt bizonyos (nem egyformán megállapított) ideig lakik, továbbá minden bérben lakó, a ki az összeírás ideje előtt 12 hónapig legalább 120 korona adóértékű lakásban lakott. A peerek, választásoknál eljáró tisztviselők, rendőrök, idegenek, kiskorúak, csőd alatt levők, bizonyos állami hivatalnokok, nők, nem parlamenti választók. (Bővebben l. *The Law and Custom on the Constitution*. By Sir W. R. Anson.) A községi és városi választói jogot a községi és városi szervezetről szóló fejezetekben tárgyaltuk.

fölügyelők, a szegényügyi fölügyelők, a községi fölügyelők beleegyezésével külön fizetett közegeket fogadhatnak föl a választók összeírására.

Az összeírás költségeit részint a szegényadóból, részint pedig a grófsági vagy városi adóból fedezik.

2. Az *anyakönyvezés*. Az anyakönyvezés helyhatósága a szegényügyi kör. A szegényügyi fölügyelők osztják be a kört anyakönyvi kerületekre s alkalmazzák az anyakönyveseket, valamint a körü anyakönyvi fölügyelőt. Az országos anyakönyvi fölügyelő (Registrar General) a belügyi kormány jóváhagyásával föloszthatja, egyesítheti, megváltoztathatja az anyakönyvi kerületeket s megállapítja, hogy azon esetekben, a midőn egy kerület két vagy több szegényügyi körbe esik, melyeknek szegényügyi fölügyelői testülete nevezi ki a körü fölügyelőt. Úgy az anyakönyvesek, mint a körü fölügyelők az országos fölügyelő hatósága alá tartoznak s ez által el is mozdíthatók. Az anyakönyvezés költségeit a fölügyelők a szegényügyi alapból fizetik. Az állam az alkalmazottak fizetését segélyképen megtéríti.

A születési és halálozási anyakönyveket egy alkalmazott, a házasságiakat külön alkalmazott vezeti. A kerületek azonban azonosak s a körü fölügyelők hatásköre egyaránt kiterjed minden anyakönyvesre.

Az anyakönyvi kerületek egyszersmind népszámlálási kerületek is.

3. *Fogházak és letartóztatási intézetek*. Ezekre nézve a helyi hatóságok hatásköre abban áll, hogy fogházlátogató bizottságot kell kiküldeniök. A bizottságot a békebirói évnegyedes gyűlések küldik ki. A bizottság a fogházak vizsgálatánál kormányhatósági utasítás szerint jár el. Minden békebiró, saját területén, hatósági fogházlátogató.

A rendőri fogházakat és letartóztatási intézeteket, az állandó egyesült bizottság határozatainak megfelelőleg, a grófsági és városi tanácsok kötelesek létesíteni és föntartani.

NÉMETH JÓZSEF.

A PAPLAK.

Elbeszélés.

Mintha soha sem akart volna kitavaszkodni. Egész áprilisban éjjeli dér meg éjszaki szél járta. Dél tájban ugyan olyan melegen sütött a nap, hogy egy-egy nagy légy zümmögve kezdett szálldogálni, a pacsirta meg váltig erősítette, hogy bizony itt van a nyár.

De a pacsirta a legmegbizhatatlanabb teremtes az ég alatt. Ha még úgy didergett is éjjel, az első napsugárnál elefejtette azt, s énekelve szállt föl a mező fölé, a míg eszébe nem jutott, hogy éhes.

Ekkor lassan ereszkedett alá nagy körökben, énekelve és szárnyaival verve hozzá az ütemet. De egy darabra a föld fölé egyszer csak összerakta a szárnyait és úgy esett le a fenyérfü közé, akár csak egy kő.

A gibicz apró léptekkel járt-kelt a zombék között és fontolgatva hajtogatta a fejét. Nem adott sokat a pacsirtára és óvatosan ismételte: «bi litt! — bi litt!» Néhány kacska ott feküdt vagy turkált a pocsétában, s a legöregebbik azon nézetben volt, hogy nem lesz tavasz, a míg eső nem esik.

Jól bent járt már az idő május hónapban és a mezők még egyre sárgállottak; alig hogy itt-ott a napos hegyoldalakon sarjadozott egy kis zöldség. De ha az ember jól szemügyre vette a földet, tömérdek apró szálacskát látott kisarjazni s fejét óvatosan kidugni a földből, egyik vastag, a másik vékonyka, mint valami zöld gombostü. De az éjszaki szél olyan nagyon hidegen zúgott el fölé, a hegyök sárga maradt s megannyi mintha vissza akart volna újra bújni a földbe. De hát ezt nem teheték, s azért nyugodtan álltak és várakoztak; legfőlebb déltájban nőttek egy keveset.

A kacsának igaza volt: eső kellett hozzá. Az eső végre meg is jött; eleinte hideg volt, aztán mind melegebb s mikor véget ért, akkor valójában megjött a nap. S ekkor rá sem lehetett ismerni többé; a kora reggeli óráktól melegített késő estig, úgy hogy az éjjelek nyugodtak és nedvesek lettek.

Bámulatós mozgalmasság keletkezett; minden el volt késve és ezt ki kellett pótolni. A duzzadozó rügyekből halk pattanással törtek elő a levelek és a kicsi és nagy hajtások mind-mind nagyon neki indultak. Szárba szökkentek, hol ezen, hol a más oldalon, hol gyorsan, mintha zöld lábakkal ugrándoznának. Az ugarföldek tarkállottak a virágok és a gától s a hangavirággal benőtt lejtők a tenger felől szint kezdtek öltetni.

Csak a tengermenti sárga homok maradt azonképen, mint előbb; nem volt virága, hogy azzal ékeskedjék; az ő dísze pusztán a homoki fű szétszórt szálai. Azért köröskörül nagy homokrakásokat gyűjt össze, a melyekről mint valami zöld zászló egy magas halomról úgy lengenek le a hosszú, zsöngé fűszálak, a melyeket messziről meglát az ember a parton.

Odalent parti madarak szaladgáltak oly gyorsan, hogy a lábuk valóságos fésűnek tetszett. A sirályok jártak-keltek a tengerparton, a hol a hullámok át-átcsaptak a lábaikon. Komolyan tartották magokat, lecsüggesztették fejüket, hasukat megelőretolták, mint az öreg asszonyok a sáros utcakövezeten.

A halászfű összeütött bokával állt ott szűk nadrágjában, fekete kabátban és fehér mellényben.

Til By'n! til By'n! (a városba!) kiáltotta; s mindannyiszor egy-egy kicsit meghajtotta magát, úgy hogy a kabátja csücskei föl s alá repültek.

Fönt a hangafüben szárnyát verdesve szállt a nőstény gibicz. A tavasz olyan hirtelen jött meg, hogy nem is volt ideje, jó költőhelyet keresni. Most egy lapos földrakásra kellett raknia tojásait. Ez tisztán bolond dolog volt, jól tudta; de annak már most így kellett lenni.

A pacsirta mindezen nevetett. De a verebek egészen meg voltak zavarodva a nagy sietségtől. Félig sem készültek el. Néhánynak még fészke sem volt, más meg már egy-két tojáson is túl volt ugyan; de a legtöbbje heteken keresztül bizonytalanságban ott ült a szerű tetején és a kalendárium

miatt vitatkozott. Most meg nem tudták, hogy csupa buzgalomból mihez lássanak. A pap kerti szántóföldje mellett gyültek össze egy nagy rózsabokorban, csiripeltek és torkukszakadtából kiáltottak túl egymáson. A hímek fölfújták magokat, úgy hogy minden tolluk fölborzolódott; a farkukat nagy tekintélylyel emelgették, úgy hogy valóságos szürke pamutgombolyagoknak tetszettek beledugott kötőtűvel; majd legurították magokat az ágakon és a földön ugráltak.

Egyszerre kettő egymás mellének esett. A többi odarohant s mind a kicsi gombolyag egy nagygyá lett, mely kihempergett a bokor alúl, nagy zenebonával emelkedett föl egy darabra a levegőben, aztán lehullott az egész csomó a földre és szétment. És egy hang nélkül egyszerre szétrepült valamennyi csomó a maga útjára, és egy szempillantással később az egész papkertben egy veréb sem volt látható.

A kis Ansgarius élénk érdeklődéssel nézte volt a verébcsatát. Mert rá nézve ez nagy ütközet volt, rohammal és lovasviadallal. Az apjával olvasta a világtörténetet meg a norvég történetet s azért vált előtte minden, a mi az udvaron végbe ment, valamiképen háborúsdivá. Ha a tehenek este hazajöttek, azokat nagy-nagy csapattömegeknek nézte, a mint közeledtek; a tyúkok képezték a polgári őrseget, a kakas meg Nansen polgármester volt.

Ansgarius okos legényke volt, a ki az évszámokat az ujjain tudta elszámolni, de azért az időtávolságról nem igen volt tiszta fogalma. Azért Napoleont meg Erik Blodöxét és Tiberiust összedobálta; s azokon a hajókon, a melyek kint a tengeren elvitorláztak, Fordenskjöld majd a vikingekkel, majd meg a spanyol armadával harczolt.

A kerti lak mögött titkos odúban eldugott egy vörös seprőnyelet, a melyet Bucephalusnak nevezett. Abban telt legnagyobb kedve, ha a kertben idestova nyargalászhatott, ezt a lovat szorítva a lábai közé és egy virágkóróval csapkodva.

Kissé kívül a kerten volt egy magaslat, a melyen néhány kicsiny fa zöldelt; onnan titkon ki-kitekinthetett vizsga szemmel a lapos fenyéren és a nagy tengeren át.

És soha sem hiányzott valami közelgő veszedelem; vagy gyanús sajkák járták a partokat vagy hatalmas lovascsapatok közelgettek, oly ravaszul, mintha csak egy ló jönne. De Ansgarius keresztüllátott a gyalázatos terven; hirtelen

visszarántotta Bucephalust s lenyargalt a magaslatról a ker-
ten át, a míg be nem kanyarodott az udvarra. A tyúkok lár-
mát csaptak, mintha ölni vennék őket s Nansen polgármester
a pap dolgozószobája ablakának nekirepült.

A pap odasietett és épen hogy még megláthatta Buce-
phalus farkát, mert az ifjú vitéz az istálló sarkánál bekanya-
rodott, ott akarván a védelmet szervezni.

— Ebben a gyereken elszomorító vadság lakozik —
gondolta a pap. Épen nem volt inyére az a nagy harci kedv.
Ansgariust a béke emberének szánta, a minő ő maga is volt.
Sőt egyenesen rosszul esett neki látni, mily könnyűséggel
tanul meg és sajátít el a fiú mindent, a mi harczról és háború-
ságról szólt.

Olykor megkísérlette neki a régi népek vagy idegen
nemzetek békés életét rajzolni. De ezzel kevés szerencséje
volt. Ansgarius ahhoz tartotta magát, a mi a könyvben volt,
ott meg egyre a háború járta, a népek katonáknál egyebek
nem voltak, a hősök vérben gázoltak, s kárbavesztett munka
volt, ha a pap a fiúban szánalmat akart gerjeszteni azok
íránt, a kiknek vérében gázoltak.

Csak egyetlenegyszer jutott a papnak eszébe, hogy nem
lett volna-e kezdettől fogva jobb azt a fiatal fejet békésebb
eszmékkel és gondolatokkal megtölteni, mint rabolni szerető
királyok harcaival és elődeink támadásaival és orgyilkos-
ságaival. De aztán eszébe jutott, hogy hiszen ő maga is eze-
ket a dolgokat tanulta gyermekkorában, hát mégis csak helyes
dolognak kell annak lenni. Ansgarius mindezek ellenére is
még lehet a béke embere, de hátha még sem lesz azzá?

— Hát akkor — minden Isten kezében van — mondá
a pap bizalommal teljesen és megint hozzálátott prédikáció-
jához.

— Apa, ma elfelejtetted a reggelit — mondá egy szőke
fej, betekintve az ajtón.

— Igen, igazad van, Rebekka. Hisz' egy egész órával
késtem meg — felelte az apa és rögtön átment a lakószobába.

Az apa és leánya leültek a reggeliző asztalhoz. Ansga-
rius mindig szabadon rendelkezhetett az egész szombattal,
mivel a pap prédikációjával volt elfoglalva.

Nem volt könnyű két embert találni, a kik jobban illet-
tek volna egymáshoz és a kik bensőbb baráti viszonyban éltek

volna, mint a plébános és tizennyolez esztendő leánya. Anyátlanul nőtt föl a leány. De a szelid, békéslelkű apában olyan sok nőis vonás volt, hogy a fiatal leány, a ki anyjára csak mint egy halvány, mosolygó arcra emlékezett, a veszteséget inkább érezte fájdalmas bánat, mint keserű hiány gyanánt.

Az apára nézve meg a leány növekedtében mind jobban kitöltötte az űrt, a mely lelkében nyilott volt és mindazzal a gyöngédséggel, a melyet szeretett neje halálakor a búhaj és gond majdnem kiöltek belőle, most ezt az ifjú lényt vette körül, a mely kezei alatt növekedett és fájdalma megenyhült és lelkébe visszatért a béke.

Így lehetett a pap csaknem anya a leányára nézve. A maga nyugodt, tiszta álláspontja alapján tanította az élet megismerésére. Az lett életcéljának javarésze, hogy a gyöngéd és finom leánytermészetet megóvja mindazzal a tisztátalansággal, azzal a nyugtalansággal szemben, a mely ezt a világot olyan zavarttá teszi s melyet olyan veszedelmes és olyan nehéz elviselni.

Hogyha együtt álltak a paplak mellett emelkedő magaslaton és lenéztek a zajgó tengerre, akkor mondta az apa: — Nézd, Rebekka! ilyen az élet, az az élet, a melyet e világ gyermekei végig zajonganak; a melyben tisztátalan szenvedélyek emelik és sülyesztik a gyöngé járóművet, hogy végre is a partot roncsokkal borítsák el. Csak az, a ki erős falakat épít tiszta szíve körül, csak az daczolhat a viharral — és lábai előtt a hullámok erőtlenül törnek meg.

Rebeka atyjához simult; oly biztosnak és megoltalmazottnak érezte magát nála. A mit apja mondott, mindabban annyi értelem volt, hogy fáklya módra világított előtte, ha a jövőre gondolt. A leány minden kérdésére kapott feleletet; semmi sem volt az apának magas, semmi sem jelentéktelen. Fesztelenül közölték egymással gondolataikat, majdnem testvérek módjára.

Mindamellettt volt egy sötét pont köztök. Minden más dologban kérdéseivel egyenesen az apjához fordult; itt azonban kerülőt kellett tennie, valamit megkerülnie, a mi soha sem tért ki útjából.

Ismerte atyja nagy bánatát és tudta, micsoda boldogságot birt és vesztett el. Benső együttérzéssel kísérte a szerelmesek változó sorsát azokban a könyvekben, a melyeket a

hosszú téli estéken hangosan fölolvastott; szive fölfogta, hogy a szerelem, a mely a legnagyobb boldogságot nyújtja, egyúttal a legmélyebb fájdalmat is okozza. Ámde a boldogtalan szerelmen kívül volt ott még valami más, valami borzasztó, a mit nem bírt fölfogni. Olykor úgy tetszett neki, mintha sötét árnyak suhannának a szerelem édenén át, lealázó, gyalázattal borított árnyak. A szerelemmel, ezzel a szent igével együtt említettett a legnagyobb gyalázat és a legmélyebb nyomor. Ismerősei körében történtek néha dolgok, a melyekre a leány nem mert gondolni; s hogyha apja szigorú, de óvatos szavakkal beszélt az erkölcsök romlásáról, akkor sokáig szégyelte tekintetét rá fölemelni.

Az apa ezt észrevette és örült neki. Ily tisztán, ilyen zsongén engedte fölnőni; annyira távol tartott mindent tőle, a mi gyermeki ártatlanságát megzavarhatta, hogy a leány lelke olyan volt, mint egy ragyogó gyöngy, a melyre nem ragadhatott semmiféle szenny.

Ó bár ilyenül tarthatná is meg!

A míg az apa maga örködhetett fölötte, semmi rossznak nem volt szabad feléje közelíteni. És hogyha az apa elszóllittatik egykoron, hát adott leányának fegyverzetet és vértet az életre, a mely hasznára leszen a harcz napján. És annak a harcz napjának el kellett jönnie. Oly tekintettel nézte az apa leányát, a melyet ez nem értett és azt mondta tele bizodalommal: — Igen, igen, minden Isten kezében van.

— Van-e időd, apa, ma egy sétát tenni velem? — kérdezte Rebekka, miután étkeztek.

— Hát tudod, az bizony nagyon jót tenne nekem. Az idő olyan szép és én oly szorgalmasan dolgoztam, hogy prédikációm csaknem egészen kész.

Kiléptek a pitvar előtt levő kövezetre, arra az oldalra, a melyen a paplak egyéb épületei feküdtek. A paplaknak megvolt az a sajátossága, hogy a városba vivő országút épen a gazdasági udvart szelte át. A papnak ez a dolog nem volt inyére, mivel a nyugalmat mindenkéül szerette; és ámbár a tájék elég csendes volt, azért a városi út mégis mindig hozott egy kis életet ide.

Ansgariusra nézve azonban ez a csekély közlekedés érdekes helyzeteknek állandó forrása lett. A míg apja és nénje a ház előtt állottak és azon alkudoztak, vajon az ország-

úton menjenek-e vagy pedig a fűvön keresztül lemenjenek-e a parthoz: a kis harczos egyszerre csak fölött a lejtőn és az udvarra ugratott. Ki volt pirulva, szinte elakadt a lélekzete és Bucephalus nyargaltan nyargalt. A pitvarajtó előtt közepén erős rántással megállította lovát, úgy hogy egy mély huzást csinált a homokban és kardját forgatva kiáltott: -- Jönnék! jönnék!

— Ki jön? — kérdezte Rebekka.

— Száguldó fekete paripák és három hadikocsi fegyverekkel megrakva.

— Esztelenséget beszélsz — gyerek, — mondta az apa szigorún.

— Három hintó jön városi néppel — mondta Ansgarius és savanyodott képpel szállt le lováról.

— Menjünk be, Rebekám — mondta a pap és visszafordult.

De épen e pillanatban már föl is értek az első lovak a lejtőn. Száguldó paripák ugyan épen nem voltak, de mégis szép kép volt, a mint kocsi kocsi után tünt föl a verőfényben egészséges, vidám néppel és égő színekben tündökölve. Rebekka nem tehetett egyebet, mint hogy megálljon.

Az első kocsi hátsó ülésén egy öregebb úr ült és egy testes asszonyság. Az első ülésen egy fiatal hölgyet lehetett látni és épen abban a pillanatban, a mint az udvarra befordultak, fölemelkedett az az úr, a ki mellette ült és a hátsó ülésen levő asszonysághoz intézett könnyed engedelemkérés után egészen előre hajolt és a kocsis ülése fölött kitekintett. Rebekka szeme rámeredt, a nélkül, hogy tudta volna.

— Milyen szép itt! — kiáltotta a fiatal ember.

Mert a paplak a tenger felől fekvő utolsó magaslaton volt, úgy hogy a tágas, kék láthatár egyszeriben látható lett, a mint az ember az udvarra ért.

A hátsó ülésbeli úr egyet nyújtózkodott: -- Igen, ez egészen csinos hely. Örülök, hogy tetszik önnek a mi sajátoságos természetünk, Lintzow úr.

Ebben a pillanatban találkozott Rebekka és a fiatal ember tekintete. Ez megállította a kocsist és azt kiáltotta: -- Itten maradjunk!

— Csitt! — mondta az öregebb hölgy mosolyogva. — Az nem megy, Lintzow úr. Ez a paplakhoz tartozik.

— Az nem tesz semmit! — kiáltotta a fiatal úr vidám hangon, miközben kiugrott a kocsiból. — Ugy-e, itten szállunk meg? — kiáltotta visszafelé fordulva a többi kocsi.

— Igen, igen! — hangzott föl karban és a vidám társaság mindjárt ki is kezdett szállani.

Most azonban fölemelkedett a hátsó úr és komolyan mondta: — Nem, nem, barátaim, az igazán nem lehet. Semmiképen sem térhetünk be a papnál, a kit nem is ismerünk. Tíz percz múlva ott vagyunk az egyházkerületi főnök-nél és az megszokta a vendéglátást.

Épen ki akarta adni a parancsot, hogy menjenek tovább, a mikor a pap előlépett és barátságosan köszönt. Látásból ismerte Hartwig consult, a város leghatalmasabb emberét.

— Hogyha az urak és hölgyek beérik szerény házammal, rendkívüli öröömre fog szolgálni. Biztosíthatom, a mi a kilátást illeti.

— Nem, kedves lelkész úr! Ön túlságba viszi a szíveséget; nekünk az ön barátságos meghívását semmiképen sem szabad elfogadni, s egyúttal kérnem kell önt, hogy mentse ki azt a bolondos fiatal embert — mondta Hartwig asszony félig kétségbeesve, mikor legifjabb fiát, a ki az utolsó kocsi-ban ült volt, már ott látta Ansgarius társaságában bizalmasan beszélgetve.

— De biztosítom, tisztelt asszonyom — válaszolta mosolyogva a pap — hogy úgy én, mint leányom rendkívül boldogok lennénk magánosságunk ilyenén kellemes megszakítása miatt.

Lintow úr ünnepélyes meghajlással nyitotta ki a kocsiját, Hartwig consul ránézett a feleségére, ez meg a férjére; a pap közelebb lépett és ismételte meghívását; s a vége az lett, hogy félig ellenszegülve, félig mosolyogva kiszálltak és a pap által a tágas kerti szobába kalauzoltatták magokat.

Itt aztán újabb mentegetőzések következtek; aztán kezdődött a bemutatkozás. A társaság állott Hartwig consul gyermekeiből és azok fiatal barátjaiból és barátnőiből. A falusi kirándulás voltaképen Lintow Miksa úr tiszteletére történt, a ki mint a család legidősebb fiának barátja a consulnak néhány napra vendége volt.

— Leányom, Rebekka — mutatta be leányát a pap — a ki igyekezni fog a mi szerény módunk szerént.

— Nem, nem, tudja mit, lelkész úr? — szakította félbe nagy buzgósággal az élénk Hartwig asszony — ez már igazán sok lenne. Hogyha már a javithatatlan Lintzow úrnak és drágalátos fiaimnak sikerült is, bennünket az ön házába és otthonába becsempészni, azért én még sem engedek egy betűt sem intézkedési jogomból. A megvendégelés mindenképen az én dolgom, el önökkel, urak! Aztán oda fordult az ifjabbakhoz: — Menjetek, pakoljátok ki, a mit a kocsikban találtok. És ön, kedves gyermekem, majd elmulat a fiatalokkal; csak hadd legyek én a háziasszony, úgy kell annak lenni!

És a jó anya jóságos, szürke szemével ránézett a szép papeányra és megczirógatta az arcját.

Milyen jól esett ez a leánynak! Sajátságos meleg érzés fogta el annak a lány kéznek érintésekor. Könny lopódzott a szemébe. Úgy állott ott, mintha azt várná, hogy az idegen asszony a szívére ölelje és valamit súgjon neki, a mi után már régóta vágyódott.

A beszélgetés azonban tovább folyt. Hangos örömmel hoztak czipelkedve a fiatalok mindenféle furcsa csomagot a kocsikból. Hartwig asszony a köpenyét rádobta egy székre és mindent a lehető legjobban elrendezett. De a fiatalság, mindig Lintzowval az élén, lehető sok zavart igyekezett előidézni. Még a papra is ráragadt a jókedv és leirhatatlan csodálkozással látta Rebekka, a mint a tulajdon édes apja Lintzow úrral egyetértve egy nagy csomagot dug Hartwig asszony köpenye alá.

Vége mégis megsokallotta a jó öreg asszony.

— Kedves Rebekka kisasszony! — kiáltotta. — Ugyan nincsen itt a közelben valami nevezetes látnivaló — csak mentül távolabb essék — hogy ezektől a bolondos emberektől rövid időre megszabaduljak?

— A királyhalomról kedves kilátás nyílik, aztán itt van a part és a tenger.

— Igen, le a tengerhez! — kiáltotta Lintzow Miksa.

— Lássá, ez már helyes — mondta Hartwig asszony. — Ha ezt lerázhatom a nyakamról, akkor semmi bajom, mert ő a leghaszontalanabb valamennyi között.

— Ha Rebekka kisasszony szives bennünket vezetni, én követem bárhová — mondta a fiatal ember meghajolva.

Rebekka elpirult. Ilyet még soha sem mondtak neki.

A szép fiatal ember olyan mélyen hajolt meg előtte és szavai oly őszintén hangzottak. De most nem lehetett neki ezeken elmerengeni; a vidám társaság mihamar kívül volt a házon, a kerten túl, és Rebekkával meg Lintzowval az élén fölmentek azon a kis magaslaton, a melyet királyhalomnak neveztek.

Sok sok esztendővel azelőtt a halom tetején néhány régiséget találtak, és a pap egyik hivatalbeli elődje a lejtőkön néhány időálló fát ültetett. Egy vadcseresznyefán meg a pap kertjében levő diófason kívül nem volt más fa a tenger felé hajló kopár lejtőkön több mérföldnyi kerületben. Idő múltán vihar és futóhomok ellenére majdnem ember magas-sagnyira vitték a fák, és míg csupasz, görcsös törzsöküket meghajolt hát módjára az éjszaki szél felé fordították, addig hosszú karjaikat vágyakodva nyujtogatták dél felé.

— Ejnye be bájos! — kiáltotta a legidősebb Hartwig kisasszony. — Itt van viola. Ah, Lintzow úr, ugyan szedjen nekem egy csokrot ma estére.

A fiatal ember, a ki nagyban fáradozott azon, hogy Rebekkával szemben eltalálja a kellő modort és hangot, azt vélte észrevenni, hogy a fiatal leány Friderika kisasszony szavainak hallatára összerezzent.

— Szereti ön a violát? — kérdezte félhalkan.

Csodálkozva nézett rá a leány; hogy is tudhatta ez a fiatal ember azt?

— Nem gondolja, Hartwig kisasszony, hogy czélszerűbb akkor szedni violát, ha majd innen elmegyünk? Legalább nem hervadnak el olyan hamar.

— A mint akarja — felelte a kisasszony röviden.

— Addig remélhetőleg elfelejtette a dolgot — mormogta Lintzow Miksa félhalkan maga elé.

De Rebekka meghallotta és félhalkan azt kérdezte magától, vajon minő öröme telik a fiatal embernek abban, ha az ő virágait megvédheti, a helyett hogy egy szép fiatal hölgy számára letépné azokat.

Miután a messzenyúló kilátást egy darabig megcsodálták, elhagyták a királyhalmot és neki vágtak egy gyalog ösvénynek, a mely levezette őket a tengerpartra.

Vidám beszélgetés közben haladt a fiatalság közvetlenül a tenger szélén a kemény és sima homokon. Rebekka eleinte

egészen zavarban volt. Úgy tetszett neki, mintha ezek a vidám városi emberek általa nem értett nyelven beszélnének. Olykor meg mintha egy semmiségen nevetnének, és megfordítva, neki gyakran nevetnie kellett hangos, csodálkozó fölkiáltásaik- és kérdéseiken.

De lassan-lassan jól kezdte magát érezni ezek között a jólelkű, jóakaró emberek között; a legfiatalabb Hartwig meg épen olyan bizalmas lett hozzá, hogy a derekára ölelte a karját mentőkben. Ekkor már fölengedt Rebekka szíve is; velök nevetett és könnyen és fesztelenül beszélt, mint a többiek. Eszébe sem jutott s nem vette észre, hogy a fiatal urak és különösen az idegen főképen vele foglalkoznak, és azokat a rövid éles szavakat, melyek ez okból társalgás közben estek, épen oly kevésbé értette, mint sok mást, a mi mondatott.

Egy darabig úgy mulattak, hogy mindannyiszor beleszaladtak a tengerbe, valahányszor a hullámok visszahúzódtak, azután meg sebbel-lobbal visszaszöktek, ha a hullám újra visszavágódott. És volt nagy ujjongás, ha az urak valamelyikét elérte a hullám, vagy ha egy hullám, mely nagyobb volt, mint a többi, habját messze befecskendezte a partra és így a vidám társaságot gyors futásra készítette.

— Nézzétek csak, mama aggódik, hogy lekésünk a bálról — kiáltotta egyszerre Hartwig kisasszony, és most meglátta mindenik, hogy a mama és a consul meg a pap szemalmok módjára állanak a paplak magaslatán és zsebkendőikkel meg asztalkendőkkel integetnek.

A visszavonulás megkezdődött. Rebekka vendégeit a lép között vivő úton vezette, de nem gondolta meg, hogy városi hölgyek nem tudnak úgy mint ő halmocskáról-halmocskára ugrani. Friderika kisasszony szűkreszabott ruhájában rövidet talált ugrani és egy lucskos kátyúba jutott, elkezdett kiáltozni és segítséget hívni és esdőleg nézett Lintzowra.

— De Henrik! — kiáltotta Lintzow Miksa a fiatal Hartwignak, a ki közelebb állt a leányhoz — segíts hát a nővérednek.

Ekkor Friderika kisasszony maga segített önmagán és a menet tovább haladt.

Az asztal a házfal mentében a kertben volt fölterítve és ámbár a tavasz még egészen ifjú volt, azért a napos olda-

lon mégis meleg volt. Mikor mindannyian leültek, a consul neje vizsga tekintettel nézte végig az asztalt.

— De — de — úgy tetszik nekem, mintha itt valami hiányoznék. Hiszen egészen biztosan tudom, hogy a szakácsné ma reggel egy fajdkakast csomagolt be; édes Friderika, te nem tudsz róla.

— Bocsáss meg, anyám! De hiszen jól tudod, hogy én nem foglalkozom a gazdasággal.

Rebekka ránézett az atyjára; Lintzow ugyanazt tette és a pap olyan képet vágott, hogy még Ansgarius is le tudta róla olvasni a vétket.

— De hát csak nem lihetem egyáltalán — kezdte újra a consulné — hogy ön, lelkész úr, közösen követett el. — De itt a pap elnevette magát és nagy ujjongás közben vallo-mást tett, miközben a fiúk diadallal kerítették elé a csomagot a fajdkakással. A hangulat pompás volt. Hartwig consul el volt ragadtatva, a mikor megtudta, hogy a tiszteletes úr érti a tréfát s a lelkész maga olyan könnyűnek érezte a szívét, mint már sok év óta nem.

A beszélgetés folyamán valamelyik azt említette, hogy a rendezés kétségtelenül falusias, de az ételek nagyon városiasok. «A falusi étkezéshez hozzátartozik az aludttej is!»

Rebekka rögtön fölemelkedett és engedelmet kért, hogy egy tál aludt tejet hozhasson és a nélkül, hogy Hartwig asszony ellenvetéseire hallgatott volna, elhagyta az asztalt.

— Hadd legyenek segítségére, kisasszony! — kiáltotta Miksa és utána iramodott.

— Fürge fiatal ember — jegyezte meg a pap.

— Ugy-e, valóban — válaszolta a consul. — S a mellett átkozottul jó kereskedő is. Több évig tartózkodott külföldön és most belépett atyja czégyébe.

— Talán egy kissé csapodár is — mondta bizonytalan hangon a consulné.

— Az bizonyos — sóhajtott Friderika kisasszony.

A fiatal ember követte Rebekkát a szobákon keresztül a tejes kamráig. Alapjában véve ellenére volt ez a leánynak, ámbár a tejes kamra büszkesége volt; de a fiatal ember tréfálkozott és olyan jókedvűen nevetett, hogy vele kellett nevetnie.

A felső polczon levő tejes tálat választotta és fölnyújtotta a kezét, hogy azt levegye.

— Nem, nem kisasszony, ez magas önnek! — kiáltotta Miksa. — Majd leveszem én. — És e szavak közben kezét a leány kezére tette.

Rebekka hirtelen visszarántotta a kezét. Maga is érezte, hogy elpirult és majdnem úgy érezte magát, mintha sirnia kellene.

Ekkor komolyan és nyugodtan mondta a fiatal ember, szemét a földre sütve: — Bocsánatot kérek, Rebekka kisasszony! Az én modorom és eljárásom, úgy érzem, fölötte szabados és könnyelmű olyan nővel szemben a milyen ön. De nagyon fájna nekem, hogy azt a hatást kelteném önben, hogy csak az a könnyelmű kópé vagyok, a kinek látszom. Sok embernek kell vidámnak lennie, hogy elrejtse, a mit szenved, és vannak a kik nevetnek, hogy ne kelljen sirniok.

Az utolsó szavaknál föltekintett, olyan fájdalmas volt a tekintete, de egyúttal annyi tisztelet volt benne, hogy Rebekka egyszeriben úgy érezte, mintha igazságtalan lett volna vele szemben. Hozzá volt szokva, hogy arról a felső polczról levegye a tálat; de mikor másodszer is utána nyult a tejes-tálnak, lecsüggesztette a karját és azt mondta: — Nem, talán mégis magas ez nekem!

Halk, csaknem észrevehetetlen mosoly villant át a fiatal ember arcán, mikor a tálat levette és azt óvatosan kivitte; a leány követte őt és kinyitotta az ajtót. Valahányszor a fiatal ember elment mellette, jól szemügyre vette őt a leány. Gallérja, nyakkendője, kabátja — minden más volt rajta, mint a hogy az apján megszokta, és sajátságos illat áradt ki tőle, a melyet nem ösmert.

Mikor a kertajtóhoz értek, egy pillanatig megállt a fiatal ember és fájdalmas mosolylyal tekintett föl: — Egy pillanatnyi időt kell szakítanom, hogy arczomat újra vidám ránczokba szedjem, hogy odakint senki se sejtсен semmit.

Ezzel kilépett a lépcsőre és rögtön volt tréfás szava a társaság számára. A leány hallotta, a mint nevettek a szaván; maga még ott maradt a kerti szobában.

A szegény fiatal ember! Hogy megsajnálta; és milyen különös, hogy épen ő, Rebekka az egyetlen, a kire rábizta titkát. Vajon micsoda titkos bánata lehet, a melylyel jár-kel?

Talán ő is elvesztette anyját? vagy talán valami még súlyosabb csapás érte? Hogy szeretne segíteni rajta, csak tudna.

Mikor Rebekka később kijött, Miksa megint a legpajzánabb volt valamennyi között. Csak egyetlenegyszer, mikor rátekintett, vélte Rebekka, hogy szemeiben újra ott van az a fájdalmas, félig esdeklő kifejezés; és a leány szívét tépte, a mikor abban a szempillantásban újra nevetni hallotta.

Végre útra készültek a vendégek: mindkét oldalról szíves búcsút vettek. De az utolsó szedelőzködés közben és az általános zavarban, mikor mindenki ülőhelyet keresett a hazamenetelhez, a régít vagy akár újat, Rebekka a házba lopódzott, a szobákon keresztül ki a kertbe és a királyhalomig. Itten leült, eltakarva a fák által, oda, a hol a violák virágoztak, és gondolatait igyekezett összeszedni.

— Jaj, de a violák, Lintzow úr! — kiáltotta Friderika kisasszony, a ki már a kocsiban ült.

A fiatal ember néhány pillanat óta nagy buzgón kereste volt a házi kisasszonyt és most szórakozottan azt felelte:

— Tartok tőle, hogy már késő!

De egyszerre mintha valami eszébe ötlött volna.

— Ah, Hartwig asszony! Ön meg fogja bocsátani, ha még két perczre elszaladok, hogy Friderika kisasszonynak egy csokrot hozzak.

Rebekka hallotta, a mint közeledtek feléje gyors léptei; érezte, hogy az nem lehet más, mint ő.

— Ah, hát itt találom önt, kisasszony? Azért jövök, hogy violát szedjek.

A leány félig elfordult tőle és szedni kezdett.

— Az én számomra akarja ön e virágot szedni? — kérdezte Miksa bizonytalan hangon.

— Hát nem Friderika kisasszony számára valók?

— Oh nem! Hadd legyen az enyém e virág — esdekelte mellette térdre omolva.

Hangja megint olyan reménytelenül csüggeteg volt, majdnem olyan, mint egy könnyörgő gyermeké.

Ekkor a leány odanyújtotta neki a violákat, a nélkül hogy fölnézett volna. Miksa átkarolta és magához vonta. A leány nem ellenkezett, de lehunyta szemét és nehezen vett lélekzetet. Ekkor érezte, hogy megcsókolja — egyszer — sokszor — a szemén, az ajakán: olykor-olykor a nevét rebegte

és zavart szavakat, és azután újra csókolta. A kert felől hívták. Elbocsátotta a leányt és leszaladt a lejtőn. A lovak toporzékoltak, a fiatal ember ügyesen beugrott a kocsiba, a mely tovább gördült. De a mint a kocsi ajtaját becsapta, elég ügyetlen volt és a violacsokrot leejtette.

— Igen, hiszen úgy sem sokat tesz, úgy-e, ha megkínálom ezzel az egy violával? úgy-e, kisasszony? -- kérdezte Miksa.

— Nem, köszönöm. Tartsa meg emlékéül nagy ügyességének — mondotta Hartwig kisasszony, a ki nagyon haragos volt.

— Igen, önnek igaza van, azt teszem -- felelte Miksa nagy lelki nyugalommal.

Mikor a tánczvizgalom után való reggelen újra fölvette hétköznapi kabátját, hervadt violát talált annak gomblyukájában. Az ujjával lecsettentette a fejét és azután alulról kihúzta a szárát.

— Igaz, ez is megtörtént! — mondotta, miközben mosolyogva nézte magát a tükörben -- azt a leányt majdnem elfeledtem!

Délután elutazott — és azután elfeledte egészen.

* * *

Eljött a nyár meleg napjaival és hosszú, világos éjtszakáival. A nyugodt tengeren sötét vonalakban feküdt az elhaladó gőzhajóknak füstje. A vitorlás hajók petyhüdt vitorlával siklottak tovább, nagy lassan, úgy hogy majdnem egy egész napra volt szükségök, hogy a láthatárból kikerüljenek.

Némi idő múlt el, mielőtt a pap leánya lényén valami változást vett észre. De lassan-lassan mégis észrevette, hogy Rebekka ezen a nyáron egyáltalán nem volt jól. Halvány lett és sokat tartózkodott a szobájában; az apja dolgozószobájába úgyszólván soha sem jött, és az apa végre azt kezdte hinni, hogy fél tőle.

Ekkor komolyan beszélt vele, kérte mondja meg, vajon beteg-e, vagy talán valamilyen lelkiismereti furdalás az oka, hogy többé nem olyan üde és vidám, mint azelőtt?

De a leány csak sirt és úgyszólván semmit sem felelt.

Azonban ezután a beszélgetés után mégis mintha javult

volna a helyzet; a leány nem maradt már olyan sokszor magára és atyját gyakrabban kereste föl. De hangjának régi zománca oda volt és szeme nem volt már olyan tiszta és nyílt, mint azelőtt.

Eljött az orvos és faggatni kezdte. A leány lángpiros lett és végre könnyekben tört ki, oly hevesen, hogy az öreg úr elhagyta a szobáját és lement a paphoz, annak dolgozó-szobájába.

— Nos, orvos úr, mit mond Rebekkához?

— Mondja csak, kérem lelkész úr, — kezdte óvatosan az orvos. — Mondja csak, nem volt a maga leányának valami hevesebb lelki izgalma, hm, hm, valami . . .

— Bántódása, azt akarja mondani?

— Nem, nem épen az; de nincsen-e neki szívbeli bánata? Vagy — egyenesen kimondva — nincsen-e szerelmi bánata?

A pap csaknem sértve érezte magát. Hogy hihette az orvos, hogy az ő Rebekkája, a kinek szíve úgy feküdt előtte, mint a nyitott könyv, ilyen bánatot rejtegetni tudjon vagy akarjon az atyja előtt! De meg azonkívül! Rebekka csak nem tartozott az affajta fiatal leányok közé, a kiknek a feje tele van romantikus szerelmi álmodozásokkal; nem is volt soha sem távol tőle, hogy lehetne hát . . . — Nem, nem, kedves orvos . . . Ez a diagnosis nem válik becsületére — fejezte be a pap nyugodt, fölényes mosolyal.

— No no — azért nem kell haragudni, — mondta az öreg orvos és olyan receptet írt, a mely a legrosszabb esetben sem árthatott. De meg nem is ismert gyógyszert, mely e szerelmi bánat ellen használna; de szíve bensejében meg volt győződve diagnosis helyességéről.

Az orvos látogatása megrémítette Rebekkát. Most még jobban örködött maga fölött és kétszeres erőfeszítéssel törekedett egészen olyannak látszani, mint a milyen azelőtt volt. Mert senkinek sem volt szabad sejteni azt, a mi történt, hogy egy merőben idegen fiatal ember őt a karjaiban tartotta és megcsókolta — sokszor!

Valahányszor ez földéződött lelki szemei előtt, lángpiros lett. Napjában tizszer is megmosdott; de az volt az érzése, hogy soha sem lesz többé tiszta.

De hát mi is történt tulajdonképen? Nem a legnagyobb

gyalázat-e? Vajon jobb volt-e most már, mint annyi szerencsétlen leány, a kiknek ballépését borzalommal látta és soha sem tudta fölfogni! Oh, csak megkérdezhetne valakit! Csak megszabadulhatna mindattól a kétségtől és homálytól, a mely gyöttri! Csak tudná tisztán, mit követett el! Vajon van-e még joga, atyjának arczába nézni — vagy pedig a legnagyobb bűnös-e?

Atyja gyakran kérdezte, vajon nem bizhatja-e rá, a mi a lelkét nyomja; mert nagyon jól érezte, hogy valami titokzatos dolog áll kettőjük között. De hogyha atyja tiszta szemibe nézett, abba a tiszta, világos arczba, akkor lehetetlen volt, teljes lehetetlen csak közeledni is ahhoz a félelmes, tisztátalan ponthoz; és a leány csak sirt. Olykor rágondolt Hartwig asszony lágy kezére; de hiszen e nő idegen volt és messze távol; és egészen magányosan kellett végig küzdenie a maga harczát és titkon harczolnia, hogy senki se vegye észre.

És ő, a ki odakint van az élet zajlásában vidám arczczal és szomorú szívvel! Vajon viszontlátja-e még? és hogyan rejtőzzék el előle, hogyha még valahol találkozik vele? Miksa szorosán összenőtt a leány minden kétségével és bánatával, de keserűség és gyűlölet nélkül. Minden, a mit szenvedett, szorosabban odafűzte az ifjúhoz, a ki ott volt minden gondolatában.

A háztartásban Rebekka pontos és figyelmes volt, mint mindig. De mindenre, a mit tett, ő belőle esett egy sugár. A ház és a kert számtalan helye emlékeztetett rá; találkozott vele az ajtóknál; ott állt, a mikor először beszélt vele. A királyhalmon azóta soha sem volt, mert hisz ott történt, hogy megölelte, hogy megcsókolta.

A tiszteletes sok szomorú elmélkedést fűzött a leánya viselkedéséhez; de valahányszor eszébe jutott az orvos figyelmeztetése, bosszúsán rázta a fejét. Mégis csak lehetetlen volt elgondolnia, hogy valamely ügyes kéz valamely elhasznált vívási fogással megsértse azt a jó vértet, a melylyel leányát ellátta.

* * *

Ha a tavasz későn jött volt, az ősz annál korábban köszöntött be.

Egy szép, meleg nyári este esni kezdett; a legköze-

lebbi napon szintén esett és most már szakadatlanul esett — mindig zordabban és hidegebben tizenegy nappalon és éjjelen át. Végre kiderült; de a legközelebbi éj négy fok hideget hozott.

A bokrokon és fákön a hosszú eső után összeragadtak a levelek és mikor a fagy a maga módja szerint megszárította őket, akkor tömegesen hullottak a földre, valahányszor egy szélroham érte őket.

A lelkész bérlője volt egvike azon keveseknek, a kik betakarították a gabonájokat. Most már csépelni kellett, a míg volt víz a csépléshez. A kis patak ott lenn a völgyben kávébarna hullámokban zúgott tovább és a gazdaság minden embere munkába volt állítva, hogy a gép körül szolgáljanak és a rozstot meg a szalmát a halmon le- és fölvigyék.

Az egész udvart szalma borította és hogyha a szél az épületek közé kapott, akkor a zabszalmát üstökön kapta, föl-emelte és az egy szálakat, mint valami sárga kisérteteket, jól megtánczoltatta. Az erejét kipróbáló fiatal őszi szél volt ez: csak később, télen, ha kinőtt a tüdeje, kap bele a fedél tégláiba és a kéményekbe, hogy azokkal játszik.

Egy veréb gubbaszkodva ült a kutyaólon; fejét szárnya alá dugta, hunyorgatott a szemével és úgy tett, mintha se látna, se hallana. Valójában pedig nagyon is figyelt arra, hová viszik a gabonát. A tavaszi nagy verébcsatában ő is ott volt a gombolyagban és mint a leggonoszabbak egyike harapott, csipett és okvetetlenkedett. De azóta megjött az esze; rá gondolt a feleségére meg a gyerekekre, és hogy milyen jó, ha az embernek télen fölöslege van.

Ansgarius örült a télnek, a hófuvatokon át vivő veszedelmes hadjáratoknak, a koromsötét estéknek és a zúgó hullámtorlódásnak. Már azt a jeget is fölhasználta, a mely az éjjeli fagy után a pocsolyákat borította s fölmasiroztatta rajta összes czinkatonáit két sárgaréz ágyúval. Maga egy fölfordított csöbörön állt és megfigyelte, mint enged a jég, a míg végre az egész hadsereg beszakadt és csak az ágyúk kerekei látszottak ki. Ekkor «hurrah»-t kiáltott és a sapkáját lóbálta.

— Mit kiabálsz? — kérdezte a pap, a ki épen átment az udvaron.

— Austerlitzet játszom — felelte Ansgarius sugárzó arczezal.

Az apa tovább ment és mélyet sóhajtott. Nem értette többé gyermekeit.

Lent a kertben ült Rebekka egy padon a napon. Letekintett a pusztára, a mely sötét viola színű virágaival terült el előtte, míg a rétek halaványsága a tél közeledtét jelezte.

A gibiczek összegyűltek egész csöndben és szárnygyakorlatokat tartottak az utazásra és a parti madarak mind csoportosultak, hogy együtt vándoroljanak. Még a pacsirta is elvesztette a bátorságát és úti társaságot keresett — némán és ismeretlenül a többi szürke őszi madarak között. De a sirály nyugodtan járt-kelt és fölfújta magát; ő bizony nem akart elmenni.

Olyan csend volt és a levegő olyan bágyadt és ködös. Fakók lettek a színek, a világosság; minden a tél felé mutatott, és ez Rebekának olyan jól esett.

Fáradt volt és a hosszú holt tél jobban illett hozzá. Érezte, hogy az ő tele hosszabb lesz, mint a többi teremtményeké és borzalmat kezdett érezni, ha a tavaszra gondolt.

Hisz akkor minden újra ébred, a mit a tél álomba ringatott volt. A madarak visszajönnek és régi dalaikat új hangokon énekelik; és fönt a királyhalmon is anyjának violái újra virúlnak kéklő csoportokban; ott történt, ott, ott tartotta öt karjaiban és megcsókolta öt sokszor, sokszor.

KIELLAND után norvégból

ERDÉLYI KÁROLY

DASARÁTHA HALÁLA.

A Rámájana II. könyvének 63. és 64. éneke.

India egyik nagy hőskölteményének, a *Rámájának* egy kis töredékét mutatom be jelen alkalommal.*) Egy kis részét a második könyvnek, az úgynevezett *Ajódhjakándának*, mely a *Ráma történetének* (ezt jelenti²épen a *Rāma-āyana*) a bonyodalmát, az egész eposznak a tragédiáját foglalja magában.

Előre kell bocsátanom a második könyv rövid tartalmát, hogy azon epizódot, melyet be akarok mutatni, beilleszthessem oda, a honnan vettem.

Kósala fővárosában, Ajódhjában, a mai Benáresztől északnyugatra, uralkodik Dasarátha király, Iksvákunak és Raghunak utóda a Napdynastiából. Három feleségétől négy fiúgyermekkel van megáldva. Kausalja királynőtől született legidősb fia, trónjának leendő örököse, Ráma; másik neje, Kajkéji, kit legjobban szeret, szülte legkisebb fiát, Bháratát, ki Ajódhjától távol, Rádzsagrihában anyai nagyapjánál nevelkedik. Harmadik feleségétől Szumitrától két fia van: Laksmana és Satrugna.

Ráma, a nagy eposz hőse, mindazon erényekkel, melyek egy leendő uralkodót ékesíthetnek, a legnagyobb mértékben meg van áldva. Nyilversenyen megnyeri Vidéha királyának, Dzsanakának leányát, a szépséges Szitát feleségül. Boldogságukat csak az a szeretet és hódolat mulja fölül, melylyel az ifjú párt az udvar, a főváros és az egész ország népe valósággal körülrajongja.

Az a szeretettel párosult kegyelet, melyet Ráma szülei,

*) Fölvizsgáztatott a Kisfaludy-Társaságban 1903. január 28.

kivált atyja iránt tanusít, az a bátor hősiesség, nemes lélek, államügyekben mutatott okosság, melyek Rámát annyira kiemelték és számára mindenki szeretetét megszerezték, — azt a gondolatot keltik és érelik meg Dasaráthában, hogy fiát még életében uralkodó társává teszi, megkoronáztatja. Összehívhatja országa nagyjait és az egész népet. Elejökbe terjeszti óhajtását. Szavait kitörő örömmel és lelkesedéssel fogadják; nem győzik Rámát magasztalni, mindenki csak azt óhajtja, hogy őt mielőbb a trónon lássa. Dasarátha a felavatási ünnepet egyik közeli napra tűzi ki és a szükséges előkészületek megtételére intézkedéseket tesz. Rámát hívhatja, hogy a kedves hírt vele maga tudassa. Örömmel viszi meg azt Ráma édesanyjának Kausaljának, ki éppen fiáért imádkozik, azután ifjú nejeinek és testvéreinek. Mig az egész város ünnepi díszet és hangulatot ölt, Ráma és Szitá atyjok parancsa szerint szigorú böjttel készülnek a nagy napra.

Már eljött a várva-várt reggel. Ünnepi díszben ragyog az egész város, ünnepi mezben hullámszik a nép az utcákon.

Dasarátha személyesen megy nejeihez, elébb Kausaljához, hogy az ünnepélyre meghívja. Onnan a másikkhoz, a szeretett Kajkéjihoz. De milyen jelenet vár itt rá! Nejét palotájának egyik termében, az úgynevezett duzzogóban (krodhágára) találja, elterülve a földön sírás és jajveszékélés közt, ruhája összetépvé, haja szétkuszálva, ékszerai körülötte a földön széthányva. Hosszú panasz és kínos szemrehányás után emlékezteti a királyt arra, hogy ő egyszer életét mentette meg és akkor a király neki ünnepélyes esküvel ígéré, hogy két kívánságát teljesíteni fogja. Eddig e jogát ő még igénybe nem vette, de most, midőn Dasarátha újra esküvel ígéri, hogy bármi kívánságát teljesíti, most azt kívánja egyiknek, hogy az ő fiát, Bháratát koronázzák ma királylyá, másikkak, hogy Rámát Ajódhjából tizennégy esztendőre a vadonba száműzze.

A király kínos meglepetésében elébb megdermedve, szótlanul áll; majd szenvedélyesen keserű szemrehányásokban tör ki a szívtelen asszony ellen. Fájdalmában lábai elébe borúlva kéri, hogy vegye vissza kívánságát. Hanem a királyné nem enged. Könnyörtelenül, rideg ékesszólással fogja adott szaván a királyt. Hiába ajánl Dasarátha neki mindent föl, hogy szívét meglágyítsa. Makacsul, daczosan áll minden ké-

réssel és ígérettel szemben, sőt egyenesen öngyilkossággal fenyegetőzik, ha a király adott szavát be nem váltja, esküjét megszegi. Tehetetlen fájdalomban törik ez végre is össze és hivatja Rámát.

Az udvarnagykok e közben a koronázás ünnepének előkészítésével foglalkoznak. Sejtelmök sincs arról a csapásról, mely kitörőben van. Ráma, mi rosszat sem gyanítva, sietve ott hagyja nejét, Szítát, ki a legédesebb boldogságban és teljes díszben várja az ünnep kezdetét, és megy a király elé. Kínos meglepetés éri itt! Atyja Dasarátha annyira össze van törve, hogy egyetlen egy szónak sem ura. Ráma tehát végre Kajkéjihez fordul fölvilágosításért. Ez elebb ünnepélyesen megfogadtatja vele, hogy Ráma azt az ígéretet, mit atyja Kajkéjinek tett, be fogja váltani, hogy tudniillik a trónt Ráma Bháratának engedi át, maga pedig tizennégy évre az erdőkke megy számkivetésbe.

Ráma igazi hős lélekkel, nyugodtan, legesekélyebb megindulás nélkül hallja ez ítéletet. Kijelenti, hogy atyja iránti szeretetből ő kész megtenni mindent, kész elviselni bármit. Sőt kész még atyja kívánsága nélkül is lemondani Bhárata javára trónról, országról, minden vagyonáról, még életéről is. Kajkéjire e nemeslelkűség legkisebb hatással sincs. Tüstént követet küld Rádzsagrihába, hogy Bháratát hívják haza. Ráma még csak egyet óhajt, azt, hogy atyja szájából hallja annak kifejezett akaratát. De Dasarátha erre képtelen, belőle csak a fájdalom szakadozott hangjai törnek ki és így nincs más számára, mint atyja lábaihoz borulni és — menni.

A fájdalom és megindulás legkisebb észrevehető jele nélkül nézi az érette kifejtett fényt, a számára föllobogózott várost. Siet édes anyjához, hogy megvigye neki a gyász hírt és fájdalmát lehetőleg enyhítse. És Ráma óvatos figyelmére csakugyan szüksége van. Az anyaszív nem birta elviselni a rettenetes fordulat súlyát. Csak Ráma kérlelése és kérése, hogy ne akadályozza őt abban, hogy atyja iránt fiúi kötelességét teljesítse, birták nagynehezen megnyugtatni az anyát, ki szeretett fiával még a száműzés keserűségét is hajlandó lett volna megosztani.

Szítá megdöbbenve látja, hogy férje a királyi jelvények nélkül, egészen megváltozva jön vissza. Arczáról olvassa le a történeteket és a mint Ráma mindenről fölvilágosítja, egy-

szerre kijelenti, hogy ő férjével együtt megy a rengetegbe. Hiába rajzolja elébe Ráma a vadon veszélyeit, az erdei élet szenvedéseit, a nélkülözéseket elriasztó színekben, Szítá hajthatatlan, annyira, hogy Ráma végre is kénytelen beleegyezését adni. Csatlakozik harmadik társul hozzájok minden ellenkezés daczára Laksmana, Ráma hű testvére is.

Az ünnepre gyülekezett polgárság a mint a változásról értesül, általános jaj és siralom váltja föl az ünnepi hangulatot; midőn pedig Rámát és társait vezeklő ruhában, kocsin a városból kivonulni látják, elébb az egész lakosság vele el, a városból ki akar költözni. Mindent elkövetnek, hogy őket maradásra bírják. Velök mennek egészen a Tamaszá folyóig. A Tamaszá folyón a beálló éj leple alatt észrevétlenül kelnek Rámáék át, valósággal megszöknek, hogy a további kíséréstől és marasztalástól megszabaduljanak.

Ajódhjában Ráma eltávoztával fölfordult minden. Dasarátha király, ki elvonuló gyermekeinek útirányára szegezte tekintetét még akkor is, mikor azok már régen eltűntek a láthatárból, végre ájultan rogyott össze. Öt nap, öt éjjel egyik ájulásból a másikba esett; végre a hatodik éjen föleszmélt, eszébe jutott egy ifjúkorában elkövetett nagy bűne, melylyel — hite szerint — mostani boldogtalanságát saját fejére zúdította. Egyszer ugyanis elefántvadászatra ment és véletlenül egy vezeklő brahmán fiát, öreg, vak szüleinek egyetlen gyámolját nyilazta le és az öreg brahmán azt az átkot mondta rá, hogy egykor ő is fia utáni bánatában haljon meg.

Ennek a résznek fordítását mutatom be, de elébb a II. könyv tartalmának befejezését adom.

Bhárátát haza hívják hát Rádzsagrihából, hol nagyatyja udvarában és gondjai alatt nevelkedett. A szegény fiú mikor megérkezik, egyszerre értesül mindenről: atyja haláláról és Ráma száműzetéséről. Anyja diadalmában, örömtől repeső szívvel mondja el fiának, hogy sikerült neki, mennyi küzdelem árán sikerült neki Bhárata számára Ajódhja trónját megszereznie. Bhárata e dolgok hallatára majd sóbálványynya válik. Alig hisz füleinek! Ezt mind az ő édes anyja, és épen ő érette cselekedte!? Nem atyját siratja, hanem megtelik a szíve ennyi szívtelenség hallatára csordultig keserűséggel, eltelik utálattal a saját édes anyja iránt.

Ő arra a trónra nem ül soha.

Rögtön sereget gyűjt. Egész sereggel indul a rengetegbe Ráma fölkeresésére és visszahívására. A Csitrakúta bérc tövében találkozik a két testvér. Megható verseny fejlődik ki köztök. Bhárata csak az idősebb testvért látja, ki érette mindent föláldozott. Ráma minden földi dolog hívságos voltát tárja öcsese elé és hogy csak egy — a kötelesség hű teljesítése emeli ezen fölül az embert. És mivel elhatározásánál rendületlenül megáll, leveti lábairól aranyos papucsát, átadja azt Bháratának alattvalói hódolatának, hűségének zálogául. Bhárata elfogadja végre, de kijelenti, hogy ő e papucsokat Ajódhja királyi trónjára helyezi és tizennégy esztendeig, míg Ráma vissza nem tér, ezek lesznek Ajódhja királya!

Ime ez a Rámájana második könyvének rövid tartalma, melyből a 63. és 64. ének fordítását akarom bemutatni.

63. ének.

Mély álomból felriadva
 Dasarátha pár percz mulva,
 Bútól-gondtól elesigázva
 Fájdalomba merült újra.
 Rámától és Laksmanától
 Messzi elszakadva, rája
 Halálsejtelem borult, mint
 Fényes napra köd homálya.
 Már hat éje mult, hogy Ráma
 Elment, a vadonba tére:
 Dasarátha visszaeszmélt
 Egyik régi rossz tettére.
 Régi nagy bünére vissza
 Fiáért epedve gondolt.
 Vele busuló nejéhez
 Kausaljához imigyen szólt:
 «Óh dicső nő, mit az ember
 Jót vagy rosszat elkövet, ládd,
 Annak szedi a gyümölcsét,
 Annak veszi el jutalmát,
 Gyermek az csak, gyermekészszel
 A ki cselekvése végét

Meg nem érti, meg nem érzi
 Tette súlyát, könnyűségét.
 Ki az ámrafát kivágja
 S locsolgatja a palását,*)
 Nyer gyümölcs helyett virágot,
 Későn érzi bánkodását.
 Én is palását locsolva
 Kivágtam az ámrafát s lám
 Megérett gyümölcse nékem :
 Siratom balgán ma Rámám !
 Gyermek voltam, óh Kausalja,
 Elragadott az önérzet,
 Hang után hogy czélt találok
 S elkövettem ezt a vétket.
 Ezt a vétket, mely reám ma
 Annyi szenvedést, kint termett,
 Mint midőn kíváncsiságból
 Gyilkos mérget nyel a gyermek.
 Mint midőn a dőre ember
 Vesztébe rohan tudatlan,
 Így szereztem én magamnak
 Nyillövessel e jutalmam.

Még te akkor lányka voltál,
 Trónörökös voltam én csak ;
 Uj szerelmet gyujtva bennem
 Érkezett meg az esőszak.
 Tüzes sugarával a nap
 Hogy felitt' a földi nedvet,
 Elvonult a szörnyű tájra,
 Hova a halottak mennek.
 Hogy a hőség szerte oszlott,
 Sűrű felhők tornyosodtak ;
 Békák, méhek zengni kezdtek,
 Rá a vadpávák vijjogtak.

*) Az *ámrafának* apró, fehér virága, de nagy és izletes gyümölcse, a *palásának* pedig szép nagy, piros virága. de fanyar, ízetlen gyümölcse van.

Szárnya-csüggesztett madárnyáj
 Az esőben megfőrdve
 Felrepült s leült a szélben
 Hajladozó fatetőkre.
 És a hulló, egyre hulló
 Vízceppektől eltakarva,
 Tündökölt a bércz, mint tenger,
 Csillogott, mint páva farka.
 Sárgás-zöldes színbe játszó,
 Tisztavízű patakágak
 A hegyekről, mint a kigyók,
 Kanyarogva folydogáltak.
 Ilyen édes, szép időben
 Felragadva nyilam, tegzem,
 Szórakozni vágytam én s a
 Szarajú partjára mentem.
 Olthatatlan vágyam űzött
 Az itatónál az éjben
 Elefántot vagy vadat mást
 Ejteni el prédaképen.
 Egyszerre csak hallom a neszt,
 Egy korsónak merülését,
 «Elefánthang -- gondolám, de
 Eltakarja a sötétség.»
 Nyilat kapva mérges, éles
 Vesszőt illesztettem rája,
 Hang irányában czélozva
 Rálöttem az elefántra.
 Hogy levágott földre a nyil,
 Emberhang ütött fülemben :
 «Jaj, ki löhetett nyilat rám,
 Magamféle remetére ?
 Vízet hozni jöttem ide
 A folyóhoz csendes éjben ;
 Jaj, ki ölt meg ? Kit bántottam
 Én valaha ? Mi a vétkem ?
 Itt az erdön vad gyümölcsből
 Élő szegény remetének
 Hogy lehet nyiltól halála ?
 Kit vihetett rá a lélek ?

Ugyan kinek kell halála
 A vadbőr és háncs-ruhásnak,
 Ki haját fonatban hordja?
 Vagy mit ártottam én másnak?
 Nem is azért sírok én, hogy
 Az élettől meg kell válnom,
 Két szülém : apám s anyámért
 Siratom csak a halálom.
 Rég idők ót' egymagamban
 Én ápolom ezt az aggpárt,
 Milyen élet vár reájok,
 Hogyha az én napom eljárt?
 Öreg apám, öreg anyám
 Ölte ez a nyilütés meg;
 Milyen szörnyű kéz okozta
 Vesztit e két teremtésnek?»
 Én, ki rosszat nem is sejték,
 Hogy a szörnyű szót hallottam,
 Nyilat-ijjat földre ejtve,
 Megdermedve álltam ottan.
 Majd aléltan vánszorogva
 Arra mentem s ott találtam
 Elterülve egy vezeklőt,
 Nyilam ott volt oldalában...
 Hajfonatja széjjel omlott,
 Korsajából a víz elfolyt,
 A földön feküdt; borítva
 Porral és aludt vérrel volt.
 Két szemével hogy rám nézett
 Az aléltan remegőre,
 Így szólt iszonyú szavával
 Szívemet majd' nem megölve :
 «Mit vétettem, óh király, én
 Erdőlakó neked, mondd csak,
 Hogy megöltél? Vízet vinni
 Szándékoztam a gurumnak.
 Most a két vak, gyöngé lélek
 Engem elepedve vár ott.
 Csalfa reménynyel sokáig
 Csitítja a szomjuságot!

Hej, mit érek a védákkal,
 Mit érek a vezekléssel,
 Ha apám még azt se tudja,
 Fia mily nyomorban vész el!
 És ha tudná, mit tehetne
 Az erőtlen, gyöngé ember :
 Gyökeréből kivágott fát
 Másik fa nem emelhet fel!
 Menj, de gyorsan, hozzá ; mondd el
 Neki sorsom, Raghu sarja :
 Rád ne szálljon, mint erdőre
 Pusztító tűz, a haragja !
 Ez az ösvény egyenest visz
 Apám árnyas kunyhájához,
 Menj, menj ; csillapítsd haragját,
 Mig ki nem tör s meg nem átkoz.
 Csak a nyilat huzd ki innen,
 Életeróm fogva tartja
 Az éles vas, mint a vizárt
 A folyónak magas partja !»
 «Igy a nyillal él gyötörve,
 Meghal rögtön, ha kitépem.»
 Ez a gondolatom volt és
 Gátolt abban, hogy kitépjem.
 Mig haboztam csüggedezve,
 Fájdalomtól, bútól verve :
 Ő, a szegény munigyermek
 Gondolatom észrevette.
 Így szólt hozzám elepedve,
 Szavában el-elakadva,
 Mig fetrengett s görnyedezve
 Hánykolódott erre-arra :
 «Légy erős, nyugodt, óh rádza ;
 Aggodalmadnak vess véget :
 Brahmánnak vérét nem ontád,
 Nem szakad rád ez a vétek.
 Nem születtem én brahmánnak
 Ne emészszen ez a bánat,
 Sudra nő hozott világra
 Gyermekeit a vaisjának.»

Igy beszélt hozzám s vonaglott:
 A halál ott ült szemében,
 Sirt zokogva s tehetetlen
 Elterülve a fövényen.
 Hogy letérdeltem s kivontam
 Mély sebéből a nyilvéget,
 Fölnézett rám, összerezzent
 S elszállt belőle az élet.

64. ének.

Szánva-bánva szörnyű tettét,
 Az iszonyu gyilkosságot
 Kausaljához a nagylelkű
 Sirva így beszélt tovább ott:
 «Elrémülve bűnömön, mit
 Elkövettem akaratlan,
 Hogy tegyem hibámat jóvá,
 Azon töprengtem magamban.
 Vettem azután a korsót,
 Megtöltöttem tiszta vízzel
 S mentem arra, hol a mondott
 Út a szentmagányba vitt el.
 Itt találtam a két aggot;
 Üldögéltek mindaketten
 Vakon, támaszuktól fosztva,
 Mint madarak szárnyszegetten.
 Fiokról beszélgetének,
 Gyermekekről szakadatlan,
 Egyetlen reményökről, kit
 Elvesztettek most miattam.
 Lépteim nesztét meghallva
 Szólt a muni: «Ej fiacskám!
 Hol maradtál oly sokáig?
 Addsa ide a vizet mán.
 Mért nem jöttél hamar? Ugy-e
 Játszottál ott a folyónál!
 Lépj be a kunyhóba gyorsan,
 Édes anyád szomjasan vár...»

Megbántottunk tán, fiacskám,
 Én vagy anyád, szóval, tettel?
 Nem kell azt szivére venni
 Jó vezeklőnek, feledd el!
 Te vagy életünknek élte,
 A vakoknak szeme vagy te,
 Lelkedhez forrott a lelkünk...
 Hallgatsz, nincsen egy szavad se?»
 Én ott reszkető ajakkal,
 Alig érthető szavakkal,
 Szívemben letörve, sujtva
 Szóltam a munihoz halkkal:
 — Félénk szómat bátoritá,
 Biztatá egész erélyem,
 Vádoló lelkem baját míg
 Neki sorra elbeszéltem — :
 «Nem vagyok én fiad, óh szent,
 Király vagyok, Dasarátha;
 Önhibámból nehezült rám
 Ez az iszonyú csapás ma!
 Elmentem vadászni és a
 Szarajú partjára értem;
 Vadra, elefántra lestem
 Az itatónál az éjben.
 Nesz hallatszott át a partról,
 Vizes korsó bugyogása;
 «Elefánthang!» — gondolám és
 Oda löttem hangirányba.
 Futva mentem a folyóhoz
 S egy vezeklőt leltem ottan,
 Átlőtt szívvel, már vonaglott
 Elterülve a homokban. —
 Azután a szenvedőhöz,
 Haldoklóhoz oda lépek
 S esdeklő szavára gyorsan
 Kiszakítom a nyilvéget.
 Nyilamat a mint kihuztam,
 Két öregjét emlegette,
 Keserű sorsuk' síratta
 S lelke felröppent a mennybe...

Így levék én akaratlan
 Gyermekednek gyilkosává. —
 Így esett, óh nagy szent, és most
 Mondd kegyelmesen, mi vár rám! »
 Hallá e kegyetlen szókat,
 S a bűnét beismerőre
 Nem volt képes szózni átkot,
 Hogy azonnal összetörje!
 Míg arczára könnye pergett
 Csak feljajdult fájdalomában,
 Elalélt s így szólt hozzám, ki
 Összetett kezekkel álltam:
 «Óh király, e szörnyűséget
 Hogyha nem magad beszélnéd
 El megilletődve: ezt a
 Pillanatot tul nem élnéd!
 Erdei vezeklőt hogyha
 Ksatrijának keze öl meg
 Kész-akarva: ily bűnért az
 Isteneknek széke dől meg.
 De mert nem szándék vezérelt,
 Életed most nem oltom ki,
 Hogy a Raghu törzse, melyből
 Származol, ne pusztuljon ki!»
 És megint szólt: «Óh, vezess el
 Oda minket, arr' a tájra:
 Apja, anyja látni vágyik
 Gyermekét még utoljára.
 Hulló vére fedi testét,
 Háncs ruhája véres, sáros,
 Földön fekszik, öntudatlan;
 Megy az igazság urához.*)

Elvezettem hát magammal
 Ezt a két boldogtalant én

*) Az *igazság királya* (Dharma-rádzsa) Jamának, a halál istenének neve. Másik neve *Vajvaszvata*, *Vivaszvatnak* (a fölkelő napnak) fia.

S a munival és nejével
 A halottat megérintém.
 És a mint ott megtapinták
 Az elesett fiu testét:
 Rá borultak mind a ketten
 És a muni szóla ismét:
 «Hát nem üdvözölsz te engem?
 Nincsen egy szavad se hozzám?
 Miért fekszel itt a földön
 Gyermekem, rám haragszol tán?
 Nem szeretsz már engem, úgy-e?
 Nézd, anyád itt áll melletted!
 Mért nem ugrasz a nyakába
 Nyájás szóval hízelegned?
 ... Kinek hallom szívbe szálló
 Csengő hangját csendes éjben,
 Édesen midőn tanulgatsz,
 S olvasod a védát épen?
 Hajnalban nekem ki szolgál
 Szentelt vízzel, tűzrakással?
 S mikor félek, hogy neheztelsz,
 Ki derít föl kaczagással?
 Ki szed nekem, magával is
 Jótehetetlen szegénynek,
 Ki hoz gyökeret, gyümölcsöt,
 S etet, mint kedves vendéget?
 Hogy tartom e gyenge asszonyt,
 Óreg vezeklő anyádat,
 A világtalant, kit sirba
 Gyermekéért visz a bánat?
 Állj meg, állj, fiam; ne menj még
 Jama zord, sötét lakába!
 Holnap elkísérlek én is,
 Jön anyád is, mindahárman...
 Ott az igazság urához
 Én ejtem könyörgő szómat:
 «Nagy király! mondok, kegyelmezz,
 Add vissza az ápolómat!»
 Tudom, az igazság öre,
 Istene szavamra hallgat,

Tőlem ő meg nem tagadja
 Érdememért e jutalmat! . . .
 A mint bűnös kéz okozta
 Halálod a büntelennek :
 Ugy adassék meg a küzdő
 Bajnokok egébe menned ;
 Harczmezőn, halálveszélyben
 Nem hátráló hőskébe,
 Kik a szép halált keresték :
 Juss el a dicsők egébe !
 Oda, hol Dilípa, Sajbja,
 És Dzsanamédzsaja laknak,
 Szágara, Nahusza . . . nyerd el
 Érdemét a boldogoknak.»

Igy beszélt és jajveszékelt
 Rá borulva többször ismét.
 Aztán száraz fát szedett és
 Meglocsolta fia testét.
 És a gyermek megdicsőült
 Fényalakban ott a légben
 Megjelent kiválva testből
 S szüleihez szólt eképpen :
*«Szüleimnek érdeméért
 Én a dicsőség honába,
 Égbe szálltam, majd utánam
 Ti is jöttök nem sokára!»*
 Így szólott és szem elől a
 Mennybe röppent fénysekéren
 S míg kulcsolt kezekkel álltam,
 Szólt a szent hozzám eképpen :
*«Rádzsza ! ölj meg engem is hát,
 Nem veszteség a halál rám ;
 Ha már egyetlen fiamtól
 Elszakíta nyilad árván.
 De mivel te szemünk fényét
 Akaratlan bár, megölted :
 Téged is lesujtó átok,
 Rettenetes átkom öl meg :*

Azt a kínt, mit én ma érzek
 Ártatlan fiam halálán,
 Azt a kint érezd te, rádza,
 Fiadért, halálod ágyán!»
 Hogy az átkot rám bocsátá,
 Többé nem siránkozott már;
 Fiával máglyára lépett
 És az égbe ment az aggpár.

Ez az én bűnöm, királynő,
 Hova gondolatom réved:
 Hangra löttem gyermek-ésszel,
 Így követtem el a vétket!
 És e tettnek bére az, hogy
 Annyi baj zúdul reám ma;
 Megfogott, ezért fogott meg
 A vezeklő szentnek átka!»
 Így beszélt panaszló hangon
 És nejéhez szóla újra:
 «Elhomályosult látásom,
 Nyujtsd kezed ide Kausalja!
 Hej, ha Ráma nyujtaná és
 Állna, mint ifju király itt
 Apja mellett, boldogan: még
 Élnék, azt hiszem, sokáig. --
 Méltatlan, hozzám nem illő
 Volt, a hogy én veie bántam;
 Szép, nemes, feláldozó, mit
 Ő tanúsított irántam!
 Rossz fiát elüldöző is
 Van-e a világon ember?
 Van-e gyermek, eltaszított,
 Apjára ki nem neheztel?
 Gondolatim összefolynak,
 Szemeim téged nem látnak;
 Érzem, óh királynő, hív már
 Követe Vajvaszvatának!
 Lehet-e seb, fájóbb annál,
 Hogy itt utolsó órámon

Rámát az igazság hőset,
 Hű és jó fiam nem látom? --
 Vágyam, epedésem érte,
 Rosszért ki jóval fizet csak,
 Elfogyasztja életem, mint
 Harmatcseppet égető nap!...
 Nem is ember, Isten az már,
 A ki annyi évek mulva
 Ráma ékes, édes arczát
 Megláthatja egykor újra!
 Szép arczát, mely tündököl, mint
 Eji lótusznak virága;
 Szép szemét, mely úgy sugárzik,
 Mint a csillagok királya!
 Boldog, üdvöz az, ki látja
 Szeme-szája ragyogását:
 Őszi holdsarlónak mását,
 Kék lótusznak fakadását!
 Áldott, százszor áldott az, ki
 Nézi Rámát majd idővel
 Ajódljába térni vissza
 Illatárban, elefánton, fülfüggővel...
 Jaj, Kausalja, eszem elhagy;
 Szivem elfogúl, elolvad;
 Érzékim zavartak: izlés
 Hang, tapintás összefolynak!
 Minden érzetem szegődik
 Elmém elsötétültéhez,
 Mint midőn olajja fogytán
 Végső szikrát vet a méceses.
 Ez a kín, mely lelkemen dul,
 Mit magamnak én szereztem,
 Mint a vad folyó a partot,
 Ránt magával menthetetlen!
 Jaj, te Raghuk büszkesége,
 Fájdalmamnak csitítója,
 Apád hű védője, gyámja
 Messze-földnek vagy lakója!
 Jaj, Kausalja! már nem látlak.
 Jaj Szumitra, ég kegyeltje!»

Jaj, te rossz asszony, Kajkéji,
Családomnak foltja-szenyje!
Igy jajongott Dasarátha
Ráma anyja és Szumitra
Karjai közt és szemét a
Megváltó halál lecsukta.

VÁLMÍKI *után, szanszkritből*

FIÓK KÁROLY.

A MAGYAR HELYESIRÁS.

A magyar Akadémia mindjárt megalakulása után, 1832-ben, megállapította a magyar helyesírás szabályait, saját kiadványai számára. Nemsokára nemcsak az irodalom fogadta el azt, hanem nagyrészt az iskolák is, bár hatóságilag el sem rendeltetett. Egyszóval az Akadémia ez ügyben minden külső kényszer nélkül hódító tekintélylyé emelkedett. Szabályai kevés módosítással számos kiadást értek; 1876-ban újra átvizsgáltattak, nem egy javításon mentek át s egész 1901-ig érvényben maradtak.

Ez idő alatt az akadémia első osztályában egy egész ortholog párt alakult, mely elítélte ugyan a nyelvújítást, de csodálatosképen a helyesírás terén gyökeres újításokat kezdett indítványozni. Két tagja már 1876-ban a phonetikai helyesírást indítványozta, de azt egyetlen akadémiai tag sem pártolta. Föl is hagytak a merész újítással, de kerülő úton igyekeztek belőle egyet-mást megvalósítani s más hozzáférhetőbb részen kísérlettek meg a régi helyesírás megrontását. A Nyelvtudományi Bizottság egyik kevéssé népes ülésén elhatározták, hogy a *Nyelvőr*-ben nem követik többé az Akadémia helyesírását, bár az akadémiai ügyrend szerint minden akadémiai kiadványban az Akadémia helyesírása használandó s egész 1888-ig maga a *Nyelvőr* is a szerint irt. Az osztálytitkár figyelmeztette is erre Simonyi Zsigmondot, a bizottsági előadót, de ez azzal állott elő, hogy úgyis a szabályok átvizsgálásának küszöbén állunk s az új szabályokhoz a *Nyelvőr* is alkalmazkodni fog. De nem alkalmazkodott s az osztály, mely elég gyöngye volt eltérni az Ügyrend megsértését, végre megemberelte magát és szigorúan elrendelte annak szoros megtartását s így Simonyi abba a furcsa helyzetbe jutott, hogy a *Nyelvőr*-ben nem követheti saját helyesírását.

Végre 1891-ben magában az Akadémiában is föllépett indítványaival a nagy reformer, melyek négy pontból állottak s a melyekből egyetlenegy sem fogadott el az Akadémia. Úgy látszik, ezt előre sejtette s mint jó magyar ember, a ki megtanulta politikai életünk hatása alatt, hogy a kisebbség ne rendelje magát alá a többségnek s ne várja meg, míg többséggé alakulhat, hanem erőszakoskodjék s minden útonmódon igyekezzék megghiúsítani a többség akaratát — egész hadi tervet eszelt ki. Először is a budapesti népnevelők egyesületéhez fordult, biztatta őket, hogy járuljanak küldöttséggel a vallás- és közoktatási miniszterhez s kérjék a helyesírás rendezését. Dorogsághy Dénesné indította meg a mozgalmat a népnevelők egyesületében. A női báj és férfias elszántság egyesülve jelent meg a miniszter fogadó termében és elpanaszolta a magyar helyesírás bajait, hogy annak rendkívül ingadozó és zavaros állapota tetemesen megnehezíti a népiskola egyik elsőrendű föladatát, az írás és fogalmazás tanítását. A miniszter ugyan azt mondhatta volna a küldöttségnek: Sajnálom, de én az íróknak nem parancsolhatok, hogy milyen helyesírást kövessenek. Az iskolában eddig az Akadémia helyesírását tanították, tanítsák ezután is ezt, tartsák meg pontosan, így aztán nem lesz rendetlenség. Ha Deák Ferencz, Vörösmarty, báró Eötvös József és Arany János megelégedtek az Akadémia helyesírásával, önök is megelégedhetnek, még akkor is, ha oly jeles munkákat írnak, mint ők. A miniszter nem így tett, figyelemre méltatta a kérvényt, s mivel tudta, hogy az Akadémiában s az Akadémián kívül vitatják a helyesírás újabb kérdéseit, megbizta Simonyit, hogy a szakértők tárgyalásai alapján dolgozza ki a helyesírásnak rövid és könnyen érthető szabályzatát. Simonyi nagy örömmel fogadta a megbízást, melyre számított, beadta munkáját s a miniszter áttette azt a közoktatási tanácshoz véleményadás végett. Ennek még jobban megörvendett Simonyi, mert biztosra vette, hogy társai, a kik az Akadémiában kisebbségben maradtak, itt többségre emelkednek s a miniszterrel majd kikapartatják a forró gesztenyét.

Valóban a miniszter Simonyi és az Akadémia között a Közoktatási Tanácsot tette bírónak. A Közoktatási Tanács bizonyára tiszteletreméltó testület, de valami jeles munkássággal

nevét emlékezetessé még nem tette és semmi tekintetben nem helyezhető az Akadémia fölibe. Nem vonhatni kétségbe a miniszternek azt a jogát, hogy attól kér tanácsot, a kitől tetszik, de ez eljárása talán még sem volt egészen helyes és illő. Wlassics másodelnöke volt az Akadémiának s egyik kiváló tagja. Ha annyira szívéen feküdt a helyesírás kérdése, megjelenhetett volna az Akadémia illető ülésén és fölszólalásaival befolyhatott volna a határozatokra, de a viták idejekor, távollétével tündöklött buzgó miniszterünk. Maga is érezte később helyzete visszasságát, s eljárását azzal igyekezett enyhíteni, hogy se a Közoktatási Tanácsnak, tehát Simonyinak, se az Akadémiának nem adott igazat, a vitás pontok mindenikét helyesnek ítélte s ez értelemben adta ki az iskoláknak rendeletét, a melyet tolerantiæ edictumnak is nevezhetni.

A rendeletet a sajtó nem fogadta azzal az örömríadással, melyre talán a miniszter és Simonyi számítottak. Egyik lap félreértette, a másik egyenesen megtámadta, a harmadik következetlenséggel vádolta, a negyedik közönyösen fogadta, az ötödik phonetikai helyesírást követelt s így tovább. Csak a Rákosi Jenő *Budapesti Hírlap*-ja volt elragadtatva, s fönnen hirdette, hogy tulajdonképen az ő lapjának helyesírását fogadta el a miniszter, a mi nem igaz. Rákosi szeret ünnepelni és szereti ünnepeltetni magát; eltűri, hogy lapjában folyvást dicsérvék nem épen jeles tragédiáit, s a midőn a főrendiház tagjává neveztek ki, nem restelte majdnem egy álló hétig közölni azokat az üdvözlő, magasztaló leveleket, melyeket ez alkalommal kapott. Most is hogy engedné másnak az új helyesírás dicsőségét? «A miniszteri szabályzatot — úgy mond — röviden úgy jellemezhetjük, hogy törvényesíti a *Budapesti Hírlap* helyesírási elvét, de gyakorlatban nem megy a *B. H.* határáig, de első lépése igen nagy: az elgyőz, a többi alkalmazás, tapintat, izlés és bátorság dolga.» No előre bátran tollforgató urak! Kövessétek Rákosi tapintatos és izléses hóbortjait.

Simonyi is adott ki egy füzetkét a rendelet dicsőítésére *Az új helyesírás szövege és magyarázata* (Budapest 1903) címűt, Wlassicsnak ajánlva hálája jeléül. Ő is mint Rákosi bizeleg a miniszternek, dicsekszik küzdelmes fáradozásaival, melyeket néhány év óta a jobb, természetesebb és nemzetesebb helyesírásnak ügyében kifejtett; a miniszteri tiszt-

viselők közül kiemeli Halász Ferenczet, a nemzeti népnevelés ismert harczosát, a ki lankadatlan érdeklődésével ösztönözte az ő törekvését, Körösi Henrik k. tanfelügyelőt, a ki kezdettől fogva szakszerű, indokolt és összefoglaló jelentéseivel mozdította elő az ügyet. Végül így kiált föl: «A jobb, és egyszerűbb írásmód eddig ki volt tiltva az iskolából, mától kezdve igen gyorsan tért foglalhat, mert nyitva találja az iskola ajtaját, s hogy erre a lehetőséget megadta, azért hála és dicsőség illeti meg a minisztert». A hála mindenesetre megilleti a minisztert, de a dicsőség nem. Mit Wlassics, mit Halász, mit Körösi! Ők csak mellékalakok ebben a győzedelmes hadjáratban. A főhős Simonyi Zsigmond, a hősnő pedig Dorogsághy Dénesné, a ki, mint egy második Rozgonyi Czeccilia ritka bátorsággal a boldogulás réve felé indította az új helyesírás hajóját.

De komolyan szólva, a miniszteri rendelet vizsgálata önkénytelenül a következő kérdéseket kelti föl a gondolkozóban: vajon elkerülhetetlen, szükséges volt-e kétféle hivatalos helyesírás megállapítása? elérjük-e ezzel azt a célt, a mire nyilatkozata szerint a miniszter is törekszik, hogy a helyesírás terén csökkenjen a zavar s rövid idő múlva teljesen megszűnjék? Vajon Simonyi újításai, ha kiállották is a Közoktatási Tanács kritikáját, kiállják-e a józan észét is, mert a tudománynak nem sok köze van hozzájuk.

A miniszteri helyesírás leginkább két pontban tér el az akadémiaitól. Oly fontos-e e két pont, hogy szakadást igazolhat? A francziák példájára való hivatkozás nem illik a mi viszonyainkra. A mi helyesírásunk könnyű és egyszerű, a francziáké nehéz és bonyolult, mely ugyancsak rászorul a könnyítésre és egyszerűsítésre s mégis a miniszteri reformok nagy akadályra találtak, mert Franciaországban nem oly könnyű elbánni az Akadémiával s a legjelesb írókkal, mint nálunk. Bourgeois közoktatási miniszter 1891-ben nem annyira rendeletet, mint utasítást intézett az iskolai igazgatókhoz és vizsgáló tanárokhoz a helyesírási ügyben, de siker nélkül; egyik következő miniszter Leygues 1900-ban valóságos rendeletet adott ki, a helyesírás reformja ügyében, de oly ellenzésre talált az irodalom részéről, hogy 1901-ben egy részét vissza kellett vonni s újjal pótolni, de tartóssága ennek is kétséges. Ilyesmi nálunk nem fog történni, az irodalom

közönye miatt, hanem lesz három-négyfele törvényesített helyesírásunk, egyik az akadémiáé, a [másik a közoktatási miniszteré, mely háromfelé ágazik, a mennyiben engedelmeket tesz, s a tudományos könyvekben a műszók magyaros írását megtiltja s ezt csak a szorosan vett irodalmi művekben engedi meg a közkeletűség elvénél fogva. Hol marad így a rend, határozottság és egyöntetűség, melynek érdekében indult a mozgalom? A miniszter jót akart, de az ő jó akarata nemhogy csökkentené, hanem növeli a zavart.

A miniszteri helyesírás — ismételjük — leginkább csak két pontban tér el az akadémiától. Legalább a Közoktatási Tanács így nyilatkozik fölterjesztésében. Alább látni fogjuk, hogy ez nem igaz, de vizsgáljuk egyelőre csak e két pontot. Az első pont a magyar *cz* kiküszöbölése s a *puszta c*-vel való helyettesítése. Ha minden idegen szót magyarosan íránk, akkor helyes volna e szabály, de ezt a miniszteri helyesírás sem kívánja, minthogy pedig az idegen szókban a *c* változó hangzású, a *cz* megtartásával a magyar olvasó teljes tájékozást nyer arról, hogy a mi *cz*-vel van írva az magyar szó, a mi *c*-vel az idegen, a mig most a *puszta c* nem egyszer zavarba hozhatja. Egy betű megtakarítása folytonos zavart szülhet, a mi semmiesetre nem nyereség.

A másik eltérő pont az *a ki*, *a mely* összeírása a hozzájuk tartozó kötőszókkal egyetemben. Ez ellen Arany János erélyesen kikelt még 1865-ben. Kitünő értekezése összes munkáiban is megtalálható. Kifejti benne a visszahozó névmás eredetét, mely régebben *azki azmely* volt, később elhagyták mellőle a *z*-t, de hiányjellel irták: *a'ki a'mely*, majd elhagyták a hiányjelt is, de sohasem irták össze s bizonyos pattantással ejtették ki, nem úgy mint ejtjük ezt *laki* (Ujlaki). «A legtöbb élő magyar fül arról tanúskodik, hogy *laki* és *a ki* másként ejtetnek. Az összes magyar alföld más vidékek nagy részével együtt, az *a ki*-ben olyforma pattantást hallat, mintha kettős *k* volna utána. S hogy ez nem új korcsosodás a nyelvben, mutatja a régi írók példája, kik a XVI. század eleje óta, mindenkép igyekeztek e pattanó hangot visszaadni. Hogy többet ne említsünk, némelyek *h*-t irtak az *a*-hoz, így *ahki* mások a *k*-t forma szerint kettőztették, így *akkí*. Megállapodott versmértanunk egy Vörösmarty kezei közt, hosszúnak vette az ily *a*-t, akadémiánk 48 előtt így

tanította s a z kimaradtát mutató hiányjelt pontosan fölrakta nyomtatványaiban. Csak mióta a hiányjelt, merő, leírási kényelemből, elhagyogatjuk, azóta kezd némely fül közönyössé válni az *a* pattanó ereje iránt és szokni az egészen rövid ejtéshez». Értekezését Arany ekkép végzi be: «Ha, még régi alakjában az *az ki*, *az mi* élne, semmi szónk nem volna összeírásuk ellen: miért? hisz ezeket is kapcsoljuk: *mindenki*, *senki*, *semmi*. De az *aki* írás által oly kiejtés kap lábra, mely ellen minden magyar nyelvérzék tiltakozik. Mi legalább, ha provincialismussal sujtatunk, sőt ha egyedül maradnánk is, kimondjuk, hogy négy század irodalmától támogatott és a legszüzibb ajkú magyar nép kiejtésén táplált provincialis lelkiismeretünk mindhalálig borzadni fog *aki*-nek írni oly szót, melyet így volnánk kénytelenek olvasni: *akki*.»

Nyelvészeink Aranynek ez értekezését nem tudták megczáfolni. Újabban Simonyi kísérlette meg ezt, de kevés szerencsével. Kétségbe hozta minden adat nélkül, hogy a magyar népnek két harmada *akkit*, *ammit* ejtene vagy ha ejtett is, Arany czikke óta egy negyedszázad telt el s ezalatt (talán Simonyi nagyon olvasott munkái következtében) igen elterjedt a rövid kiejtés. Az *a* pattanó kiejtés csak oly provincialismus, mint Dunántúl az *okossan*, *erössen* kiejtés, pedig egy *s*-t írunk. Vajon kinek a nyelvérzékébe bizhatni inkább, az Aranyéba vagy a Simonyiéba? A Közoktatási Tanács a Simonyiéba bizott, és leszavazta Aranyt és az Akadémiát, s Kőrösi Henrik és Halász Ferencz tanácsára, a miniszter azt helyben is hagyta. Szegény Arany János! Még megérjük, hogy munkáit az új helyesírással fogják kiadni s belé érzszakolják az *akit*, *amit*, de fölteszünk a kiadókról annyi kegyeletet, hogy ettől mégis visszariadnak, azonban az iskolai kiadásokról nem állunk jót, mert a nyelvészeti düh nem ismer határokat.

A harmadik pontban, az idegen szók írásában, a miniszteri helyesírás látszólag nem nagyon tér el az akadémiaitól, de mégis lényegesen különbözik tőle. Az akadémiai szabály ez: «Az idegen eredetű szók, részint meghonosult szók, nyelvünkben közkeletűek, részint valóságos idegen szók, melyeket nem érzünk mieinknek. Magyarosan csak a meghonosult szókat írjuk, a valóságos idegen szók közül pedig csak azokat, melyek nem latin írású nyelvekből vannak véve.» Simonyi erre azt jegyzi meg, hogy nem lehet határt vonni a meg-

honosult és meg nem honosult szók közt, s így a következetlenséget sohasem lehetne megszüntetni. Ebben van némi igazság; az Akadémia a fejlődésre bizta a honosult és meg nem honosult szók kérdését s a jobb írók tapintatára, kiknek tekintélye után indulhat a közönség. De vajon a Simonyi szabálya szabatosabb-e?

A miniszteri szabályzat szerint: «Az idegen szóknak egy részét magyarosan, vagyis magyaros kiejtés szerint, más részét az idegen írásmód szerint kell írni. Magyarosan azokat, melyek a nép nyelvében is közhasználatúak, s azokat, melyek az irodalomban közhasználatúak. Idegen írásmód szerint írjuk az idegen fogalmak, intézmények, szokások stb. nevét, továbbá a nem közkeletű tudományos és egyéb műszavakat». A közhasználatú és nem közhasználatú szók közt épen oly nehéz határt vonni, mint a honosult és meg nem honosult szók között. Annyi bizonyos, hogy a közhasználat tágabb fogalom, s kivéve azokat, melyeket tilt a szabály, minden idegen szót magyarosan írhatni. Simonyi nagyon dicsekszik a következetességgel, de miféle következetesség az, mely szerint *sinicura, cercle, praetor, déjeuner, adagio, reconvallescentia* stb. idegen helyesírással írandók, ellenben *ráció, kvóta, illojális, rutín* stb. magyarosan? E mellett a miniszteri helyesírás szerint a szorosán tudományos könyvekben a műszavakra nézve más helyesírás követendő, mint a tisztán irodalmi művekben, vagy a nép számára írt könyvekben. Bizony fölkiálthatunk Petőfivel: «Szent atyám, beh tarka élet!»

Midőn a negyedik pontot akartuk megemlíteni, erre vonatkozólag egyik dolgozótársunktól a következő levelet kaptuk, melyet egész terjedelmében közlünk:

Tisztelt szerkesztő úr! A magyar helyesírásban eddig általánosan elfogadott szabály volt, hogy:

a kétjegyű betűkön (*cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs*) végződő főneveknél, a *val, vel, va, ve* névragok fölvételekor keletkező kettős mássalhangzó csonkítatlanul kiírandó, például *tanács-tanácssal, becs-beccsel, löcs-lőccsel*; ugyanígy *tárggyal, hegygyel, ügygyel, helylyel, királylyá, asszonynyal, észszel, kontytyal, gúzszzsal, rozszsal* stb.

Igy írja e szókat a Tudós Társaság már 1832-ben s így írja az Akadémia ma is, s nemcsak az Akadémia, hanem az egész mai irodalom s valamennyi hirlap, köztük még azok

is, a melyek különben a leghevesebb harczot folytatják az Akadémia helyesírási szabályai ellen. A folyó év márczius 25-én megjelent napilapokból jegyeztem ki a következő példákat: *gúnnyal*, *unoka-öcscse*, *tavaszzsal*, *eseménynyé* (Budapesti Hirlap); *gúnnyal*, *hangsúlylyal* (Pesti Napló); *becscsel* bír (Budapesti Napló); *egyezménynyel* (Egyetértés); *kormány-nyal* (Magyar Hirlap); *eredménynyel* (Alkotmány); *indítványnyal* (Magyar Szó) stb.

«A fejlődő irodalom» e tekintetben tehát «nem ütött rést a hagyományos szabályokon» s «ingadozás» itt egyáltalában nem volt tapasztalható.

S ime a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter úr legújabbán kibocsátott iskolai helyesírás szabályzata minden szükség s igaz ok nélkül egyszerre csak föl akarja dönteni az általánosan elfogadott szabályt, s a 3. §-ban elrendeli, hogy:

«a kétjegyű betűkben nyújtás esetén könnyebbség okáért csak az első jegyet kettőztessük, például *vesszük*, *öccse*, *asszonnyal*, *királylá*».

Az új szabályzat szerint tehát az iskolában ezentúl, az eddigi közsokás ellenére, azt fogják tanítani, hogy *görcscsel*, *Béccsel*, *kaláccsal*, *Wlassiccsal*, *üggyel*, *heggyel*, *vággyal*, *mollyal*, *hánnyal*, *kémnyel*, *pinttyel*, *ponttyal*, *száásszal*, *részszel*, *gúzzsal*. *Pírizzsal* stb. irandó, s a ki nem így ír, helyesírási hibát követ el, s a tankönyvíró, hogy munkáját az iskolák számára elfogadják, kénytelen lesz, a rendelet értelmében, az új szabályhoz alkalmazkodni.

Mert az iskolai helyesírás szabályzata épen e pontban kérlelhetetlen. Míg az ismert vitás pontokra nézve türelmes és engedékeny s a tanártestületek pædagogiai belátására bizza, hogy akár a *cz*, akár a *c*, akár a *te szerinted*, akár a *teszerinted* mellett döntsenek, addig a 3. §. dolgában nem ismer alternatívát; itt már nem enged szabad választást, hanem kategorice rendeli, hogy az iskolában ezentúl csakis e szerint szabad tanítani.

S a mi az egész dologban legnevezetesebb, e szakasz, úgy látszik, a miniszter úr tudta nélkül jutott bele a szabályzatba. Rendelete minden sorából kitetszik ugyanis, hogy a miniszter úr azon hiszemben hagyta helyben az iskolai helyesírás szabályait, hogy azok «a M. tud. Akadémia szabályzatának alapján állanak», s ott, a hol a két szabályzat

között eltéréseket tapasztalt, határozottan beletétette az iskolai szabályzatba, hogy választást kell engedni a kétféle írásmód között. Ha a miniszter úrnak tudomása van arról, hogy a 3. §. teljesen szakít nemcsak a hagyománnyal, hanem az eddigi közszokással is, bizonyára meg nem engedi a szótöveknek e barbár megcsonkítását, vagy ha talán mégis megengedte volna, akkor okvetetlenül itt is, úgy a mint a többi — sokkal csekélyebb jelentőségű — eltéréseknél tette, a döntést szabad választásra, «a pædagogiai belátásra» bizta volna.

Sőt még magának az Orsz. Közoktatási Tanács állandó bizottságának sem lehetett tudomása a 3. §-ról. Az Orsz. Közoktatási Tanács 1902 május 21-én kelt fölterjesztésében ugyanis kiemeli, hogy «az állandó bizottságot tárgyalásaiban az az elvi szempont vezette, hogy az iskolák számára kibocsátandó szabályzat lehetőleg megegyezzek az Akadémia szabályzatával» s azután így folytatja:

«Az Akadémia szabályzatától valóságos eltérést **csak kettőt** fogadott el az állandó bizottság: először a *cz* helyett az egyszerű *c-t*; másodsor az *a ki*, *a mi* stb. összetett névmások egybeírását».

Kitünik ebből, hogy a szabályzat 3-ik szakaszában foglalt eltérésről az Orsz. Közoktatási Tanácsnak sem volt tudomása, hiszen ha van tudomása róla, okvetetlenül meg kellett volna a fölterjesztésben említenie, hogy e tekintetben is eltérés forog fönn a két szabályzat között.

Ime egy oroszva költ paragraphus, melyről a rendelet kibocsátása előtt sem a miniszternek, sem a Közoktatási Tanácsnak nem volt tudomása. S mégis benne van a miniszteri rendelethez csatolt szabályzatban! Hogyan juthatott bele s meddig marad benne?»

Eddig tart tisztelt dolgozótársunk levele, a mely fölöslegessé tesz minden bővebb magyarázatot. Mindenesetre nem ártana a kérdést fölvilágosítani. A közoktatási miniszterium közlönye, hol a rendelet megjelent, néhány sorral megtehetné ezt. Kellemetlen dolog, de még több kellemetlensége is lesz a miniszternek a helyesírás ügyével. Báró Eötvös József és Trefort Ágoston tudták, hogy mit tesznek, midőn nem adtak ki helyesírási rendeletet, s az Akadémiára hagyták a szabályzat megállapítását. Miért vesződjenek a nyelvészekkel, midőn ugy is van elég más vesződésök is.

Aztán egy conservatív testület, mint az Akadémia, nem könnyen újít, míg a miniszteriumok hajlandóbbak erre. A miniszterek változnak s tanácsosait könnyebben megszállja a vágy, hogy valamivel emlékezetessé tegyék magokat. Lehet, hogy egy pár év alatt új szabályzatot dolgoztat ki mostani miniszterünk is, ha a kiadottnak nem látja sikerét s a zavar növekedni fog. De akár az akadémiai, akár a miniszteri helyesírás szerint írunk, vajha tudnánk mennél jelesebb műveket írni. Fájdalom, ezt a miniszter nem rendelheti el.

GYULAI PÁL.

ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR ARCZ KÉRDÉSÉHEZ.

Tárgyának eredetisége és következtetések merészsége miatt a nagy közönség körében szokatlan érdeklődést, tudományos körökben pedig nem kisebb fölűnést keltett Herman Ottónak legújabb könyve: *A magyar nép arczáról és jelleméről*. A napi sajtó kritikája csak dícsérettel emlékezett meg róla, sőt egyik-másik bíráló elragadtatásában egyenesen kijelenté, hogy e könyvben váratlanul fényes megoldást nyert egy régóta vitatott nehéz és fontos kérdés: a magyar faj *γνώθη σεαυτόν*-ja, a magyar faj typusa, melyet íme csak le kell olvasni a hortobágyi számadó gulyás vagy Kelemen János uram szeméről.

E munka tényleg szép stílusban, jó magyarsággal van megírva, s tárgya elejétől végéig érdekesen előadva; nem csoda tehát, ha a tudományos kérdések részleteibe be nem avatott nagy közönség elismerését s egyes — ily dolgokban szintén többé-kevésbé tájékozatlan — bírálói hozsannáját kivítva; ha operett-ről lenne szó, a könyvről elhangzott bírálatokat bátran összefoglalhatnám egyetlen közhelybe, mely így szól: «meseszövése bámulatos, zenéje fülbemászó». A munka érdemét e tekintetben kisebbíteni nem is lehet szándékomban; sőt megvallom, kevés ily élénken megírt természettudományi tárgyú könyvet olvastam magyarul. Az olvasó szája íze szerint kevesen is tudják úgy forogni a tollat, mint Herman Ottó. Bár a munka tudományos értéke is arányos lenne e külső sikerrel. A tudományosságához azonban sok szó fér, s mivel a természettudományokat népszerűsítő könyveknek nemcsak népszerűeknek, hanem tudományos szempontból is értékeseknek kell lenniök — annál inkább, mivel egyrészt nagy elterjedésre számíthatnak, másrészt pedig rendszeren egyébként is jőnevű szerzőik a közönség szemében tudományos tekintélyekké növekedvén, hirdetett tételeik és következtetések messze kiható tévedéseknek meggyökerezését is

elősegíthetik lehetetlen szemet hűyni az előadás szépsége kedvéért hibái előtt; sőt a fölvetett kérdés közérdekű volta és fontossága miatt ezekre reámutatni egyszerűen kötelesség.

A magyarországi pókok nagy híre szert tett íróját és madárösmerőjét mint emberbúvárt is szívesen köszöntjük. Írói sokoldalúságát igazán meg kell bámulnunk; de mindez ékes írói tulajdonságok sem tarthatnak vissza attól, hogy működésének új terén alkotott első munkáját egy kis tudományos analysisnek ne vessük alá. A ki ma tudományos vagy tudományosnak nevezett munkával lép a nyilvánosság elé, erre kell számítania s ha munkája a kémlőcsőből megfogyatkozott babérral kerül ki, annak egyszerű oka lehet olyasféle, mint a milyen-nél a jelen esetben sem számolt a szerző: hogy a magyarok típusát az arczból vagy helyesebben néhány «jóképmű magyarnak» a szeméből tudományosan meghatározni egy kissé nehezebb, mint az Amaurobius ferox vagy az Epeira diadema faji jellegének megállapítása.

Hangsúlyozom, hogy észrevételeimet nem szülte személyes indulat. Herman Ottó személye és írói egyéniségeének én is teljes tisztelettel adózom, de midőn egy nemzet faji típusának olyannyira fontos kérdéséről van szó, kötelessége mindenkinek hozzájárulnia a feladat tisztázásához; magam pedig tehetem ezt bizonyára annak jogán, mivel az e kérdésben legilletékesebb Embertani Intézetben évek óta folyó ilyen irányú vizsgálatokban részt veszek s azok eredményeit ismerem. A tudomány mindenkör a fontolgotó ész, de nem az érzelem vagy ebből folyó egyéni indulatok dolga s ha az igazság sokszor keserű és annak kimondása sokszor hálátlan ténykedés is, a tévtanokkal szemben sorompóba lépni kötelesség.

Herman Ottó írói érdemeihez nincsen gáncsoló szavam; teljes elismerésre érdemes az a nagy munka is, mely a könyv anyagának összehordásával járt és bizonyára becses könyvének a magyar jellemet tárgyazó egyik-másik része; jogos a párisi kongresszusra készült *Magyar Typusok*-ról nyilvánított véleménye. Nem is itt keresem én «a kákán a csomót» (mint sokan mondani fogják). Herman Ottónak a magyar faj típusának meghatározásáról tett merész kijelentései azok, melyeket ezennel beleteszek a kémlőcsőbe.

Lavaternek egyik nagy mondása a következő: «A bölcselőre, az emberre, a gondolkodóra és működőre nézve lehetséges és fontos a nemzeti physiognomiák természetrajza. Ez a physiognomikának egyik legmélyebb, legrendíthetetlenebb, legállandóbb alapja. Ismétlem, tagadni akarni a nemzeti physiognomiákat s a nemzeti jellemeket annyi, mint az égről a napot letagadni.» A jó Lavater ha ma föltámadna, tanainak diadalát Herman könyvében szemlélhetné, melyben a magyar nemzeti physiognomia kétséget kizárólag megállapított; de a tanítvány egyúttal messze túl is szárnyalta a mestert, mert ő egyetlen egy anatómiai részletből: a szemből képes a nemzeti physiognomiát kiolvasni. A napot az égről le nem tagadhatjuk, de az ilyen nemzeti physiognomiák létezését ma is erősen kétségbe vonjuk s így csak önmagunkhoz leszünk következetesek, ha a Herman-féle magyar nemzeti physiognomiát egyszerűen kiközösítjük a tudomány köréből. Csak azt csodáljuk, hogy Herman, bár maga is gúnyolódik Lavater «tudományával» (könyvének 37. oldalán), nem vette észre, hogy ő is csak oda lyukadt ki, a hová Lavater mester, mert hisz' maga megvallja (a 29. oldalon), hogy: «Ezeknek a sajátos tulajdonságoknak (értsd: lelki tulajdonságoknak) a megállapítása, az arcban való tükröződése e mű végcélja», és fennen hirdeti (a 138. oldalon), hogy kimutatta «a szem kifejezésében a magyar jegyet, mely az egész typus lényét kisugározza.»

Vajon nem Lavater szelleme szólal-e meg a Herman felállította tételekből? Avagy miben különbözik Lavater — ki a nemzeti physiognomiákat és jellemet szintúgy anatómiai (somaticus) egységekből s a «psyche» nyilvánulásából magyarázta s hirdette létezőknek — a mi Hermanunktól, ki a magyar jegyet, «mely az egész typus lényét kisugározza», a szemben (tehát szintén somaticus részletben) és az abból kisugárzó psyche-nyilvánulásokban fődözte fel? — Legföljebb abban, hogy Herman Ottó még merészebb kinyilatkoztatást hirdet.

A typus meghatározásának ez a módja a milyen új, épen olyan merész s a mily könnyű, olyannyira hibás. Nézzük meg, hogyan állják ki a szerző fejtegetései, következtetései és egyszerű felfödözése csak az úgynevezett qualitativ analysist is.

A Herman könyvében túlnyomó az a rész, mely vagy a szerző előtt járt írók és bűvárok cselekedeteinek és vizsgálati eredményeinek pusztá kivonatolására szorítkozik vagy szerző élénk

tollának és elméskedésének folyamányakép csak az olvasó gyönyörködtetésére van szánva. Ezekhez a czéhbéli embernek semmi köze. Ezek úgy sem tartoznak a dolog lényegéhez. Épen ezért nem vitatom, hogy Mózes a törvényalkotói nagyságában megnyilatkozó «alapos emberismeret» révén az anthropologia megalapítója s ugyanakkor nagy anthropologus-e; sőt a mily nagy megtiszteltetés ez az anthropologusoknak, nem kétlem, hogy még a nagy Broca Pál is készörömet lemondana Mózessel szemben tudományalapítói tisztségéről; bár ugyanezen jogon Mohamed próféta is pörbe foghatná Mózest czímbitorlásért, lévén ő nem kevésbé nagy emberismerő = anthropologus akkor, mikor az igazhívó nők arcját a kíváncsi férfinépség tekintete elől elfödni parancsolta és csakis a Herman-féle tyпуст «kisugárzó főjegyet»: a szemet hagyta szabadon. Annak eldöntése sem tartozik reám, hogy a «homo delinquens» jellege Kain somatice átalakult arczatában jelentkezett-e először, ehhez Lombroso bizonyára jobban ért. Vita nélkül elfogadom azt is, hogy a magyar faj megállapítása az anthropológiának legnehezebb problémái közé tartozik, mert ez káténkban az első vallástétel. Nem foglalkozom a physiognomika és mimika történetét és állását tárgyzó fejezetekkel sem, mert ezek mi újat sem tartalmaznak; Herman Ottó könyvében felsorolt szakírók és búvárkodók művein kívül megtalálhatja az idevonatkozó fejtegetések alapját minden érdeklődő tudományosabb és részletesebb előadásban többek közt C. Lange *Über Gemüthsbewegungen* (Leipzig, 1887) című, valamint E. Cuyer *La Mimique* (Paris, 1902) című munkájában; úgyszintén nem időzöm az *Anatomiai készség, Arczok és arczulatok* fejezeteknél. Mindezekből csak arról győződhetünk meg, hogy az *érzelmekek és indulatok az emberiség minden tagjára nézve közösek, valamint közösek azoknak külső nyilvánulásai is*. Föladatom ott kezdődik, a hol szerző a magyar tyпуст arczulatának meghatározására, mint a feladat megoldásának legfontosabb részét: «némely somaticus viszonyon kívül» a physiognomikát és mimikát «mindazzal, a mi hozzájuk indokoltan fűzhető», lépteti elénk.

Herman Ottó ez irányú fejtegetéseinek során a következő tettelekből indul ki (idézve a 80. oldalról):

1. Az emberi arcz rendszeren muló jegyei *belső* ingerek tartós vagy állandó behatások alatt arczlati — physiognomiai —

jegyekké válhatnak s ekkor az arcznak egyénileg sajátos, úgynevezett tipikus kifejezést adhatnak.

2. Ugyanilyen jegyek *külső* ingerek behatása alatt is keletkezhetnek, arczulatiakká válhatnak s az arcznak sajátos kifejezést kölcsönözhetnek.

3. A belső és külső ingerből támadó vagy eredő arczulati jegyeknek legbiztosabb és legfinomabb ellenőrzője a *szem* kifejezése és vele a *száj* kiegészítő, azaz kölcsönös alakulása.

Az egész munka alapköve a harmadik tétel, s a mennyiben a magyarok bizonyára nem lennének hajlandók büszkeségükről, a bajuszról, szakállról lemondani az egyik főjegy, a *száj* alakulásainak megfigyelhetése kedvéért: Herman Otto még ebből a tételtől is enged valamit s így «*a magyar arcz meghatározásánál tehát kétszeresen is a szemre esik a fősúly*» (l. a 90. oldalon).

Bizonyos, hogy az a sok nevesnél nevesebb anthropologus ezt a fősúlyt eddigelé mindig máshová helyezte vagy csak egyszeresen rakta föl a szemre; mert bármennyit mérték is a koponyát, fejet, arcot, így is, úgy is; bárhogyan vizsgálták is a «soma» minden részecskéjét és figyelték meg a «psyche» nyilvánulásait, még sem tudták saját nemzetök faji típusát ilyen könnyű szerrel meghatározni. «Szembe rózsám ha szeretsz» — mondta Herman Ottó s a sokat vitatott typuskérdés ime megvan oldva. S mily könnyű e felfödözésnek gyakorlati alkalmazása! Nem kell hozzá egy «jó arczkép»-nél egyéb, mert csak ez «világosíthat föl úgy az egyénre, mint ama a faji, társadalmi vagy más egységre nézve — az oly fontos közös vonást illetőleg — a melyhez az egyén tartozik» (a 91. oldalról).

Igaza van Herman Ottónak, hogy pusztán mérések, viszonyításuk és némely arczulati viszonyok meghatározása az emberről és arczáról nem nyújthat tiszta képet, lényéről (psyche) épen semmifélet — de vajon a «jó arczkép», mondjuk a legjobb arczkép — nyújt-e? Vajon a vegyileg kikészített papíron a napsugár bontó hatása miatt előállott rajzolata az egyénnek, az arcznak, a szemnek kisugározza-e azt a faji közös vonást, melylyel valamely népfaj, nemzet vagy embercsoport típusának fogalmát tudományos alapon elválaszthatatlanul össze kell kapcsolni? Vajon biztosabb alapot nyújt-e a faji közös vonás megállapítására az egyéni indulatok százféle fokozatát kifelé vetítő egyetlen főjegy, a szem azoknál a szűkebb határok között

ingadozó somaticus elemeknél, melyek alapján eddigelé az emberbúvárok világszerte a faji vagy fajtabeli típusokat megállapítani megkísérlették? Pótolja-e ez irányú hivatásuk teljesítésében a bőr, haj és szőr, testalak, a koponya és csontváz mindenestre állandóbb és biztosabb támaszt nyújtó faji tulajdonságait? Merőben tagadom. Az előttem megjelenő élő egyén szeméből mindenesetre kisugárzik valamelyes — de mindenkor egyéni — tipikus vonás, az arczkép azonban még e tekintetben is föltétlenül háttérbe szorúl.

Szeretném azt a halandót ismerni, a ki szállógyörki Kelemen János arczképén a szemre helyezett kétszeres fősúly daczár, azt a bizonyos faji közös vonást felfödözi és kimutatja. Ha sajátos nemzeti viselete helyett sacco-öltözékben állana előttem Kelemen János uram, bizony épen oly tiszta lelkiismerettel mondhatnám szerbnek, horvátnak, bolgárnak, mint magyarnak; Körtésné Magyar Anna pedig akár hollandus menyecskének is beválik — szép bogárszemének daczára — ha németalföldi viseletben, Amersfoort valamelyik házának udvarán fényképezem le.

Bizony nagy tévedésben leledzik Herman Ottó, midőn hiszi, hogy a szemből a faj típusa csak úgy egyszerűen kisugárzik. De hisz' tévedni emberi dolog. Csak azt csodálom, hogy miként Lavatert gúnyolva, mégis tanainak apostolává lett s ezt észre sem vette, úgy most is, míg egyfelől oly kicsinylőleg nyilatkozik az anthropológiáról, másfelől végre is az anthropológiához fordul egy főjegyért s kikölcsönözi tőle a szemet, mert különben típusát nem tudja mire alapítani. Maga bevallja és hirdeti, hogy a magyarok típusának anthropologiai meghatározása bonyolult és nehéz problema s ezt a bonyolult problémát mégis egyetlen egy somaticus egység figyelembe vételével akarja megoldani.

A szemnek ilyen «az egész typus lényét kisugárzó» tulajdonsága nincsen, abban bizony csakis az egyéni (individualis) indulatok jutnak kifejezésre a legfinomabb részletekig; ezért nevezték már a régiak is a szemet a «lélek tükrének». Az emberi művelődés legalsóbb fokán álló népek szólásmódja, kifejezései költészete épen úgy ismeri a szemnek ezt a tulajdonságát, mint a hogyan a legműveltebb nemzetek költészettől megihletett jósai legszebb képeit akárhányszor szintén e közös mérethez kapcsolták. Az 1877-ben kihalt tazmanok lehető legegyszerűbb

nyelvében a nap = pa nubere: az «ég szeme» volt (pa = ég, nubere = szem), Arany János *Buda Halála*-ban pedig a szemet a lehető legszebben így fejezi ki: «Fényével a homlok mind Buda felé fordul». Más oldalról maga Herman Ottó tanítja — s ez megdönthetlen bizonyosság — hogy az érzelmek és azok kifejezése közös az egész emberiségnél; annyira közös, hogy például Duchenne mesterségesen, villamosság útján is képes a legkülönbélebb fajtájú egyének arczán egyazon arczulatot előidézni. Mi következik már most e két tapasztalati igazságból?

Vagy az, hogy a szemből Herman szerint kisugárzó typus, mondhatnók, majdnem tisztán *egyéni*, s ekkor a faji «közös vonás» jelentkezése vagy érvényre jutása szinte lehetetlen, vagy pedig az, hogy az érzelmek és nyilvánulásaik közössége révén a szemből kisugárzó typus nemcsak az illető egyén fajának individuumainál, de az egész emberiség minden tagjánál többékevésbé *közös*. Akár az egyik, akár a másik következtetést fogadjuk el, annyi bizonyos, hogy a Herman képzelete alkotta nemzeti arcztypust sem a *κατ' ἐξοχήν* egyéni, sem az egész emberiséggel közös physiognomia vissza nem tükrözheti.

A magyar nemzeti physiognomia föllállításával a szerző — elbűvölvén őt a bogárszemek — az egyéni typosok felé hajlik inkább és ezt tőle rossz néven venni nem is lehet. De a mily szép a chauvinismus a magyar közélet nyilvánulásainak más terein, olyannyira nem szabad pusztán a magyar szív- és lélekre hallgatni akkor, mikor valaki ilyen rendkívül fontos vonatkozásaiban az egész emberiség közkincsét tevő tudományt érintő kérdéssel foglalkozó — bár népszerűnek szánt — munkával lép föl.

Mindnyájan lelki gyönyörűséggel nézzük a Herman Ottó közölte képeken ábrázolt «magyar» arczokat, de mondja meg Herman, honnét tudja, hogy ezek épen az anthropologiailag is helyes magyar typosnak képviselői? Mivel bizonyítja — a néven, ködmönön, csimbókon vagy fokoson kívül — hogy ez arczokban egy évezred óta fönmaradt eleinknek somaticus és pszichikai sajátos jellege? Az «alkotó, képzelő erőt kifejező szem», melyben a faji jelleg kifejezőjét látja, egymagában adatnak is édes kevés, bizonyítéknak pedig semmi. Ezt a könyvében a hatodik képen ábrázolt szemet Európa minden nemzeténél megtaláljuk s ez alapon tulajdonképen magyar vérnek kell csörgedezni az európai formára alkotott összes nemzetek műveltebb rétegei mind-egyikében s így okoskodva odajutunk, a hová Horváth István, ki

Ádámot és Nabukodonozort is magyar embernek mondotta, sőt ezzel a bizonyítékkal magát Mózeset is bátran bekebelezhetjük őseink közé. Nézze meg Herman Ottó a fürdő-utczai gyógyszer-tár címkéjének igazán az «alkotó, képzelő erőt kifejező» szemét s aztán mondja meg, hogy a hozzátartozó arczot is «magyarnak» ismeri-e?

A hiba ónnét ered, hogy ennek a nagy elismerést kivívott könyv írójának az anthropologia iránt nincs érzéke, azt kicsinyli s az antropológiának újabb typust kereső vizsgálataiban nem járatos. Hermant félre vezették a régibb kutatók hirdette tanok, a kik a különféle fajokat és népeket a gyűjteményekben levő egyetlen koponyapéldány alapján először hosszú és kurta, azután hosszú, közepesen hosszú és kurta fejűekre, a Camper-féle arczszög alapján pedig előreálló és egyenes állcsontú arczalakokra osztották, és szentül hívén e felosztás csalhatatlanságában, a szerint, a mint előre kieszelt tanaik más alkalmakkor csakugyan igazoltaknak látszottak, diadallal mutattak reá a «tiszta typusra»; ha pedig a később vizsgált anyag e dogmáknak ellenmondott, a hibát nem a saját tanaikban keresték, hanem egyszerűen a «vérekeverődésre» kenték. Herman még mindig abban látja a somaticus anthropologia netovábbját, hogy az csak «hyperbrachykephal, — hypsikephal, — chamæprosop nevezetű, 83·4 jelzőjű típusokat állít föl s nem értesült róla, hogy az anthropológiának typust kereső része az utolsó évtized alatt óriási átalakuláson ment át, és egy nagy reform előtt áll, mely épen egy tudós magyar szaktekintély alapvető munkálatai révén most döntőgeti sorra a régi iskola csalhatatlanoknak hitt dogmáit.

A következetlenségnek egy harmadik ékes példája, hogy Herman a leócsárolt, fura neveket termelő anthropologia módszerét követi mégis akkor, midőn a magyar arcz typusát akarja megállapítani. Csak az a baj, hogy az elavult anthropologiai módszert vette minta gyanánt. Mint a régi dogmatikusok, ő is előre kiválasztja vizsgálata anyagát: egy csomó jóképű magyart; azután elválasztja a «soma»-t a «psyche»-től (értsd jól magyarul: test és lélek), az előbbit figyelmére érdemesnek nem tartja, hanem mindjárt a Mózes óta szerencsésen levezetni sikerült psychet tolja előtérbe és azt kutatja, hogy az általa a priori önkényesen kikeresett jóképű magyarokból hol sugárzik ki ez a szintén jó előre kigondolt «magyar psyche»? Így jut el a szemhez (tehát mégis a «soma» egyik anatómiai részletéhez!), mint

ama magyar «főjegyhez», mely «az egész typus lényét kisugározza».

Különös égi adománynyal lehet megáldva Herman Ottó, hogy ő a délibábos Hortobágyon, a magyar Alföld kalászt termő rónáin vagy a Balaton kies partjain kalandozva csak úgy egyszerű látásra ki tudja választani az «igaz magyar arczokat», a typosok képviselőit s föl tudja fogni a sugárt, mely «az alkotó, képzelő erőt kifejező szemből jöve, egyszeriben elárúlja a magyar faj typosának összes sajátosságait. Hiszen ha Herman Ottó már előre meg tudja mondani, melyik az igazi magyar arcz s melyik nem, akkor fölösleges tovább törni a fejünket a magyar typosnak általa is bonyolult és nehéznek vallott kérdésén, akkor fölösleges még a szemsugarak megfigyelése is; e helyett sokkal okosabb, ha megbízzuk Herman Ottót, hogy ő jós-tehetségével keressen össze néhány ezer jóképű magyart s ezeknek jó arczképeit állítsuk föl egy nyilvános typosmegfigyelő állomáson, s ha valakinek magyar vagy nem magyar voltára vagyunk kíváncsiak, küldjük ezen intézetbe, ott majd eldöntik, beillik-e az arczképsorozatba vagy sem.

Bizony jó lenne, ha mindez így volna. De nincsen így, mert Herman Ottó már a priori kiválogatta a magyar typut, de senki sem tudja, ő sem tudhatja, hogy az ő typosai magyarok-e. Vagy kérdem, *miért* tipikusok a Herman-képek «magyar arczai»; *miért* sugárzik ki az egész typus lénye ezek szeméből; *miben áll* e szemek magyar jellege; *mik azok* a tipikus magyar sajátságok s *hogyan* kell azokat más halandónak is fölfoghatókká tenni? Ezekre a kérdésekre szeretnék fölvilágosítást nyerni, de sehol sem találok. Az egész okoskodás röviden így volna kifejezhető: ez arczok magyar arczok, mert szemökből sugárzik ki a typos lénye és e typos lénye azért magyar, mert Herman Ottó mondja.

Ezzel a készséggel ily fontos kérdést megoldani nem lehet, kezelni pedig nem szabad.

A typos fogalma a «soma»-nak a «psyche»-től illetén elválasztását s az előbbinek figyelmen kívül hagyását meg nem engedni, mert a tudomány mai állapotában az állandóbb sajátságokkal biró «soma» a fontosabbik. Az egy fajhoz, nemzethez vagy népcsoporthoz tartozó egyének egész sokasága kell, hogy alapos, úgy somaticus, mint psychikus vizsgálatok tárgya legyen; e vizsgálatok eredményeiből leszűrődő s az egyének túlnyomó

többségét jellemző közös sajátságok adják azután az úgynevezett *typust*, ez tehát egy oly képzeleti alak, mely az illető — mondjuk — nemzet egyénei többségénél mindenkor fellépő közös vagy rokon testi és lelki sajátságokat mintegy összpontosítja s a melyhez az egyének mindegyike többé-kevésbé hasonlít, azt különféle változatokban megközelíti, de teljesen el soha sem éri. Ebből következik, hogy valamint nincsen olyan nemzet, melynek egyetlen egy tagjában az egész nemzetnek «psyche»-je megnyilatkozik vagy «soma»-ja összes sajátságaival megtestesül, azonképen nincsen a testnek egyetlen oly része sem, melyben az illető egyén fajának összes lényegei kifejezésre jutnának.

A typus meghatározására a tudománynak csak ez a mód áll rendelkezésére s ma e kérdésnél első sorban az állandóbb — somaticus, jellegeket kell figyelembe vennünk. Természetesen, az új irányú emberbúvárlat a végtelenül szövevényesebb «psyche» sajátságait egyenértékűeknek tartja a «soma» által szolgáltatottakkal, de kutató képességeink és eszközeink bennünket ma még inkább az utóbbiakra utalnak.

Kérdem már most ezek után, hol állapította meg Herman a magyarság zöménél ezt az általam körvonalozott typust vagy hol találta azt már megállapítva?

A magyarokról szélteben el van terjedve az a hit, hogy brachykephalok (kurtafejúek), pedig az újabb vizsgálatok bebizonyították, hogy se nem brachy-, se nem hyperbrachy-, hanem túlnyomóan mesokephalok (középhosszú-fejúek). Néhány mérés alapján besorozták a kurtafejúek közé, táplálékot adván ezzel azoknak, kik a magyarokat mindenáron a mongolokkal szeretnék összerokonosítani. Ilyen könnyű szerrel, nem is néhány, csak egyetlen egy adatból kiindulva, állítja föl Herman Ottó is a magyarok typusát: az «alkotó, képzelő erőt kifejező» szemben.

Első föladatunk a kétségtelenül magyar honfoglaláskori sírokban, Árpádkori királyi és főnemesi temetkezőinkben főmaradt s más, emberi tudással csak magyarnak vallható későbbi és újabbkori magyar tetemek «soma»-jának megállapítása s az így meghatározott somatikus typus alapján a jelenleg élő magyarok összehasonlító vizsgálata; csak ezek után kapcsolhatjuk össze ismereteinket a «psyche» vizsgálatának eredményeivel. Az ember — mint Darwin mondá — «during type», tartós typusú (öröklött jellegeihez szívósan ragaszkodó); a faji jellemvonások egy évezreden keresztül is végig húzódnak az ivadékok egész

láncolatán, a legrégebb, későbbi és újabb magyarnak megállapítható tetemek tehát nemcsak a «typus» alkatelemeit tartották fenn, hanem e typus lassú, természetes módosulásának alakjait is fölszínre hozzák. Ezeket a vizsgálatokat kiegészíti az élők tanulmánya.

* * *

Bizony, ez a probléma bonyolult és nehéz; annál merészebb dolog e bonyolultság és nehézség ismerete, s legyőzésök módszereinek tudása nélkül — egyesegyedül az a priori önkényűleg kiválogatott néhány «jóképmű magyar»-nak szeméből kiindulva, ennek megoldását csak meg is kísérteni, nem hogy fennen hangoztatni: «kimutattam a szem kifejezésében a magyar jegyet, mely az egész typus lényét kisugározza.»

Ez a typus — sajnos — csak Herman Ottó magyar lelkéből sugárzik ki, de komoly, tudományos alapja nincsen. A «Magyar nép arcza és jelleme» a mily gyönyörű mint olvasmány, oly annyira értéktelen — legalább is az arczról szóló része — mint tudományos munka. Ha szépirodalmi táplálék után áhítzik lelkem, előveszem és gyönyörűségem telik benne; de ha az anthropologia szemüvegén keresztül nézem, önkénytelenül eszembe jut ez az igénytelen magyar népdal:

Nézz rózsám a szemembe,
Mít olvasol belőle.

DOBSA LÁSZLÓ.

ÉRTESÍTŐ.

Zrínyi és Machiavelli. Írta Kőrösi Sándor (Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1902. évfolyamból.) Budapest 1902.

A szerző már 1893-ban a Fiumében megjelent *Magyar Tengerpartban* röviden tárgyalta Zrínyinek viszonyát Machiavellihez. Kimutatta már akkor, hogy Zrínyi követi Machivellit «a nemzeti hadsereg eszméjére, a tisztii kellékek minőségére, a katonaság gyűjtésére és fegyelmezésére, a tüzérség nyílt csatákban való hasznának tagadására nézve». Most bővebben és rendszerelesebben tárgyalja Machiavelli hatását Zrínyire.

Tanulmánya becses adaléka a Zrínyi-irodalomnak. Kőrösi gondos kutatásainak köszönhetjük annak megállapítását, hogy Zrínyi igen sokat tanult az olasz hazafitól és írótól. Követte módszerét, sok eszméjét és sok fordulatát vette át. De Kőrösi nemcsak az átvételeket kutatja dícséretes szorgalommal, hanem a határokat is meg akarja állapítani, a meddig Machiavelli követése terjed, s a hol a nagy magyar tanítvány önállósága kezdődik. E törekvése többnyire sikerül, de különösen a VII. fejezetben, melynek címe: «Küzdelem a Machiavelli pogányságával». Itt szerzünk a részletekből fölemelkedve a magasabb szempontokra, érdekes adalékot nyújt Zrínyi lelkivilágának ismeretéhez.

De mint gyakran megesik az úttörő kutatón, néha szerzünk is tovább megy, mint kellene. Hasonlóságot és hatást fődöz fel olykor ott is, a hol mi nem láthatjuk azt, a mit ő lát.

A 40. l. azt mondja Kőrösi, hogy «a költségekhez hozzá kell járúlniok azoknak a falvaknak is, melyeket a töröktől a nemzeti hadsereg segítségével visszafoglálnak, még pedig úgy, hogy a nemzeti célra a török uralom alatt fizetett adójok felét fizetnék. (Tör. Af. 15. l.) Jól mondja Rónai Horváth Jenő, hogy ez a javaslat az előbbivel együtt nemest, nem nemest egyaránt meg-

adóztatott volna. Ez lett volna az első rés a rendi alkotmányon. «Még gondolatnak is rettenetes lehetett ez eszme azon korban» (Rónai Horváth szavai). Ily javaslatot csakis Machiavelli s a korabeli olasz írók tanítványa tehetett».

E sorokban többféle hibát találunk. Először is a «falvak adójának» semmi köze sincs a rendi alkotmányon ütött réshez, mert azt az adót a jobbágyok fizetik. Másodszor Rónai Horváth nem is a *Török Afium* 115. lapjára czéloz idézett szavaiban, hanem a 113. lapra, a melyen Zrínyi azt ajánlja, hogy az oltár-ról s a nemes emberek ládáiból is kellene valamit áldozni honvédelmi célra. «Hadjunk békét *egy sokáig*» — mondja Zrínyi — a pompának s vendégségnek, a kerteknek és más haszontalan épületeknek stb.» Ebből nem következik az, hogy Zrínyi állandó hadi adóra gondolt, mert különben nem mondaná, hogy a nemesség «egy sokáig», vagyis bizonyos ideig takarékosabban éljen s áldozzon valamit a fölöslegből a közjóra. Körülbelül oly contributióra gondolt, minőt Esterházy Miklós is ajánlott 1641-iki *Opiniójában*, midőn a banderiumok kiállítására nem köteles nemesség megadóztatását javasolja honvédelmi czélokra. Tehát nem jól mondja Rónai Horváth hogy «még gondolatnak is rettenetes lehetett ez eszme azon korban». Hiszen e gondolatnak előzménye van a régi rendi világban. S ennél fogva nem mondhatjuk szerzőnkkel, hogy ezt a javaslatot csakis Machiavelli tanítványa tehetette. A 107. lapon idézi szerzőnk Zrínyiből azt a megjegyzést, hogy Mátyás király nem sok törvényt csinált, a Zrínyi kora ellenben nem a megtartásban, hanem a sok articulus-csinálásban fáradoz. Szerzőnk az idézet után így folytatja: «Úgy látszik, Zrínyi ehhez a kis párhuzamhoz szintén Machiavelliből vett hatást, a ki *Discorsija* I. könyvének XIV. fejezetében azt fejtegeti, mily rossz példát nyujt az, ki a törvényt meg nem tartja és különösen, mily káros, ha épen a törvény szerzője mutat népének ily rossz példát stb». Nem így van, itt nem kell Machiavellire gondolnunk, mert ismeretes, hogy a régi magyar törvényeket többnyire nem tartották meg. (Talán most sem avult el ez a szokás). Azért van tele a *Corpus Juris* annyi ismétléssel és hivatkozással. Zrínyi tehát a magyar viszonyokból «veszi a hatást» s nem Machiavelliből.

Szerzőnk bizonyos kapcsolatba hozza Machiavelli hatásával azt a fölfogását is, hogy Zrínyinek Mátyás királyról írt *Elmélkedései* mintegy királyságra való törekvésének programmjául

tekinthetők. Ezt már Kanyaró is állította, de Rónai Horváth ezt a nézetet nem fogadta el, a miben azt hisszük, igaza is volt.

Zrínyi gondolt néha arra, hogy a királyválasztás joga esetleg megszabadíthatná a nemzetet gyámoltalan uralkodótól, de ebből nem következik az, hogy Mátyás király palástjába burkolózva önmagát ajánlotta a nemzetnek. Szórol szóra kell vennünk, a mit a munka elején mond: «Én az ő királyi erkölceiben gyönyörködven» — írja Zrínyi — «ezen a két héten magam mulatságáért jelzésben venni akarom az elmélkedésre való dolgait, úgyhogy ha nem láthatjuk sokan Mátyás királyt, lássam elmémben az ő dicséretreméltó dolgait, a ki sincsen boldogság nélkül». Ez volt a célja és semmi más. Tárnyilagos hangon ír, nem szónokol tüzzel, mint a mikor izgatni akar. Határozottan mondja, hogy egy új Mátyás király föltámadása «az mi időnkben inkább kívánható, hogysesem remélhető gondolat». Nem beszélt volna így, ha magát Mátyás képe másának akarná föltüntetni.

Hibáztatnunk kell még azt is, hogy szerzőnk a *Siralmas Panaszt* egyes helyeit minden megjegyzés nélkül hasonlítgatja össze a Machiavelli munkáiból vett helyekkel. Úgy látszik, hogy meggyőződése szerint Zrínyi írta a *Siralmas Panaszt*. De mivel Széchy tagadja Zrínyi szerzőségét, Kőrösinek meg kellett volna czáfolnia Széchy érveit, mielőtt a hasonlításokhoz fog.

Mindamellett, ismételjük, Kőrösi könyve igen érdemes munka. Egészen új nyomra vezet Zrínyi méltatásában. S a mellett jó olvasmány is. Machiavelliről Villari nyomán sok érdekes és tanulságos dolgot mond el. Párhuzamos helyeit is tanulsággal olvashatjuk, mert érdekes megfigyelünk, mint bukkannak föl minduntalan Zrínyi prózájában Machiavelli gondolatai s ötletei. d.

A kiásott Trója.

Míg a tudósvilág, Oxford és Göttinga, Hága és Boston egyre vitatkoztak és egész könyvtárakat írtak arról a kérdésről, vajon fönnállott-e valaha a Homeros festette Trója, egyszerre csak megjelent egy gazdag német indigo-kereskedő a kisázsiai Mendere völgyelet egyik kis dombján, fölfogadott vagy száz munkást, föltúratta velök a talajt és néhány hónap mulva bemutatta a csodálkozó világnak: Ime itt van Trója!

Schliemann Henrik ásatai korszakalkotók voltak, de azt,

a mit voltaképen keresett, azt — a mint most halála után kitűnt — nem találta meg.

Schliemann 1868-ban Kis-Azsiában először is azt a magaslatot látogatta meg, melyet a legjelesebb tudósok, sőt maga a nagy hadvezér, Moltke azon hely gyanánt jelöltek meg, a melyen a régi Trója állott: a meredek, 144 méter magas hegyet a Mendere (a régi Skamander) fölött, melynek lábánál Bunárbasi falva terül el. E fejedelmi hely uralkodik a Skamander síkságon; e hely kulcsa a szűk sziklák közt a tartomány belsejébe vezető fontos útvonalnak. Itt kellett Trójának állnia, a stratega szeme nem téved — írta e helyről Moltke. Schliemann — mondom — megmászta e magaslatot, gyönyörködött a szép kilátásban, de nem állapodott meg itt, hanem rövid vizsgálat után tovább vonúlt. «Ha itt állott volna Trója, így okoskodott Schliemann, akkor a hegy felületén építési törmeléket kellene találnunk. Ilyen pedig Bunárbasi fölött nincs.» Jóval közelebb a tengerhez, ott hol a Skamanderbe (a mai Menderébe) a régi Simoeis ömlik, egy szerényebb domb emelkedik Hiszarlik fölött. E domb csak negyven és néhány méter magas. «Ez az én dombom», mondta Schliemann, «itt állott a szent Ilion». 1870 áprilisában kezdte meg az ásásokat, melyeket hosszabb megszakításokkal haláláig folytattott. Halála után özvegye, ki hú munkatársa volt férjének, fődözte az ásások költségét. Kötelességének tartotta, hogy a férjétől megkezdett mű be is fejeztessék. 1893-ban tehát ismét nagyszabású ásások történtek, melyeket a jelenkor egyik legkitűnőbb régésze, Dörpfeld Vilmos vezetett. 1894-ben a német császár nagyobb összeget utalványoztatott, úgyhogy ez évben is tovább kutathattak.

Az ásások eredményei bámulatosak. Nemcsak Homerosnak Trójája ébredt föl háromévezredes álmából, hanem egyszerűs mind kitűnt, hogy ez a hiszarliki domb az emberiség egyik legrégebb és legérdekesebb emléke. A mint e dombot átszelték, egymás fölött különböző rétegekre akadtak, melyek mindegyike más-más korszaknak, más-más művelődésnek a maradványa. Az ásások segítségével mintegy átmetszetet nyertünk az emberi művelődés 30—40 évszázadán át. A culturalis rétegek e domb felületén úgy következnek egymás után, mint egy fatörzs átmetszetében az évi gyűrűk. Csakhogy minden egyes gyűrű e dombnál évszázadokig tartó növekedés és fejlődés lerakodmánya. A legelső réteg az emberiség legrégebb történetelőtti állapotáról tanus-

codik : a legfelsőben pedig már bizanci császárok pénzeit találták. Század század, évezred évezred fölött! A sorsnak milyen változásáról tanuskodik e csodálatos domb! Ott, a hol a kőkorszak koldus-szegény lakói tanyáztak volt, ott emelkedik egy fényes világhírű vár, melyet Homeros mint Priamos, Hektor és Helena lakhelyét megénekelt; ugyanazon a helyen látunk aztán egy évezreddel később egy római márványvárost Pallas Athenæ istennő pompás szentélyével. És ugyancsak e helyen, mind e romrétegek fölött szántott-vetett aztán az utolsó századokban a török paraszt, nem sejtván, hogy talán «a por is e szép mezőn nemes szívek hamvából jön». E különböző városok, népek, korszakok képét a trójai domb átszelésénél magunk előtt látjuk, mint egy ketté vágott hagymában a borító hárttyákat. A trójai dombhoz fogható hely talán csak egy van még a föld kerekéségén: a római Forum tere, a hol egymás mellett vagy fölött láthatók történetelőtti sirok, királykori emlékek, császári diadalívek és középkori templomok.

A trójai ásatások egyelőre be vannak fejezve. Az egész vállalatról és tudós eredményeiről legújabbban egy összefoglaló áttekintés jelent meg Athénben német nyelven *Troja und Ilion* czímen. E két kötetes mű szerkesztője Dörpfeld Vilmos, ki régebben Schliemann munkatársa, később az ásatások vezetője volt. E könyv segítségével betekintheünk Ilion történetelőtti és történeti korszakból való rétegeibe.

Összesen tizenegy ilyen réteget lehet a hiszarliki dombon megkülönböztetni. Mindegyik réteg évszázadoknak lerakodmánya: törmelék, romok, alépitmények, várfalak, kútak, cserepek stb. a tartalmuk. Ezek alapján megalkothatjuk magunknak Trója történetét.

Az első réteg a kőkorszakbeli Tróját mutatja. Talán a Kr. előtti 3000—2500 évekből való. Kőfal veszi körül a kezdetleges telepítvényt. Szerszámaik kőből valók, edényeiket agyagból maguk gyúrták. Halászok voltak, de már ismerték a földművelést.

A második réteg már nagy haladásról tanuskodik. (Talán a Kr. előtti 2500—2000 évekből való.)

Az akkori viszonyokhoz képest hatalmas uralkodó székel Trója magaslatán. Erős és meredek falak védik a várat. A fejedelem pompaszerető volt, a mint a lakában talált sok arany tárgy mutatja. Egyik jelvénye, egy kormányzó balta lapis lasuli-ból szintén ránk maradt. E rétegben mutatkoznak a trójai külön-

legességek is: edények, melyeknek emberarczformájok van. Itt találjuk a kettős serlegeket is, melyeket Homeros is említ. Az agyagedények egy része már fazekas-korongon készült. Ebben a rétegben találta Schliemann azt a nagy kincset, melyet ő Priamus kincsének nevezett. E kincs most a berlini néprajzi muzeumban van; sok ezer apró aranykarika és kapocs van közte. A második rétegben a vár téglafalába volt befalazva; négyezer éves rejtékéből Schliemann emelte ki.

A III—V. réteg szintén még történetelőtti időkre vall (2000—1500 év Kr. előtt). Kezdetleges falvak állottak a már szétrombolt régi vár helyén.

Legérdekesebb a hatodik réteg: ez a homerosi Trója (körülbelől 1500—1000 év Kr. előtt).

Bámuló szemünk előtt látjuk azt az ősrégi várat, melyet Homeros megénekelt; a földből kikeltek a régi, hatalmas, gyönyörű kőmunkával készült falak, a tornyok, a kapuhelyek; látjuk az akkori házak alapfalait — és száz meg száz apró tárgyat, melyet a kiásott romok közt találtak. Mind e leletek arról tanuszkodnak, hogy e hatodik rétegű vár a Homerosé. A műveltség, mely e várban uralkodott, hasonló ahhoz, melyet e korszakban (körülbelől 1500—1000 közt) a Földközi tenger vidékén sok helyütt találunk: az úgynevezett mycenæi műveltség. Hatalmas várak, hatalmas uralkodók és különös, a tengeri állatoktól vett motivumokat szerető ipar jellemzők erre a korszakra.

A hatodik rétegnek ez a vára tehát hasonlít azon várakhoz, melyeket Schliemann Görögországban Tyrinsben és Mycenæben kiásott. Különös véletlen azonban, hogy Schliemann épen a homerosi Tróját nem fődözte fel, sőt alig látta: ő egy régebbi, a második réteget azonosította Homeros szent várával Dörpfeld folytatólagos ásatásainak nagyjelentőségű eredménye, hogy nem az a kis történetelőtti vár a homerosi, melyben Schliemann a Priamus kincsét találta, hanem ez a felső, a hatodik, mely a mycenæi kor műveltségét tárja elénk. Schliemann halálakor ezt a homerosi Tróját még a föld fedte: csak 1893-ban és 1894-ben ásta ki Dörpfeld. Egy része még most sincs kiásva.

Dörpfeld azt óhajtja, hogy ez a ki nem ásott rész ilyen kiásatlan állapotban maradjon az utókorra, hogy ez, talán tökéletesebb módszerrel, abban a helyzetben legyen, hogy az ásások eredményeit folytatólagos ásatásokkal ellenőrizhesse és

esetleg olyan körülményekre is fényt derítsen, melyek a mai tudományos kutatás figyelmét kikerülik.

Az újonnan kiásott vár a hatodik rétegben tényleg meglepő egyezést mutat azzal a Trójjával, melyet mindannyian a mondából és Homerosból ismerünk. Úgy, a mint a költő éneklí, ez a kiásott vár is nem a hegységben, hanem a síkságon van, kis dombon. Meredek a fala, szeles a helye, épen a mint az *Ilias* leírja. Falai (ellentétben Tyrinsszel és Mycenævel) jórészt sima kőkoczkákból vannak rakva, a mi szintén egyezik Homerosszal.

További egyezések: a kiásott vár meredek falai is szöget képeznek az alsó lejtősebb fallal. A kiásott vár fala is legkönnyebben a dombfelőli oldalon volt megmászható. Az egyik kiásott kapu helyzete egyezik a Homeros leírta dardaniai kapu helyzetével. A kiásott vár a maga idejében kétségtelenül messze vidéken a legnagyobb és a leghíresebb vár volt.

A földrajzi helyzet is egészen megfelel a Homeros leírásának (a tenger távolsága, a hegység helye, a két folyam: Skamander és Simoeis iránya, az útvonalak stb.) A Homeros említette két forrás is bugyog a kiásott vár tőszomszédságában. (Sajnos körülmény azonban, hogy ezek nem felelnek meg egészen az *Ilias*ban előfordulóknak; ott az egyik forrás meleg, míg a mai források mind hidegek.)

A homerosi (hatodik réteg) fölött egy más műveltségi réteget találunk (körülbelül az 1000—700 évekből Krisztus előtt). A fényes mycenæi korszak letünése után úgy látszik egy barbár nép foglalta el a régi Trója helyét: valószínűleg egy thrák néptörzs. Egyszerre minden kezdetleges, szegény. Azok a tárgyak, melyeket e hetedik rétegben találtak, feltűnően hasonlóak a magyarországi leletekhez, melyeket Hampel József *A Bronzkor Emlékei Magyarhonban* című művében közölt. Ez nem lehet véletlen: a trójai és a magyar leletek egy és ugyanazon kultúrának termékei. Azonban ezek a barbár thrákok nem maradtak nagyon soká Trójjában: a VIII. századtól egészen Krisztus koráig a nyolczadik rétegben egy ó-görög Trója (Ilion) művészi nyomait látjuk. Ezt az Iliont látogatta meg Nagy Sándor. A IX. réteg a Kr. utáni időkbe vezet bennünket: a római Ilion romjai vannak előttünk. Ezt a szép római Iliont kereste föl az antik utazó császár, Hadrianus. Nagy Constantin császár ide akarta a birodalom székvárosát áthelyezni: nagy építkezésekbe is fogott, de

aztán mégis egy más hely: a mai Konstantinápoly jobban vonzotta és a császár elállt első szándékától. Még vagy egy évezreden át keresztyén püspökök laktak a régi Trója helyén. De midőn 1306-ban a török behatol erre az áldott vidékre, a város és környéke teljesen elpusztul. —s.

Új magyar könyvek.

Coudenhove Henrik gróf. A «Becsület» Minotaurusa. Tanulmány a párbajjelenes mozgalom és a párbajhazugság ügyében. A szerző engedelmével magyarra fordították K. H. és V. Zs. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 71. l.) 1 k. 20 f.

Cseréy Adolf dr. A növények természetrajza. (Tudományos zsebkönyvtár. 131—132. köt.) Pozsony, Stampfel K. (8-r. 131. l.) 60 fillér.

Dárday Sándor dr. Közigazgatási törvénytar pótkötete. (Új folyam.) Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 416, 165, 270, 106, 75. l.) 12 k.

Farkas Lajos dr. A római jog történelme. Az alapintézmények az első alakulás szerint. I. kötet. Harmadik javított kiadás Kolozsvár, 1903. Stein J. (8-r. XV. 439 l.) 8 k.

Fehér Ipoly. Emlékbeszéd Hollósy Jusztinián lev. tag fölött. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. köt. 7. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8 r. 19 l.) 40 f.

Ferenczy Zoltán. A könyvtártan alapvonalai. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. XII, 240 l.) 4 k.

Horváth János dr. Szövetkezeti gabonaraktáraink. Budapest, 1903. ifj. Nagel O. (8-r. 75 l.) 2 k.

Jakab Ödön. A jövevények. Dráma 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 139. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 111. l.) 30 fill.

Jaloviczky Géza. A gőzkazánok szerkezete és kezelése. I. kötet. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. VII, 322 l.) 8 K

Kobzy János. Zrinyiász és régi epikai költészetünk. 2. kiadás. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. IV, 102 l.)

Kabos Ede. Ákáczirág. Elbeszélések. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 155 l.) 2 k.

Ludvig Ernő. Khinai mesék. Khinai eredetiből fordította és jegyzetekkel ellátta —. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 215 l.) 3 K.

Mezei Sándor. Versek. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. 171 l.) 2 K 40 f.

Mandelló Gyula. Adalékok a középkori munkabérek történetéhez. Budapest, 1903. Politzer. (8-r. IV, 340. l.) 6 k.

Martos Ferencz. Simonyi Óbester. Történeti vigjáték 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 140—141. sz. Budapest, 1903. Lampel R. (8 r. 94 l.) 60 f.

Móczár Elemér dr. A magyar állami tisztviselők nyugdíjazásának története és a nyugdíjtörvény (1885. XI. t.-cz.) magyarázata. Budapest, 1903. Toldi L. (8-r. 124 l.) 2 k.

Pirovits Aladár. Hazai városaink egészségügye a város-
csatornázás és vízellátás tárgyában. Különös tekintettel sajátos hazai viszonyainkra és a tudomány mai álláspontjára. Budapest, 1903. Műszaki irod. r.-t. (8-r. V, 186 l.) 5 K.

Se Bánffy — Se Wekerle. Nem kell új liberális párt! Felelet «Egy Tisza-maradék»-nak. Írta egy Dobzse-párti. Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. 40 l.) 1 K.

Sidó Zoltán. A vámügytan vezérfonala. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. 107 l.) 2 K.

Strausz Adolf. Szerbia közgazdasági viszonyai. (Iparosok olvasótára. IX. évf. 1., 2. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 91 l.) 1 K 20 f.

Sven Hedín. Ázsia sivatagjain keresztül. Átdolgozta Thiring Gusztáv dr. (A magyar földrajzi Társaság könyvtára I. köt.) Budapest, Lampel R. (8-r. 220 l.) 7 K.

Szinnyei József. Magyar nyelvhasználat. (Jegyzetek.) Hallgatói számára. (Finnugor kézi könyvek. III. köt.) Budapest, 1903. Hornyánszky V. (8-r. XI, 128 l.) 3 K.

Törvényjavaslat az osztrák-magyar vámterület autonóm vámtarifájáról. Budapest, 1903. Toldi L. (4-r. 112 l.) 2 K.

Vanderlip A. Fr. Amerika közgazdasági inváziója Európába. Fordította Goldberger Lajos dr. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 61 l.) 1 K 20 f.

Wertheimer Manó dr. A büntettek alapoka. Büntető bölcséleti tanulmány. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. 227 l.) 3 K.

Zádor Mór és Runyai József. Kézikönyv a kir. adóhivatalok, vámhivatalok, sóhivatalok, fogyasztási adóhivatalok és dohányárú raktárak váratlan vizsgálatairól. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. 144 l.) 3 K.

KOSSUTH LAJOS ÉS LONG KAPITÁNY.

(1851.)

Nincs szándékomban a jelen alkalommal részletesen elbeszélni azt, hogy miképen sikerült Lord Palmerstonnak, a francia kormány hathatós segélyével Kossuth Lajos és menekült társainak kiszabadítását kutahiai fogságukból az osztrák és orosz diplomaták konok magoktartása ellenére a portánál kieszközölni, s egyelőre legyen elég csak annyit fölemlíteni, hogy Sir Stratford Canning, a portánál székelő angol követnek és francia társának törekvéseit ez irányban lényegesen megkönnyebbitette az amerikai Egyesült Államok közbelépése a foglyok érdekében. Az amerikai congressus illető határozatának hivatalos szövege magyar fordításban így hangzik:

«Miután az Egyesült Államok népe őszintén rokonszenvez a magyar menekültekkel, Kossuthal és társaival, és teljesen méltányolja a török kormány nagylelkű magaviseletét, midőn ama nemes száműzötteket kegyelmesen fogadta és vendégszeretőleg tartotta; s miután, ha ama száműzöttek az Egyesült Államokba kivándorolni kívánnának és a szultán akarata az volna, hogy megengedné nekik elhagyni birodalmát; ennélfogva az amerikai Egyesült Államok congressusban egybegyűlt senatusa és képviselőháza elhatározta, hogy föl fogják kérni és ezennel fölkérik az Egyesült Államok elnökét annak engedélyezésére, hogy a földközi tengeren jelenleg czirkáló hadihajók valamelyike fölvehesse és az Egyesült Államokba átszállíthassa a fönnemlített Kossuth Lajost és fogolytársait.

Jóváhagyva, 1851. márczius 3-án.»

Kossuth, mint tudjuk, és társai elvégre csakugyan ki-

szabadultak kutahiai fogságukból és egy amerikai hadi hajón hagyták el Törökországot. Útközben Kossuthnak egy kis kellemetlensége volt a hajó parancsnokával, Long kapitánynyal és Marseillebe érkezve, az ottani amerikai consullal is, a mi akkorában nagy port vert föl széles Európában és Amerikában. Ezt az ügyet akarom jelen cikkemben részletesen elbeszélni a hivatalos iratok nyomán.*)

Egy honfitársunk, László Károly, ki az említett amerikai hadi hajón Kossuth társaságában utazott a Dardanelláktól Gibraltárig, már elbeszélte körülményesen az ügyet, Budapesten 1887-ben megjelent *Napló-töredék* című művében, de elbeszélésében hiányzik sok részlet, melyeket csakis a hivatalos iratokból tudunk meg. Ámbár az említett munka szerzője Kossuth saját tanúbizonysága szerint lelkiismeretesen és pontosan jegyzett föl mindent és megfigyelő tehetőségéről is igen hízegőleg nyilatkozik nagy nevű hazánkfia, László Károly mint érdekelt fél csak a maga versióját adja az ügynek s az audiatur et altera pars elvéhez híven meg kell hallgatnunk az amerikaiakat is.

I.

A congressus részéről hozott határozat foganatosítása céljából William A. Graham, a Secretary of Navy, vagyis tengerészeti miniszter utasítást küldött a földközi tengeren czirkáló amerikai hajóraj parancsnokának, Charles W. Morgan commodore-nak, hogy a parancsai alatt álló *Mississippi* gőz-fregátot tartsa készen és adott parancsra küldje azt el Konstantinápolyba vagy Törökország bármely más kikötőjébe, mely «Kossuth tábornok», családja, kísérete és száműzött társainak hajóra való szállására nézve legalkalmasabbnak és legkényelmesebbnek fog bizonyulni és engedje meg a beszállást annyi száműzöttnek, a mennyi elfér a fregáton. Mindezeket azután szállíttassa el az Egyesült Államokba, díjtalanul s tegye őket partra New-York kikötőjében. Egyszermind közölje a *Mississippi* tisztjeivel és legénységével az elnöknek azt az óhaját, hogy mindaddig, mig e kiváló (disting-

*) *House of Representatives. 32-d Congress. 1-st Session. Executive Document Nr. 78. February 20. 1852. (58 lap).*

guished) idegenek a fregáton tartózkodnak, ők nemesak a hajó, hanem az Egyesült Államok vendégei is lesznek s azért a legnagyobb előzékenységgel és udvariassággal bánjanak velök. Időközben a külügyi miniszterium, a Department of State, föl fogja kérni a szultánt, hogy engedje meg Kossuthnak és társainak, ha úgy akarják, elfogadhassák az Egyesült Államok ez ajánlatát és meghívását és kedvező válasz esetében a Konstantinápolyban székelő amerikai miniszter közölni fogja ezt a commodoreval.

Ez utasítás értelmében, Commodore Morgan parancsot adott John C. Longnak, a *Mississippi* kapitányának augusztus 5-dikén, hogy a mint visszaér Genuából, szerelje föl hajóját haladéktalanul a mondott célra és ugyanazon hó 15-dikén induljon el és a lehető legnagyobb gyorsasággal menjen Smyrnába, hol bővebb utasítást fog kapni a konstantinápolyi amerikai residens minisztertől vagy meghatalmazottjától a további teendőkre. A commodore egyszersmind meghagyta a kapitánynak, hogy a menekültek beszállása után rögtön induljon el az Egyesült Államokba, New-York kikötőjébe és semmi esetre se érintse akár Nápolyt vagy Livornót; hanem jőjjön el a spezziai öbölbe, hol valószínűleg találkozni fog vele, a commodoreval és az *Independence* vezérhajó várni fog reá. Miután pedig itt élelmi és más szerekkel, a melyekre esetleg szüksége lesz, ismét megrakodott, induljon tovább Marseillebe, hol köszönet és más oly készleteket és élelmi szereket vehet föl, melyekre szüksége lenne és azonkívül itt vagy már Spezziában tíz vagy tizenöt ezer dollárnyi összeg fog várni reá. Marseilleből elindulva még kiköthet Gibraltárnál és Madeirában, de az említett kikötők kivételével más helyet semmi esetre se érintsen. Madeirát elhagyva a passat-szelek mentében hajóját, Bermuda déli végének mentében, egyenesen New-York felé irányozza, hova megérkezve, jelentse be jövetelét a Secretary of the Navy-nek, Honorable William A. Graham-nek.

Érdekes még az utasításnak az a pontja, melyben a commodore megengedi a kapitánynak, hogy az adott parancs ellenére szabadságában fog állani előkelő vendégének — azaz Kossuthnak — belátására bízni, hogy ő és társai hol kívánják a hajót elhagyni, ámbár azt a reményét fejezi ki, a commodore, hogy Kossuthnak elhatározása e pontot illetőleg

minden kétségen kívül meg fog egyezni a közönség óhajával (the wishes of the public). E pontnak fontosságát, erejét majd a későbbi események elbeszélésénél fogjuk fölismereni. A commodore azonkívül maga is szívére köti a kapitánynak, tiszteknek és legénységnek, hogy vendégeikkel, kik egyszersmind az állam vendégei, a köztársasági elnök óhajával egyetértőleg a legudvariasabb és legelőzékenyebb módon bánjanak el.

A *Mississippi* végre augusztus hó 21-én este megérkezett Smyrnához, hol egy kis balesete volt, mert a kikötő szűk bejáratánál zátonyra került, de erről minden komolyabb következmény nélkül elszabadult. Smyrnában friss ivóvízzel látták el a hajót és George P. Marsh, az amerikai követ a portánál, családjával együtt a hajóra szállva, szeptember havának utolsó napján Konstantinápolyba érkezett.

Kossuth már július 15-én írt Kutahiából Mr. Homesnak, az amerikai chargé d'affairesnek, megköszönve neki az Egyesült Államoknak kegyelmes elhatározását és ama reményének adva kifejezést, hogy kormánya továbbra is sürgetni fogja a portánál az ő és társainak szabad lábra való helyezését. Hálával fogadják az amerikai kormány közbenjárását s türelmetlenül várják azt a boldog pillanatot, melyben kiszabadulhatnak fogságukból, s mint szabad egyének, az Egyesült Államok lobogójának védelme alatt, egy amerikai hajóra szállhatnak. Perczel Móricz tábornok és Perczel Miklós ezredes másnap, külön levélben, szintén a legmélyebb hálával köszönik meg a köztársaság nagylelkű kormányának kísérleteit fölszabadításukra és teljes megalégedéssel fogadják el a menhelyet, melyet ama «nagy nemzet» nekik följánlott országukban.

Végre július 29-én Mr. Brown, az amerikai követség egyik hivatalnoka, már jelentheti Morgan commodore-nak, hogy Aoli pasa, a külügyi miniszter, ünnepélyes nyilatkozatban ismételte neki a szultán nevében ama Mr. Homesnak már elébb adott ígéretet, hogy Kossuthot és fogolytársait szeptember 1-jén (ó-naptár szerint) szabad lábra fogják helyezni. A török kormánynak, írja, nincsen szándékában a menekültek további kívánalmainak bármi korlátot vetni, hanem ellenkezőleg jövő tartózkodási helyöket illetőleg a választást teljesen saját tetszésökre hagyja. S miután Kossuth

és a jelenleg Kutahiában tartózkodó magyar és lengyel menekültek előkelőbb tagjainak némelyike ama kivánságának adott kifejezést, hogy a *Mississippire* szeretnének szállani, a mint visszanyerik szabadságukat, Mr. Brown fölkéri a commodoret, hogy az említett fregátot augusztus végével Smyrnába küldje a kivándorlók elfogadására. kik a Dardanelláknál fognak hajóra szállni.

A *Mississippi* azért szeptember 7-dikén este fölvonta horgonyát és elhagyva a Bosphorust, másnap délben a Dardanellákhoz érkezett, hova ugyanazon hó 10-dikén egy török gőzösön eljöttek Kemlikből — a marmorai tenger egy ágának, a mudaniai öbölnek felső csúcsánál — «Kossuth, továbbá neje és három gyermeke, és 55 katonatiszt, katona, zsidó és szolga» de Long kapitány, «Szulejman bég kivánságához képest, csak 58 személyről adott nyugtatványt», mert a hajóra szállottak közt volt két mozlím t. i. «Amerigo Cek» (Cseh Imre) és szolgája «Mayrg Yarnas» (János?), kik Homes, az amerikai követség második dragomanjának intézkedéséből Smyrnában szeptember 13-dikán ismét kiszálltak, mert nem óhajtottak Amerikába vándorolni.

László Károly szerint összesen 55-en indultak el Törökországból a fregáton, de a hivatalos névlajstrom 60 személyt sorol föl; az említett két mozlím hiján tehát 58-an voltak Long kapitány vendégei; s ez a szám megegyezik két más névlajstrommal, melyben pontosan számot ad a kapitány, hogy kik szálltak ki Gibraltárban és kik mentek el vele egyenesen Amerikába.

Helyén lesz itt fölemlíteni, hogy a kapitány sehogysem volt megelégedve sem az utasok nagy számával, sem a hajója számára kijelölt útiránynyal és a többi. Ő már az átszállás helyén, a Dardanelláknál, egy iratot adott át «Kossuth kormányzónak», melyben tudatja vele, hogy «magyar vendégei számára» 37 nyugvó helyet (berth) rendeztetett be hajóján s miután a gyermekek közül négyen édes anyjokkal alhatnak együtt s egy vagy két katona amerikai tengerész bajtársaiknál lent a födélzet alatt (below decks) találhatnak helyet, összesen csak 43 vendégre van tulajdonképen hely a fregáton; a többieknek azért a födélzeten kell majd aludniok, a hol azonban meg lesznek védve az esőtől. Saját kényelmök, biztonságuk és egészségök szempontjából azért elvárja a ka-

pitány, hogy a fölös számú utasok vagy Spezziánál vagy pedig Gibraltárnál ki fognak szállni — Wysocki (lengyel) tábornok és kíséretének példájára, kik csak Gibraltárig utaznak — s Kossuth kormányzóra bizza tulajdonképeni kísérőinek megválogatását e czélból. Ez a körülmény már azért is figyelemre méltó, mert, mint látjuk, maga a kapitány tartotta szükségesnek azt, hogy az utasok közül legalább 15-en ki szálljanak, mielőtt kiérnének az atlanti oceánra.

A kitűzött útirányt és a többit illetőleg pedig Long kapitány panaszkodik Morgan commodorehoz még Konstantinápolyból szeptember 2-dikán írt levelében, hogy ha vissza kell térnie az utasokkal Spezziába, ez fölötte késleltetni fogja előrehaladását és ha még Marseilleba is el kell mennie, ez még több idővesztegetéssel fog járni a nélkül, hogy az ő véleménye szerint valami gyakorlati haszon volna belőle. Amerikába későn fognak megérkezni, és miután a hajó túlságosan meg lesz tömve, minden igyekezetet arra kellene fordítani, hogy a földközi tengert minél hamarabb elhagyjuk. Az alatt, míg vesztegzárban kell maradnunk Spezziánál, a káznokat majd ki kell tisztítani s ugyanazt kell tennünk majd Gibraltárnál is, mielőtt útra kelünk az Atlanti oceánra. Spezziában azonkívül még a szennyesünket is majd meg kell mosatnunk, írja.

A kapitány azért tiszteletteljesen azt ajánlja, hogy Genuában 300 tonna angol kőszén kellene vásároltatni s ezt Spezziába elhozatni. Ezzel tetemesen meg lehetne rövidíteni a Gibraltárnál való tartózkodást, mert ez utóbbi helyen ivóvizet is kell majd a hajóra venni és a gépezetet megvizsgálni és rendbe hozni, a mi sok időt venne igénybe ha még a kőszén is itt kellene átvenni. Azért jobban szeretne volna, ha Mahonba küldték volna őt, hol a mosást és az élelmi szerek, ivó víz, kőszén és a többi átvételét könnyebben lehetett volna foganatosítani az alatt, míg a hajó vesztegzárban volt kénytelen maradni. S a mi, a kapitány nézete szerint, még fontosabb lett volna, senki sem tudta volna hollétünket, s azért jelenlétünk Kossuthnal a hajónkon nem okozott volna semmiféle izgatottságot vagy talán forradalmat és Gibraltárban sem vesztegeltünk volna oly sokáig — a legrosszabb esetben alig egy hétnél tovább.

Long kapitány szavára azonban nem hallgattak — vagy

talán már nem is volt idő vagy alkalom a kitűzött útirányt megváltoztatni — s azért a *Mississippi* kénytelen volt az előre megállapított terv szerint Spezzia felé indulni.

Különben már a konstantinápolyi amerikai követség tagjai is kezdettek némileg aggódni, egy részt a jelentkező vendégek nagy száma miatt, mely számításait túlhaladta; másrészt pedig és főleg azért mert Kossuth, a mint szabadnak érezte magát, a régi erélyvel fogott hozzá a forradalmi terveinek megvalósítására czélzó munkához. Még Smyrnában fölkereste őt egy olasz menekültekből álló bizottság, kik a «Keleti republikánus egyesület» (Republican Society of the «Orient») czímen társulattá alakultak és, úgy látszik, sok gondot okoztak az amerikaiaknak. Más valaminek is kellett történnie «a szárazföldön» a menekültek közt, a mi aggodalmat keltett az amerikai consulban és arra készítette őt, hogy tapasztalatait és ezekből eredő aggodalmait közölje Long kapitánynyal és fölkérje arra, hogy elutazását török földről minél hamarább siettesse. S azért a *Mississippi* már szeptember 13-dikán este vagy 15-dikén reggel — mindkét dátum van említve ugyanabban a jelentésben — sietve fölszedte horgonyait és elindult a vamlai öbölbe (Vamla Bay).

Mr. Marsh, az amerikai követ is már szeptember 6-án jelenti Morgan commodorenak, hogy sajnosan sokkal több menekült fog jelentkezni a kivándorlásra, mint a mennyire hely lesz a *Mississippin* s azért jönnek látja Mr. Homest, második dragomanját, Kemlikbe elküldeni egyrészt, hogy tisztelegjen Kossuthnál udvariasságból, másrészt azonban, hogy vele a kivándorlásra jelentkezőket megválogassa s intézkedjék, hogy kiket kell a fregátra elfogadni s kiket nem. «Bátorkodtam azonfelül — így írja tovább — Long kapitány szívére kötni azt, hogy mindent elkövessen az Amerikába való átkelés siettetésére, mert alapos okom van tartani attól, hogy ha igen hosszúra húzódnék az utazás, Kossuth úr és társainak kiválóbbjai el fogják ejteni az Egyesült Államokba teendő látogatás tervét és Marseilleben vagy Gibraltárnál ki fognak szállani s onnan egyenesen Angliába utazni. Nem kell bővebben fejtegetnem — írja a követ — hogy ily váratlan fordulat mennyire lehangolná az amerikai kormányt és nemzetet; s nincsen kétségem, hogy commodore úr osztokodik velem abban a véleményben, hogy a hajó útközben

lehetőleg minél kevesebb kikötőt keressen föl és sehol sem tartózkodjék a kelletténél hosszabb ideig.»

Mint látni fogjuk, az amerikai követség aggodalmai nem voltak alaptalanok.

II.

Spezziába a *Mississippi* szeptember 21-én reggel, egy vasárnapon érkezett, hol nyolcz napi vesztégzárba helyezték utasainkat a hatóságok.

László Károly följegyezte naplójába, hogy «ellátásunk s a velünk való bánásmód ekkorig a legpompásabb és legszívesebb volt . . . Többet kívánnunk sem lehetett . . . A tisztetek a lehető legszívesebbek voltak; még gondolatainkat, kívánságainkat is lesték. hogy legkisebb vágyunk kielégítetlen ne maradjon» (szeptember 22.). De ekkor hirtelen változás állott be a hangulatban. A megérkezés után Kossuth azonnal egy hosszú levelet intézett Morgan commodorehoz, melyben sürgetve kéri, hogy jöjjön el hozzá, mert beszélni akar vele és panaszkodik a késedelem miatt, mely a piedmonti hatóság részéről reájok rótt bosszantó vesztégzár okozni fog, mely tizenkét egész tizennégy napot fog elfecsérelni drága idejéből.

Morgan azonnal elsietett hozzá a hajóra s körülbelül egy órát töltött vele. Beszélgetés közben Kossuth tudtára adta neki, hogy Gibraltárban ki akar szállni és direct Angliába utazni s azért fölkérte a commodoret, hogy vagy a *Mississippi*n küldje el őt Southamptonba vagy ha ezt nem tehetné, akkor a hajó várjon a gibraltári öbölben visszaéréskéig. Miután azonban a commodorenak nem volt hatalmában Kossuth első kérelmét teljesíteni s másrészt az előrehaladt időszak miatt nem tartotta tanácsosnak a fregátot oly sokáig és oly bizonytalan időre a Földközi tengerben visszatartóztatni, igyekezett Kossuthot tervéről lebeszélni és reávenni őt arra, hogy folytassa útját az Egyesült Államokba, de hasztalanul. Kossuth megmaradt elhatározásánál és a commodore visszatért saját hajójára.

Másnap még hosszabb levelet intézett hozzá Kossuth, melyben bővebben fejtegette nézeteit és kívánságait s újra fölkérte őt, hogy engedje meg neki Angliába menni, szavát

adva, hogy legfeljebb tizenöt vagy húsz nap alatt vissza fog térni a *Mississippi*re Gibraltárban. Morgan épen fontolgatta a levél tartalmát, midőn egy harmadik levél érkezett hozzá Kossuthtól, melyben ez most azt ajánlotta, hogy időkímélés czéljából engedje meg neki a commodore, hogy Marseilleben szálljon ki és onnan menjen Angliába, honnan a mondott idő lefolyása után megigéri, hogy Gibraltárba vissza fog térni s a fregáton tovább folytatni útját Amerikába.

A második levélben Kossuth azt fejtegeti, hogy midőn a congressus nagylelkűen felajánlotta neki, hogy egy a Földközi tengeren czirkáló amerikai hadi hajón átutazzék az Egyesült Államokba, az ajánlat nem szabta meg az időt, melyet az úton kell töltenie s azonkívül nem korlátolta szabadságát sem, hogy magánügyeit rendbe hozza és eleget tegyen kötelességeinek, mielőtt Európát elhagyná. E tekintetben úgy sem tehetett semmit azalatt, míg ellenségeinek hálójából ki nem szabadult. Angliába azért akar elmenni, mert, el akarja oda vinni gyermekeit s mert fölötte fontos ügyeket kell ott elintéznie.

Ő már a tegnapi megbeszélés alkalmával megmagyarázta a commodorenak, hogy miért elkerülhetlenül szükséges az, hogy Angliába elmenjen. Van azonkívül még két más fontos ok, mely őt e lépésre készteni. Az első az, hogy az osztrák «bitorló» kormány minden hivatalos és félhivatalos lapja azt a hamis hírt hirdette a széles világnak, hogy Ausztria csak az alatt a föltétel alatt egyezett bele Kossuthnak elbocsátásába Kutahiából, ha őt kényszerítve eltávolítják Európából és egyenesen Amerikába szállítják. A valódi tényállásnak ily szánt-szándékos elferdítése sérti az Egyesült Államok méltóságát és oly színben igyekszik föltüntetni az amerikai diplomatia beavatkozását, melyet sem a congressus, sem az amerikai kormány el nem fogadhat, hallgatagon meg nem tűrhet. Az osztrák sajtó állítása egyszersmind hamis, mert midőn a török kormány szabad lábra helyezte Kossuthot, szabadon bocsátását semmi föltételhez sem kötötte és korlátlan szabadságot adott neki odamenni, a hova neki tetszett. Galád ármány ez, melynek czélja hazáját teljesen lehangolni és honfitársainak minden reményét megsemmisíteni, kik a balsors sűrű csapásai között nem szüntek meg eddig hő reményt táplálni, hogy Kossuth, a mint kiszabadul fogságá-

ből, azonnal hozzá fog látni a munkához, hogy szülőföldének ősi jogait ismét visszaszerezze.

Figyelmezteti továbbá a commodoret arra a furcsa körülményre, hogy ugyanakkor, midőn ő, Kossuth, egy amerikai hajón elhagyta a török földet, az osztrák birodalomban fölfüggesztették még az 1849-diki márczius havában engedélyezett úgynevezett alkotmányt is. Ha tehát Kossuth elhagyná Európát s ily módon látszólag megerősitené az osztrák sajtó részéről kikürtölt ama hamis hírt, akkor szülőföldje jogos reményeinek megadná a halálos dőfést. Ezt maga a commodore is kénytelen megengedni. Azért ő kötelességének tartja esküdt ellenségeinek a valódi tényállás említett galád elferdítését határozottan meghazudtolni; kötelezi őt e lépésre az Egyesült Államok méltósága, az ottmán porta becsülete és hazájának jövője. Már pedig az egyedüli mód, melyen ellenségeit meghazudtolhatja, csak az, hogy megjelenik Angliában. Ily módon bebizonyítja, hogy ámbár elmegy Amerikába, sem erőszak, sem pedig hazájának cserben hagyása, hanem saját szabad elhatározása készítette őt az útra.

A második ok, mely őt Angliába készíti ez. Tudja a commodore azt, hogy az osztrák kormány nyíltan kijelentette elhatározását, hogy Magyarországot, Horvátországot, Lombardiát és Velenczét el fogja temetni a német confederatio zsarnoki keretében (despotic frame). Ez végleges halálos dőfés volna nemcsak saját nemzete, hanem a többiek ellen is. Ezt az ügyet a drezdai conferentián tárgyalták. Anglia és Franciaország óvást emeltek ez ellen, de a Bundestag elvetette az óvástételt Frankfurtban: s ez elhatározást nyomban követte az osztrák alkotmány fölfüggesztése s ezzel megtörtént az előkészítő lépés ama törvénytelen terv végrehajtására.

A magyar nemzetet hadi törvény alá helyezték; s ily módon megfosztották a nyilvános élet minden létszerétől. «Kötelességem fölszólalni s tenni valamit nemzetem érdekében; kötelességem óvást emelni a nemzetem élete ellen irányzott halálos dőfés ellen. Ezt nem tehetném az Egyesült Államokban, nemcsak azért nem, mert az Egyesült Államok bevallott alapelve az, hogy európai ügyekbe bele nem avatkozni, hanem azért sem, mert már késő volna. Tennem kell

valamit, mielőtt ama rosszakaratú szándék *fait accompli* válna lesz.»

«Az ügy rendkívüli fontosságú nemzetem létkérdése szempontjából s ezért lelkiismeretem arra kötelez, hogy el ne hanyagoljak semmit, a meddig még van idő reá, hogy a terv sikerét megakadályozzam.»

Kossuth azért még egyszer kéri a commodoret, hogy fontolja meg újra a dolgot s adjon neki tizenöt vagy húsz napi halasztást, melynek elteltével kész a *Mississippi* az Egyesült Államokba elmenni. Bármi legyen azonban a commodore elhatározása, Kossuth fölkéri őt, hogy e levelelének idecsatolt másolatát küldje el haza, a Secretary of Navynek.

Mint már említettük, Kossuth még egy harmadik levelet is intézett a commodorehoz, melyben időkimélés czéljából azt ajánlja, hogy Marseilleban legyen szabad kiszállnia, miután nincs kétsége, hogy a köztársaság kormánya meg fogja neki engedni, hogy Franciaországon át mehessen el Angliába. A commodore még az nap (szeptember 22-én) felelt reá. Sajnálja, hogy a rendkívül rossz időjárás miatt nem látogathatja meg Kossuthot a lazarettónál s nem beszélheti meg vele újra az ügyet. Sajnálja továbbá, hogy ámbár hatalmához képest meg szeretne tenni mindent, a miben Kossuth szolgálatára lehetne, az előrehaladt időszak miatt nem adhatja beleegyezését, hogy Gibraltárnál szálljon ki s a hajót ott húsz napig visszatartóztassa, de másrészt nincs ellenvetése az ellen, hogy Kossuth Marseilleban kiszálljon s húsz nap múlva Gibraltárnál visszatérjen a *Mississippi*re. Végül kívánatának ad kifejezést a commodore, hogy Kossuth útjában nem fog semmiféle akadályra bukanni, ámbár ő maga kénytelen megvallani, hogy neki ebben a tekintetben kevés a reménysége a terv sikeréhez. Legjobb kívánságai kísérik Kossuthot útjában és reméli, hogy miután ügyeit Angliában szerencsésen elintézte, el fog menni az Egyesült Államokba, hol régen várva-várja őt az amerikai nemzet, és diadalommal, minden korlátozás nélkül, be fognak teljesülni régen táplált reményei.

A jó commodore levelelének értelme a vége felé nem egészen világos s azért bajos azt szabatosan visszaadni.

Időközben még más dolgok is történtek Spezziában,

melyek még bonyolultabbá tették a helyzetet, és nem csekély fejtörést okoztak az amerikaiaknak.

Spezzia derék lakosai tudniillik valami módon nesztét vették annak, hogy ki érkezett meg az amerikai hadihajón, s azért még vasárnap délután számos ember ladikokon kivezett a *Mississippi*hez és a hajó körül eviczkélve hangosan hívták Kossuthot nevén, czéljok lévén neki kiszabadulásához szerencsekívánataikat tolmácsolni. Kossuth «mindig készen nyilvános tapsokat aratni és politikai nézeteit szellőztetni, kapott az alkalmon és beszédet mondott nekik s még anynyira is ment, hogy titkárját vagy agensét megbízta, hogy egy ladikot a hajó közelébe hívjon — a vesztegzár daczára — s tudassa a bennülőkkal, hogy partra fog szállni és találkozni akar velök».

Ez rendkívül megijesztette a szardíniai kormányt és kellemetlen helyzetbe hozta Mr. Kinneyt, az Egyesült Államok chargé d'affairesját Turinban, ki szívére kötötte Long kapitánynak, hogy a magyarokat semmi esetre se engedje partra szállni és tegyen meg mindent, hogy a hajó körüli tüntetéseket meggátolja s ilyképen elejét vegye az eshetőségnek, hogy az Egyesült Államok és Szardínia közötti barátságos viszony megzavartassék. Maga Long kapitány is belátta, hogy ama kényes helyzetnél fogva (delicate position), melyben Szardínia állott Ausztriával szemben, nem lett volna tanácsos a magyarokat a partra engedni s azért fölhatalmazást kért commodorejától, hogy szabad legyen Spezziából minél hamarább eltávoznia, a mint künn a tengeren dúló zivatar megszűnik.

William B. Kinney ily értelemben írt azonfölül a commodorenak is, és azért Morgan már szeptember 24-dikén megparancsolja Long kapitánynak, hogy a Kossuth tábornok jelenlétével okozott forrongás lecsillapítása végett minél hamarabb távozzék a spezziai öbölből és menjen el haladéktalanul Marseillebe. Egyszersmind szigorúan meghagyja neki, hogy kémekeket vagy más dévaj egyéneket hajójára ne bocsásson és mindenben szigorúan megőrizze a semlegességet, mely ellen vétve könnyen bajba keverhetné az Egyesült Államokat a szardíniai kormánynyal.

Morgan rögtön tudtára adta e parancsát Mr. Kinneynak Turinban, ki egy bizalmas találkozás alkalmával közölte

azt a szardíniai külügyminiszterrel és hadügyminiszterrel, kik melegen megköszönték a commodorenak e jó szolgálatot. Kinney maga is elismerését fejezi ki a commodorenak, hogy erélyes föllépésével elhárította a veszélyt, mely a főnnálló békét fenyegette s az amerikai lobogót esetleg compromittálhatta volna. Kossuth megjelenése Genuában minden kétségen kívül demonstratiókra adott volna alkalmat az ottani népesség részéről, a mi az akkoron uralkodó politikai viszonyok közt fölötte komoly következményeket vonhatott volna maga után.

Kossuthnak mindez a megszorítás nem igen volt inyére s azért hangosan panaszkodott, hogy ő még mindig rab. Ez, valamint az a fenyegetés, hogy azon esetre, ha az amerikai kormány megtagadná az ő kivánságainak teljesítését, föllebezni fog az amerikai nemzethez, «kimondhatatlanul» meglepte Mr. Kinneyt. «Ez teljesen megváltoztatja véleményünket — írja — melyet előre alkottunk ezen emberről, kit egy nagy birodalom meg akart tisztelni azzal, hogy vendégévé fogadta őt.»

Az egész incidensnek vége az volt, hogy Long kapitány a kapott parancsra fölszedte horgonyát s eltávozott Spezziából, a nélkül hogy, mint szándékában volt, bevárta volna a megrendelt közhírt megérkezését s még mielőtt a hivatalos vesztéző tartama végét érte volna, és magával vitte Marseilleba valamennyi vendégét, köztük szegény Szerényi Antalt és Waigli Vilmost is, kik László szerint sokat szenvedtek tengeri betegségtől s azért még Olaszországban akartak partra szállni.

Az amerikaiak különösen az olasz Lemmi Adorjással voltak elégtelenek, ki feleségével és egy gyermekével szintén az utasok közt volt. Ő volt Kossuthnak az a titkárja vagy agense, kire többször történik hivatkozás a hivatalos jelentésekben. Long kapitány szerint Lemmi «vörös republicanus» volt, «a Robespierre fajtájából», ki Kossuth határtalan bizalmát élvezte és már elhatározta, hogy elhagyja Mazzinit és találkozni fog Kossuthtal Gibraltárban, hol — a kapitány vélekedése szerint — a jövő tavasszal meg fogják állapítani az egész tervet egy általános európai forradalom kitörésére. A derék tengerész különösen azért szörnyűködik a gondolattól, hogy ezt a merész tervet épen az ő jó hajóján akarják összeszűrni.

Főlebbvalójának, Morgan commodorenak lelki állapotát kitünően jellemzi az a levél, melyet ez Spezziából még szeptember 23-dikán intézett Mr. John L. Hodgehoz, a marseillei amerikai consulhoz, s mely így hangzott:

«Consul úr!

Olyanok az emberi események szükségletei és gyöngeségei, hogy elvégre a *Mississippi* egy hét folyamában mégis Marseilleben lesz Kossuthal. Úgy látszik, az ördög bújt ebbe az úri emberbe. Tervében van ottan partra szállni nejével és gyermekeivel és Angliába menni; és húsz nappal rá ismét visszatérni a hajóra. Eltökélt konoksága meghajthatatlan és a hajó az ön városa felé fog sietni néhány nap múlva. Egyáltalában lehetetlen őt fölvilágosítani és kénytelen vagyok őt ez országból elsiettetni. Valóságos zsarátnok ő. Az egész öböl ki volt világítva mindenfelől tegnap este, zenészbandák vették körül a hajót és ő mindig kész volt a tapsra.

A nyilvános hatóságok annyira meg vannak riadva, hogy teljesen elvesztették a fejöket; úgy futkostak ide s tova az utcákon, mint alvajárók. Jó reggelt.

Nagysietségben híve

Charles W. Morgan. •

III.

Marseilleba a *Mississippi* pénteken, szeptember 26-án, délután érkezett meg s megérkezése után Kossuth azonnal két levelet küldött a partra. Ezek egyike Mons. de Suleauhoz, a Bouches du Rhone departement prefectusához, másika pedig Hodgehoz, az amerikai consulhoz vala intézve. Mindkettőjökben Kossuth engedélyt kért, hogy kiszállhasson és Franciaországon át utazhassék Angliába.

Az amerikai consul jelentése szerint a præfectus igen előzékeny, szabad gondolkozású ember volt s miután magának nem állt hatalmában a kért engedélyt megadni, a consul kérelmére még az nap távirati úton elküldötte Kossuth folyamodványát Párisba a belügyminiszterhez; de egyszersmind tudtára adta a consulnak és Long kapitánynak, hogy miután Lyon környékén vihar dühöngött és borús volt az időjárás, bajos volt előre meghatározni, hogy a távirat mikor fog elérni rendeltetése helyére s kérte a jelezett két urat,

hogy e körülményt közöljék Kossuthnal. Ebből kitűnik, hogy Marseille és Páris között akkorában még nem működött az elektromos táviró, hanem a régi módszer szerint semaphor-jelekkel, azaz magas rudakra erősített nagy csápokkal továbbították a híreket.

Kossuth a praefectushoz intézett levélben előadja, hogy nejevel, három gyermekével, titkárával (tudniillik Lemmi Adorjánnal) s ennek családjával, gyermekeinek nevelőjével, két tiszttel és egy szolgálóval Angliába akar utazni direct Franciaországon át. Utazása céljául csak azt említi, hogy gyermekeit Angliában egy nevelőintézetben akarja elhelyezni, mielőtt elutaznék az Egyesült Államokba. Azért szabad átutazásra kér engedélyt és a köztársaság védelmét kéri útjára s hivatkozik a francia becsületre és appellál a praefectus nemesebb érzelmeihez, hogy neki e kérelmét — tisztán az emberiség szempontjából — nem fogja megtagadni. A levél tévedésből szeptember 27-éről volt kelteze.

Miután Kossuthné, a tengeri utazás miatt, gyöngélkedett, az amerikai consul, saját jószántából kieszközölte a praefectusnál azt, hogy ez megengedte neki, hogy Kossuthot és családját a saját (a consul) házában szállásolhassa el mindaddig, míg a válasz megérkezik Párisból. A praefectus azonban némi habozás után csak olyan föltétel alatt egyezett ebbe, hogy a consul a maga felelősségére megígérte, hogy Kossuth Marseillet szárazföldön el nem hagyja és tartózkodni fog minden olyan ténytől, mely a nyilvános békét megzavarhatná. A partraszállási engedélyt Kossuth közvetlen környezetére is kiterjesztették s végre a consul hosszabb könyörgetésére valamennyi 58 utazóra, ámbár «többen ezek közül soha sem voltak Magyarországon», s egyiköknek sem volt a törökországi francia hatóságok részéről láttamozott úti levele. Ezért a praefectusnak teljesen hatalmában állott volna valamennyijöknek a partra való szállást kereken megtagadni; de minthogy a consul elvállalta a felelősséget valamennyi vendégéért, Mons. de Suleau hosszabb vonakodás után végre megadta az engedelmet «tisztán az Egyesült Államok iránti tekintetből.

Midőn pedig már elébb az egyik amerikai tengerész-tiszt, Nelson hajóhadnagy, a partra ment a szükséges formalítások elintézésére (to obtain *pratique*), továbbá a magával

hozott leveleket a consulnak átadni és ezt az urat Long kapitányhoz látogatóba meghívni, az egészségügyi hivatalban már várakozott egy rendőrtiszt, kinek szándéka volt a fregátra ellátogatni, hogy az utasok útleveleit megvizsgálja. A consul azonban tiltakozott ez ellen s midőn a praefectus azzal mentegetőzött, hogy a rendőrtiszt csupán meg akarja nézni a utasokat és átvenni tőlök úti leveleiket, a consul kereken kijelentette, hogy semmi szín alatt sem fogja megengedni azt, hogy egy rendőr egy amerikai hajóra tegye lábát, hanem ő maga fogja az úti leveleket a partra elhozni és felelősséget vállal az utasokért. Mivel a consul konokul megmaradt elhatározásánál, a praefectus végre elállt követelésétől.

A consul még többet tett. Távíraton úton maga is foglalkozott Mr. Riveshez, a Párisban székelő amerikai miniszterhez, hogy Kossuth kérelmét támogassa a francia kormányánál.

A magyarok közül többen még az nap, pénteken, kiszállottak, és Kossuthék is kiszálltak és egy vendéglőben (László szerint a «Hotel des ambassadeurs»-ben) vettek lakást.

Másnap, szombaton, este a praefectus a magyarok tiszteletére egy kis estély-félét adott, melyre persze Kossuth is hivatalos volt s ámbár eleinte elfogadta a meghívást s megígérte a consulnak, hogy elmegy oda vele, az utolsó perczben megmásította szándékát s nem ment el az estélyre, midőn a consul megállapodás szerint eljött érte, este 9 órakor, hogy a praefectus lakására őt elkísérje.

Az estélyt azért mégis megtartották; a consul elment oda Kossuth nélkül, jelen volt több tengerésztsiszt a *Mississippi*ről is s végre kiderülvén az idő, miután egy erős mistral elfújta a ködöt és esőt, megérkezett a válasz is, mely szerint a francia belügyminiszter meg nem engedheti Kossuthnak az átutazást francia földön. A praefectus az erről szóló *hivatalos* tudósítást nyomban elküldötte a consulnak régi lakására — mert ez épen huzerkodott — s azért ez csak éjjél-tájban kapta meg azt, midőn az estélyről haza érkezett és azért a késő órák miatt nem közölhette azt azonnal Kossuthtal. Hodge azért jelenti ezt oly részletességgel, mert Kossuth később panaszt emelt a késedelem miatt.

A consul tehát másnap, vasárnap reggel fölkereste Kossuthot a vendéglőben és átadta neki a praefectus levelét s fölkererte őt, hogy vegyen magának róla másolatot. Kossuthot a levél szembetűnőleg elkedvetlenítette. A két férfi egyideig együtt maradt és különféle dolgokról, beszélgetett míg elvégre Kossuth abbéli óhaját fejezte ki, hogy viszonzni akarja a látogatást a consulnál. Ők ketten tehát, két vagy három magyar tiszt kíséretében, ez utóbbiak «fél-egyenruhában», elmentek gyalog, a consul új «mansió»-jába, mely a vendéglőtől valami fél angol mértföldnyire volt. Útközben többen tiszteletteljesen köszöntötték Kossuthot, néhányan kezét szorítottak vele, de különben nem volt semmiféle tüntetés. A consul megmutatta neki új házát, s különösen azt, a lakosztályt, melyet az ő és családja számára szánt, mert nemzetének vendégét, saját vendége gyanánt akarta volna üdvözölni. Az igen kellemes látogatás után más úton, mint a melyen jöttek volt, visszatértek együtt a vendéglőbe s a consul nagyon furcsának találta azt, hogy Kossuth lakásának közelében már kezdett csoportosulni a tömeg, ámbár semmi nyoma sem volt a csődülésnek, midőn reggel elhagyták a vendéglőt. Mint utóbb értesült Hodge, Kossuth a nélkül, hogy vele ebbeli szándékát közölte volna, a praefectus levelének átvétele után, annak és saját levelének (melyre az előbbi a válasz volt) másolatait megküldötte a *Le Peuple*, egy vörös radicales lap szerkesztőségének s ez nyomban kinyomatta azokat egy rendkívül epés és dühtől tajtékozó magyarázat kíséretében «Kossuthot kiűzik Franciaországból!» fölírással. Mutatványúl elegendő lesz belőle a következő szép paragraphus:

«Egy bizonyos Léon Faucher (tudniillik a belügyminiszter), egy alávaló filkó, kire már tizszer bizonyítottak rá rikitó, aljas hazugságot, kire már saját czinkostársai is tizszer süttették a jellemtelenség bélyegét . . . egy bizonyos Léon Faucher, egy hütlen pribék, kit rabszolgául eladtak a jelenlegi kormány minden alávalóságának . . . egy Léon Faucher most meg bemocskolta a francia becsületet undok nyálával!» s így tovább. «Bocsásd meg, Kossuth, nemes testvérünk» haragunk ily kemény nyilatkozatát s libegjünk együtt boszút és gyűlöletet a párisi és bécsi osztrákok ellen!» . . . s végül fohászkodik a megtorló Istenhez, ki

porrá zúzza majd a trónokat és föl fogja szabadítani a nemzeteket!

Ez az ékes irálygyakorlat csak hétfőn este jelent meg ugyan és a lapot persze rögtön elkobozták, de a belügyminiszter tagadó válaszának híre már vasárnap villámgyorsasággal terjedt el a városban és óriási tüntetésekre adott alkalmat. Még a délután folyamában három magyar tiszt teljes parádében, honvéd ruhában, kardosan ellátogatott a Café Bodoutba, hova lármázó, nagy néptömeg kísérte el őket. A tömeg betódult utánok a kávéházba s a magyarok, hogy megszabaduljanak a kíváncsi nép alkalmatlankodásától, fölmenekültek egy első emeleti szobába, honnan utóbb egy titkos rendőr tanácsára egy a mellékutczára nyíló szűk ajtón át hagyták el a kávéházat; de a tömeg észrevette menekülésüket és iszonyú lármával követte őket mindenhová. László szerint Nelson, a hajóhadnagy is velök volt, szintén egyenruhában. Este pedig a hadfiak elmentek valamennyien a színházba, hol újra kitört a népség diadalújjongása és tapsvihara, midőn az amerikai és magyar egyenruhákat megpillantották együtt a páholyokban.

Kossuth és neje, már korán délután, körülbelül két óra tájban, az amerikai consul kíséretében s vele karonfogva elhagyták a vendéglőt, — a gyermekeket és a podgyászt már elébb elküldötték volt — és gyalog visszamentek a *Mississippi* sűrű néptömeg sorfalai között, kiknek számát valami két vagy három ezerre becsülték. A nép folyvást kurjongatta «Éljen Kossuth!», «Éljen Magyarország»; éljenezte az Egyesült Államokat mindenfelől és borzasztó izgatottság uralkodott mindenhol. A honvédtiszteket is útjokban mindenütt ily ovatiókkal fogadták. Kossuth teljesen nyugodtan viselte magát s nem ösztönözte a népet; s midőn a Canebière rakpartról csónakba szállt az ünnepeelt társaság, újra kitört a lelkes éljenzés, a férfiak a parton kalapjaikat csóválták a levegőben, a közönség immortelles koszorúkat dobált Kossuthék után a csónakba, de a magyarok és az amerikai consul csak némán, kalapot emelve, köszönték meg a kitüntést. A fregátra érve, mintegy száz csónak vette körül a hajót a rossz időjárás daczára és a kurjongás, énekelés, zeneszó, zászlók csóválása folyt továbbra is; a nép folyvást kiáltotta Kossuth nevét, ki több ízben megjelent a

födélzeten s kalapját levéve, mélyen meghajolva köszönte meg a megtiszteltetést.

Szegény Long kapitány teljesen meg volt zavarodva e tüntetések miatt s nem tudta mit tegyen a körülmények között. Egyideig hallgatagon, de fölötte izgatottan, lépdelt föl és alá a födélzeten s egyetlen egy jellel sem köszönte meg az éljenzéseket, az ovatiókat az Egyesült Államok nevében. Végre odalépett Kossuthhoz és szemrehányó hangon mondotta neki, hogy compromittálni fogja őt, a kapitányt, ha még tovább is megmarad a födélzeten. Kossuth fölötte zokon vette tőle ezt és hallgatag, rideg magatartását az Amerikát éljenző közönség irányában; és hosszú peroratóriában igyekezett a kapitányt meggyőzni arról, hogy saját magaviselete teljesen rendben volt, az övé pedig nem. Egyszermind fölkérte őt, hogy ha az ő (Kossuth) jelenléte a fregáton terhére van neki, ám tegye őt partra a hol neki tetszik. Mindamellettt késznek nyilatkozott a kapitány kívánata előtt meghajolni mindaddig, míg a hajón van s azért lement kabinjába s a többi magyarokat is leküldötte a födélzetről. A közönség odakünn egy ideig még tovább is demonstrált, de nemsokára helyre állt a csönd és a tüntetők eltávoztak a hajó közeléből.

A vasárnapi események következménye az volt, hogy a praefectus még ugyanaz nap visszavonta a partra szállásra adott engedélyt s a közbiztonság érdekében megtiltotta bármely külföldinek, kinek Franciaországba szóló útlevele nem volt, hogy partra szálljon és fenyegetődött, hogy az útlevelekre vonatkozó francia törvényt ezentúl teljes szigorában fogja foganatosítani. Négyszem közt meg is súgta az amerikai consulnak, hogy ha e parancs kihirdetése után a *Mississippi* vendégei közül valaki a partra merészkednék, rögtön elfogatja a vakmerőt; s fölkérte azért Hodge urat, hogy tudassa ez elhatározását a fregát kapitányával s az ő révén intse ennek magyar és többi vendégeit is a szigorú engedelmességre.

A praefectus e rendeletének valódi értelmét azonnal látta mindenki. Így például a marseillei *Sémaphore* a következő megjegyzést tette reá: «Köznapi francia nyelvre, melyet e nép beszél, lefordítva, annyit ér e rendelet, mint egy utasítás a fregát kapitányának, hogy takarodjék el minél hamarább.»

Igy értelmezte azt Long kapitány is, mert szept. 30-án ily fohászra fakad a consulhoz írt levelében: «Oh! bárcsak elszökhetném e kikötőből! A köszén rakodással tovább haladtam, mintsem reméltem volt tegnap; s ha az idő továbbra is kedvez, úgy reméllem, holnap délelőtt elvégezzük e munkát s talán a délután folyamában már odább is indulhatunk. Mert nem akarom, hogy a præfectusnak legyen alkalma engem az elutazásra fölkérni; ez fölötte kellemetlen volna s azért megkértem consul uramat, hogy adja neki tudtára, hogy egy pillanatig sem maradok tovább e kikötőben, mint a meddig absolute szükséges, hogy a nélkülözhetetlen élelmi szerrekllel s más szükségletekkel magunkat ellássuk». Ezután megmagyarazza miért kellett elsietni Spezziából is s azután hozzát teszi: «Biztosíthatom önt, uram, arról, hogy ez a legkellemetlenebb szolgálati ügy, melyet valaha végeznem kellett; és adja Isten, hogy megszabaduljak tőle minél hamarabb és soha ehhez hasonló kalodába ne kerüljek megint.»

Kossuth azonkívül szeptember 29-én, hétfőn, egy kiáltványt intézett «Marseille democratáihoz», mely miatt az *Univers* és *Constitutionel* hevesen megtámadták őt és a francia kormány védelmökbe vették ellene. A kiáltványnak angol fordítása az amerikai hivatalos *Executive Document*-ben van közölve, német fordítása pedig egy munkácskában, melynek első és egyetlen füzete Weimarban 1852-ben jelent meg *Kossuth nach der Capitulation von Világos* czímen. Eredeti szövegét valószínűleg valami radicális francia lapból keríthetjük meg.

A kiáltványban Kossuth megköszöni a marseilleiaknak a tegnapi tüntetéseket, melyekkel meg akarták neki mutatni, hogy nem helyeselték a francia kormány rendeletét, melyben megtagadták neki az engedélyt Franciaországban átutazhatni. Hallotta nevét a marseillaise dallamával és a «Vive la république!» kiáltásokkal összevegyülni. Hosszabban elmélkedik a köztársaság és szabadság fogalmairól. Jól tudja, hogy sem Monsieur Louis Napoleon Bonaparte (az államsínyt akkor még nem követte volt el), sem Monsieur Faucher nem a francia nemzet. Tudta és tudja, hogy az executiv hatalom reájok van ugyan ruházva, de a francia nemzet becsületének őrizete nem ő reájok van bízva. «Feledjük el, feledje el az egész emberiség ama két úr bűnét.»

Fölemlíti ezután amaz enthusiasticus varga (Jean Baptist Jonquil) esetét, ki a hideg idő ellenére az előbbi este a vízbe ugrott s átúszván a *Mississippi*hez a hajóra fölmászott, hogy Kossuthnal kezet szorithasson. Az esetet elmesélte László. Kossuth gyöngéden megpirongatta a vargát vakmerőségeért, mire ez azt felelte egészen Dumas irányában: «Que voulez vous? Meg akartam tapintani kezét; nem találhattam csónakot; beugrottam a vízbe s ime itt vagyok. Gátolja-e akadály azt, a ki akar?» S Kossuth ilyképen fejezi be iratát. «Meghajtottam magamat e nemes szavak előtt. A szabadság szeretete, a kötelesség és testvériség érzelmei már enyéim voltak, mielőtt Marseilleba jöttem; de csak Marseilleban találtam meg a jelszót, hogy «Nem gátolja semmi akadály azt, a ki akar». E jelszó, az enyém lesz. Éljen a köztársaság! Üdv és testvériesség!»

IV.

Október 1-jén László Károly naplójában a következő följegyzést találjuk:

«Kossuthnak a Marseilleben tartózkodó amerikai consullal egy kis összezördülése volt azért, mert a consul azt írta hajóskapitányunknak: mondja meg Kossuthnak, hogy az Egyesült Államok lobogóját compromittálta. Ezért Kossuth haragudott, különösen azért, hogy a consul neki azt egy harmadik személytől izente, s nem közvetlen tudatta vele véleményét...» stb. Hogy mi módon compromittáltatott az amerikai lobogó, azt naplóirónk elfelejtette megmagyarázni nekünk s azért fölvilágosításért a hivatalos iratokhoz kell folyamodnunk, melyekben elbeszélük az egész csete-paténak történetét, melynek előzményeit már ismerjük.

Hodge consult hétfőn a praefectus fölkérte egy levélkében, hogy látogassa meg őt még az nap este, mert fontos dologban beszélni akar vele. A sürgős ügy nem volt más, mint az, hogy a praefectus nagy ámulatára azt látta, hogy Kossuth levelét hozzá az átutazási engedély ügyében s az ő hivatalos feleletét reá, mely a consulhoz volt intézve és melyben közli vele a belügyminiszter elhatározását, a *Le Peuple* kinyomatta a már említett mérges magyarázat kíséretében. A praefectus persze kérdőre vonta a consult, hogy a

két levél másolatai mi úton kerültek ama vörös, radicalis lap szerkesztőségébe és különösen az ő levelének közlésében egy bizodalmas ügy titkának megsértését (breach of confidence) látta, mert a levél Hodgehoz mint az Egyesült Államok hivatalos képviselőjéhez, mint hivatalos irat volt intézve. A szegény consul hüledezett, mentegetődzött és alázatos bocsánatot kért a sérelemért s rögtön bevallotta nyiltan, hogy a praefectus jelezett levelét ő maga adta oda Kossuthnak tudomásvétel végett. A mellett fölötte restelte, hogy a levelet ama socialista lapban kinyomatták s a praefectusnál tett látogatásról haza érve azonnal megirta a dolgot Long kapitánynak s ebben a levélben fordul elő az a pont, mely miatt Kossuth annyira megharagudott reá. A praefectust — írja a consul — igen lehangolta Kossuth úr magaviselete, mert ő kormányának engedélye nélkül engedte meg neki a partra szállást stb. és a hozzám intézett hivatalos levelének megjelenése a *Le Peuple* hasábjaiában compromittált engem és az amerikai lobogót a kormány szemében. Kérje meg Kossuth urat a kapitány, hogy addig míg az Egyesült Államok zászlaja alatt van, ne küldjön hasonló tartalmú cikkeket a *Le Peupl*enek, mert ez úgy tünnek föl, mintha mi forrongást (émeute) vagy komoly zavargást akarnánk előidézni. A consul egyszersmind fölszólítja a kapitányt, hogy a praefectus tegnapi tilalmának az idegenek kiszállása ügyében a legnagyobb pontossággal tegyen eleget és saját tisztjeinek és legénységének kivételével senki mást, személykülönbség nélkül, a hajóról a partra ne bocsásson.

A consul már tegnapi levelében figyelmeztette volt a kapitányt, hogy Marseilleben helyőrség van s hogy 8 egész 10 ezer római és más nemzetbeli «hazafi», a hogy nevezik őket, tartózkodik a városban s hogy ezek valamennyien könnyen fölingerülnek, a mint ezt a megelőző nap eseményei bizonyították.

Long kapitány azonnal szólt Kossuthnak ez ügyben s elolvasott neki egyes részleteket a consul leveléből; egyebek közt azt a pontot is, melyben Hodge az amerikai lobogó compromittálását említi. Kossuth erre azt válaszolta, hogy a kérdésben forgó levelet egy barátjának küldötte el és nem ellenezte annak közlését; a levélben csupán köszönetet mondott a marseillei népnek részvételéért; ha hamarább érte-

sült volna a consul óhajáról, nem küldötte volna el egy az nap írt második levelét. Úgy mondta továbbá, hogy mindig fog felelni a nép részvénytilatkozataira s maga fog írni a consulknak ez ügyben, mert a vád, hogy ő compromittálta a lobogót, igen komoly. A kapitány erre azt válaszolta neki, hogy a vád csak a levél nyilvános közlésére vonatkozik s arra, a mi ezt követte. Kossuth felelete az volt, hogy e pontot majd ő az amerikai kormányval fogja elintézni Angliából vagy pedig az Egyesült Államokban.

Long kapitány leveleiben elbeszéli még azt is, hogy ő maga is már eleve fölkérte a consulk, hogy írjon Kossuthnak s kérje meg őt, hogy ne compromittálja az amerikai lobogót s ne engedje meg, hogy a *Peuple* közöljön még több oly sértegető czikket ügyének érdekében.

Tegnap (hétfőn) — írja Long — miután úgy véltem, hogy ő már maga is megunta annak a sok haszontalan limlomnak (trash) ismétlését, a mit a nép énekelt és a kiabálást, éljenzést, mert visszavonult a hajó párkányzatától, hozzáléptem és udvariasan azt tanácsoltam neki, hogy vonuljon vissza s majd akkor a nép eltakarodik s mi békességben leszünk. Mire el is ment, de csak néhány perczig maradt távol, mire ismét visszatért és francia nyelven perorált a néphez s csak azután vonult vissza. Még egyideig tartott ezután a lárma, de utóbb elcsöndesedett minden. Ha hallgatott volna tanácsomra, egyetlen egy szót sem szól nyilvánosan, hanem hallgat, míg más tájékra kerül s azután «kukorikolhat vala ott, mint a kakas a maga dombján». Az idő oly rossz, hogy nem merészkedhetem ma a nyílt tengerre, mert el kell készülvé lennem viharra. A lyoni öböl nem igen kellemes hely ebben az évszakban.*)

*) Egy marseillei lap így beszéli el az esetet: «Hétfőn este, körülbelül öt óra tájban, a nép ismét tüntetett a rendelet miatt, mely megtagadta Kossuthnak az engedélyt Franciaországon átutazhatni. Körülbelül 500 csónak, demokratákkal megtelve, körülvette a *Mississippi* fregátot; egyikükön magyar zászló lobogott immortelles koszorúkkal megkoszorúzva, sokan közülök pedig nemzeti színekkel voltak föllobogózva».

«Számos bokkrétát és koszorút nyújtottak át Kossuthnak és társainak; s a *Marseillaise*, *Chant du départ*, *Chant des Girondins* stb., stb. dallamaival vegyülve, ezerszer ismételve, mindenféle föl-

Egy második levélben pedig azt írja a kapitány, hogy ma (kedden) este egészen szelid gyülekezet volt hajónk körül, de Kossuth szavához híven ismét fölszaladt a födélzetre és megköszönte a nép tüntetését — már erre nézve ő makacsul megmarad elhatározása mellett. De miután én nem méltattam őt további figyelemre, nemsokára lement ismét kabinjába. Úgy látszik tehát, észrevételeimnek mégis volt némi foganatjuk s reméljük, hogy holnap a csoportosulás nem lesz már komoly. Különben, ha az idő kedvez, remélem, holnap elhagyjuk a kikötőt.

Úgy is történt. László szerint másnap szerdán (október 1-jén) délután az amerikaiak kezdték kazánaikat fűteni és a *Mississippi* este felé elindult Gibraltárba.

A nép tömegesen tódult a partra — írja továbbá László — a kik csónakot kaphattak, csónakon úsztak a fregáthoz, s úgy libegték azt körül, mint apró kácsák az anyjokat. Több bokrétát és koszorút hoztak; Kossuthnak, többnyire hervadhatlan vörös és fekete virágokból csináltakat, egyet a *Montagnarde* című forradalmi költeménnyel.

Számtalanszor éltették Kossuthot, Magyarországot, az általános köztársaságot s az amerikai Egyesült Államokat, miket mi viszonztunk s indulásunkkor a marseillesi dal utolját velök együtt fölemelt kalapokkal mi is énekeltük. Midőn a kikötő kapujánál álló tömeghez ért fregátunk, szabad gondolkozású matrózaink, kik már eddig is boszankod-

hangzottak a kiáltások: «Éljen Magyarország! Éljen az általános köztársaság! Éljenek az amerikaiak! Éljen Kossuth!»

«Nemsokára ezután megszólalt hirtelen a zene és az énekesek dalával vegyülve, teljes érvényre emelte az ünnepélyt, mely minden rendháborítás nélkül folyt le; csak democraták voltak jelen és egyetlen egy rendőr sem».

«Kossuth alkalmat talált mély meghatottsággal elmondani a fregát födélzetéről néhány szót, melyeket élénken megtapsoltak s melyekben köszönetet mondott a marseillei demokratiának rokon-szenvők nyilvánításáért. Utolsó szavai voltak: A viszontlátásig!»

«S a democratia az ő bucsúszavait: A viszontlátásig! ismételve széledett el.»

Ehhez az amerikai consul azt a megjegyzést írta: «A viszontlátásig! Ez nagyon erős kifejezés ebben az országban. Mintha azt akarta volna mondani, hogy egy socialista kormány alatt volt reménye visszatérhetni.»

tak kapitányuk gyáva magaviseleteért, nemcsak annak tudta nélkül, hanem az első hadnagy tilalma ellenére az első árbocz kötélletráira egyszerre, mintha csak parancsszóra történt volna, fölfutottak s emelt kalapokkal három «hurra»-t kiáltottak, s mi ily módon a francia néppel zajos tetszésünket nyilvánítottuk. Kossuth a fedélzeten emeltebb helyen állott, s a tömeg zajos üdvözlését, mely nem szűnt meg, míg csak hajónk az est homályában szemök előtt el nem tűnt, levett kalappal fogadta.

László saját elbeszélése szerint tehát a fegyelem az amerikai hajón már meg volt lazulva s ezért a mi magyarjaink voltak felelősek.

Egy más helyen pedig, azt írja László, hogy később a hajótisztekkel e tárgyról, tudniillik a marseillei tüntetésekről beszélve, csodálkozásunkat fejeztük ki az ő udvariátlan-ságukért s pulyaságuk miatt, (hogy tudniillik szerényen és okosan visszahuzódtak s nem vettek részt a politikai tüntetéseken) s volt közöttük olyan, ki azt mondta: nem csodálja, hogy üldöztetünk, «jobb egy rossz constitutio a vérontásnál, a bizonytalan harcznál»; s ezt az amerikai köztársaság szabad polgárait képviselő tengerésztiszt mondotta, kiknek ősei szabadságukért szinte bizonytalan véres harcokat vívtak és győzedelmeskedtek. Szégyen, gyalázat!

Csakhogy az amerikaiak a magok házában csetepatés-kodtak az érintett alkalommal s nem voltak a mások vendégei kegyelem kenyéren.

Magoknak a szabadsághoz szokott ameriaknak egészen más fogalmuk volt a szabadságról. Midőn Kossuth csodálkozását fejezte ki Long kapitány előtt az amerikai tisztek magaviseleteért s hogy ezek mint egy szabad nemzet fiai nem köszönték meg a francia tüntetőknek az amerikai lobogó irányában kifejezett tiszteletnyilvánulásukat, a kapitány válaszul azt adta Kossuthnak, hogy csak arra kéri őt, tegye azt, a mit az amerikai kormány elvár magától Long kapitánytól, hogy tisztelje annak az országnak törvényeit, melynek kikötőjében tartózkodunk; hogy a meddig francia kikötőben maradunk, a francia nemzetnek vendégei vagyunk s mint ilyeneknek nem szabad elkövetnünk semmit, a mi törvényeikbe ütköznék s így tovább. Miután a francia kormány megtiltotta Kossuthnak az országukon való átutazást,

a kapitánynak kötelességében állott a partraszállást, úti levél hiányában, megtagadni. A magyarok ama panaszára nézve pedig, hogy «kiszabadultak ugyan egyik börtönből, de azért most mégis foglyok, még pedig oly lobogó alatt, melyet eddig szabadnak hittek», a kapitány gúnyos mosollyal azt jegyzi meg levelében a consulhoz: «Szabadság! hiszen kedves uram, a szabadságról nekik fogalmuk sincs!»

V.

A csetepaté végét már most röviden elbeszélhetjük.

A *Mississippi* október 5-én este 10 óra után Gibraltárba érkezett. Kossuth Lajos családjával a következő napokon többnyire a városban szállásolt s a kormányzó az őrség ezredei által sorban az ő tiszteletére adott estélyeken megjelent.

Ugyanazon hó 9-én Long kapitány irásban tudtára adta Kossuthnak, hogy a fregát négy nap múlva készen fog állni az útra s tiszteletteljesen fölkéri őt, tudassa vele, mely napon szándékozik az Egyesült Államokba áthajózni. Egyszersmind figyelmeztette, hogy az előrehaladt időszak miatt saját és úti társai, valamint a legénység érdekében is ne sokáig halogassa az elutazást, mert különben igen hideg és zivataros időjárásra kell elkészülve lennie az amerikai partok közelében.

Kossuth erre hosszú levélben felelt, melyben több javaslatot tett a további útat és teendőket illetőleg, de miután a kapitány mindezeket lehetetlennek tartotta, újabb levélváltás után végre abban állapotok meg, hogy Kossuth tizenhatodmagával kiszállt s a *Mississippi* nélküle indult el New-Yorkba, hova november 10-én érkezett meg a többi 42 magyarral.

Alig hogy horgonyt vetett a fregát a new-yorki kikötőben, a *New-York Times* egy számát kézbesítették földieinknek — írja László Károly — melyben Marseilleből valamelyik angol lapba küldött s ebből átvett czikk volt, melyben gyalázták Kossuthot, gyalázták a *Mississippin* New-Yorkba átment magyarokat; az előbbit demagógnak, az utóbbiakat elégtelenkedőknek, követelőknek, rongyokba bújtt

viaskodó kakasoknak, marakodóknak stb. mondták. A magyarok «álmélkodtak, boszankodtak, dühöngtek a gaz ármányon» s az egész dologért valami hosszúkezü osztrákot vagy a marseillei præfectust vagy a Long kapitány pártján álló tisztek egyikét» okolták, nem pedig — önmagukat.

De minden jó, ha a vége jó! Másnap a magyarok és az amerikai tengerész-tisztek kibékültek s a bucsú ebéd alkalmával egymás egészségére üritettek poharat, éltették Kossuthot stb.; a magyarok «éljen»-ei az amerikaiak «hurrah»-jaisal vegyültek egybe s vége volt az incidensnek, melyet már ellefejtett volt mindenki, midőn az amerikai képviselőház, a House of Representatives határozatának értelmében, Millard Fillmore elnök a következő 1852-diki február 20-dikán a Secretary of State, azaz miniszterelnök és Secretary of the Navy, a tengerészeti miniszter jelentéseit a ház asztalára tette és kinyomatni rendelte a Kossuth és Long kapitány és többi közt folyt levelezéssel együtt.

Kossuthék Gibraltárból még a *Mississippi* eltávozása előtt angol gőzösen Southamptonba hajóztak és Angliából a rendes pósta-gőzösön keltek át New-Yorkba, hova csak december 4-én az éjfél utáni órákban érkeztek meg. Long kapitánynyal Kossuth még Gibraltárban békült ki. Kossuth megleghangú levélben mondott köszönetet az amerikaiaknak a *Mississippin* töltött boldog időkért stb., Long kapitány pedig sajnálatát fejezte ki, hogy Kossuthék nem jöhettek el vele a fregáton Amerikába és bucsút véve tőlök, szerencsés utat kívánt nekik.

Csak az amerikai consullal nem békült ki Kossuth. Midőn Hodge eljött a hajóra, hogy elbucsuzzék tőle, Kossuth élesen kifakadt ellene és keserű szemrehányásokkal halmozta el őt a levélért, melyben az amerikai lobogó compromittálásával vádolta őt. Hasztalan volt védekezése. Midőn hosszú, heves szóváltás után a consul végre arról győződött meg, hogy Kossuth engesztelhetetlen marad s nem akarja meghallgatni őt s elfogadni magyarázatait és mentegetődzéseit, tanácsosnak látta visszavonulni. Mélyen, tiszteletteljesen, de hidegen meghajtotta magát, mit Kossuth «mint egy keleti szatrapa» viszonzott.

Midőn a consul a pilóta csónakjáról partra szállt, egy csapat katonasággal találkozott, kiket az új kikötőben, hol

az amerikai hajó horgonyzott, készen tartottak minden eshetőségre.

Mint látjuk, tehát, a Kossuth—Long ügy, mely oly nagy port vert föl annak idején s melyet a Kossuth-ellenes európai sajtó nem mulasztott el saját céljaira kizsákmányolni, tulajdonképen «sok hűhó volt semmiért»; «a storm in a tea cup» — mint angol ember mondaná — «vihar egy teás findsában».

KROPF LAJOS.

HAECKEL PHILOSOPHIÁJA.

(Második és utolsó közlemény.*)¹

V.

Haeckel mint psychologus.

Ha Haeckel azon a területen, a melyen elvitathatatlanul otthon van, a természettudományok s főként a biologia terén sem tudott ellenmondás nélküli rendszert alkotni, vagyis itt sem tudta a való ténytől, a kész igazságtól vagy törvénytől a hypothesis, az önkényes föltevést megkülönböztetni, s a hatalmas perspectivától elragadott képzelete az utóbbiakat is az előbbiekkel egyenlő értékűeknek vette, az utóbbiakat is megdönthetetlen törvényekké emelte, — még kevésbbé nyújtja a valóság hű képét, még kevésbbé tartja magát a tudomány beigazolt adataihoz azokon a tereken, a melyek tudományos működése körétől és irányától már távolabb esnek, a hol az exact módszer és a tények parancsoló szava nem fékezi magasan szárnyaló phantasiáját. Ez az eset már a lélektanban is s ez az eset a szellemi tudományok többi ágaiban. Itt egyre jobban inog, süpped lábai alatt a talaj, egyik tévedésből a másikba esik, úgy hogy a valóság helyett annak fordított, torzított képét mutatja. S ennek egyfelől hamis kiinduláspontja az oka, az az eljárása, hogy mindent, a szellemi élet legkülönfélébb jelenségeit, a maga előre megállapított szempontjából tekinti, vizsgálja, itéli meg, s azt, a mi nem illik egyenesen rendszerébe, vagy egyszerűen elveti, vagy addig lapítja, kurtítja, míg a Prokrustes-ágyba beerőszakolhatja, —

*) Első közleményét l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 317. számában.

másik, súlyosabb oka, hogy e tudományoknak sem módszereit, sem tudományos eredményeit nem ismeri eléggé.

A monizmus, a mely az élet tüneményeit is csupa mechanikai folyamatok eredménye gyanánt fogta föl, ugyanezt teszi a lelki tüneményekkel is. Föladata a dualizmust — a test és lélek különálló fölfogását — a lélektanból is kiküszöbölni s kimutatni, hogy a lélek mint önálló, a testi, az anyagi világtól különböző valóság nem létezik; e dualizmust rég megczáfolta a tapasztalat, mert az soha sem mutat nekünk immateriális substantiát (W. 255.), az erélynek semmi oly formáját, melyet ne az anyag mozgásai közvetítenének. A hypothetikus szellemvilág pusztán a teremtő képzelet alkotása.

Mi hát a lélek, ha az a physikai folyamatoktól nem különálló valóság? A lélek, Haeckel szerint, nem egyéb, mint természeti tünemény (W. 104), mint collectiv fogalom egy csomó agyfunctio számára (W. 236), mint életjelenségek összege, a melyek a többi életjelenségekhez hasonlóan egy határozott anyagi substratumhoz vannak kötve. E materialis basist egyelőre psychoplasmának nevezhetjük (W. 105). A magasabbrendű állatoknál, a melyek központi idegrendszerrel és érzéki szervvel vannak fölrüházva, a psychoplasmából, elkülönződés útján, a neuroplasma, az idegsubstantia állott elő. Az alacsonyabb lelki élet folyamatai, az egysejtű parazitáknál és a növényeknél, közvetlenül a sejtjeik plasmájában végbemenő physiologiai folyamatok eredményei: physikai és kémiai elváltozások; — de ugyanezt kell állítanunk a magasabbrendű állatok és az ember magasabb lelki tevékenységeiről, a képzetek és fogalmak alkotásáról, az ész és tudat csodálatos tüneményeiről is, a melyek phylogenetikailag az előbbiekből fejlődtek ki, és csak az integratio vagy centralisatio magasabb foka, az associatio, vagyis a korábban szétválasztott functiók egyesülése emeli őket e magaslatra (W. 106). A képzet általános physiologiai functiója a psychoplasmának (W. 137.), az emlékezet általános functiója az organisált materiának (W. 139, 206.); a kedély az agy bonyolult tevékenysége (W. 20).

De ha a lélek s annak minden tevékenysége csak functio, az agysejtek physiologiai functiója, s a psychologia csak a physiologia egyik ága (W. 104), e physiologiai

functiót nem lehet, nem tudjuk másként képzelni, mint mozgást. Haeckel maga is bizonyára így gondolja a dolgot, ezért azonosítja azt az energiájával (W. 23. 250), ezért beszél a lelki functiók objectív, külső megfigyeléséről, s ezért enged oly nagy tért a tudattalan lelki functióknak, sőt szerinte a tudattalan psychikai actiók sokkal nagyobb terjedelműek, mint a tudatos lelki tények (W. 198).

Kell-e mondanunk, kell-e sokat bizonyítanunk, hogy a Haeckel fölfogása alapján véve téves! hogy a physikai és kémiai elváltozás, a physiologiai functio — más, mint a lelki jelenség! A mozgás és az érzet teljesen különemű, egymással össze nem hasonlítható, egymásra vissza nem vezethető jelenség. A kettő egymással annyira nem azonos, mint a hogy nem azonos a rézsodrony és a villamos áram, a mely rajta keresztülfut, mint a hogy nem azonos a hegedű és a belőle kiáramló hang. A mozgásban nyoma sincs az érzetnek, gondolatnak! Más a harag és aggodalom, s megint más a véredények szűkülése és tágulása! Haeckel álláspontja, a mely a lelki tüneményt physikai és kémiai jelenséggé, physiologiai functióvá teszi, nem egyéb, mint materialismus; nem oly nyers, vastag materialismus ugyan, mint az, a mely a XIX. század közepén, Vogt, Moleschott, Büchner vezérlete alatt oly nagy lármával föllépett, s a mely holt, lélektelen atomokból akarta az eget és földet, az egész fölfoghatatlanul nagy, élettelmes világot fölépíteni. Nem, Haeckel tanult példájokból, tanult csúfos bukásukból, ő élő atomokat vesz föl; de midőn a psychikai jelenségeket a physikaiakra viszi vissza, azokkal azonosítja, midőn a lelki tünemény önálló jellemét nem képes fölismerni, hanem azt csupán mint physikai, mozgásszerű tüneményt tudja elképzelni, — ismét visszaesik a materialismusba. Álláspontját, megkülönböztetve a régibb irányzattól, neomaterialismusnak nevezhetjük. Mi indítja erre Haeckelt? Jelszava: a monismus,² az a törekvése,³ hogy minden jelenséget, a szervesen, szerves és szellemi világot egy elvre vigyen vissza, egy elvből magyarázzon meg. Egység és pedig mechanikai egység! — ez vezeti őt a lelki tüneményekkel szemben is. Pedig a tudománynak első sorban nem erre van szüksége, hanem arra, hogy a tüneményeket igaz alapelveikre, való magyarázati okaikra vezessük vissza. Lehetséges aztán, hogy végeredményül a világegyetem egészé-

ben utóljára is egybekapcsolva találjuk azt, a mi előbb különválva mutatkozott; lehetséges, hogy a különböző ágak utóljára is egy közös gyökérből származnak, — de a tudomány nem kívánja azt, hogy az ágak összeessenek, vagy hogy az egyik mindig csak a másikból, ne pedig tőle függetlenül a közös gyökérből sarjadzzék.

De ha Haeckel a lelki folyamatot egészben véve az agy *physiologiai* funkciójának tartja, e fölfogása nem állandó, hanem elég gyakran módosul, úgy hogy néha szinte kétségben vagyunk, vajon melyiket tekintsük igazi gondolatának. E nyilatkozatai: «Mi Goethével abban a szilárd meggyőződésben vagyunk, hogy az anyag sohasem létezhetik és működhetik szellem nélkül, a szellem soha anyag nélkül (W. 23.);» «A lelki életnek minden jelensége kivétel nélkül egybe van kapcsolva anyagi folyamatokkal a test élő substantiájában (W. 128.), — úgy tüntetik föl őt, mint a psychophysikai parallelismus hívét. Más nyilatkozataiból viszont azt lehet következtetnünk, hogy ő a lelket tulajdonságnak tartja; ilyenek a következők: «Az akarat az élő psychoplasma általános tulajdonsága (W. 148)»; «Minden élő sejtnek vannak psychikai tulajdonságai (W. 177)»; «A tudat minden sejtnek élet-tulajdonsága (W. 204)». Hogy a lelket olykor hatásnak, *physikai* *functio* eredményének tekinti, erre vallanak következő nyilatkozatai: «A tudat, miként az érzet és akarat, a ganglia-sejtek mechanikai munkája s mint ilyen *chémiai* és *physikai* folyamatokra vezethető vissza (M. 23.);» «A legmagasabb lelki *functiókat* — képzet, gondolkozás, — az idegsejtek eszközlik (W. 268.)».

A mi végül a tudattalan lelki folyamatokat illeti, a melyeknek Haeckel oly nagy szerepet tulajdonít, elég röviden kijelentenünk, hogy a lelkinék egyetlen jellemző vonása: a benső észrevevés; mindaz tehát, a mit bensőleg nem veszünk észre, mint lelki tünemény nem létezik, az a jelenség, a mely a tudat küszöbe alatt marad, nem *psychikai*, hanem legfőlebb *physikai* vagy *physiologiai* folyamat.*) Haeckel, az *exact* természettudós, a *latens* lelki folyamatok tanával a *metaphysika* terére csap, vagyis olyanról beszél, a mit se a *physika*, se a

*) G. Villa, *Einleitung in die Psychologie der Gegenwart*. Leipzig, 1902. S. 339.

lélektan semmi vizsgálati módjával észrevenni nem lehet. Igaz, hogy a Hartmann Eduárd példája e tekintetben csábító lehetett reá nézve, — de hogy egy természettudós hogyan indulhatott Hartmann metaphysikai meséi után, azt igazán nem értjük.

Hol kezdődik a lelki élet? hol találkozunk a lelki folyamat legelső, legkezdetlegesebb nyomaival? Erre nézve Haeckel már *Perigenesis der Plastidule* című kisebb művében (1876) ezt írja: «Egy atom-lélek fölvétele nélkül a kémia legközöségebb és legáltalánosabb jelenségei megmagyarázhatatlanok. Öröm és fájdalom, vágy és undor, vonzás és eltasztás minden massarészecskében közösen kell hogy meglegyen, mert az atomok azon mozgásai, a melyeknek minden kémiai kapcsolat képződésénél és fölbomlásánál elő kell fordulniok, csak úgy magyarázhatók meg, ha érzetet és akaratot tulajdonítunk nekik (38 l.)». Ugyanezt hirdeti a *Weltráthselben* is; már az összsubstancia két főalkotó részének; a massának és az éthernek érzést és akaratot tulajdonít (W. 253); a massa az örömmérés hordozója, az éther a kínérés hordozója; a különböző elemek egymás iránti kémiai magatartásában a hajlandóság összes fokai, a leg-tökéletesebb közönyösségtől a leghevesebb szenvedélyig épen úgy föltalálhatók, mint az emberi psychológiában (W. 258.); a bakteriumoknál az érzet és mozgás különböző functiói a legegyszerűbb alakban mint chemiai és physikai folyamatok jelennek meg (W. 447.); az egysejtű lényeknél a lelki tevékenység a fényérzetre szorítkozik (W. 446.); a bonyolult emberi lélek csak egy véletlen különös esete az érzettel fölrüházott s ez által mozgásképes anyag mechanikai combinatiójának (W. 279). — Mi egyéb Haeckelnek e tana, mint az ősrégi hylozoismus, az élő anyagról szóló tan, a mely Görögország legrégebbi philosophusainál föltalálható! Ők is ott állottak tünődve az élet talánya előtt, ők se tudták azt megmagyarázni, vagy az előzményekből levezetni, s ezért forrongó képzelmök, a melyet még kevéssé hűtöttek le a természeti és az emberi élet titkainak mélységes buvárlatai, — az élő anyag (ὕλη = anyag, ζωή = élet) tanához menekült. De hogy a XIX. század végének egy előkelő természettudósa hogyan térhet vissza a philosophiai gondolkodás bölcsőkorának e képzetéhez, — az nehezen érthető.

É visszatérés csak abból a kényszerhelyzetből magyarázható ki, a melybe a monizmus került. Haeckel egy elvből: a mechanikai causalitásból akar mindent kimagyarázni; számára csak az anyag és annak mozgása létezik, ezek a világ alapelemei. De azt látta, hogy a századközépi materializmusnak nem sikerült holt, lélektelen atomokból az élő világot fölépíteni, tisztán anyagi mozgásokból a szellemi életet levezetni; látta, hogy az a világnézet nem tartható fenn, a mely a materiát tisztán anyagnak fogja föl, a melynek alkotórészei csupán testek, a melyek tisztán testi elvek szerint mozognak, magokban véve érzéketlenek, de találkozásuk bizonyos módjai által az érzést és gondolkozást létrehozzák. Így nem volt számára más hátra, mint hogy a szellemit az anyag östulajdonságává tegye, az anyag legprimitívebb elemeit, az atomokat, szellemi tulajdonságokkal fölruhazza. Így jött létre az atomlélek és sejtlélek, hogy ezekből évmilliókon át tartó fejlődés segítségével a mai lelket létrehozza, vagyis a magasabb szellemi életet pusztán természeti productum gyanánt tüntethesse föl s mint ilyet a zoologiai jelenségek közé sorolhassa. De vajon közelebb jutott-e ezzel Haeckel a szellemi élet kimagyarázásához? Egy csöppet sem! Ő semmi egyebet nem tesz, mint hogy azt, a mit mechanikai elvekből kimagyarázni nem tudna, a szellemit, egyszerűen föltételezi, előre beteszi az anyagba; — a lélek mysteriumát megfejtik az atom-lelkek, megfejtik az atompshologia! De természetesen e föltevést semmivel se tudja igazolni, az nála épen úgy csak hit tárgya, mint a vallásos hívónél a dogma egy és más tétele; de míg a hit tételei egyéni, benső tapasztalaton alapulnak, a Haeckel hittételének a természettudományi tapasztalat ellenmond; Baumann szerint az, «hogy minden anyag egyúttal érzéssel és törekvéssel van fölruházva, épen a természettudományi módszer értelmében visszautasítandó, mert az érzés és ösztön sem nem primær s a testet mintegy alkotó, sem nem állandó kísérő jelensége minden testi mivoltnak». Épen oly kevésbé lehet igazolni a lelki jelenségek meglétét az egysejtű protistáknál és a növényeknél (W. 181—82); semmi természettudományi okaink nincsenek arra nézve, hogy a növényeknek lelki tevékenységet tulajdonítsunk; pusztán organikus erőkből (táplálkozás, növekedés, szaporodás), a melyekkel a növények-

nél találkozunk, nem lehet a psychet levezetni, mert ezek a növényeknél minden oly jelenségek nélkül mennek végbe, a melyek tudományosan kényszeriténének arra, hogy velök kapcsolatosan psychikai erőket is vegyünk föl. A psychikai tehát megint valami sajátságos a szervetlen és szerves erők mellett. *)

Igaz ugyan, hogy más erős képzelőtehetségű gondolkodók is voltak, mint Fechner, Lotze, Ed. Hartmann s előttük G. Bruno, Spinoza, Leibniz, a kik az anyagi elemeket egyúttal szintén szellemieknek gondolták; csakhogy náluk a szellem az elsőrendű dolog, a mely az anyagi külsőben csak alakot ad önmagának s a melynek logikai törvényszerűsége az anyagi mozgás törvényszerűségében tükröződik vissza. Ellenben Haeckelnél az anyagi atomok s ezek mechanikai munkája az elsőrendű, s a tudattalan és tudatos szellem ennek az anyagnak csak functiója, illetőleg erélye; szerinte a lelki tényezőnek, a gondolkodásnak és akarásnak semmi befolyása nincs a világfolyamat intézésében, — mindent az általános oksági-törvény, mindent a véletlen vakeset irányoz (W. 316). Haeckel odaképzeli a szellemi oldalt minden physikai, mechanikai folyamathoz, azoknak ilyenformán csodálatos anthropomorph jellemet kölcsönöz, — de a szellemi azért nála mégis csak pusztá szó marad, mert az active sehol nem nyul bele a dolgok folyásába, — a tünemények, köztük az összes lelkiek is, továbbra is csak mechanikai és materialis minőségűek maradnak; **) a lelki tünemények megisme-

*) J. Baumann, id. mű, 24. lap. Ezzel szemben Klein Gyula a *Természettudományi Közlöny* f. évi januári füzetében (A növények érzékszervei) bebizonyított dolognak veszi, hogy a növényeknek nemcsak érző tehetőségek, hanem bizonyos tekintetben érzékeik is vannak (3. lap); ilyen inger-fölfogó szervek: 1. a pettyek, 2. a papillák, 3. a szőrök, 4. a serték (23. lap). A fölfogó szervek plazmájában beálló, ingerokozta változás az élő sejtek közt fönnálló összeköttetés (plazmodezma) útján sejtől-sejtre tovább vezetetik (24. lap). A növényeknél négy érzékét vehetünk föl s csak hallás-érzékünkre nézve nem találunk a növények körében analogont (28 lap). — Én azt hiszem, hogy a tudomány nem mondta még ki utolsó szavát e kérdésben!

**) E. Mach szerint a mechanikai fogalmak ökonomiai eszközök, a melyek mechanikai s nem physiologiai vagy psychologiai tények magyarázatára szolgálnak; az atom-elmélet physikai, nem pedig psychologiai tényeket magyaráz, a mire egyáltalában nem való. A tudat létezése egyszerűen tény, a mely mint ilyen nem szorúl magyarázatra.

réséhez az agysejtek anyagi mozgásainak megismerése a fődolog! Mit ér az ilyen hylozoismus, a mely alapjában véve materialismus?

De ha minden szellemi művelet tisztán mechanikai munka, akkor a gondolkodásnak is annak kell lennie, a melyet a véletlen vakeset, a mechanikai szükségszerűség vezet, a mely csupán a testi atomok összetételétől függ s minden pillanatban olyan, a milyennek ez állapot következtében lennie kell. De ha ez így áll — s a Haeckel rendszeréből ez természetszerűen folyik, — hogyan lehet akkor az igazat a hamistól megkülönböztetni? hogyan lehet akkor a monistikus philosophiának is az igazat fölismernie s arra másokat megtanítania? hogyan vádolhat Haeckel másokat tudatlansággal, rosszakarattal, nézetváltoztatással, ha ez nálok csak az agyatomok mechanikai mozgásának és rendezkedésének szükségszerű, az akarattól nem befolyásolt — hiszen cél nincs a természetben (W. 315.)! — következménye? általában hogyan lehet az, hogy a gondolkodás önmagának a normája s független az atomok mozgásától, sőt ő hat azokra módosítólag? Mind e kérdésekre a monismus nem tud feleletet adni; az előbbi rendszeréből folyik, az utóbbit a józan ész diktálja Haeckelnek, — a kettő közötti áthidalhatatlan ellentétet kiegyenlíteni meg sem próbálja.

Mi a psychologia módszere? Haeckel szerint a psychologia számára semmi más kutatási utakat el nem fogadhatunk, mint a melyek többi természeti tudományokban otthonosak, — vagyis első helyen áll a megfigyelés és kísérlet, második helyen a fejlődéstörténet s harmadik helyen a metaphysikai speculatio, a mely inductiv és deductiv következtetések által a tünemény ismeretlen lényegéhez lehetőleg közelíteni törekszik (W. 104.). Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy Haeckelnek ez állításai jórészen tévesek, mert a physikusra nézve lelki tünemények egyáltalában nem léteznek, ő tehát azokat se megfigyelés, se kísérlet tárgyává nem teheti, nem azon egyszerű oknál fogva, mert a lelki folyamat — mint neve is mutatja — külső érzéki szerveinkkel soha észre nem vehető, már pedig a physikában mindig külső, objectiv megfigyelésről van szó. Lehet a megfigyelést és a kísérletet alkalmazni a lélektanban is, de nem a lelki, hanem csak a párhuzamosan haladó physiologiai jelenségekre nézve; ezt

teszi a kísérleti lélektan, — de Haeckel nem erre gondol, sőt ennek munkáját méltányolni sem tudja (W. 114). Kell-e mondanunk, hogy első és fő vizsgálati módszer a lélektanban a belső észrevétel; első azért, mert a többi egy sem magát a lelki történést, hanem csak a kísérő jelenséget ismerteti meg velünk, tehát mind csak közvetett, a melyekből csak következtetés és analogia útján nyerhetünk adatokat. A Haeckel tévedésének forrása az, hogy a lelket úgy tekinti, mint physiologiai functiók összegét, melyeknek elemi organumait agyvelőnk mikroszkopikus ganglia-sejtjei alkotják (M. 21). De ha a lélek csupán physikai tünetény (W. 104), agyfunctio, hogyan magyarázhatjuk meg azt, hogy a fölmetszett állati agyvelőben a legfinomabb görcsővel sem lehet lelki folyamatnak nyomát fölfedezni, az állati és emberi agyvelőben sehol semmi jele vagy maradványa ennek a Haeckel szerinti élet-tüneténynek? Haeckel adós marad a felelettel, sőt pár lappal utóbb a világ legártatlanabb arczával mondja, hogy «a közönséges, objectív, külső megfigyeléshez még az introspectív módszernek, a subjectív, belső megfigyelésnek is hozzá kell járulnia» (W. 110.), — s tovább menve így folytatja: «Ezért első sorban mi is ezen az ismeretúton fogunk haladni s csak azután fogunk a többi, ezt kiegészítő módszerekre egy pillantást vetni». Az ember alig hiszen saját szemeinek! hát egy és ugyanaz az író mondja ezt a kétféle nyilatkozatot s hozzá még ugyanabban a fejezetben? hát lehetséges az, hogy valaki a 110. lapon már elfelejtse azt, a mit a 104. lapon oly büszkén hangoztatott? Hisz' emitt az introspectív módszerről még utolsó helyen sincs szó! hisz' emitt a psychologia számára csak a többi természeti tudományokban uralkodó kutatási útakat fogadja el, — ámde a természettudományokban nincs szó subjectív, belső megfigyelésről! S hogyan lett ez a belső módszer egyszerre az első, sőt úgyszólván az egyedüli, a melynek a többi, főntebb nagy garral hirdetett módszerek csak kiegészítő részei? Mind e kérdésekre nem tudunk feleletet adni, mert Haeckel a közbeneső lapokon mit sem szól arról, hogy mi idézte elő nála e Pál-fordulást?

De confusióink még itt sem ér véget. Ugyanazon a lapon, pár sorral alább így folytatja: «A lélektan egy fontos részére nézve az introspectív út általában az egyedül lehet-

séges, mindenekelőtt a tudat kikutatására nézve, ezért ez az agyfunctio egészen sajtászerű állást foglal el». Agyfunctio, — a melyet csupán introspectiv úton lehet megfigyelni, furcsa! Eddig mindig azt hittem, hogy a physiologiai tünetények ismeretét objectiv úton, megfigyelés és kísérlet útján nyerjük — s most mást kell hallanom. Csak arra vagyok még kíváncsi, hogy az agy egyéb functióival (táplálkozás, növekedés, kiválasztás) is megismerkedhetem-e introspectio útján, vagy csupán ezzel az egygyel, a tudatnak nevezett functióval? s ha csupán ezzel, miért e kivétel? micsoda önkényes intézkedése az az anyatermészetnek, hogy egyes agyfunctiók csak belső, s mások csak külső vizsgálati úton ismerhetők meg?

«De, folytatja Haeckel, egészen elégtelen, tökéletlen és hamis képzetekhez jutunk, ha szellemünknek ezt az önmegfigyelését a legfontosabb, vagy általában egyetlen megismerési forrásnak tekintjük, mint ezt sok tekintélyes philosophus teszi (W. 111).» De hiszen a tudatra nézve nem kisebb ember, mint Haeckel Ernő jeni tanár mondotta pár sorral föntebb, hogy megvizsgálására az egyedül lehetséges út az önmegfigyelés! Kinek higyük hát: annak a Haeckelnek-e, a ki ezt állította, vagy annak a Haeckelnek-e, a ki ezt tökéletlen és hamis képzetnek nyilvánítja? Megjegyezzük, hogy manapság egyetlen tekintélyes philosophus sem állítja, hogy a lelki jelenségek megismerésére az egyetlen út a belső észrevétel, hanem ezt csak első és főforrásnak tekintik, — de mellette az objectiv, experimentális, fejlődéstörténeti és collectiv forrásokat is elismerik és fölhasználják. Épen azért erős túlzás, hogy a mai hatalmas psychologiai irodalom legnagyobb része értéktelen makulatura (W. 111); ennek párja az az állítása, hogy az ontogenetikai psychologia, a lélek fejlődéstörténete a leghamarabb és a legbiztosabban vezet a psychologiai előítéletek, dogmák és tévedések homályos öserdején keresztül sok fontos lelki tévedés tiszta fölismeréséhez (W. 119). Szerinte az ontogenesis alapvető jelentőségű a monistikus psychologiára nézve s a lelki élet legfontosabb titkait ez fogja igazán megvilágítani (W. 155). Ugyane szempontból ajánlja a leg-hathatósabban a majomlélek összehasonlító tanulmányozását, a circus, majom- és kutyaszínház látogatását; a modern állatdresszura bámulatos eredményei minden elfogulatlan

psychologusra nézve, beható tanulmányozás mellett, a legfontosabb lélek-megismerés forrásaivá lesznek; de ezt nem tekintve is, az ily előadások látogatása sokkal mulattatóbb és sokkal jobban táplálja az anthropologiai tekintetet, mint azon metaphysikai agyrémek unalmas, részben butító tanulmányozása, a melyeket az úgynevezett «introspectiv psychologia» ezer könyvben és értekezésben lefektetett (W. 453).

Hát a lélektan legfontosabb problémájáról, a tudatról, hogyan vélekedik Haeckel? A tudat pszichologiai central-mysterium (W. 198); annak tudományos megvizsgálása és értelmezése rendkívül nehéz dolog s más lények tudatára teljes, objectiv bizonyossággal sohase következtethetünk, hanem mindig csak lelki állapotaiknak a mienkkel való összemérése útján; — bár másfelől azt mondja, hogy a tudat csak épen olyan természeti tünemény, mint minden más lelki tevékenység (W. 198), a tudat egy neurologiai kérdés (M. 23), a ganglia-sejtek mechanikai munkája, s mint ilyen a plasma kémiai és physikai folyamataira vezethető vissza (M. 23, W. 211). Persze, ez utóbbi állítással a legkevésebbé sem összhangzik az a másik, hogy a tudat megismerésére az egyetlen forrás maga a tudat (W. 199), hogy a tudat kikutatására az egyedül lehetséges út az introspectio (W. 110). Épen oly kevéssé összhangzik az a másik fölfogása, hogy a tudat a lelki jelenségek, lelki functiók egyike (W. 207), a magasabb lelki tevékenység egy része s mint ilyennek főjellemző vonása, hogy benne az én visszatükröződik (W. 110), tartalma tehát a benső szemlélet (W. 198), benső tükröződés (W. 141). Két főkerülete van: a világvisszatükröződés és az önvisszatükröződés, vagyis a világtudat és az öntudat, — az előbbi jóval nagyobb terjedelmű (W. 198). Alany és tárgy itt összeesik; a megismerő alany a saját benső lényében tükröződik vissza, a mely aztán a megismerés tárgyává lesz.

Itt is mindenütt az eszmék zavarát látjuk. A tudat egyfelől a lelki tevékenységek egyike, azaz oly lelki tevékenység mint a többi, mint az érzet, képzet, akarás stb., — s másfelől ezek valamennyiének visszatükröződése; melléjük rendelt, de egyúttal föléjük rendelt fogalom is.

Sajátságos dolog ez a visszatükröződés. Már a képzetnél olvassuk: «Azon számos, egymásnak ellenmondó meghatározás közt, a melyeket a psychologusok a képzet fogal-

máról fölállítottak, mi azt tartjuk a legcélszerűbbnek, a mely abban a külső tárgy belső képét látja, a mely az érzet közvetítésével jut hozzánk (W. 136)». Mintha teljesen hiába élt volna Kant és Helmholtz, kik az ismeretlen alaptételeit megállapították, — Haeckelnek sejtelve sincs minderről. Ő nem tudja, hogy külső kép nincsen, mert a kép, illetőleg érzet csak bennünk van, azt mi vetítjük ki megszokás és tapasztalat következtében; ha pedig külső kép nincs, a belső képnek semmi különösebb értelme nincs. Az érzet és képzet közt nem az a különbség, hogy egyik külső, másik belső kép, hanem az inger keletkezése és kiindulása; az előbbinél az inger az érzéki szervekből a vezető idegpályákon át jut a központi agyba, az utóbbinál az idegcentrumból indul ki. Ha a képzetnél nincs semmi különösebb, jellemzőbb értelme a belső kép kifejezésnek, épen oly kevésbé van a tudatnál a belső szemléletnek; hisz' a lelki folyamat természeténél fogva nem lehet egyéb mint belső folyamat, a mennyiben érzékiileg nem tapasztalható; s minden lelki folyamat, a mennyiben tudatos, — a nem-tudatos egyszerűen nem létezik reánk nézve — egyúttal szemlélet tárgya. A Haeckel okoskodása azt a gyanút kelti, mintha ő a képzetet a tudattól különböző oly valaminek tartaná, a melyet a tudat mint belső képet meglát, észrevesz. Szavait csak így tudom értelmezni.

S így is lesz a dolog! Haeckelre nézve a lelki folyamat agyfunctio, a képzetet tehát, hogy az tudatossá váljék, látnia kell valakinek, s ez természetesen csak bensőnkben történhetik; innen a meghatározás: a képzet belső kép! Erre vall a tudatról mint belső tükröződésről tett nyilatkozata is. A 198. lap elején még csak hasonlítja a tudat tartalmát tevő belső szemléletet egy tükröződéshez, ellenben pár sorral alább, valamint a 141. lapon a tudatot egyenesen lelki tevékenységeink belső tükröződésének nevezi. Joggal kérdezhetjük: hogyan lehet tükröződésről beszélni tükör nélkül? hol az a fényes lap, a mely a lelki műveleteket visszaveti? s hova veti őket? s ki vagy mi az, a mely e visszavetett képeket, lelki folyamatokat észreveszi, fölfogja? hát más az én, mint a tudatos lelki művelet? De ám vegyük az egész dolgot csak hasonlatnak, képleges kifejezésnek; mit jelent akkor e kifejezés: belső tükröződés? azt, hogy az agyvelő az ő tudat-

működésében képet vet a világról, mint a hogy a tükör valódi képet vetít vissza a tárgyról, — a mi más szavakkal azt teszi, hogy az agyvelőnek tudomása van a világról, vagyis a tudat fogalmát Haeckelnél a tükrözés szó egy csöppet se teszi világosabbá, s Haeckel e nehéz problémát az ő monisztikus álláspontjáról nem oldotta meg, az rá nézve továbbra is pszichológiai centralmysterium.*)

Hogyan állott elő a tudat? Erre nézve, úgy látszik, ingadozik a Haeckel fölfogása. A 136. lapon azt mondja, hogy a tudatos képzet másodrendbeli (secundær) jelensége a lelki életnek, a mely a növényeknél és az alsóbbrendű állatoknál még egészen hiányzik, s csak a magasabbrendű állatoknál jutott kiképződésre. Ellenben két lappal utóbb már azt mondja, hogy a tudatos képzetek a tudattalanokból polyphyletikusán származtak. A tudat lassanként fejlődött ki a pszichikai reflex-tevékenységből; a magasabbrendű állatok tudata (majom, kutya, elefánt) az ember tudatától nem fajilag, hanem csak fokilag különbözik, s ez eszes állatok és a legalacsonyabb emberfaj (weddák, ausztráliai négerék) tudata közt fönnálló gradualis különbség csekélyebb, mint az utóbbiak és a legmagasabb fejlettségű emberek tudata közt levő különbség (W. 212).

A mi a phyletikus psychogenia különböző fokait illeti, a melyekkel párhuzamosan halad az érzetek, a képzetek, az emlékezet, az ösztön, az ész, a kedélymozgalmak, az akarat skálája (VII. fej.), — az egész üres sematismus, nevek és újra nevek (cytopsyche, cœnobial-lélek epithelial-lélek, cytula, hystopsyche, phylopsyche, normal-lélek stb.), a melyek egy lépéssel sem visznek előre a lelki tények ismeretében. Haeckel mindenütt csak physiologiai folyamatokat ír le s a lelkit ezekhez mindenütt hozzácsapja, mint azokkal azonost vagy azokkal szükségképen együttjártót. Szerinte a lelki mindenütt jelen van, mindenütt magától áll elő; hogy a mechanikai tünetmennyeknél sehol sem találunk alanyt, — ez őt nem zavarja meg. Ő mindaddig nem hisz' a lélek önálló létezésében, míg neki a lelki gázt meg nem mutatják.

S ezzel befejezhetjük a Haeckel lélektanának ismerte-

*) J. Rehmke, *Ernst Haeckels Testament*. (Prot. Monatshefte, 1900. Márcz. 98 l.).

tését. Láttuk, hogy ő a lelki tüneményeket sem megérteni, sem méltányolni nem képes; láttuk, hogy alaptétele: a lélek = erély = mozgás, megengedhetetlen petitio principii; láttuk, hogy monismusát a lelki téren csak a legsúlyosabb ellenmondások árán tudja föntartani; láttuk, hogy phyletikus psychogeniája, habár értékes gondolatot tartalmaz, a valóságban egy lépéssel sem vitte előbbre a lelki tünemények ismeretét; láttuk, hogy fölfogása nem egyéb, mint a philosophia legkezdetlegesebb korában vallott hylozoismus, illetőleg hylopsychismus.

VI.

Haeckel mint philosophus.

Hátra van még, hogy Haeckelnek a szellemi tudományokkal és a szellemi élet jelenségeivel — főként a vallással — szemben elfoglalt álláspontját megismertessük. Az előzmények után szinte természetesnek találhatjuk, hogy ő mindezekkel szemben negatív álláspontot foglal el, hogy a vallásnak, iskolaügynek, igazságszolgáltatásnak, államkormányzásnak a monismus nyers, mechanikus fölfogása értelmében való átalakítását kívánja, a mi a vallásra nézve egyjelentőségű annak eltörlésével, a többiekre azok gyökeres fölforgatásával. Mi indítja őt e követelésekre? Egyfelől a maga igazairól, a monistikus hitvallás föltétlen igazságáról vallott fanatikus meggyőződése, — fanatismus dolgában ő egy csöppet sem enged a középkori inquisitoroknak! — s másfelől az emberi lélek mozgató rugóinak s főként az emberi szellem történeti kifejlődésének nem-ismerése. Ritkán láttam tudóst, a ki a maga szorosán vett szaktárgyain kívül eső mezőkön oly tájékozatlan lenne, s mindezeket oly egyoldalúan tudniillik a physika szempontjából itélné meg! Hegel és Schelling, midőn a természeti törvényeket és tüneményeket is metaphysikai elveikből igyekeztek kimagyarázni, nem mutattak nagyobb tájékozatlanságot a természet tényeivel szemben s nem követtek el azokon nagyobb erőszakot, mint most Haeckel a vallással és a szellemi élet tényeivel szemben tanúsít s illetőleg elkövet. Mi egyéb sors várhatna

az ő monistikus philosophiájára is, mint a mi azok speculativ rendszerét utólérte?

A philosophia köréből különösen két alakkal foglalkozik több ízben Haeckel, úgymint Spinozával és Kanttal, az előbbivel magasztalólag, az utóbbival gáncsolólag. Spinoza az ő szemeiben az egyedül követendő philosophus, a monismus ősatyja. Haeckel is csak egyetlenegy substantiát ismer el, a mely «Isten és természet» egyúttal; ennek attributumai a materia, mint a végtelenül kiterjedt substantia és a szellem (vagy erély) mint az érző vagy gondolkozó substantia (W. 249, 23). A kifejezéseket ő Spinozától kölcsönözte s a lényeg, az mégse a Spinozáé; Haeckel téved, midőn rendszerét a Spinoza rendszerével azonosnak tartja.

Spinoza dogmatikus metaphysikus, substantiája metaphysikai fogalom — s így Haeckelnek erre a központi fogalomra alapított naturalistikus monismusa is tisztán dogmatikus metaphysikai constructio. A mennyiben pedig Haeckel nem erre törekedett, hanem csak egy physikai hypothesis akart a világról fölállítani: összetévesztette a physikai fogalmat egy metaphysikai fogalommal.

E substantia Spinozánál ens absolute infinitum, speculatióinak alapja és kiindulási pontja. Róla mondja: Quicquid est in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest (Pars I. prop. XV.); továbbá: In Deo datur necessario idea tam eius essentiae, quam omnium, quæ ex ipsius essentia necessario sequuntur (P. I. pr. III.), és Deus se ipsum amore intellectuali infinito amat, Dei natura gaudet infinita perfectione idque concomitante idea sui (P. V. pr. XXXV). Egyezik-e ezzel a Haeckel substantiája? Isten ments! felelné rá maga Haeckel is. Hiszen neki egész művében az volt a célja, hogy Istent, a világ szellemi elvét kiküszöbölje, a dualistikus fölfogást megdöntse. Az ő substantiája nem isteni lény és nem szellemi lény, mivel az ő rendszere értelmében minden mechanikai úton megy végbe; az ő substantiája tulajdonképen nem egyéb, mint a testi, az anyagi világ, mint ilyen tehát semmiképen nem azonos a Spinoza substantiájával. Ámde ez a substantia-fogalom, a mellett, hogy magában véve is üres, tartalmatlan fogalom, — e fogalom csak a világ ismeretlen alapját: id quod substans jelent, a nélkül hogy arról bármi positivumot mondana, — a valóságban Haeckel-

nél semmi szerepet nem játszik; legjobban mutatja ezt az a körülmény, hogy műve záró fejezetében, miután az egész nagy műben a substantia-törvény egyetemes érvényességét bizonyította, egyszerre csak a substantia-problemát úgy tünteti föl, mint az egyetlen, mindent átölelő egyetemes rejtélyt, a melynek belső lényegét ma épen oly kevésbé ismerjük, mint 2400 évvel ezelőtt ismerték. Hogy mi az a magánvaló, a mi a megismerhető tünemények mögött rejlik, azt ma se tudjuk; épen azért, mint igazi physikusok, ne is törődünk ezzel az eszményi kísértettel (W. 437—38). De hiszen a substantia, ez az eszményi kísértet volt főntebb fejtegetéseinek sarktétele, ezért magasztalta Spinozát (23, 243, 249, 325, 424. l.), ezt tüntette föl úgy, mint «a világ egyetlen lényegét»; — s ime most az egész substantiát átengedi a metaphysikusoknak s ezzel maga is bevallja, hogy előbb, míg a substantiát reális dolognak, a világ megismerhető alapjának tekintette, — maga is tiszta metaphysikát űzött!

Ennek az egyetemes substantiának szerinte két sarkalatos attribútuma van, úgymint a materia mint a végtelenül kiterjedt substantia és a szellem (vagy az erély) mint az érző vagy gondolkodó substantia. A hány szó, annyi vétés a Spinoza szelleme ellen! Spinoza szerint a substantia végtelen számú attribútumokból áll, a melyek mindenike végtelen, s mi e végtelen attribútumok közül csak kettőt ismerhetünk meg, úgymint a gondolkodást és a kiterjedést; ám Spinoza sehol nem mondja, hogy ezek a fő, sarkalatos attribútumok, még kevésbé mondja, hogy ezek az attribútumok magok is substantiák. Nem lehet nagyobb elferdítése a Spinoza gondolatának, mint az attribútumot megint substantiának nevezni! — Ha a substantia Haeckelnél semmi szerepet nem játszik, ha az fölismerhetetlen rejtély: akkor az nem is lehet az egymással ellentétes két attribútum magasabb egységbe foglalója, hanem azok mereven, áthidalhatatlanul állnak mindvégig egymással szemben mint két különemű dolog, a melyeknek egymással való kapcsolata kiismerhetetlen rejtély. Lehet-e ily körülmények közt ezt a rendszert továbbra is monismusnak nevezni? Lehet, mert Haeckel szerint a következetes gondolkodás ritka természeti tünemény (W. 439).

Vajon ez attribútumokat úgy gondolja-e Haeckel, mint Spinoza, vagyis, ha már a substantia fölfogására nézve eltér

tőle, az attributumok fölfogásában hivebb követője-e? Távolról sem. Spinozánál a substantia minden adott módusa, úgy magában a gondolkodás, mint magában a kiterjedés szempontja alatt, individuum gyanánt fölfogható, a nélkül hogy a másik attributum fogalmának segítőleg kellene közreműködni (P. I. pr. X; P. II. pr. VI.). Ellenben a Haeckel attributumainál erről szó se lehet; ott nem lehet a módusokat, «a világ egyes tárgyait vagy a lét összes egyéni formáit» egyszer csupán a materia, máskor csupán az erély szempontjából tekinteni, nem lehet az egyes dolgot, a maga egész létében, mint térbetöltő konkrét lényt az erély fogalma nélkül fölfogni, mert mihelyt a mozgás (erély) fogalmát egészen számon kívül hagyjuk, nem érthetjük a dolgot mint változó, térbetöltő lényt. Spinoza ellenben a gondolkodás attributumának igénybevétele nélkül is teljesen meg tudta érteni substantiája egyes módusait, mint változó, térbetöltő lényeket, míg Haeckelnek mindig substantiája mindkét attributumára szüksége van. Avagy azt véli Haeckel, hogy a materia és erély elválhatatlan összefűzése a Spinoza monismusát még tisztábbá és mélyebbé teszi? De hiszen azt írja: «A világ egyes tárgyai, vagyis a substantia módusai testi dolgok, materiális testek, ha a kiterjedés (térbetöltés) attribútuma alatt szemléljük őket, ellenben erők vagy eszmék, ha a gondolkodás (erély) attribútuma alatt szemléljük őket (W. 250)». Mi az első szemléletmódot is csak úgy tudjuk érteni, ha nem az egész változó, térbetöltő dolgot, hanem létének csak egyetlen pillanatát képzeljük magunk elé, minden változás kizárásával, — ellenben a másik szemléletmódot: erély materia nélkül lehetetlennek tartjuk, mert nincsen olyan mozgó módus, a melynél térbetöltő anyag ne volna.

Tovább menve, a Spinoza gondolkodás attribútuma soha nem azonosítható a Haeckel erélyével; az erély Spinozára nézve egészen a másik oldalon, tudniillik a kiterjedés oldalán foglal helyet és a Spinoza gondolkodásától semmi út nem vezet a Haeckel erélyéhez. A materia szintúgy nem azonosítható a kiterjedéssel; a kettő azonosítása egy a species és a genus fölcserélésével. Hönigswald szerint a Haeckel substantia-törvényei (a materia állandósága és az erély fönmaradása), ha már minden áron be akarnók őket a Spinoza philosophiai rendszerébe foglalni, legfőlebb a végtelen módu-

sok közt foglalhatnak helyet.*) Bizonyos, hogyha Spinoza nem előtte, hanem utána élt volna 100 évvel Lavoisiernek, épen oly kevésbé támaszkodott volna a nagy francia kémikus természettudományi tételére s ma is változatlanul ugyanazon az úton haladna, a melyet az amor intellectualis Dei neki kijelölt s függetlenül az empiriai természeti tárgyaktól és törvényektől, a szükségképen inadaequate megismert módusoktól szemét ma is változhatatlanul az örök isteni substantiára függesztené, mert szerinte nem a modusok mulékony világának hiányos ismerete gondolkodásunk szilárd elsörendű alapja, hanem a logikailag correct következtetések révén tisztán és világosan gondolkodó emberi tudat ismerő erejéről való à priori meggyőződés!

Látjuk, hogy Haeckel nem Spinozától vette a két attributum fogalmát, azok ég s föld távolságra állanak emennek attributumaitól, hanem vette azokat a természettudományból, — azok a materialis synthesis végső elemei a természettudósra nézve, s ő ezeket jogtalanul azonosítja a Spinoza metaphysikai fogalmaival, a gondolkodással és kiterjedéssel. Am a materia és erély fogalma maga is hypothetikus, vagyis a Haeckel monismusa nem egy érzékileg észrevehető ténycsoportnak magyarázatára szolgál, — a mi a hypothesis tulajdonképeni föladata, — hanem megint csak egy más hypothesisnek. De még ha ezt számon kívül hagyjuk is, a Haeckel hypothesisé úgy is kevés becsü, mert nem ad oki magyarázatot. A substantia fogalma a tudóst semmivel sem viszi előbbre az attributumok ismeretében s természettudományi szempontból az egy hajszállal se ér többet a theologia annyira gúnyolt Isten-fogalmánál!

Miután, Spinoza szerint, mindenik attributumot önmagában, a másik segítsége nélkül kell megérteni, következik, hogy egyik attributum nem lehet oka a másiknak, vagyis minden módus csak a saját attributuma által magyarázható meg. «Nec corpus mentem ad cogitandum, nec mens corpus ad motum neque ad quietem nec ad aliquid aliud determinare potest (P. III. pr. II.).» Így jut aztán azon tétel föllállítására, hogy «Ordo et connexio idearum idem est, ac ordo et connexio rerum (P. II. pr. VII)», a mi nem egyéb, mint a

*) R. Hönigswald. id. mű. 67. l.

psychophysikai parallelismus kifejezése. Láttuk, hogy Haeckel ezzel ellenkező állást foglal el; mi sem áll tőle távolabb, mint hogy a lelki jelenséget önálló, a physikai folyamattal szembenálló folyamatnak ismerje el; szerinte a lélek physiologiai functio, vagy pedig — mert fölfogásában ingadozik — e functiók hatása. Nemcsak nem követi e ponton Spinozát. hanem Wundtot egyenesen megtámadja azért, hogy e parallelismus hirdetője. Miután előbb megdicséri őt, 1863-ban kiadott *Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele* című műveért, a melyben — szerinte — monistikus és materialistikus álláspontot foglalt el s a psychológiát úgy tárgyalta mint természettant, ugyanazon elvek szerint, mint az összes physiologiát, a melynek az csak egy része, — s erősen elítéli a mű második kiadásában (1892) végbevitt elv-föladásáért, midőn előbbi fölfogását dualistikus és spiritualistikus fölfogással cserélte föl, a lélektant szellemi tudománynak nyilvánította, a melynek elvei és tárgyai a természettudományokéitól teljesen különbözök, — így folytatja: «E köpenyforgatás a legélesebb kifejezésre jut a psychophysikai parallelismus elvében, a mely szerint minden psychikai történésnek valamely physikai folyamat felel ugyan meg, de a kettő egymástól teljesen független s nem áll természetes causalis kapcsolatban (W. 118)».

Haeckel nem nyugszik meg Wundt ez elvváltoztatásában, hanem keresi annak okát; s miben találja meg? Wundt aggkorában. Wundt, mint fiatal physiologus, széles tekintettel a biologiai kutatás egész mezejét átölelte s egységes, természetes ismeretelv után törekedett; aggkorában azonban belátta, hogy az tökéletesen el nem érhető s azért inkább teljesen lemondott róla. E lélektani átváltozást ugyan azzal lehetne menteni, hogy ifjú korában a nagy föladatok nehézségeit nem ismerte föl, csakis az aggkor érettebb belátásával és sok tapasztalat gyűjtése után győződött meg tévedéséről és találta meg az igazság útját; azonban ő a valódi okot abban látja, hogy fiatal korában bátrabban lépett a nagy föladatok megoldásához, tekintete szabadabb, ítélő ereje tisztább volt; a későbbi évek tapasztalatai inkább csak zavarták belátását, s az aggkorral úgy az agyvelőnél mint a többi szerveknél lassankénti visszafejlődés áll be (W. 118). Ez hát az igazi ok: az aggkor okozta erkölcsi és szellemi elgyöngü-

lés! S ezt a 65 éves Haeckel meri a 60 éves Wundtnak szemébe vágni, az a Haeckel, a ki műve Előszavában maga bevallja, hogy «a közlő aggkor egynémely jelei» erősen sarkalták műve befejezésére (VII. l.), — nem gondolva meg, hogy maga alatt vágja a fát, s majd ellene találják fordítani azt a nyilat, a melylyel ő másokra lövöldöz. A mi az elv-föladás vádját illeti, Wundt nem szorult arra, hogy ez ellen őt védelmünkbe vegyük; őt fejlődése szükségszerűleg vezette előre. Először, mint orvos és természettudós, a lelki tünetményeknél ő is a physiologiai oldalra fektette a fősúlyt, a lélektant ő is csak a physiologia egyik mellékágának tekintette; de a mint lassankint — tanulmányai, vizsgálódásai előhaladtával — a lelki tünetmények önálló, physiologiai folyamatokból soha le nem vezethető jellemével megismerkedett, előbbi fölfogását szükségképen módosítania és a lelki mezőnek az őt megillető rangot megadnia kellett.*) Ha Haeckel nem változtatta ez irányban ifjúkori nézetét, annak oka valószínűleg az, hogy nem vette magának a fáradságot, hogy a lelki tünetmények lényegébe alaposabban behatoljon!

Ámde Haeckel nemcsak Wundtnál emlegeti az aggkor okozta nézetváltoztatást; még súlyosabb a támadás, a mit e czimen Kant ellen intéz. Itt is az a főtörekvése, hogy a fiatal, a monistikus gondolkozású Kantot szembeállítsa az öregbedő, dogmatikus Kanttal. «A fiatal, valóban kritikus Kant — úgymond — arra a meggyőződésre jutott, hogy a mysticismus három nagyhatalma: Isten, szabadság, halhatatlanság, — a tiszta ész világa előtt tarthatatlan; a megöregedett dogmatikus Kant ellenben úgy találta, hogy e három főkisértet a gyakorlati ész postulatuma s mint ilyen nélkülözhetetlen (W. 108).» Kant fővétké Haeckel szemében különösen az, hogy míg 1755-ben megjelent «hires ifjúkori művében (*Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*) az egész világépület alkotmányát és mechanikai eredetét Newton-i alapelvek szerint óhajtotta kifejteni, mert a természet e mechanismusa nélkül nincs természettudomány, s az emberi ész joga minden jelenség mechanikai

*) Lásd erre nézve a *Wundt jelentősége a philosophiában* című tanulmányt (A Magyar Philosophiai Társaság Közleményei, VI. és VII—VIII. füzet).

magyarázatára korlátlan, — addig a teleologiai ítélőerő bírálatában (1790) az organikus természet bonyolult jelenségeinek magyarázatára azon mechanikai okokat nem tartotta elegendőknek, hanem itt, szerinte, czélszerűen működő végokokat kell segítségül venni. Az életjelenségek legnagyobb részére, különösen az ember lelki tevékenységére ő a végokok fölvételét elkerülhetetlennek tartotta; szerinte egészen bizonyos, hogy a szerves lényeket s azok belső lehetőségét pusztán a természet mechanikai elvei alapján eléggé meg sem ismerhetjük, annál kevésbbé magyarázhatjuk meg; ez oly bizonyos, hogy merészen ki lehet mondanunk: képtelenség az emberre nézve olyan tervet gondolni is, hogy talán jövőben egy Newton támadhat, a ki csak egy fűszál előállítását is érthetővé teszi oly természeti törvények alapján, a melyeket semmi szándék nem rendezett; e belátást az embertől teljesen el kell vitatnunk. S ime, hetven év múlva az organikus természetnek e lehetetlen Newtonja a Darwin személyében valóban megjelent és megoldotta azt a nagy föladatot, a melyet Kant megoldhatatlannak nyilvánított (W. 301)». «Ime a nagy ellenmondás! a tudás és a hit, a tiszta és a gyakorlati ész közötti nagy összeütközés (W. 439)!» S mi ennek az oka? Kantnak a transcendentális metafizikára hajló dualistikus, az évekkel egyre növekvő irányát erősen előkészítette az ő fogyatékos és egyoldalú előképzése az iskolában és az egyetemen. Nevezetesen ő inkább philologiai, theologiai és matematikai képzésben részesült, s a biologia nagyobb részben ismeretlen maradt előtte; ha orvostudományt hallgatott volna, akkor nemcsak anthropologiája, hanem egész világnézlete teljesen más alakot öltött volna. De meg hátrányára szolgált az is, hogy kilencz évig nevelőnek kellett lennie épen abban a korban, a midőn a személyes és tudományos jellem önálló kifejlődése az egész jövődő életre elhatározódik; továbbá, hogy soha utazásokat nem tett, holott ez látókörét nagyon tágította és ideális világnézetét reális irányba módosította volna; — végül, hogy agglegény maradt, ez is egyik oka volt hiányos és egyoldalú műveltségének (W. 454–55).

A tudomány, sajnos, e pontokra vonatkozólag nem egészen ért egyet Haeckellel. Ugyanis Kant, mint akármelyik philosophiatörténetből megláthatjuk, ifjú korában volt dog-

matikus philosophus, midőn a Wolff-féle philosophiával tartott s vele együtt keresett bizonyítékokat Isten létele mellett; ellenben későbbi műveiben (1769 után) megalapította a kritikai philosophiát s a *Tiszta ész bírálatában* (1781) össze-törte az Isten létele mellett fölhozható összes érveket. Avagy Haeckel a Kant ifjúkorát 1781-ig számitaná s ettől fogva kezdődnek az aggkor? De hiszen Kant 1781-ben, a *Kritik d. r. V.* megjelenési évében, már 57 éves volt, tehát csak három évvel fiatalabb, mint az aggnak declarált Wundt, s másfelől a 455. lapon Haeckel az 1769. évet tünteti úgy föl, mint a melytől kezdve Kant szelleme jelentékeny változást áruul el. Ha ez utóbbi igaz, akkor már *A tiszta ész bírálata* is a II. korszakba tartozik, — s akkor hogyan lehet a tiszta és a gyakorlati ész bírálatát egymással ellentétbe állítani, az előbbit helyes, az utóbbit helytelen irányzatúnak nyilvánítani? Ha pedig a Kant ifjúkora 1781-ig terjed, hogyan öregedhetett meg pár év alatt annyira, hogy *A gyakorlati ész bírálata* (1788) már a dualismus, a hit emberét árulja el? hiszen e mű csak a tiszta ész kritikájában kifejtett elvek gyakorlati érvényesítése; már ebben jelezte, hogy Isten létele mellett csak a morális bizonyíték lehetséges! Avagy Haeckel azért nevezi Kantot monistikus gondolkodónak, mert ifjúkori művében a physikai világ keletkezését mechanikai elvek alapján igyekezett kimagyarázni? De hiszen egyfelől a morális Isten-bizonyíték és a mechanikai elvek szerint fönnálló physikai világ nagyon jól összefér egymással, s másfelől e műve Előszavában kijelenti, hogy nem fogott előbb e műve megírásához, «míg a vallás iránti kötelességeimre nézve biztonságban nem láttam magam. Buzgalmam megkettőződött, midőn a ködöket minden lépésennél őszladozni láttam s a legfőbb lény dicsősége a legteljesebb fényvel tört elő».*) S ha Haeckel tovább lapozott volna Kant ifjúkori irataiban, megtalálta volna azt a művét is, a melyben Kant, nyolcz évvel később, a kosmos fejlődéstörténetének ismétlése után

*) A mű alapgondolata a mechanikai természetmagyarázat összeegyeztetése egy oly teleológiával, a mely az egész természetet Istentől teszi függővé. Hogy a természeti erők czélszerűleg hatnak, az a természet intelligens szerzőjének létele mellett tanuskodik. Überweg-Heinze, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. III. Theil. IX. Aufl. Berlin, 1901. S. 375.

új bizonyítékot állított föl Isten létele mellett.*) Avagy arra gondol, hogy az organikus természetet nem tudta pusztán mechanikai elvekből levezetni, kimagyarázni? De hiszen erre, mint láttuk, a modern physiologusok jelentékeny része sem képes, s nem hiszik el Haeckelnek, hogy Darwin az organikus világ Newtonja lett volna!

A Kant szellemének alapos félreismerésére vall az a nyilatkozata is, hogy mi a minket körülvevő külvilágot csak azon megjelenésben ismerhetjük meg, a mely emberi ismeretszerveink: az agy és érzéki szerveink számára hozzáférhető (W. 261). Ő nem vet ügyet arra, hogy mi a külvilágot nem ismerhetjük meg addig, míg azt magának elménk térben és időben meg nem teremtette, mert csak a téri és idői rendezéssel lesz az számunkra külvilággá! Hogyan lehetne az empiriai, térben és időben adott külvilágot, implicite tehát a tért és időt megint egy térben és időben adott, tehát testi szervből, vagyis e külvilág alkatrészből levezetni? S mi az az agyvelő, a mely minden tér és idő előtt, tehát minden jelenlenség előtt van? aligha más, mint a noumenon, a magánvaló? — Ugyanilyen a másik nyilatkozata is: «Az én képzetemben az éther és a massa épen oly biztosan létezik, mint én magam (W. 261.)»; itt nem számol azzal a ténnyel, hogy nekünk — még ha ezek valóban physikai realitások volnának is — közvetlen ismeretünk csak lelki folyamatainkról van, a külső világ ismerete már csak közvetett, s így sohasem lehet oly biztos, oly világos mint az előbbi. Ámde mind az éther mind a massa a valóságban csak hypothetikus fogalom; senki nincs, a ki az éthert térben és időben be tudná mutatni előttünk, s a matériáról is tudjuk, hogy Ostwald, a híres vegyész az anyag helyére az erélyt teszi mint egyedül ható elvet; a különbség Ostwald és Haeckel közt az, hogy Ostwald tudja, hogy az ő tétele az erélyről csak természettudományi hypothesis, míg Haeckel az éthert és massát empiriai ténynek tartja; Ostwald tudja, hogy ezek az ő érzéki ismerőkéességétől és összes szellemi functióitól nem függetlenül létező dolgok, Haeckel ellenben ilyennek tartja s ezzel metaphysikát üz. Ide tartozik egy harmadik nyilat-

*) *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes.* Königsberg, 1763.

kozata is: «A végtelen materiát, a mely objective a kosmost betölti, a mi subjectiv képzetünkben térnek nevezzük; ennek örök mozgását, a mely objective periodikus, önmagába visszatérő fejlődést ábrázol, subjective időnek nevezzük (W. 285)». Ime a tér és idő problémája, a mely annyit foglalkoztatta a philosophusokat, meg van oldva! Ki hitte volna, hogy ily egyszerű a dolog! Csakhogy, sajnos, a philosophusok és psychologusok nem igen fognak belenyugodni a Haeckel megoldásába, mert tudják, hogy a tér és idő nem rajtunk kívül létező dolgok, hanem csak szemléleti formák, a melyekben mi az anyagot és annak mozgását észreveszszük; csak a mi tudatunk subjectiv tényei, nem pedig a dolgok létföltételei, mert különben azok teremtető reálokát alkotnák. Mind a három eset azt mutatja, hogy Haeckel nem hatolt be a kanti philosophia mélyébe s nem foglalkozott komolyan az ismerettani problémákkal. Pedig az ismeret kritikai vizsgálata nemcsak a philosophusra, hanem a természettudósra is elkerülhetetlenül szükséges.

Kant és Wundt mellett Haeckel K. E. Baert, a csiratörténet magasztalt kutatóját (W. 67) is elvöládással vádolja későbbi éveire. «Ő kitünő természetphilosophus volt, — úgymond, — de eredeti monistikus nézeteit az aggkor előhaladtával egyre jobban elhomályosítá egy mély mystikus vonás, s végül azok teljesen dualistikusakká váltak. Tanulmányai azonban csak a fejlődéstörténet egyik felére, az embryológiára (ontogenia) vonatkoztak; midőn Darwin annak másik felét, a phylogeniát megalapítá, az elaggott Baer azt már nem tudta megérteni; az a hiábavaló harc, a melyet a kiválasztás elmélete ellen indított, tisztán mutatja, hogy ő annak sem tulajdonképeni értelmét, sem philosophiai jelentőségét nem ismerte föl. Teleologiai és később azzal összekapcsolt theosophiai speculatiók képtelenné tették az öreg Baert arra, hogy a biológia e legnagyobb reformját kellően méltányolhassa. A célirányos gondolat, a mely Baer képzete szerint az állati testnek a tojássejtből való egész kifejlődését vezeti, csak más kifejezés Platon örök eszméje vagy Aristoteles entelechiája számára. Ellenben a mi modern biogeniánk az embryologiai tényeket tisztán physiologiailag magyarázza, a mennyiben azok ható mechanikai okai gyanánt az átörökítés és alkalmazkodás funkcióit ismeri el (W. 308—10).»

Haeckel itt az átöröklést és az alkalmazkodást állítja Aristoteles entelechiájával szembe. «Ha a leszármazási elmélet, mondja Liebmann Ottó, a mai növény- és állatvilág összes nemeit és fajait mint ugyanazon törzsfá divergáló hajtásait tekinti s ennél abból az axiomaszerű tételből indul ki, hogy az organikus typus analogiája vagy egyenlősége közös leszármazásra mutat, s ha ezért egyebek közt különböző világrészek vicariáló formáit, például az afrikai tevét és az amerikai lámát, typusok analogiája révén, ugyanazon genealogiai ág izolált fejlődésben lassanként kinőtt galyai gyanánt tekinti, — akkor az organikus typus mechanikai, vagyis physiko-chemiai magyarázatáról való lemondás mellett a formának (εἶδος) ugyanazon domináló szerepet juttatja, a melyet Aristoteles tulajdonít annak».*) S ezért Liebmann Darwint a jelenkor egyik legnagyobb teleologusának nevezi; tana mindenütt föltételezi az élő és szaporodásra képes organismusok létezését; az átöröklés, alkalmazkodás czélszerű szervek, sajátságok átvételét, megszerzését jelenti, s ha az ivadékok hasonlósága szüleikhez és őseikhez a magban rejlő, határozott typus szerinti tendenciára vitetik vissza, — hát e fejlődési tendencia görögül nem egyéb, mint entelechia. Az entelechia gondolata uralkodik az evolutio egész tanán s Haeckel biogenetikai alaptörvénye a nélkül nem érthető; az átöröklés és alkalmazkodás nem ok, hanem hatás s maga a biogenetikai alaptörvény empiriai szabály s nem causalis törvény.

De Aristoteles entelechiájára emlékeztet Haeckelnél még egy más gondolat is. A radioláriákról mondja: «E specifikus, gyakran fölötte bonyolultan épített skelett productiója egy fölötte egyszerűen formált sejt által csak akkor magyarázható meg, ha az építő plasmának a képzet képességét tulajdonítjuk, és pedig a plastikus távolság-érzés reproductióját (W. 137)»; «A nem-tudatos emlékező-tehetség bámulatos alkotásaira az egysejtű protistáknál mi sem tanulságosabb, mint complicált védő-készülékeiknek változatos és szabályszerű képzése (W. 140).» Ime, tehát a lélek az a principium, a mely a testet építi; nem az anyagban, hanem a forma-elyben, az entelechiában, az eszmében kell az organikus képződés és növe-

*) Otto Liebmann, *Idee und Entelechie*. Strassburg, 1899. S. 120.

kedés okát keresnünk. A lélek a képző életerő; mert mi egyéb a sejtlélek, a mely nem-tudatos képzet által építi a testet, mint a régi életerő. De azért Haeckel az entelechiát is, a vitalismust is ridegen elutasítja.

★

De lássuk már Haeckelt a vallástörténet és vallás-
 philosophia mezején! Itt mindjárt azzal a nevezetes fölfede-
 zéssel lepi meg a világot, hogy Jézus, tanainak legmagasztos-
 sabb részét: a szeretet parancsát — Haeckel arany-szabálynak
 nevezi — nem önállóan alkotta, hanem az már századokkal
 előbb ismeretes volt és gyakoroltatott (W. 367); az 500 évvel
 régibb Jézusnál, s Görögország és Kelet sok philosophusa
 hirdette és elismerte. Miután idézi Pittakos, Confutse, Aris-
 toteles idevágó nyilatkozatait, így folytatja: «Ebből az össze-
 állításból kitetszik, hogy az aranytörvény polyphyletikusan,
 azaz különböző időben és különböző helyeken több philo-
 sophustól, egymástól függetlenül, állítottatott föl. Ellenkező
 esetben azt kellene föltenni, hogy Jézus azt keleti források-
 ból vette át, a mint ez most a legtöbb keresztyén hitcikkre
 vonatkozólag kimutattatott (W. 406—07).» «De nemcsak a
 keresztyén hittételek, hanem a keresztyén mithologia leg-
 több legendája is nem eredeti, hanem régibb vallásokból,
 kivált a buddhismusból van átvéve (W. 375).»

Tehát, szerinte, Jézus részint görög, részint keleti forrá-
 sokból merítette magasztos tanainak java részét. Miután
 azonban a görög forrásból való merítést azon másik nyilat-
 kozatával, hogy «Jézus mélyen alatta állt a classikus művelt-
 ségnek, csak a zsidó hagyományt ismerte s a világismeret
 azon magas fokáról nem volt tudomása, a melyre a görög
 philosophia és természetvizsgálat fölemelkedett (W, 360)»,
 önmaga kizárja, — csak a keleti vallásokból, név szerint a
 buddhismusból való kölcsönzésről lehet szó. Erre vonatkozó-
 lag Müller Miksa, a keleti nyelvek, vallások, irodalmak leg-
 alaposabb ismerője úgy nyilatkozik, hogy az indus vagy
 perzsa gondolkodás közvetlen befolyásának eszméjét a leg-
 régibb keresztyén vallásra vagy philosophiára már a legtöbb
 tudós föladta; se szüksége, se lehetősége nem forog fönn
 annak, hogy külső befolyásnak a keresztyén vallás fejlődé-

sében helyet adjunk. S aztán részletesen kimutatja, hogy miért nem lehet ily kölcsönvételekre gondolnunk; *) hasonlóképen kifejti, hogy a Buddha és Jézus élete közt levő hasonlóságok természetes forrásokra vezethetők vissza. Nem felel meg tehát a valóságnak Haeckel azon állítása, hogy a keleti forrásokból való merítés a legtöbb keresztyén hitzikkre vonatkozólag kimutattatott; a Haeckel idézte tekintélyek — köztük Seydel Rudolf lipcei tanár — csak a két vallás közt levő hasonlóságot állították össze, de arról szó sincs, hogy az egyenes kölcsönzést kimutatták volna; Haeckel ez állítása minden alap nélkül a levegőben lebeg.

S most következnek a keresztyén egyháztörténet terén elkövetett szörnyű botlásai, a melyeknél igazán nem tudjuk: fölületességét bámuljuk-e, a melylyel számos dologról nyilatkozik és ítél a nélkül, hogy a legkevésbé is utánok járt volna, pusztán irodalmi férczmunkák után indulva? kegyetlenségét-e, a melylyel a vallásos tisztelet legszentebb tárgyait sárba tiporja? s végül lelkiismeretlenségét-e, a melylyel a legilletékesebb helyekről jövő fölvilágosítások előtt szemet huny s botrányos állításait továbbra föntartja? Ime a példák:

A négy kánoni evangéliumot a 327-ben tartott niceai zsinat a sok hamisított kézirat közül úgy választotta ki, hogy az összes könyveket az oltár alá helyezték, és imádkoztak, hogy a nem igazi, emberi eredetű könyvek maradjanak alól s az igaz, Istentől sugallt könyvek röpjüljenek az urasztalára. S csakugyan így történt (W. 360). Haeckel Saladinra és Pappus synodikonjára hivatkozik állításai támogatásául. Saladin (Stewart Ross) angol író, kinek művét (*God and his Book*) úgy idézi mint a tudós és éleselméjű angol theologus kitünő munkáját, holott az — Loofs ítélete szerint — egy utolsórendű, tudatlan és durva journalista szennyműve, a mely telve van a biblia ellen a legotrombább vádakkal, — s Haeckel, a komoly tudós, minden utánjárás nélkül, a legnagyobb naivitással ismétli ennek piszkos rágalmait, tudatlanságtól hemzsegő állításait! Tőle vette azt is, hogy a niceai zsinat

*) M. Müller, *Theosophie oder psychologische Religion*. Gifford Vorlesungen. Übersetzt von M. Winternitz. Leipzig, 1895. S. 360—64., továbbá: M. Müller, *Physische Religion*. Gifford-Vorlesungen, übers. von M. Winternitz. Leipzig, 1894. S. 337—40.

327-ben volt (W. 366), holott minden iskolás gyermek tudja, hogy 325-ben folyt le. A mi a második forrást illeti, Pappus strassburgi theologus kiadott egy synodikont 1061-ben, de ebben a négy evangéliumról szó sincs, minthogy azok száma már a II. század végén szilárdan meg volt állapítva, — s tényleg az összes hiteles tudósítások szerint a niceai zsinaton nem volt szó a kánon körülhatárolásáról. Haeckel persze azt hitte, hogy Pappus valami egyházi atya volt, a ki a IV. század elején élt, s nem tudta, hogy egy oly műre támaszkodik, a mely a zsinatok történetében alig jön számba.

Ez itt említett apokryph evangéliumok egyike, — a melyek épen oly igényt tarthatnak a hitelességre, mint a négy kanoni evangélium — egy elbeszélést tartalmaz a Jézus születéséről, a melyet a Sepher Toldoth Jeschua is megerősít, mely szerint Josephus Pandera, egy Judeában fekvő kalabriai legio századosa, elcsábította Bethlehembben Mirját, egy héber leányt s így Jézus atyja lön (W. 377). Itt ismét forrásai vezették tévútra Haeckelt, mert olyan apokryph evangélium, a mely ezt az adatot tartalmazná, nincsen; hanem igenis van egy zsidó rágalmazó irat a Kr. u. XI. századból, (a mely ugyan jóval korábbi zsidó hagyományokra támaszkodik), a mely ezt az adatot elbeszéli: ez a Sepher Toldoth. Irigységszülte zsidó rágalom, — ime ez az árja származására büszke (W. 379) jenai protestáns egyetemi tanár forrása a Jézus bemocskolására! ezt tartja ő elsőbrendű forrásnak a négy evangélium elbeszélésénél! S nehogy a másoknál annyira megrovott nézetváltoztatás bünébe essék, állításai mellett még akkor is megmarad s nem siet őket műve újabb kiadásaiban helyreigazítani, mikor Loofs napnál fényesebben bebizonyította,*) hogy sem a niceai zsinatra, sem a Jézus törvénytelen származására nézve nincs igaza. Ez aztán erkölcsi erő! ilyen bátorság nem lakozott csakugyan se Kantban, se Wundtban, se Baerben, se Virchowban, — a dualismus és elvföladás ez apostolaiban!

«Az első századok öskeresztyénei nagyobb részben communisták, részben socialdemocraták voltak (W. 363)». Szó sincs róla; nem ismeri vagy félreismeri Haeckel az öskeresz-

*) Dr. Friedrich Loofs, *Anti-Haeckel*. Eine Replik nebst Beilagen. IV. Aufl. Halle, 1900. S. 61—70.

tyén egyház történetét, ha ilyet mer beszélni; egyes esetekből vagy nagyotmondó szónoki kifejezésekből minden alap nélkül általánosít. «A középkor a keresztyénség megalapításával kezdődik» (W. 368), nem helyes; — talán a keresztyén államegyház megalapítását akarta mondani. Hogy Pál apostol levelei nagyobb részben hamisítványok s az újabb kritika szerint csak három levele hiteles, úgymint a rómaiakhoz, galatákhoz és korinthusbeliekhez írt levél (W. 361), — épen nem áll; ellenkezőleg, a mai tudományos kritika őket nagyobb részben hiteleseknek ismeri el, Jülicher például csak a zsidókhoz írt levelet és a pásztori leveleket tartja álleveleknek. A régi Baur-féle kritika tartotta őket jó részben nem-páli eredetűeknek (a hamisítvány kifejezés itt egy csöppet sem talál), de az is nem hármát, hanem négyet ismert el hitelesnek. Haeckel valószínűleg nem tudja, hogy két korinthusi levél van. Az evangéliumok keletkezésére nézve is más a mai kritika álláspontja, mint a Haeckelé. Hogy a Pál apostol atyja görög eredetű volt (W. 362), teljességgel nem igaz; ha olvasta volna Pál leveleit, könnyen meggyőződhetett volna erről (Rom. 11. 1; Fil. 3.5; 2 Kor. 11, 22). Hallott valamit harangozni arról, hogy már a Pál atyja római polgár volt s ezt ferdítette el görög származásra. Hasonlóképen nem felel meg a valóságnak, hogy a papi nőtlenséget a XI. században hozták be, hogy a római katolikusok a szűz Mária anyját is a szentlélektől fogantatottnak tartják, hogy a keresztyének milliói leteszik még ma is az úgynevezett immaculata-esküt, hogy az orthodox protestánsok egy része is a legnagyobb súlyt helyezi a szeplőtlen fogantatásra, hogy Strauss Dávid a XIX. század legnagyobb theologusa (hát Schleiermacher?) Elfogult és igazságtalan Haeckel a pápaság és a középkor megítélésében; ebbeli fölfogása azt mutatja, hogy hiányzik nála a történeti érzék a múlt idők megértéséhez, egészen távol áll a történeti-genetikai szemléletmódtól s a mellett tudása is szerfölött fogyatékos, csak egy van meg nála nagy mértékben: itélni vakmerően, kiméletlenül elevenek és holtak fölött! Hogy ennyi botlás, tévedés után lehet-e művét becsületes és lelkiismeretes munka eredményének tekinteni, mint az Előszóban mondja, az, azt hiszem, több mint kétséges.

Ha Haeckel a történelmi tényeket is hajlandó elmagyarázni, elcsavarni, csakhogy azok minél fényesebben tanús-

kodjanak az ő álláspontjának helyessége mellett, — mit várhatunk tőle a vallással szemben, a hol oly tág tere nyílik a subjectivismusnak, a hol semmi nem korlátozza az egyéni fölfogást? Álláspontja a legridegebb atheismus; fejezeteket szentel annak kimutatására, hogy az Istenhit, a gondviselésbe, a lélek halhatatlanságába vetett hit mily hiábavaló, mily észszerűtlen, mily tarthatatlan, hogy az egészet papi csalás gyanánt tüntesse föl. Itt se tekintélyt, se logikát nem ismer. Itt nem hallgat azokra a nagy tudósokra, a kik a természet-megismerés terén vezérei. Nem hallgat Darwinra, a ki szilárdan ragaszkodott a Teremtő eszméjéhez és a keresztyén missio kulturföladatát a legékesebb szavakkal rajzolta; nem hallgat Romanesre, a «kitünő angol természettudósra» (W. 122), kinek művét (*Mental Evolution in Animals, Mental Evolution in Man*) az összes pszichológiai irodalom legbecsesebb termékei közé sorolja, de a kit élete utolsó éveiben kételkedés fogott el a természettudományi módszer egyedül üdvözítő volta iránt, s e kételkedése lassanként teljes vallásos meggyőződésbe ment át, a teljes Istenhitnél kötött ki;*) nem hallgat Faradayre, a ki buzgó papja volt az ő vallásos közösségének; nem hallgat Tyndallra, a ki szerint a vallásos érzelem tényei épen oly bizonyosak, mint a physika tényei; nem hallgat Goethere, a kit máskülönben mindig mint a monistikus philosophia előfutárát magasztal, de a ki a hívők osztályába tartozott;**) nem hallgat Newtonra, a ki a mechanika alapelveinek megállapítása mellett egy perczre se tért le az istenfélelem útjáról s a mechanikai világnézetet alárendelte a teleológiai világnézetnek. Ha ezekre nem hallgat,

*) Lásd *Gedanken über die Religion* című művét (Göttingen, 1900); részletesebb ismertetése a *Prot. Szemle* 1900. évf. februári füzetében a 90—110. lapokon olvasható.

**) Ime egy nyilatkozata: «A mit az emberek vállalkozásaiknál számításba nem vesznek és nem vehetnek, s a mi ott, a hol az ő nagyságuk a legtündöklőbb színben akarna föltűnni, a legföltünőbbben közreműködik, — ők véletlennek nevezik utólag, — az Isten, a ki itt közvetlenül lép közbe az ő mindenhatóságával, és a legcsekélyebb dolgokban dicsőíti meg magát» (Riemerhez, 1807). De idézhetnénk több költeményét is, a melyek mély vallásos érzését a legfényesebb színben állítják elénk (Das Göttliche) s idézhetnők Eckermannal folytatott beszélgetéseinek számos pontját, a melyekben a legmélyebb hódolattal nyilatkozik Istenről.

hogyan hallgatna akkor Carlyra, a ki azt mondta: A látható bestiálissá válik, ha nem a láthatatlan az alapja; az ember csak a hit által él!

De nem hallgat Haeckel a logikára sem, mert a logika azt diktálná neki, hogy ugyanoly elfogulatlan, minden *à priori* fölfogástól ment gondolattal lépjen a vallás elé s fogjon tüneményei vizsgálatához, mint a milyennel a természeti tüneményekhez közeledik; de ő nem ezt teszi, hanem előre kimondja, hogy a vallás babona, csodahit, mivel pedig csoda a természetben nem létezik, tehát a hit is megszüntetendő. A vallástörténet elfogadja és értékesíti mindazon adatokat, a melyeket neki az astronomia, geologia, anthropologia, ethnologia, őstörténelem, assyriologia, egyptologia, összehasonlító nyelvészet nyujtanak. s ezeken az alapokon igyekszik egy realis tudományt fölépíteni. Haeckel megveti mindezek adatait, a melyek mind egybehangzóan beszélnek a világ láthatatlan kútfejébe vetett örök hitről, megveti a psychologia minden bizonyágtételét a nagy ismeretlen után való sóvárgásról, — előtte csak a természettudomány fontra vethető tényei számítanak, ő a vallást is a természettudomány szempontjából tekinti, nem gondolva meg, hogy mi lenne a természettudományból, ha azt is egy más tudomány, például a hittan tételei szempontjából tanulmányoznák, s illetőleg mi volt a középkor hosszú századain keresztül, míg a vallásos dogma szabott irányt tanulmányozásának! Haeckel ma épen olyan türelmetlen a vallással és annak papjaival szemben, mint a középkori egyház volt a természettudománnyal és a szabad vizsgálattal szemben, — s természetesen neki épen úgy nincs igaza, mint annak nem volt! Bizony, Haeckelre nagyon ráillik a Bacon bölcs mondása: Egy csöpp a philosophia serlegéből eltávolít Istentől, egy komoly korty visszavezet hozzá!

★

Most, miután a Haeckel philosophiai fölfogását, rendszerének épületköveit minden oldalról megismertük, s miután bevilágítottunk a műhelybe, a melyben monistikus philosophiájának egyes alkotó elemei készültek; miután megismertük elméjének szárnyalását az egyes tudományszakok s főleg a philosophia mezején, — ideje lesz tőle s világtalányaitól búcsút vennünk. Láttuk, hogy a Du Bois-Reymond fölvetette

világtalányokat, a melyek megoldását oly nagy garral hirdette, egy lépéssel sem sikerült közelebb vinnie a megoldáshoz s azok egy részével szemben az ignoramus, más részével szemben az ignorabimus ma is teljes jogosultsággal fönnáll; láttuk, hogy monismusa csak egy újabb sikertelen kísérlet a nyers naturalismus és rideg intellectualismus eszméinek uralkodóvá tételére; láttuk, hogy ő, a psychológián kezdve, a szellemi tudományok terén távolról sem áll a kellő tudományos színvonalon s így távolról se lehet a tudományok mai magas fejlettségéhez méltó philosophia megteremtője, mint azt egy magyar magasztalója*) állítja; láttuk, hogy bár léptenyomon üldözi a metaphysikát, nem sikerült rendszerét tisztán positiv alapokra fölépíteni, hanem csak úgy belesik a dogmatikus metaphysikába, mint nagy mintaképe Spinoza; láttuk, hogy a vallás mivoltának és jelentőségének fölfogására semmi érzéke nincs s arról épen úgy beszél, mint a vak a fényről és színről; láttuk, hogy hitelensége épen oly engesztelhetetlen s épen oly csalhatatlan mint a római pápa hite.

Vajon elhithetjük-e ezek után, hogy philosophiája maradandó nyomokat hagyott századunk philosophiájának történetében? Bizonyval nem; mint a hogy nem hiszszük, hogy a nagy lárma, éles torok mindig nagy bölcseséget árul el. Azt elhiszszük, hogy sokaknak tetszett, sokan mohón szívták belőle az ügyvélt igazságokat, — de hiszen a vásári komédia s a frivol operett is nagyobb közönséget vonz mint Shakespeare komoly műzsája; a ki az érzékenyre és durva ösztönökre számít, mindig nagyobb sikert, több tapsot arat, mint a ki a szellemet akarja gyönyörködtetni. Aztán kell-e nagyobb siker, mint Büchner *Erő és Anyajjé*, — s mégis, mit számít Büchner a tudomány történetében? annyit, mint Kleon, a nagytorkú varga Athén történetében!

Ez lesz, sajnálattal jelentjük ki, a Haeckel sorsa is a philosophia történetében. Műve, a *Világtalányok*, alapjában is el van hibázva, részletei sincsenek kellő tudományos megfontoltsággal megszerkesztve, s így, miután a sensatióra éhes közönség étvágyát egy időre kielégítette, nemsokára nyomtalanul alá fog merülni a feledés tengerébe!

RÁCZ LAJOS.

*) *Huszdik század*, 1902. október 291. l.

A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

III. RÉSZ.

A helyi pénzügyek.

XV. A helyi adókivetés.

A helyi szükségletek fődözésének legfőbb forrása a szegényügyi adó. A szegényadón kívül még érvényben levő helyi adónemek legnagyobb részét is ennek alapján vetik ki. A helyi adózás tehát lényegileg a szegényügyi adóra vonatkozó törvényekkel van szabályozva. Csakis a városoknak van megengedve, hogy, — ha tanácsuk nem találja megfelelőnek a szegényügyi adóbecslést és kivetést, — a városi adó céljaira külön adókataszterter készíttethetnek.

A szegényügyi adó kivetését számos 1862 és 1880 között létrejött törvény (Union Assesment Acts) szabályozza. Az eljárás a következő.

Az adóbecslés és összeírás (valuation) politikai községenként történik. Az összeírásban ki van tüntetve minden a szegényadó alá eső jószágnak, földnek, épületnek, vasútnak, csatornának, gáz- és vízműnek, bányáknak, köfőjtőtelepeknek, sportjogoknak és egyházi adómegváltási járadéknak: *a)* átlagos nyers jövedelme, *b)* adó alá eső tiszta jövedelme (rateable value). Az adó alá eső tiszta jövedelem, melyet adóérték, adóalap vagy adójövedelem néven is nevezünk a jelen

*) Az első, második és harmadik közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 315., 316. és 317. számában.

tanulmányban: valamely jószág évi jövedelme, a dologi terhek (örökbérleti díjak, egyházi adóváltság) leszámításával és az évi javítási, biztosítási vagyis mindazon évi átlagos költségek levonásával, a melyek azon czélból szükségesek, hogy az illető jószág a megállapított jövedelmet behozza.

Az adóösszeírási lajstrom megállapításának három mozzanata van, és pedig:

1. az összeírási javaslat készítése a községi felügyelők útján,

2. a lajstrom megállapítása a köri szegényügyi felügyelők adókivető bizottsága útján,

3. a kivetés ellen való felebbezések elbírálása a békebirák speciális, és negyedéves ülései, illetőleg a felső törvényszék útján történik.

A községi felügyelők a magok javaslatát a felek meghallgatásával az előző évi listák alapján állítják össze, keresztülvivén természetesen a szükségessé vált módosításokat. A lajstromot tizennégy napi közszemlére teszik ki a községekben. Azután fölterjesztik az adókivető bizottsághoz.

Az adókivető bizottságot minden szegényügyi körben a felügyelők évenként április hóban önmagok közül 6—12 taggal küldik ki. Ha a kör területileg valamely várossal esik össze, a városi tanács a felügyelők fölhívására ugyanannyi vagy kevesebb tagot küldhet a bizottságba. *)

A közszemlére tételtől számított huszonnyolcz napon belül az adózó felek, községi tanács, ha ilyen nincs, a községi felügyelők beadhatják fölszólamlásukat a bizottsághoz. A fölszólamlás csakis szabálytalanság, hibás kivetés vagy figyelembe veendő körülmények mellőzésére alapítható. A bizottság tárgyalás alá veszi és elbírálja a fölszólamlást. Egyébként a bizottságnak joga van fölszólamlások nélkül is, saját hatáskörében a kivetésen megtenni mindazon változtatásokat, a melyeket jónak lát és a szükséges új becslésekre szakértőt fogadhat föl állandó fizetett alkalmazottúl esetről esetre. Ha a községi felügyelők javaslata ellen nem

*) Angliában még mindig vannak községek, a melyek nem tartoznak szegényügyi köri kötelekbe. Ezekben a szegényügyi adót a községi felügyelők vetik ki s a fölszólamlásokat békebirói speciális ülések intézik el.

merült föl észrevétel, illetve a fölszólamlások elbiráltattak, a bizottság megerősíti a kivetést. Ha a bizottság megváltoztatta a kivetést, az újra visszakerül a községi felügyelőkhöz közszemléretétel végett a fönt jelölt fölszólamlási határidővel, s a fölszólamlásoknak ugyanazon módon való elintézésével. Az alább említett felebbezések jogerős elbírálása után a bizottság a kivetési lajstromot megfelelőleg helyesbíti, aláírja és egy másolati példányát leküldi a községi felügyelőknak. Az átlagos jövedelmet és az adókivetés alapját képező tiszta jövedelmet föltüntető rovatokat összegezi s a községenként való végösszegeket közli a grófsági jegyzővel. Időközönként a szükséghez képest pótló adókivetések készülnek. A szegényadó kivetési lajstromának egyedüli törvényes alapja a szegényadó s az ennek alapján szedett adók kivetésének; az állami adók és a grófsági adó kivetésében azonban nem kötelező.

Az adókivető bizottság határozata ellen, ha a kivetés összege vitás, a békebirói speciális üléshez, ennek határozata ellen a negyedéves üléshez lehet felebbezni. Ha valamely fél a miatt felebbez, mert egyáltalán nem adóköteles, a negyedéves üléshez kell fordulnia. A község egyetemét érintő adókivetési kérdésekben a községi tanácsnak, a hol pedig tanács nincs, a gyűlés többsége engedélyével a felügyelőknak van joga felebbezni a negyedéves üléshez. Azon esetekben, a midőn az adókötelezettség, tehát a törvényesség kérdése tétetik vitássá, a negyedéves ülés kikérheti a felső bíróság nyilatkozatát. A békebirói ülések a felebbezések tárgyalását közlik a községi tanácssal vagy községi felügyelőkkal és az adókivető bizottsággal. Ezeknek a tárgyalásnál képviselve kell lenniök.

Az adóösszeírást csak hosszabb időközökben újítják meg teljesen, ha az adókivető bizottság szükségesnek találja. Egyébként a pótló kivetések által helyesbítették, melyekről a községi felügyelők tartoznak gondoskodni s melyeknek fogantatását az adókivető bizottságok bármikor elrendelhetik.

A grófsági adó kivetésére a grófsági tanács saját kebeléből külön bizottságot küldhet ki, a mely a községi szegényadó-kivetési lajstromokat veszi rendszerint alapul és irányadoul. A tanácsnak jogában van évenként külön jelentéseket bekövetelni a községektől az évi átlagos és a tiszta jövedelmet illetőleg s beidézheti szóbeli tárgyalásra a községi fel-

ügyelőket és tisztviselőket. A megállapított adókiivetést, vagyis inkább a grófsági adószükségletnek a községek között a bennök megállapított adójövedelem arányában való repartícióját előbb a községekkel közli a bizottság s elintézi a községi tanácsok, illetve felügyelők esetleges fölszólamlásait: azután a grófsági tanács plenuma elé terjeszti. A grófsági tanács vagy megerősíti a kiivetést, vagy visszaadja a bizottságnak az elrendelt helyesbítések foganatosítása végett. Az adókiivetés ellen a grófsági tanács határozata után van felebbezésnek helye a községi tanácsok, felügyelők, községi lakosok vagy adószedők részéről a negyedéves üléshez. A felebbezés csakis túladóztatásra, vagy valamely községnek a mértéken alól való megrovására, illetve a kirovásban való mellőzésére alapítható.

A vázolt jogorvoslati rend érvényes minden más helyi adóra is.

Minden helyi hatóság képviselőtestülete, tehát a községi tanács, községi gyűlés, köri tanács, városi tanács, szegényügyi felügyelők testülete megállapítja a maga költségvetését évenként. A költségvetés nem lehet közigazgatási vitaszerű eljárás tárgya, csak az egyéni vagy községi megterhelés. Közvetlen egyéni adóztatásból kapják jövedelmöket: a politikai község, a városi kör, a város és a specialis hatóságok, mint a csatornabizottságok, kikötői hatóságok stb. A városi köri adót, mint azt a városi köröket tárgyaló fejezetben előadtuk, a szegényadótól eltérő alapon szedik. A helyi adókat behajtó közegek: a községi felügyelők vagy ezekről alkalmazott adószedők, a városi köri adóra nézve külön alkalmazott adószedők. A szegényügyi kör, a falusi kör és a grófság a politikai községektől kapja adójövedelmét, vagyis e hatóságok szükséglete már benne van a községek bevételi előirányzatában és adószedésében. Minden adófizető úrlapra vezetett jegyzéket kap a fizetendő adóösszegekről, a melyen föl van tüntetve az adókules is.

A városok kivételével az összes helyi hatóságok (községek, grófságok, bizottságok, köri tanácsok) számadásait a belügyi kormánytól kinevezett kerületi számvevők vizsgálják. Ezeknek javadalma áll: a belügyi kormánytól megállapított fix-fizetésből és a számadás végösszegéhez mért külön javadalmazásból, melyet az angol bélyegpénznek nevez (stamp duty). E javadalmazást az érdekelt hatóságok a szám-

adások összegéhez mért arányban fődözik. A számvevők — kivéve a belügyi kormány által kifejezetten jóváhagyott kiadásokat — minden tételt kifogásolhatnak, érvényteleníthetnek, fölelhetnek, s követelhetik az eredeti igazoló okmányok bemutatását. Bizonyítványuk alapján bármelyik érdekelt fél követelheti a belügyi kormánytól a visszatérítést. A falusi körök számadását félévenként, a többi hatóságokét évenként vizsgálják.

Városokban a számadásokat félévenként három számvevő vizsgálja. Ezek egyikét a mayor nevezi ki, a másik kettőt az adófizetők választják. A választott számvevőknek a tanácsosságra minősítve kell lenniök, de nem szükséges hogy tényleg tanácsosok legyenek. A városi számvevőknek nincs rendes fizetésök; az egészségügyi számadások vizsgálataért megfelelő díjakat számíthatnak föl.

A parochiális temetkezési bizottságok számadásait, a mennyiben nincsenek beolvadva a községi vagy körü tanácsokba, évenként két, az egyházközségi gyűlés (falusi községekben a tanács vagy gyűlés) útján választott számvevő vizsgálja.

Az összes helyi hatóságok kiadásairól és bevételeikről a pénzügyi év elteltétől — márczius 31-től — számított egy hó alatt, illetőleg a számvizsgálat befejezte után fölterjesztik számadásaikat a belügyi kormányhoz, mely a felülvizsgálatot foganatosítja s a számadásoknak meglehetősen bő kivonatát a törvényhozás elé terjeszti.

Ezen jelentések (Local taxation returns) megtételét az angol fölfogás a kormányzati felelősség természetes folyamánának tartja. Tartalmuk részletes tájékoztatást nyújt minden egyes angol község gazdálkodásáról; pénzügyi viszonyairól, gazdasági és culturalis viszonyairól s a törvényhozást a belső fejlődés minden mozzanatáról kitünően informálja.

A helyi adófizetőknek és parlamenti választóknak joga van a helyhatósági számadásokat bármikor megtekinteni s belőlük jegyzeteket készíteni.

XVI. A helyhatósági kölcsönök.

A helyi kölcsönök biztosítékát a helyhatóságoktól szedett helyi adók adják. A városokat és közegészségügyi hatóságokat régebbi törvények fölhatalmazták jelzálogos kölcsönök fölvételére is, melyek biztosítékául az illető hatóságok ingatlan birtoka szolgált. Az újabb törvényhozás azonban szakított ezzel a kölcsönzési móddal; grófsági és községi tanácsok csakis adóbevételeiket s egyéb ily jövedelmeiket köthetik le kölcsönvételkor, de ingatlant egyáltalán nem. A gázvilágításra, vásárberendezésre, kikötőre s egyéb efféle vállalatokra vett kölcsönöket, mind a nevezett vállalatok jövedelmei, mind a helyi hatóság egyéb összes jövedelmei biztosítják.

A helyi hatóságok az adójövedelmöket terhelő kölcsönöket csakis a törvényhozás engedélyével vehetik föl. Az engedély vagy közvetlenül, tudniillik helyi vonatkozású törvény által (Local Act) adatik meg, vagy pedig országos törvénnyel, bizonyos czélokra, általános fölhatalmazásképen. Az utóbbi esetben azonban a kölcsönügylet effectuálásához kormányhatósági engedély szükséges.

A helyhatósági kölcsönöknek többféle formája van. Ingatlanok elzálogosítása, törlesztéses kölcsönfelvétel most már ritkább. Az 1875. évi helyhatósági kölcsönökről szóló törvény (Local Loans Act) alapján a helyhatóságok föl vannak jogosítva czimleteket kibocsátani. A grófságok és köri tanácsok az 1888. évi helyi igazgatási törvény és közegészségügyi törvéynovella óta ilyen formában látják el kölcsönügyleteiket. Természetes azonban, hogy ez csak nagyobb kölcsönöknél vehető igénybe. Bizonyos esetekben a kormánytól is kapnak kölcsönt a helyi hatóságok az országos közmunkaügyi biztosok útján. (Public Work Loans Commissioners). Röviden megvilágítjuk mind a három kölcsönvételi módot.

A külön helyi vonatkozású törvények alapján való kölcsönvételt nagyobb helyhatóságok veszik foganatba. Legtöbb esetben hosszú a törlesztési idő; 60 évnél hosszabb azonban országos határozat következtében nem lehet.

Kormányhatósági engedéllyel vesznek kölcsönt a helyi hatóságok: a városi municipiumokról, az elemi oktatásról, a közegészségügyről, a helyi igazgatásról, a munkáslakásokról,

a temetkezésről szóló stb. törvények alapján. A helyi vonatkozású külön törvényekkel engedélyezett kölcsönök effectuálásához is szükséges most már a kormányhatósági jóváhagyás, ha csak a kölcsön összege és fölhasználása a törvényben magában megállapítva nincs. A jóváhagyó kormányhatóság változik a szerint, a milyen ressortba tartozik a kölcsönvétel célja; de a legtöbb esetben a belügyi kormány.

A grófsági tanácsok, városok és városi körök a belügyi kormány engedélyével gyakorolhatják a külön kölcsön-czimletek alapítása útján való kölcsönvételt. A czimletek kibocsátását és realizálását esetről esetre részletesen szabályozza a kormány; a szabályozó rendelet koronatanácsi tárgyalás után a törvényhozás elé terjesztendő. A szabályozó rendelet megállapítja a határidőt, a melyen belől a czimletek értékesítendőek s az optionális jog kiköthető, a végleges törlesztés határidejét, valamint azt, hogy évenként minő összegeket kell a törlesztésre fordítani. E kölcsönvételi mód igénybevételére a grófsági tanácsokat az 1888. évi helyi igazgatási, a városokat és városi köröket pedig az 1890. évi közegészségügyi törvény-novella hatalmazta föl. Az utóbb nevezett hatóságok azonban csak akkor élhetnek e joggal, ha a közegészségügyi törvénynek a különféle egészségügyi létesítményekről szóló első fejezetét adoptálták.

Az országos helyi kölcsönügyi bizottság a parlament egy állandó bizottsága, melynek a törvényhozás évenként bizonyos összeget bocsát rendelkezésére, hogy abból az 1875-iki helyi kölcsönökről szóló törvényben felsorolt célokra helyi hatóságoknak kölcsönöket adhasson. Ilyen célok: fürdők, köztemetők, vízszabályozások és alagsövezések, dockok, kikötők és egyéb hajózási létesítmények; városszabályozás, munkáslakások, világító tornyok és tengeri jelzőlámpák, városi vagy grófsági tébolydák, városi vagy grófsági rendőrségi állomások és rendőrbírói helyiségek, nyilvános könyvtárak és museumok, iskolai épületek, vízvezetékek és csatornázások, dologházak és egyéb szegényügyi létesítmények. Ezenkívül adhat még kölcsönöket a bizottság több későbbi törvény alapján, melyek az 1875-iki kölcsönügyi törvény hatályát kiterjesztették: városi középületekre, munkásföldekre, közterekre, kis gazdaságokra és állategészségügyi célokra.

A bizottságnak mérlegelnie kell a kölcsöntkérő hatóság anyagi erejét s meg kell állapítania, hogy a kölcsönből megvalósítani szándékolt létesítményből oly haszna lesz e közönségnek, a mely a kölcsönvételt teljesen indokoltá teszi.

A bizottsági kölcsönök kamatlába 4 %, vagy ha ennél alacsonyabb kamatot rendel valamely külön törvény, azt úgy kell megállapítani, hogy a kinstár ne károsodjék. A tőkét husz éven belül kell évi részletekben lefizetni, ha csak a törvény más határidőt nem szab meg.

Több helyi vonatkozású törvényen kívül kedvezményes kamatlábat és visszafizetési módot állapítanak meg a következő országos törvények. Az 1875. évi közegészségügyi törvény alapján a kamatláb maximuma $3\frac{1}{2}\%$, az elemi oktatási törvények alapján ugyanannyi; a kikötőkről szóló 1861-diki törvény alapján a 2.400,000 koronánál nem magasabb kölcsönöknél $3\frac{1}{4}\%$, egyébként $3\frac{1}{2}\%$, ugyane törvények a visszafizetési határidőt ötven évig kiterjeszhetőnek állapítják meg. A dologházakra igénybevett, tizenöt évnél nem hosszabb időre vett kölcsönök rendes kamatlába $3\frac{1}{2}\%$. Több új törvény még alacsonyabb kamatlábat állapít meg szegényügyi célokra vett kölcsönöknél. A munkáslakások és kis telepítvények céljaira szolgáló kölcsönök kamatlába $3\frac{1}{8}\%$. Egyébként a pénzügyi kormányznak általánosságban joga és kötelessége a kamatlábat időnként megváltoztatni, ha a pénzügyi viszonyok olyanok, hogy a kinstárnak vesztesége lenne a meglevő kamatláb mellett.

Egy évben egy hatóság 2.400,000 koronánál nagyobb összeget nem kaphat. A belügyi kormány a helyi adókra vett kölcsönök fölhasználását ellenőrzi; elrendelheti, hogy a helytelenül fölhasznált összeg a hatóság egyéb jövedelméből téríttessék vissza.

A bizottság elébb készpénzben folyósította a kölcsönöket a törvényhozás által e célra évenként adott hitel terhére s a kölcsöntörlesztést a kinstár bevételezte. 1887-ben megalkotta a parlament a helyi kölcsönalapot (Local Loans Fund) s azt az országos államadósági bizottság (National Debt Commissioners) kezelésére bízta, azzal a meghagyással, hogy a helyhatóságok adóssága külön kezeltessék az államadóságtól. Ugyanekkor helyhatósági kölcsönczimleteket (Local Loans Stock) bocsátott ki a bizottság s ezekben összesítette a fön-

álló helyi kölcsönöket, melyek összege már akkor 37.200,000 £-re = 894.800,000 koronára rúgott. (Ez összegben benne volt az ir közmunkabizottság 192.000,000 koronányi kiadott pénze is.) Az alapból adott kölcsönök visszafolyó tőke- és kamatrészletei az alap külön számláján számoltatnak el s a kamatjövedelem a címletek kamatainak fizetésére szolgál. A tőke törlesztésére befolyó jövedelem vagy a címletek törlesztésül való beváltására, vagy újabb kölcsönök folyósítására szolgál. Ha a helyi hatóságok részére engedélyezett kölcsönökre az alap tőketörlesztésként befolyó jövedelme kevés volna, a hiányzó összeget a bizottság új címletek kibocsátása által szerzi be, vagy pedig ideiglenes kölcsön útján az államadóssági bizottságtól.

A helyi kölcsönügy e szervezetében az a föltűnő előny mutatkozik, hogy a legkisebb helyhatósági kölcsön is az államkölcsönök előnyeit élvezi, mert a kölcsönbizottság egyesíti a kölcsönigényeket s az állampapírok minden tulajdonságával fölruházott címletek útján szerzi be a pénzsükségletet.

Az 1888-iki helyhatósági törvény fölhatalmazta a grófsági tanácsokat, hogy kivándorlási és gyarmatosítási célokra magánosoknak is adhassanak kölcsönöket, ha a grófságban levő valamelyik helyi hatóság vagy valamely gyarmati kormány kezességet vállal a kölcsönért. Községeknek is adhatnak a grófsági tanácsok közcélokra kölcsönöket s e célból magok is vehetnek hitelt igénybe.

XVII. A helyi jövedelmek és fölhasználásuk.

Az angol közigazgatás működéséről és szervezetéről, intézményeket alkotó és föntartó erejéről csak a helyi jövedelmek és azok fölhasználásának részletes ismeretével lehet realis tartalommal bíró képet alkotni.

Mielőtt a megfelelő adatokat *) a magyar észjárás

*) Az e fejezetben foglalt adatok a következő hivatalos kiadványokból vannak véve: *Twenty-ninth annual report of the Local Government Board, 1899—1900. Local taxation and local government England and Ireland, 1900. Local taxation returns, England 1900.* (Az angol 1900. évi képviselőházi iratok XXXII, LXXII. és LXXIII. kötete).

szerinti és az összehasonlításokat lehetővé tevő módon ismertetni igyekeznénk, előre kell bocsátanunk néhány általános tudnivalót.

Nagy-Britanniának azon területe, a melyre jelen tanulmányunk kiterjeszkedik, csak a szoros értelemben vett Angolország (England és Wales), Skóczia és Írország nélkül. Ez a terület 57,662 □ a melyen 32·5 millió ember él, fajilag és nemzetiségileg egységesen, rendkívül erős állami, helyhatósági és társadalmi szervezetben.

Ezen a területen és népesség közepett a következő, adóztatási joggal és háztartással bíró helyi hatóságok működnek.

62 grófsági tanács, hat egyéb grófsági hatóság és a londoni rendőri kerület, mint adószedő	69
64 grófsági város és a londoni City	65
városi tanács	242
városi körü tanács	786
falusi körü tanács (622 közülök közüti hatóság is)	682
45 közüti bizottság, 1158 külön közüti község felügyelőségei. (Falusi körök azon területei, a melyeken a körü tanács a közüti hatóságot nem gyakorolja)	1,203
7056 községi tanács, 508 községi gyűlés	7,564
községi szegényügyi felügyelők; a községek száma	15,052
659 szegényügyi felügyelői bizottság és 16 egyéb szegényügyi hatóság	676
iskolabizottság	2,487
temetkezési hatóság (ide nem számítva a községi tanácsokat, a melyek f. hatóságok is)	742
a londoni City csatornabizottsága, fővárosi kerületi hatóságok és a woolwichi egészségügyi hatóság	43
egyéb helyi hatóságok: kikötőbizottságok, tőbolydalátogató bizottságok, csatornabizottságok, alagesővezési, köpart- és vízszabályozási bizottságok, különféle egyesült bizottságok	836
összesen	30,447

Mindezen helyi hatóságok közül csupán az iskolabizottságok szűnnek meg az 1902. évi népoktatási törvény következtében külön helyi hatóságok lenni. Az újabb angol törvényhozás azon kitűzött céljától, hogy a territorialis hatósági és adóztatási hatáskört a grófsági, városi, községi és körü szervezetekben összpontosítsa s a helyi igazgatás összes

teendői lehetőleg e szervezetek keretében végeztessenek el, a gyakorlati élet még meglehetősen messze van.

A helyhatósági jövedelmeknek két forrását, vagyis a helyi adózást és kölcsönöket már ismertettük. Külön kell még szólnunk azon jövedelmekről, a melyeket az államtól kapnak a helyi hatóságok.

Egészen 1888-ig az állam közvetlen pénzbeli támogatást adott, évenként pénzsegélyeket osztván ki a helyhatóságok között, különösebben megállapítható rendszer és eljárás nélkül. 1888-ban szervezték a «helyhatósági adó-alap»-ot (Local taxation Account), melyet az angol bank kezel akként, hogy az állam az engedélyezési díjakat (Local taxation licences) egészen ez alapba utalta, átengedte továbbá az állam illetékek egy részét, az illetékek nemei szerint különböző arányban megállapítva, végül a fogyasztási adók és vámok jövedelméből 31,872.024 koronát (1,328,001 £) mely összeg állandó s a számadásokban «English share» néven szerepel. Ezekon kívül az 1896-iki földadótörvény következtében megszünt jövedelmeket, a mely törvény a földbirtok helyi adóját felére szállította le, az állami illetékjövedelmekből téríti meg a kormány. Végül némely czélokra még most is kapnak a helyhatóságok közvetlen segélyt, mint az alábbi adatokból kivehető.

A helyhatósági jövedelmek összegét és öt évi fejlődését, czímek szerint a következő táblázat tünteti föl, angol fontokban. (Egy £ kereken = 24 k.)

	1893—4. év	1897—8. év
helyi adókból — — — — —	32.223,972	37.605,368
földadót pótló állami járulékból — —	—	1.250,878
helyhatósági adóalapról (állami járulék) *)	5.982,022	6.147,948
iskolabizottságoknak állami segélyből —	2.640,550	3.359,382
különféle állami segélyekből — — —	191,569	210,550
vásári helypénzek, vámok, kikötői vámok és egyéb illetékekből — — — — —	3.507,937	3.741,019

*) A helyhatósági adóalap egyik legérdekesebb alkotása az angol közéletnek. Ennek részletezését illetőleg már 1900-ra is vannak adataink. (A *Local taxation and Government*, stb. cz. kiadványból.) Ezek szerint bevett az alap a helyhatósági engedélyezési díjakból 3.475,734 £-t, az állami illeték-részesedésből 2.341,263 £-t. Ezen jövedelemből térítik meg a választási lajstromokat felülvizsgáló ügyé-

	1893—4. év	1897—8. év
helyhatósági ingó és ingatlan vagyon jövedelméből	1.732,962	1.765,084
vagyonértékesítésből	381,474	795,945
különféle díjak-, birságokból, büntetések- és engedélyekből	654,906	763,435
vízvezetési díjakból	2.825,652	3.292,098
gázvilágítási díjakból	4.510,784	5.091,467
villamos világítási díjakból	44,123	427,310
közüti vasutak béréből	163,028	626,737
vásárok, temetők, öntözési berendezések, fürdők, könyvtárak, muzeumok, tűz- oltóság, tébolydák, kórházak, vágó- hidak, kikötők és dockok jövedelméből (t. i. a helypénzek, vámok és illetéke- ken kívül)	1.064,697	1.171,667
magánosoktól területértéknövelési illeték- képen	1.020,577	1.223,177
egyéb jövedelmek	1.313,761	1.672,478
összesen	58.258,014	69.144,543
vagyis a mi pénzünk szerint	K 1,398.192,336	1,659.469,032

szek költségeit (1900-ban 12,731 £) s fizetik a londoni rendőrséget (1900-ban 701,682 £). Az «English Share»-ből 150,000 £ a londoni, 150,000 £ a vidéki rendőri nyugdíjalapokra ment. Az egész alap jövedelme 7.145,017 £ volt. A helyhatósági engedélyezési díjak részletezése a következő. Fizettek helyiségben való kimérési díjakat:

kiskereskedők szeszért, évi kimérésért	1.383,710 £-t
« « alkalmi «	4,250 «
« sörért évi «	102,265 «
« alkalmi «	55 «
« sör és bor «	19,551 «
« cider «	99 «
« borért évi «	1,075 «
« alkalmi «	15 «
czukrász édességek árulásáért	1,729 «
helyiségen kívül való kimérési díjakat kiskereskedők:	
sörért	15,366 £-t
borért	5,916 «
asztali sörért	1 «

különféle üzleti s egyéb engedélyekért:

vadkereskedők	7,616 £-t
sörkereskedők	38,316 «
szeszkereskedők	151,658 «
czukrászok	399 «
borkereskedők	49,707 «

Elemezve e táblázatot, meg kell jegyeznünk, hogy az egyes bevételek forrásaik szerint a következő képet mutatják:

	1893—94. évben	1897—98. évben
Helyi adókból	32.223,972 £	37.605,368 £-t
állami hozzájárulásból	8.814,141 „	10.968,758 „
üzemekből	8.608,284 „	10.609,279 „

vettek be a helyi hatóságok.

A helyi adóknál körülbelül 16 százalékos emelkedést látunk öt év alatt. Az adókiivetés alapjául szolgáló jövedelem 1893,4-ben 159,469.468 £ volt, 1897/8-ban 168,664.993 £.*) (London ebben az előbb említett évben 33.729,660 £-gel, — az utóbb említettben 36,286.831 £-gel participiált), vagyis az adó 16 %-os növekedésével szemben az adózó vagyon alig 6 % gyarapodást mutat.

Ez idő szerint minden font sterling (24 K) tiszta adójövedelem Londonban 5 shilling 10·2 penny, (7·02 K), a vidéken 4 shilling 5·9 penny (5·39 K.), átlag Angliában 4 shilling 9·7 penny (5·77 K) helyi adót fizet. A tiszta adójövede-

kávéházféle üzletek	9,623	£-t
kutyatartásért	495,135	„
vadászati engedélyért	159,308	„
fegyverengedélyért	92,079	„
házügynökök, becslők	8,730	„
árverési vállalatok	63,665	„
dohánykereskedők	72,088	„
bérkocsitartásért	455,813	„
közuti locomotivokért	469	„
férfi eselések	140,382	„
házalók	22,076	„
zálogházak	32,092	„
ételkereskedők (mozgó kályhák, kifőzők)	51,382	„
büntetés pénzekből	6,310	„

Ezen jövedelmeket az állami adószedők veszik be s szállítják az alapba. A helyi hatóságoknak a pénzügyi kormány utalja ki a pénzt a szerint, a mint azok az egyes hatóságok területén befolytak. Az «English share»-t a belügyi kormány osztja föl a grófságok és grófsági városok között.

*) Az egyetlen számbajövő angol egyenes adó a jövedelmi adó (income tax) kiivetési alapjöveldelme ingatlanok után volt: 1893—4-ben 171.608,643 £, 1897—8-ban 179.685,197 £, vagyis az állam még kevéssé emelte az egyes adóalapot. A jövedelmi adó most 1 fontra 14 penny (24 koronára 1·40 korona). A búr háború folytán 1901-re két pennyvel, 1902-re újabb két pennyvel emelkedett.

lem az évi átlagos nyers jövedelemnek körülbelől 16—20 %-os csökkentésével van megállapítva. Minden egyes lakosra Londonban 2 £ 7 s. 6 d., (57 K), a vidéken 1 £. 0 s. 4 d., (28·80) átlag Angliában 1 £. 4 sh. 3 d. (29·10 K) helyi adó esik.

Az állam hozzájárulása a helyi adóbevételeknek majdnem egy harmadát teszi. Vagyis ha az állam a maga jövedelmeiből nem ment volna a helyi közteherviselés segítségére, a körülbelől 20 %-os helyi adózás 27—28 %-os lenne.

A helyhatósági üzemekből befolyó nagy összegnek majdnem a fele gázvilágítási berendezésekre esik. A közberendezések házi kezelése az angol városokban általános gyakorlat. A közúti vasutak házi kezelése meg van tiltva, de a biztosított bérjövedelem és nyereségrészesedés már 1898-ban több mint 15 millió koronával gyarapította a városi bevételeket. A vízvezetékek és csatornázások czímén kimutatott nagy jövedelem ez intézmények páratlan térfoglalásáról tesz tanuságot.

Az angol helyi pénzügyek megvilágítása szempontjából érdekesnek tartjuk azt is, hogy az adóbevételek és állami segélyek miként oszlottak meg az egyes helyi hatóságok között, mert ez tájékoztatást ad a közigazgatásilag főtartott intézmények tekintetében is. A vonatkozó adatokat a következő táblázat mutatja.

Helyi hatóság	Helyi adó £	Állami forrásokból eredő jövedelem £
<i>I. London.</i>		
Szegényügyi hatóságok	2.926,138	189,338
Iskolaügyi bizottság	1.917,009	704,294
Londoni grófsági tanács	2.062,267	252,289
Fővárosi kerületi hatóságok	2.470,629	21,267
A City-csatorna bizottsága	282,167	—
A főváros központi hatósága	102,562	388
A fővárosi rendőrség	658,025	721,516
Temetkezési bizottságok	19,460	Tébolyda látogató
Fürdőügyi bizottságok	84,121	bizottságok
Nyilvános könyvtári bizottságok.	65,379	872
Egyházi felügyelők (Egyh. adók)	3,205	
Közttereket fentartó hatóság	3-500	
	<u>10.604,462</u>	<u>1.880,962</u>

Helyi hatóság	Helyi adó £	Állami forrásokból eredő jövedelem £
<i>II. A vidék.</i>		
Szegényügyi hatóságok --- --- ---	6.274,809	1.999,269
Iskolaügyi bizottságok --- --- ---	2.931,478	2.706,297
Grófsági tanácsok --- --- ---	2.356,002	2.521,270
Fővárosi rendőrség *) --- --- ---	186,998	204,667
Városi tanácsok --- --- --- ---	2.087,466	878,419
		egyéb városok 154,370
Városi egészségügyi hatóságok, vá- rosi körü hatóságok --- --- ---	10.514,531	163,116
Különbféle egyesült bizottságok ---	6,201	34
Városi és városi körü kikötő és dockhatóságok --- --- --- ---	58,047	—
Falusi körü tanácsok --- --- ---	643,380	98,725
Falusi körü tanácsok mint közüti hatóságok --- --- --- ---	1.385,527	312,044
Községi tanácsok és gyűlések ---	112,148	—
Községi tanácsok és gyűlések mint temetkezési hatóságok --- --- ---	19,214	—
Közvilágítási felügyelők és bizott- ságok --- --- --- --- ---	4,435	—
Temetkezési bizottságok --- ---	150,520	—
Fürdőügyi bizottságok --- --- ---	439	—
Közterületeket fenntartó bizottságok	426	Tébolyda látó- gató bizottság. 3372
Közkönyvtári és múzeumbizottság- gok --- --- --- --- ---	8	Kikötői egészség- ügyi hatóságok 2174
Csatornaügyi, talajjavítási, rakpart és vízszabályozási hatóságok ---	269,277	Egyéb hatóságok 815
	27.000,906	9.044,572
Végösszeg	37.605,368	10.972,839

A helyi adók jövedelméből aránylag a legnagyobb részt a városi közegészségügyi és a szegényügyi célok veszik igénybe, azután a közoktatási, grófsági és városi adminisztráció, valamint a közútak fönntartása. Az állami forrásokból nyert jövedelem is e szerint alakúl, kivéve a városi egészségügyet és útfönntartást, a hol aránylag igen kevés.

Föltünő, hogy a fővárosi rendőrség költségeit nagyobb részben állami forrásból fődözik s a grófsági adminisztrációnál, a mely a rendőrséget fönntartja és fizeti, szintén nagyobb az állami forrásból, mint a helyi adókból eredő jövedelem.

*) A fővárosi rendőri kerület kiterjed a vidék egy részére is, mint a budapesti.

A mi tehát a költségeket illeti, Angliában a rendőrség jóformán államosítva van.

A kiadások az egyes közigazgatási ágak és intézmények között a következőleg oszlottak meg 1897/8-ban.

Szegényügy	8,297,668 £
Tébolydák és menhelyek	2,069,859 „
Rendőrség	4,934,383 „
Bűnügyi vizsgálatok és foglyok tartása	185,034 „
Közoktatás (ideértve a javító intézeteket, ipari és műszaki iskolákat s a különféle oktató intézményeket)	7,806,102 „
Közutak, utcák (öntözés, kövezés és a többi)	8,032,313 „
Hidak	206,035 „
Közúti vasutak	342,576 „
Vízművek (csatornák, vízvezetékek)	1,284,478 „
Gázművek	3,956,743 „
Közvilágítás	1,204,446 „
Villamos közvilágítás	78,808 „
Villamos világítási berendezések magánosoknak	218,200 „
Csatornázás	1,562,667 „
Vásártartási és berendezési költségek	375,665 „
Vágóhidak	27,143 „
Temetők	347,689 „
Tűzoltás	349,398 „
Közterek, parkok stb.	519,423 „
Közkönyvtárak, muzeumok	378,328 „
Fürdők	296,284 „
Munkáslakások	42,388 „
Körházak	448,784 „
Kikötők, rakpartok, dockok	1,624,569 „
Alagesővezés, árvédelem	313,863 „
Állategészségügy	42,953 „
Munkásföldek	45,138 „
Különféle közléstítmények és költségek *)	3,695,806 „
Középületek, hivatalok	293,914 „
Városfejlesztés, szabályozás	1,006,156 „

*) Ebben benne van: a választók összeírása, a himlőoltás, anyakönyvezés, mértékhitelítés és ellenőrzés, ragadós állati betegségek nyilvántartása.

Kölcsonörtörlesztés	— — — —	14.218,849 £
Fizetések és nyugdíjak	— — — —	2.136,387 „
Hivatalok dologi kiadásai ¹⁾	— — — —	688,528 „
Törvényhozási költségek (kihirdetés stb.)	— — — —	204,305 „
Egyéb kiadások	— — — —	588,684 „
		67.823,716 £

A mi pénzünk szerint tehát 1,627.769,184 korona kiadása volt az angol helyi igazgatásnak 1897/8-ban, körülbelül 220 millió koronával több mint öt évvel azelőtt.

A bevételek és kiadások mérlege : 1,659.469,032
1,627.769,184

31.699,848 korona

többletet mutat.²⁾

A helyi adókból és állami forrásokból eredő jövedelmek s ezekből eszközölt kiadások azonban korántsem nyújtanak teljes képet az angol helyi igazgatás háztartásáról. A hosszabb időre szóló létesítmények költségeit kölcsönökből fődözik a helyi hatóságok s nemzedékekre osztják el a terheket. Figyelembe véve, hogy az angol helyhatósági kölcsönügyek milyen kedvező föltételek mellett intéztetnek, természetesen, hogy a helyi háztartás igen nagy mértékben támaszkodik a kölcsönökre.

Az angol helyi hatóságok kölcsöneinek 1897/98. évi állománya nem kevesebb mint 262.017,152 £, 6,288.411.648 K). Ez az összeg az angol állami adósságnak (634,435.704 £.) 41,30 %-át tette.³⁾

Különböző czélokra 1897/98-ban összesen 14,482.710 £-t (= 347,585.040 K) vettek kölcsön a helyi hatóságok, mely

¹⁾ A speciális czéloknál az alkalmazottak személyi és dologi kiadásai a megfelelő hitelből fedeztetnek. Ez tehát csak egy része a szóban levő kiadásoknak.

²⁾ Az állami bevételek összege volt 1901-ben 130.384,684 £ = 3,129.232,414 K, a kiadásoké 183.592,264 £ = 3,406.214,236 K.

³⁾ Érdekes, hogy míg az államadósság, melynek összege 1874-ben 768.945,757 £ volt, 1897-ig 134.510,053 £-gel csökkent, addig ugyan-ezen időszakban a helyi adósságok 92.820,100 £-ről emelkedtek a kimutatott összegre, vagyis 169.197,052 £-gel szaporodtak.

összeget (hozzávéve 2,567.318 £-t, az előző évi kölcsönökből, a következő czélokra használták föl a jelölt évben :

Szegényügyi czélokra	1.178,047	£
Tébolyodottak menhelyére	768,577	«
Rendőrségi épületek, börtönök, letartóztatási intézetek	112,052	«
Iskolák (ipari, technikai iskolák, javítóházak)	1.960,437	«
Utak és utcázak	1.971,956	«
Hidak	140,848	«
Közúti vasutak	1.971,956	«
Vízművek (Vízvezeték)	1.868,955	«
Gázvilágítás	811,720	«
Villamos világítás	839,879	«
Csatornázás	2.044,324	«
Vásárok	155,134	«
Vágóhidak	8,018	«
Temetők	124,553	«
Tűzoltó berendezések	51,875	«
Közterek, parkok stb.	296,335	«
Közkönyvtárak, muzeumok, iparművészeti iskolák	40,333	«
Fürdők	228,361	«
Munkáslakások	267,236	«
Kórházak	247,942	«
Kikötők, rakpartok, dockok	869,156	«
Alagsövezés, vízszabályozás	97,056	«
Munkásföldek és kisgazdaságok	7,999	«
Középületek, hivatalok stb.	261,056	«
Városszabályozó munkák	275,683	«
Egyéb czélok	752,547	«
összesen	17.050,028	£

A közigazgatás alkotó működésének jellemzéseül ki kell emelnünk, hogy 1894 óta a kölcsönökből származó évi bevételek és kiadások minden évben az 1897/8-ik évi összegek körül mozogtak. Hogy pedig megközelítő fogalmat adjunk arról, minő beruházásokat tettek az angolok helyi igazgatási szervezetek keretében közhasznú intézményekre, közöljük a főnálló kölcsönöknek nagyobb és érdekesebb tételeit az egyes közigazgatási ágak szerint.

Az angol helyi igazgatást terhelő 262,017.125 £, adósság a következőleg oszlik meg az egyes fontosabb intézmények között:

Szegényügyi intézmények	9.308,198	£
Téboldák	5.171,358	«
Iskolák	27.924,777	«
Utak és utcák	31.282,688	«
Hidak	4.274,922	«
Közúti vasutak	3.255,745	«
Vízművek	47.867,413	«
Gázművek	18.292,119	«
Villamos világítás	3.674,641	«
Csatornázás	27.190,006	«
Vásárok	5.803,425	«
Temetők	2.729,330	«
Tűzoltó berendezések	817,387	«
Közterek, parkok stb.	5.394,832	«
Közkönyvtárak, múzeumok, iparművészeti iskolák	875,006	«
Fürdők	1.875,600	«
Munkáslakások	4.756,894	«
Kórházak	1.667,956	«
Kikötők, rakpartok, dockok	34.201,022	«
Vízszabályozás	2.897,180	«
Munkásföldek és kisgazdaságok	85,148	«
Középületek	5.431,470	«

Ezek után még csak azt kell megvizsgálnunk, hogy az adósságteher miként oszlik meg az egyes helyi hatóságok között. Ezt a következő adatok mutatják.

London*)	48.641,303	£
A grófsági városi tanácsok	13.417,389	«
Egyéb városi tanácsok	1.874,862	«
A grófsági városok mint egészségügyi hatóságok	87.863,636	«
Egyéb városok mint egészségügyi hatóságok	22.276,432	«
Városi körök	18.397,936	«
Kikötő- és dockhatóságok	43.775,913	«
Temetkezési hatóságok	1.507,165	«
Egyesült vízmű és egyéb bizottságok	1.842,975	«
Szegényügyi hatóságok	4.034,012	«
Iskolabizottságok	17.859,974	«
Grófsági tanácsok	4.144,608	«
Temetkezési hatóságok	220,214	«
Vízügyi hatóságok (csatorna, rakpart, szabályozás)	2.143,672	«

*) Ezen összegből legtöbb terheli a londoni grófsági tanácsot (23.525,653 £), az iskolabizottságot (9.316,551 £), a szegényügyi hatóságokat (5.274,186 £), a közegészségügyi hatóságokat (8.067,981 £).

Egyesült vízügyi bizottságok	---	---	---	
Falusi köri tanácsok	---	---	---	2.446,831 £
" " " mint közúti hatóságok	---	---	---	
és egyéb úti hatóságok	---	---	---	61,787 "
Politikai községek (parishek)	---	---	---	147,761 "
Temetkezési hatóságok	---	---	---	48,994 "

A többi adóság kisebb vegyes tételek között oszlik el.
Az egész tartozásból esik:

a metropolisra	---	---	---	---	48.641,303 £
a nagy városok hatóságaira	---	---	---	---	180.999,841 "
a városokra és falukra is kiterjedő hatóságokra	---	---	---	---	29.669,983 "
a falusi községekben működő hatóságokra	---	---	---	---	2.706,125 "
					<u>262.017,052 £</u>

XVIII. Áttekintés. Megjegyzések.

Gneist egyik híres munkájában*) úgy határozza meg az angol önkormányzati helyi igazgatást, hogy az: a grófságok és helységek igazgatása az ország törvényei szerint, a magasabb és középtársadalmi osztályok tagjaiból álló tisztelbeli hivatalnokok által, helyi adózás segélyével.

Ez a jellemzés általában ma is ráillik az angol helyi igazgatásra, de egyes vonásokban lényegesen változott a helyzet a múlt század utolsó évtizedében.

Az első nagy különbség az, hogy míg előbb csak a városi administratiót intézték polgári elemek, a vidéket teljesen az aristokratikus szervezetű grófsági békebirói testületek igazgatták, sőt ezek hatásköre a városi igazgatásban is túlsúlyban volt, most az egész közigazgatás democratisálódott. Míg előbb a közigazgatási imperium a békebiráknál volt, most ez — a rendőri és közigazgatási biráskodási ügyeket kivéve — átment a grófsági, városi, köri, községi tanácsokra, a melyekben a demokratikus elemek természetes, — a társadalom megosztási arányának megfelelő — túlsúlyban vannak.

*) *Geschichte und heutige Gestalt der englischen Communalverfassung, oder des Selbstgovernment.* Von dr. Rudolf Gneist. Berlin 1863. II. kötet. 1211. l.

A második különbség abban mutatkozik, hogy a tisztelbeli hivatalok útján való igazgatás köre igen megszűkült s a fizetett közegek munkája nagy tért nyert. Az imperiumot, a rendelkezést, a rendőri igazgatás kivételével, a hol egyéni tisztségek rendelkeznek és igazgatnak, megtartották az önkormányzati hatósági testületek. De a közigazgatás folyó ügyeit minden ügyágban fizetett tisztviselők végzik, a kiknek száma újabban specialis szakemberekkel (vegyészek, építészek, gazdák, orvosok, állatorvosok) nagyon megnőtt.

A harmadik nagy különbség az, hogy míg a Gneist idejében a helyi hatóságok sok dologban végérvényesen határoztak, sok dologban csak a bírói úton lehetett határozataik ellen jogorvoslatot szerezni, — a központi kormánynak hatásköre a helyi hatóságok ügyében alig volt, — addig most a legtöbb hatósági határozatnak megvannak a közigazgatási felelősségi fórumai, melyek sokszor vezetnek a kormányig, másrészt a központi kormány intenzív felügyeleti és ellenőrzési hatáskört nyert majd minden közigazgatási ügyágban, a mely hatáskörét újonnan kifejtett állami tisztviselői kar által tölti be. A helyhatósági háztartásnak előbb teljesen független állása megszűnt s a helyhatóságok pénzkezelése és hitelügye a kormányhatóság közvetlen felügyelete alatt intéződik.

Végül a negyedik nagy különbség az, hogy a helyi igazgatás anyagi eszközeit többé nemcsak helyi adókból veszi, hanem azoknak körülbelül egy harmadát az állam szolgáltatja.

Mindezek a változások azonban nem érintették az angol helyi igazgatás azon vonásait, a melyeket Gneist az angol társadalmi, politikai és személyes szabadság alapjaiúl, sőt forrásaiúl jelölt meg. Az önkormányzat keretei nem szűkültek, de erősen tágultak. Az a tér, a melyen az angol polgár a közdolgok intézésébe befolyik, tetemesen nagyobb és hozzáférhetőbb, — a közigazgatási jogsérelmek orvoslása gyorsabb és biztosabb lett.

A békebírák jelenlegi hatáskörükben tulajdonképen az intézmény eredeti alapjaira tértek vissza. Az angol a közrendet «Kings peace»-nek, a király békéjének hívja. A békebírák eredeti rendeltetése az állami rend föntartása volt, mely valaha az egész közigazgatás tartalmát szolgáltatta. A modern közigazgatás fölszaporodott teendői kiáradtak a századok előtt

ásott mederből s új nagyobb csatornákból oszlottak el. Ezekből az új csatornákból nagy eleven erő árad ki, melynek hatása az újabb socialis és egészségügyi közigazgatási alkotásokban nagy arányokban nyilvánul.

Az angol helyi igazgatás háztartása óriási összegekkel dolgozik. Ennek magyarázata azon általánosan tudott körülményen kívül, hogy az angol nép a világ minden részében szerzett jövedelmeket összpontosítja a hármaskirályság pénzszekevényeiben, még több az angol viszonyokban gyökerező specialis jelenségben rejlik.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy az állam a maga jövedelmeit csak kis részben veszi az ingatlanokat terhelő egyenes adókból. Az 1901. évi állami egyenes adóbevétel a következő volt:

földadó	---	---	---	---	750,000	£
házaadó	---	---	---	---	1,750,000	«
jövedelmi adó	---	---	---	---	33.800,000	«
összesen					<u>36.300,000</u>	£

A vám, fogyasztási adó és illetékbevétel pedig 85,100.000 £-re rúgott. Vagyis az állam kevéssé veszi igénybe az ingatlant a maga adóira s azt a helyi adózásnak hagyja. A helyi hatóságok évi adójövedelme rendszerint több egy-két millió font sterlinggel, mint az állam egyenes adóbevétele. Tehát azt mondhatják a mi viszonyaink szempontjából, hogy az angol helyi igazgatás több, mint 100 % pótagóval dolgozik.

Másik specialis oka a helyi háztartás nagy tételeinek, hogy az angol nép túlnyomólag városokban lakik. Ez az állapot kezd már veszedelmes arányokat ölteni. Bagenal Fülöp úr, kerületi szegényügyi felügyelő, 1900. évi hivatalos jelentésében utal arra, hogy a faluk elnéptelenedését egy híres angol író, Rider Haggard is szóvá tette a norfolki mezőgazdasági kamarában. Az angol népnek most már 77 % -a él városokban. És pedig:

24%	9	városban, mely	250,000	lakosnál	népesebb
10%	24	«	«	100,000	«
10%	42	«	«	50,000	«
14%	141	«	«	20,000	«
9%	219	«	«	10,000	«
10%	687	«	«	10,000	lakoson alul való népességű.

A városi népesség a falusi lakók rovására 1901-ről 1902-re nem kevesebb mint 2%-kal gyarapodott.

Természetes, hogy a városi élet drágább és igényesebb. A városi zsúfoltság specialis egészségügyi, kényelmi berendezéseket igényel, a melyeknek a falusi nép sem szükségét, sem hiányát nem érzi. Ezért látjuk azt, hogy a helyi kiadások és kölcsönök legnagyobb tételei közegészségügyi czélokra s általában városi létesítményekre fordíttatnak.

Az angol nép foglalkozás szerint való megoszlása is arra mutat, hogy Angliában túltengett a városi élet. A hivatalos statisztika a tíz éven felüli lakosságból 1,336.945 lelket mutat ki mezőgazdaság és halászatból élőknek. E létszámnak mindenesetre kisebb fele esik a tisztán mezőgazdasági keresetre. A magasabb szakképzettségűek ^{3,4} milliónyi osztályán kívül a következő pályákon keresi az angol lakosság a kenyérét:

szolga	—	—	—	1.900,328
kereskedő	—	—	—	1.399,735
iparos	—	—	—	7.336,344

A népességnek majdnem harmadrésze, 9,154,273 lélek meghatározott foglalkozás nélkül van, vagyis ott dolgozik és azt, a hol és a mit kap.

Ez az állapot magyarázza meg a szegényügyi igazgatás nagy arányait is, a mely a helyi kiadásoknak és kölcsönöknek szintén igen jelentékeny részét foglalja le. Évenként 800,000 körül van a közhatóságilag segélyezett szegények száma,*) a kik közül 220—230.000 a dologházakban nyer ellátást, a többi pedig egyébként kap segélyt.

Az angol öntudatos fajszeretet hatalmas megnyilatkozása a szegényügyi és a közegészségügyi igazgatás nagyarányú berendezése. Mindakét igazgatási ág az emberanyag conserválásával foglalkozik. azt védi a természeti és gazdasági viszonyok pusztító hatásai ellen. Lényegében mindakettő socialis czélokat szolgál. A sok olcsó munkáslakás egyforma jelentőségű socialis és egészségügyi szempontból; a közséták, üdülőtér, közfürdők, a melyekre újabban oly nagy összegeket fordít az angol helyi igazgatás, első sorban inkább a szegények érdekeit szolgálják, mint a vagyonos angolokét,

*) 1899-ben 821,096, 1900-ban 807,471.

a kik tudvalevőleg a világ minden pontján képesek megszerezni az üdülést. A kórházak és dologházak nem végleges menhelyek, hanem csak átmeneti tartózkodási helyei a szerencsétlenül jártaknak, a kik ez intézetekben hosszabb-rövidebb idő alatt visszanyerik az élet küzdelmeihez szükséges erőt és erélyt.

Az angol közegészségügyi és szegényügyi igazgatás olyan ezernemű és gondos javítója a természet és kereset mostoha jelenségeinek, hogy e tekintetben az egész világon páratlanul áll.

Ujabbán különös gondot fordít a közigazgatás arra is, hogy a munkáskezeket a mezőgazdaságban szaporítsa. Erre szolgálna a munkásföldek és kis gazdaságok intézménye. Azonban a közigazgatási kiadások és fölhasznált kölcsönök kis összege (85,148 £.) arra mutat, hogy ez az actio nem elég hatékony. Úgy látszik, a városi élet, habár nagyobb kockázattal jár, a maga nagyobb kereseti kilátásaival, szórakozásaival, kényelmi berendezéseivel nagyobb vonzerővel bír a jelen idők angoljára, mint a falusi gazdasági foglalkozás.

A búr háború tanulságai, a melyek kézzelfoghatóvá tették, hogy a legműveltebb és leggazdagabb nép sem nélkülözheti az egyszerű erkölcsű, edzett, és igénytelen falusi földmivelő népből rejlő öserőt, valószínűleg eredményesebb munkálkodásra fogják szólítani az angol helyi igazgatást ez irányban is.

A közelmúlt időkben, a midőn a városok évenként csak kölcsönpénzből háromszáz egynéhány millió koronát költöttek különféle munkákra, a városokba való todulás ellensúlyozása úgyszólván lehetetlen volt, de nem is mutatkozhatott szükségesnek. Kétségtelen azonban, hogy ez a rengeteg építkezés és munkáltatás nem sokáig tartja meg jelenlegi arányait. A városok fejlődése megállapodik és bár szintén megnövekedett szükségletekkel, de csak a föntartási munkáknál lesz szükség az egyszerűbb munkáskezerekre. Ekkor elő fog állani az a probléma, hogy a több mint kilencz milliónyi munkástömegnek a városokban többé nem foglalkoztatható része a földművelésnek adassék vissza, vagy pedig a gyarmatokra szállíttassék ki. Ez utóbbi célra, tudniillik a kivándorlás egészséges és a nemzetre nézve haszonhajtó irányítására Anglia nagy hatósági és társadalmi apparatust tart fenn,

a különféle kivándorlási biztosokban és egyesületekben. Az elől említett cél érdekében is megkezdődött a munka a föld terheinek felére való csökkentésével, a földbérleti viszonyoknak a bérlő vállalkozóra kedvezőbb szabályozásával, a föld érdekeltjeinek a jobb művelés meg értékesítés céljából való szervezkedésével, a kis bérletek és kis birtokok alakulásának közhatósági előmozdításával. Mindez intézmények azonban míg újak, a törvényhozás minden irányú támogatását még nem vihették ki s nem versenyezhettek sikeresen azon fejleményekkel, a melyek az angol lakosság több mint háromnegyed részét városokba hajtották s a helyi élet fejlődését bizonyos mérvben egyoldaluvá tették.

* * *

Vegyük röviden szemügyre az angol helyi igazgatás azon általános nagy jellemvonásait, a melyek minden művelt népet, tehát bennünket magyarokat is, egyaránt érdekelhetnek.

A ki behatóan ismeri a szárazföldi, közelebről pedig a magyar közigazgatás helyi berendezését, annak föltűnik, hogy Angliában hiába keresne oly községi szervezetet, a melynek «hatósága kiterjed a községben s a község területén lakó vagy tartózkodó minden személyre és a községben és területén létező minden vagyponra.» (1886 : XXII. törvényczikk 3. §.) Angliában csak a grófsági városok szervezete felel meg ennek, mert a többi községnek egységes közigazgatási és jogterülete nincs. Csak a szegényügyi adó kivetési területei alapján lehetséges meghatározni azt, hogy melyik községnek milyen a határa. Ellenben a közigazgatási hatósági functiók egész sorozata nem veszi számba a községnek szegényügyi szempontból megállapított határait. Az angol parish nem az a közigazgatási egység, mint a francia, német vagy magyar község.

Az angol helyi igazgatás legfontosabb teendőiben, a minő a közegészségügyi, közgazdasági és szegényügyi igazgatás nem támaszkodott a községekre, mint az executiva legvégső tényezőire, hanem a községek egyesítésével, külön képviseleti szervekkel bíró köröket alkotott, a melyek hatósága az illető közigazgatási ág terén az imperiumot és törvényvégrehajtást gyakorolja. A rendőri igazgatás meg épen még

tágabb területekre, a grófságokra támaszkodik, mint közigazgatási egységekre. A közfölfogás ugyanis ott mindig tisztában volt azzal, hogy a közigazgatás föladatainak elvégzésére megfelelő anyagi és szellemi erő kell, a melyek nélkül az administratio vagy túlterhelt vergődés, vagy alkotásra teljesen képtelen formalismus. Ezért a törvényhozás mindig gondosan megválogatta a föladatokat, a melyeket képesek betölteni a kis falusi községek s azokat, a melyek csak városoknak, vagy pedig városokból és falvakból, esetleg csak falvakból alkotott hatóságoknak lehet megoldani.

Az angol szegényügyi község, a parish, csak kis falusi községekben jelent a mi kis és nagy községeinkben hasonló alakulást. Egyébként minden nagy város is parishokból áll, mint a szegényügyi s némely más administratio területi egységeiből, a nélkül azonban, hogy ez az állapot a városi terület oly kerületi beosztásával lenne egyértelmű, mint például Budapest kerületei. A városi hatóság nagyobb részében egységes és közvetlen, másik részében külön hatóságnak enged tért (például városi körökben a kör tanácsnak, az engedélyezésnél, az útfőntartásnál stb. a különálló hatóságoknak) s csak igen kis részben veszi igénybe a parisht, mint igazgatási szervezetet. Ezért van az állandó megkülönböztetés a városi és falusi jellegű parishok között. Az előbbieket hatáskörét absorbeálja nagyobb részben a városi szervezet, az utóbbiak tanácsai és gyűlései kisebb föladatoknál teljes jogú hatóságok, a nagyobbaknál pedig nincs szerepök, mert a kör hatóság fungál bennök.

Az előadottakban mutatkozó elveket mi is figyelembe vehetjük a kis és nagy községi, valamint a városi szervezet és hatáskör megállapításánál. Mert az kétségtelenné vált, hogy az 1886. évi községi szervezet csak erősen megterhelte a kis és nagyközségi életet a nélkül, hogy alkotó képességét biztosította volna.

A helyi élet alkotó képességének hiányát semmiféle állami beavatkozás nem képes pótolni. Az emberi természetben rejlik, hogy ahhoz ragaszkodik, azt tudja kihasználni, a mit maga alkotott, a minek közvetlen részesül érzi magát. Ez a titka annak, hogy miért hever kihasználatlanul sok állami létesítményünk, a melynek pedig szükséges és hasznos volna elvitázhatlan.

Jellemző és érdekes dolog, hogy az angol közigazgatási fejlődés miként egyeztette össze az önkormányzat nehézségét a modern administratio óriásilag megszaporodott munkatömegével. Egyrészt ugyanis míg több elemet vett föl a helyi élet rendelkező hatósági testületébe, másrészt azonban az ügyvitelt, a dolgok közvetlen intézését, a folyó adminisztrációt teljesen kivette a tiszteletbeli hivatalnokok kezéből s fizetett közegekre bízta. Ezek a közegek még az angol életviszonyok között is erősen vannak javadalmazva. Az irodafőnököknek, a fő clerkoknak városokban 1000—2000 font között van a javadalmazásuk; az alantas, a fő munkaterhet viselő tisztviselők 500—850 font fizetést húznak; a kezelő hivatalnokok kezdő fizetése átlag 100—150 font. Csak a kisebb falusi területeken működő hatóságok közegei vannak gyengébben javadalmazva, ezeknél azonban egy-egy clerk több különböző hatóság (csatorna, kórház, tébolyda, iskola-bizottságok) teendőit is ellátja s végösszegben mégis nagy fizetést huz.

Nagy előnye az angol helyi közszolgálati rendszernek az is, hogy a tisztviselő rang és fizetésbeli előmenetelét nem egy sereg áthelyezéssel kapja meg, hanem az ismert és jól végzett ügykörben, a szolgálati évek szerint, emelkedik a fizetése és tekintélye, a mi sokkal nagyobb morális jelentőségű dolog, mint a szárazföldi ranglétrákon, folytonos helyváltoztatással való fölkapaszkodás. Az angol a maga jó tisztviselőjét megtartja magának s biztosítja annak a közvetlen közrehatását a maga helyi életében. A szárazföldi tisztviselő a legtöbbször más helyütt jut felsőbb ranghoz és fizetéshez s a közép és felső hatóságoknál mind távolabb esik ereje és erélye a lakosság közdolgainak közvetlen irányításától.

Természetes, hogy ilyen körülmények között könnyű képesség, erkölcs és jellembeli kiválóságokat megnyerni a közigazgatási állásokra, bár a mint láttuk, ezek nem járnak imperiummal és közjogi természetű hivatali diszszel vagy méltósággal, mint például a szárazföld maireje, prefétje, Bürgermeisterje, Regierungspresidentje, bírása, szolgabírása, alispánja. Ritkábbak a személyes hatalom túlságos öntudatából származó hatósági túlkapaszkodások. És a mi fő, joggal meg lehet követelni, hogy a szolgálati pontosság, hűség és fegyelem követelményei szorosan megtartassanak.

Az angol helyi hatóságok, a magok képviselőtestületében tartották meg az imperiumot; a közigazgatás tényleges intéző közegei ezen alapon dolgoznak. A képviselőtestületek teljes erejüket az ellenőrzésre meg a tömegek vezetésére és irányítására fordíthatják.

Az ellenőrzés az administratio pontossága, vagyoni és jogtisztelő eljárása a közérdeket érvényesítő szelleme szempontjából fontos. A tömegek vezetése a közigazgatás alkotó működését jelenti, a mely a modern életnek immár nélkülözhetetlen tényezője. Ahhoz, hogy valamely terület adófizető polgárai a magok pénzét közhasznú létesítményekre fordítsák, azok erőteljes befolyásolására és vezetésére van szükség. De ez a vezetés az is, a mi összeforrasztja a népet a helyi igazgatás alkotásával. Az a büszkeség, a mivel egy-egy község polgára az ő filléreivel is létesített iskolára, kórházra, üdülőtérre stb. tekint, egy darab hazaszeretet, a mely fontos helyet tölt be a népek egyetemes haladását mozgató erkölcsi motívumokban.

Természetes, hogy ilyenféle helyi igazgatási életműködés csak ott lehetséges, a hol a szellemi és vagyoni értelmiség teljes becsvágygyal vesz részt a helyi képviselőtestületekben. A hol minden kis, alárendelt jelentőségű tiszteletbeli közállásra egészséges verseny mutatkozik.

Nálunk, bár sehol a világon nincsenek az önkormányzatnak oly messze visszanyúló hagyományai mint nekünk, a modern állami élet szomorú fejleményekkel járt a helyi életre nézve. Nem látjuk, hogy az új községekben társadalmi és vagyoni előkelőségek viselnének birói, esküdti stb. hivatalt. Nem látjuk értelmiségünket a községi képviselőtestületek üléseiben, bár helyhatósági szervezetünk az értelmiségnek különös kedvezményeket ad a képviselőtestületbe való juthatás tekintetében. Vármegyei közgyűléseink ritkán gyűjtik össze az önkormányzati elemeket. Ezért van az, hogy az önkormányzati testületek ellenőrző és vezető hivatása nálunk nem érvényesül. Sőt újabban megszoktuk, hogy a parlament legyen minden aprólékos közigazgatási anomália tárgyalási és javítási színhelye.

Ezen az állapoton, bármennyire igazat adunk is azoknak, a kik azt mondják, hogy nálunk a gazdasági átalakulással kapcsolatos létfontartási küzdelmek következtében kevés

az az elem, a mely idejét és erejét az önkormányzati tevékenységnek szentelhetné, teljes erővel segítenünk kell. Egyrészt az intézmények megfelelő, de a mi saját nemzeti életünkben gyökerező átalakításával, másrészt a közgondolkodás nevelésével.

Lehetetlen igazat nem adnunk Gneistnak, a ki az angol közszellem hatalmas nyilvánulását, a mely Angliát a mostoha talajú kis szigetországból első világhatalommá tette, az önkormányzati élet erőteljességére vezeti vissza. Fegyelmezett és okos politikai gondolkozást, a közdolgokért lelkesülő szellemet, a közdolgok intézéséhez szükséges tudást csak a helyi önkormányzati élet fejlesztheti ki a polgárok millióiban. Az önkormányzati élet a legbecsesebb polgári erényeknek, az önzetlenségnek, az altruizmusnak, a munkás hazaszeretettnek, a nemzeti és faji összetartozandóság érzéseinek nagy iskolája. Nekünk nem kell ezt az iskolát újonnan megteremtünk, csak megfelelő kereteket kell adnunk sok évszázados hagyományaink érvényesülésének. Ebben a törekvésünkben csak üdvös lehet, ha néha-néha azokra az őseredetiségű vonásokra nézünk, a melyek egy tőlünk távol élő nagy nép közigazgatási fejlődésében tanulságosan és buzdító erővel mutatkoznak.

NÉMETH JÓZSEF.

FRANCZIA TÖRTÉNETÍRÁS A KÖZÉPKORBAN.*)

I.

A történetírás maga, mely latin prózacrónikákkal kezdődik, francia nyelven nem prózában szólal meg mindjárt. Legrégibb csirájául ugyan a keresztes vitézek hazaküldött tudósításai szolgáltak; de mihelyt kifejlődött, versbe öltözik: *chanson de geste*-eket írnak Antiochia és Jeruzsálem bevételéről, főleg pedig Godefroy de Bouillonról, kinek őseit is megéneklik, a középkori monda kedvelt hattyú-lovagját, mint Perceval fiát téve nagyatyjává, Lohengrin (eredetileg Garin le Loherain, lotharingiai Garin) néven. — A nyugateurópai eseményeknek verses földolgozásában az anglonormannok járnak elől példaadón. Wace, II. Henrik megbizásából, már a XVII. század elején írni kezdi a normandiai hercegek történetét, melyet Benoît de Sainte-More folytat. E költőietlen, mesebeszédekkel telt rímkrónikáknál hasonlíthatatlanul kiválóbb alkotások a Becket Tamás élete, mely tudományos készültséggel és kritikával van írva, vagy még inkább Guillaume le Maréchalnak Anglia regensének élete, mely költői becsre is egyik legértékesebb terméke a középkornak. — A franciaországi dolgokról szóló verses történetírás teli mesékkel, úgy hogy a XIII. században Philippe de Mousketnél, ki kora történetét írja, de szokás szerint a legrégebbi ősökön, a trójaiakon kezdve, ismeretlen *chanson de geste*-ek fődözhetők fel. Vagy pedig ha van történeti értéke, úgy költőietlen, mint a Lusignan cyprusi király élete, Guillaume de Machaut öregkori műve, mely mintegy a keleti francia gyarmatok legutolsó krónikása. Ugyancsak a költőietlenség jellemzi Guillaume tanítványát, Eustache Deschamps-t, ki

*) Részlet szerzőnek francia irodalomtörténetéből.

historiai verseiben korának eseményeiről sok érdekes adatot nyújtva emlékezik. — A XV. században különben már a verses forma inkább az oly pseudo-történeti tréfás epos-félénél talál még alkalmazást, minő a Baudoin de Sébourg állítólagos jeruzsálemi királyról szóló, mely mulatságos kalandok sorozata. Írnak ugyan Du Guesclinről egy 22,000 versre terjedő *chanson de geste*-et, de ez is aztán csakhamar prózaformába öltözik át s így lesz kedveltté.

Már a XIII. században a prózaforma emelkedik túlsúlyra, úgy hogy még az a rheimsi ménestrel is, ki mindennek fölött mulattatni kíván történeteivel, melyeket az első kereszties hadjáratról kezdve szájhagyomány alapján elbeszél, magán- és párbeszéddek által elevenítve, szintén mellőzi a verses formát és korának egyik legkitünőbb prózairója lesz. A XIII. század egyáltalán nevezetes fordulópont a francia történetírásban. Ekkor szólaltatják meg francia nyelven a *Saint-Denisi* latin krónikákat is, a középkori kolostori történetírásnak Franciaországban legjelentékenyebb latin termékeit. Ekkor írnak világtörténelmi műveket is: és a mi fő, ekkor kezdődik el a középkori történetírás igazi dicsőségének, a *mémoires*-íróknak sorozata Villehardouin-nel, kit aztán Joinville, Froissart és Commines követnek.

2.

Geoffroy de Villehardouin (Vilehardoin) a XII. század közepén született Troyes mellett. Marie de Champagne férjének lovassági parancsnoka (*maréchal de Champagne*) volt. Új ura, a fiatal III. Thibaut 1199-ben a bloisi és flandriai grófokkal egy lovagi tornán fölvéven a keresztet, Villehardouint küldik 1201 elején hatodmagával Velenczébe, hogy a tengeri szállítást kialakdja: bár a küldöttségben van Kuno (Conon), Béthune grófja, a jeles szónok és kiváló *trouvère*, ki a leghíresebb kereszties hadjáratra buzdító ének szerzője, mégis Villehardouint választják ékesszóló rábeszélő tehetőségeért vezérszónokul és főképviselőül. Ezt a küldetését és az egész kereszties hadjáratot, mely a történelemben szám szerint mint negyedik szerepel, írta le Villehardouin, elbeszélve, mily előzmények után keltek útra Velenczében, és

pedig — miután Thibaut időközben elhalálozott — a Villehardouintól ajánlt s pártfogolt Boniface de Montferrat olasz marquis vezérlete alatt, hogy aztán Jeruzsálem visszafoglalása helyett keresztyének ellen harcoljanak, a keresztes vitézek jó részének ellenkezése, sőt eltávozása ellenére: visszavegyék a velenceieknek a magyar királytól Zárát, majd először a detronisált görög császár és ennek fia számára, másodizben pedig saját magok javára elfoglalják Konstantinápolyt s a görög birodalom fölosztásával megalapítsák a keleti frank császárságot, Romaniet, császárrá a flandriai grófot, Baudouint téve, Boniface nagy sérelmére, kit aztán Villehardouin Baudouin utódjával kibékít, de ki csakhamar elesik a föllázadt görögök szövetségeseinek, a bolgároknak fegyverétől. Villehardouin e jó emberének halálával (1207) végződik vagy talán szakad félbe mémoiresja. (Érdekes pendantja Robert de Clari picardiai szegénysorsú lovag műve, ki hazájába visszatérve írta meg emlékezéseit, melyekben keserűn bírálja a hadjárat vezetőit, az alsóbb rangúak közvéleményét tolmácsolva. Viszont folytatásául szolgál Henri de Valenciennes verses krónikája, mely azonban csak prózába átdolgozva maradt fenn: ebben érdekesen szerepel Villehardouin, kinek szónoki tehetségéhez méltó beszédek ad ajkára az író.) Villehardouin mint Romanie maréchalja és császárságnak meghittje, mindvégig kiváló diplomatai szerepet vitt. Az adrianopolisi csatavesztes után, mikor Baudouin császár a bolgárok fogságába esett, ő intézte a sereg visszavonulását Rodostóba. Hazáját nem látta többé viszont és 1213-ban halt meg hűbéruradalmán, Messinopolisban, Thessaliában.

Művét, melynek csak egy másfélszázaddal későbbi velencei kéziratban birjuk legjobb példányát s a XVI. század végén jelent meg először nyomtatásban, 1207-ben kezdte el tollba mondani, a háború pihenőiben. Bár nem nyíltan, valóságos apologiája az a keresztyének elleni hadjáratá fajult vállalatnak; mint ily iránymű, erősen rászorúl a történelmi kritika ellenőrzésére, bármennyire hangsúlyozza is szerző ismételtén, hogy ő igazatmondó szem- és fültanúként ír: ő sokkal inkább intéző szerepet játszott az eseményekben, semhogy ezek elbeszélésekor föltétlenül elfogult tudott volna maradni: ellenkezőleg, fontos dolgokat célzatosan elhallgat és igazságtalanul vádolja a vállalat megghiúsításának szándékával, a

sereg szétrobbantani akarásával az ellenpártot, mely keresztények ellen menni vonakodott. Művészi szempontból azonban ez az irányzatosság csak hasznára vált a műnek, mert így egységes vezérgondolat vonúl végig rajta, a mi szerkezetének egységét csak erősíti, és különösen, mert így ez a mű az első oly francia mémoire színvonalára emelkedik, melyben a szerző egyénisége élesen kidomborodik. Előadásmódja világos, józan és eleven. Fenkölt, éles elméje úgyszólván hadvezéri magaslatról tekint végig az eseményeken, csak a főbb mozzanatokat emelve ki, röviden, mint a tettek emberéhez illik. Ha beszédek közöl is, csak mint tényeket regisztrálja ezeket. Nem igen foglalkozik részletekkel. Míg Robert de Clari naivul bámulja és érdekesen írja le Konstantinápoly tündéri szépségét, addig Villehardouinneknél alig van egy-két általánosságban odavetett szava a magas, tornyos falaknak, a számtalan palotának és templomnak a hajóról megpillantásakor. Ha mégis e perczen «megremeg testében», a rájuk váró óriási föladat elgondolása okozza: nekik, 25,000 embernek, egy 300,000 embertől védett és bevehetetlennek tartott várat kell elfoglalniok! — Stilje kimért, szaggatottságig rövided, a csupaszságig egyszerű; hangja tárgyilagos — magáról is csak harmadik személyben beszél — és ridegen fönséges. De olykor közvetlenné válik és mélyen megindít. Így, mikor elbeszéli, mint jelenti ki a szószékről Szent Márk templomában a szent ünnepén a nyolczvan éves vak doge, hogy élökre áll az ezen napig gyér, de e naptól fogva erősen gyarapodó velencei keresztéseknek, majd az oltár elé térdel sírva, miközben fölvarrják neki a keresztet és mindenkinek szeme könnybe lábbad. Vagy mikor Bonifác halálát beszéli el, ki pánczél és sisak nélkül rohan az ellenség után, lenyilazzák, mire emberei cserben hagyták, az ellenség aztán kevés mellette kitartó hívével együtt fölkonczolja. Villehardouin megindulással mond búcsúztatót Romaniának e dicső vitéze fölött.

Villehardouint hamarabb képzelnök a Roland-ének, mintsem Chrétien de Troyes kortársának. Még nyelvében is a chanson de geste-ek stiljének szokásos naiv retorikai fordulatait, alakzatait ismétlődnek: műve ugyanis, miként a krónikák rendesen, fölolvastatásra volt szánva, tehát épen úgy nagy hallgató közönséghez van intézve, akár csak a nemzeti hősköltemények. Mi több: ez a mű a hűbéri hűség-

nek és szilaj vadsággal párosult vitézségnek eposa, melyben a szerelem nem szerepel, a kalandkeresésben nincs semmi courtois csillogás és eszményieskedő önzetlenség. Önzésében különben ne keressük a Roland-féle hősök naivságát: az író korabeli hősök számító eszélyessége az, egy oly koré, mely habár még mindig képes átérezni amaz extasis hevületeit, mely a kalandvágyat vallásossággal társítva, a keresztes hadjáratokat szülte, mégis már meglehetősen sokra fejlesztette a politikai diplomatiát, mint ezt épen Villehardouin bizonyítja. Ha Chrétien de Troyes azt rajzolja, minő volt ez időknék lovagi ideálja, Villehardouin magokat ez idők embereit állítja elénk, úgy, a milyenek voltak.

3.

Jean de Joinville (1224—1317), ki fiatalon a költő IV. Thibaut gróf udvarában élt, Champagne sénéchalja (főudvarbíró) volt. Huszonnégy éves korában, elhagyva kis gyermekét és nejét, a VII. keresztes hadjáratba követte királyát, IX. Lajost, kit aztán a súlyos megpróbáltatások alatt odaadó meghittként szolgált. Harminczadik évében hazajött s ettől kezdve nem kívánt több kalandban részt venni: az 1270-iki keresztes hadjáratba már nem ment el. 1283-ban Champagne kormányzója lett Navarrai Jankának kiskorúsága alatt. Emez később mint IV. Fülöp király neje, 1298 tájt fölszólította, hogy írja meg IX. Lajos életét, kinek szentté avatásakor tanúként szerepelt és kinek oltárt emelt házában. Joinville 1309-ben fejezte be munkáját, melyet a már elhunyt királyné fiának, a későbbi X. Lajosnak ajánlt. Miután ezt az urát kilenczvenegy éves korában még elkísérte a flandriai hadjáratba, két év múlva meghalt.

Műve, melynek elveszett eredeti szövegét bámulatosan reconstruálta a mai nyelvtudomány, csak részben szól a szent király életéről, egyrészt saját emlékezések, másrészt korábbi életrajzok alapján. Az öreg úr azzal könnyített föladatán, hogy belefoglalta könyvébe a keleten töltött hat évnek amaz önéletrajzi följegyzéseit, melyeknek elbeszéléseért úgy kedvelték az akkori szalonokban. Így tehát ez a Szent Lajos elete legalább is épen annyira Joinville élete.

Joinville se hadvezér, se diplomata nem volt, azonban szívesen olvassuk még oly aprólékos viselt dolgait is, mert hivalkodástól ment egyénisége, lebilincselő. Józanul gondolkodik, bár közepes értelmiség. Ájtatos, sőt babonás, de képtelen oly rendszeres önsanyargatásra, mint ura; vitéz, de hősi halál helyett inkább választja a fogságot. Nem kapzsi, de ért a számításhoz: szolgálatait annyira bőven fizetteti meg, hogy a többiek zúgolódnak miatta; a király megbízásából lakomákat rendezvén, minthogy nincs pénzők, a vendégektől kölcsönöz: arra is van gondja, hogy a jobb borokat mindig a lakoma elején szolgáltatassa föl, mikor még józabbul ítélnék a vendégek. Magát fölhaladó, leleményes elméssége sohasem hagyja cserben, nagy és kis dolgokban egyaránt; elfogatásakor a fölkonczoltatástól úgy menekül meg, hogy a király unokaöcsésének adja ki magát; mikor a szaraczenoknak lefizetik a váltságdíjat, hirtelen rálép annak a főúrnak lábára, ki épen figyelmeztetni akarja IX. Lajost, hogy kevesebbet találtak számítani. Szellemességének legbiztosabb jele, hogy nincs meg nála az a bosszantó utólagos szellemesség, az úgynevezett esprit d'escalier, hanem a kellő perczen tud föllobbanni.

Nem tanácsos vele kikötni, mert ha valaki, ő tud visszavágni, még pedig élesen. Robert de Sorbont, a király gyontató atyját, kivel való vitázásait szívesen hallgatta a király és ki egy alkalommal az ő díszes ruhaviseletét kifogásolja, azzal torkolja le, hogy ő szüleitől örökölte azt, holott — úgymond — a szintén fényes ruházatú főpap maga ily mentséggel nem védekezhetik, mert parasztszülőktől származott. Máskülönben ha nem bántják, ő sem bánt másokat, sőt szívjóság is érzik ötletes humorán, melylyel fényt és meleget áraszt maga körül s mely akkor sem szünik meg kedves lenni, ha megérzik rajta az a számítás, hogy ügyének megnyerése miatt nevetet meg: így midőn szolgálati szerződésének meghosszabításakor arra kéri IX. Lajost, ne neheztesse meg fölmerülhető újabb kívánságaiért, miként ő sem fog megneheztelni kéréseinek esetleges megtagadásáért. A szellemes, derült kedély mellett Joinville egyéniségének legvonzóbb sajátysága épen a bensőség: ez képesíti őt arra a loyalis hűségre, a gyöngéd odaadásra királyi barátja iránt, melyek révén aztán oly életelevenen tudja elénk állítani fejedelmi

barátjának alakját, mint senki más a kortárs életrajzírók közül.

A szándéktalanul festett önarcképnél, melynek fővonásait imént mutattuk be, nem kisebb becsű ez a megbizásból, művészi tudatossággal készített arckép, mely annyi finom észlelő tehetségről tanúskodik. Az uralkodó politikai nagyságát bizonyára nem Joinville-től tanuljuk meg méltatni, de igenis tőle tanuljuk meg szeretni az embert: a patriarchalis szellemű igazságszolgáltatót, a mint közvetlenül érintkezik az ügyesbajosokkal, künt a szabad természetben, a vincennesi erdőben egy tölgyfa alatt tartva törvényt mise után, az ájtatos, de nem aszkéta királyt, néha meglepően erélyes, mindig rendkívül gyöngéd, bár néha szelid iróniától derült lelkével. Látjuk őt, a mint gyóntatóatyjának, Joinville azon sértő visszavágása után, pártját fogja, de aztán mikor magokra maradnak, leülteti maga mellé a küszöbre kedves hívét és megvallja, hogy a dolog lényegét illetőleg neki ad igazat, mert az embert, ha rangjához méltón öltözködik, jobban megbecsülik alattvalói és neje is jobban kedveli. Azon tanácskozás után, melyen, noha a foglyok, foglyúl esett rokonok és barátok cserbenhagyásának gondolata mindenkinek könnyet csalt szemébe, a hazatérést sürgető pápai legátus pártjával szemben Joinville magára maradt, — látjuk a királyt, a mint magába zárkózik, hallgatag marad, étkezés közben sem szól hívéhez, a ki aztán zaklatott kedélyvel egy ablakba vonul. Kis idő múlva fejét egy kéztől érzi érintetni: a király az, ki most megmondja neki, hogy az ő álláspontját fogadja el. Sőt IX. Lajosnak emberi gyöngeségei is föltárúlnak előttünk: látjuk a jámbor fiút, ki annyira nem tudja magát fölszabadítani az anyai gyámkodás alól, hogy mint férj nem meri szeretett feleségét a rideg anyóssal szemben megvédelmezni, nem meri előtte szeretni sem, úgy hogy valósággal csak titokban szeretik egymást s az anyakirályné lépteinek hallatára tiltott szerelmesekként rebbennek szét...

Mint saját arcképe, úgy a királyé is sokszor intim jellegű, az imént érintettekhez hasonló apró történetkékből alakul egybe mozaikszerűleg. Az ilyenek elmondásában kiváló elbeszélő művész Joinville. Tud ő csatákat is élénken leírni, habár stratégiai tehetségének fogyatékosága miatt nem a legvilágosabb előadása: de főereje az anekdotákban rejlik.

Előadása a maga egyszerűségében rendkívül közvetlen, vonzó a maga hihetetlen életelevenségével. Néha naivul fönséges: így mikor a hadviselés borzalmainak ez a mindig erőteljes festője azt mondja el, hogy midőn Syriában betegen feküdt a sereget dézsmáló rettentő járványban, misét mondatott ágya előtt szintén beteg papjával. Ez összerogy, Joinville ágyából hozzáugrik, fölfogja s karjai közt támogatja, hogy befejezhesse a misét: «és nem is mondott többé aztán soha misét», teszi hozzá valóban Dantera emlékeztető fordulattal. Mégis a mérsékelt hangnem igazi eleme. Ezen a meghitt hangon beszéli el naplószerű szakadozottsággal a maga és környezete életének fölmerült aprólékos, intim részleteit, harcban és békében, otthon és idegenben, szárazon és vizen (Minő baj támadt abból, hogy a királyné gyermekeinek gyümölcsöt kívánt hozatni útközben a partról? Mint ütött ki tűz a hajón a királyné kajütjében? stb.), de mindig a realis talajon járás biztonságérzetét tanúsítva és keltve. Sajnálhatjuk, hogy bár főleg keleten játszik és többször valósággal utazási regénynyé válik e mű, sőt az ethnographus érdeklődésével rajzolja a keleti erkölcsöket, nincs a szerzőben megfelelő természet-érzék a tropikus égajl festéséhez. De minden hiányért dúsán kárpótolhat az a tény, hogy e mű első remek példánya a sajátos francia művészetnek, a causerienek. Míg egy Villehardouin annyira a tettek embere, hogy úgyszólván csak chablonszerű fordulatokkal, naiv fölkiáltásokkal és futtába odavetett szüksézávú reflexiókkal éri be rendesen: Joinville már szalonember, a ki fesztelenül, elkalandozva zseveg, finoman részletez, elmésen elmélkedik, szeretetreméltó és érdekes; szóval igazi causeur.

4.

Froissart (1338—1405) ki lyrai költeményeket is írt, az első hivatásszerű krónikairó, kinek nincs más foglalkozása. Valenciennesi polgár fia volt, clerc, majd végül fölszentelt pap. III. Edvárd angol királynak szintén wallon származású neje mellett titkár lett és udvaránál félévtizedig talált pártfogásra. Adatgyűjtés végett belovagolta Angliát és Skócziát, majd a walesi herczeggel Dél-Franciaországba, a

clarenceivel Milanóba ment, aztán megfordult más kiváló olasz városokban is. A királynő elhunytával ennek rokonai karolták föl, így Wenceslas brabanti herceg, ki főleg a költőt kedvelte benne; majd Blois grófja, Guy. Jövedelmező plébániát is kapott 1373-ban. 1388-ban Béarnba utazott Gaston de Foixhoz újabb adatokat szerezni. 1394-ben Angliát óhajtotta viszontlátni, hol szívesen fogadta a király, az egykor Dél-Franciaországba kísért walesi herceg fia, de hol mégsem találta föl már kedves emlékeinek egykori színhelyét. — Miután szakadatlan írásban és mint valami kóbor ménestrel, folytonos lovaglásban, és nemcsak adat-, hanem — ugyancsak jongleur módra — ajándékszerzésben is egy fél-századot töltött el, mint chimayi kanonok halt meg hatvanhat éves korában. Munkássága hasonlíthatatlanul terjedelmesebb, mint elődjeié. A száz éves háború történetéből mintegy háromnegyed századot dolgoz fel, Anglia és Franciaország párviadala köré a többi nyugoti országokat is csoportosítva, még Magyarországról sem feledkezve meg. Művét négy könyvre osztotta, melyeket többször átdolgozott: részint eredetibbé téve művét, melybe eleinte kortársa, Jean le Bel (1290–1370) líegei kanonok krónikájából vett át egyes részeket, — részint újabb hallomás alapján újabb változatok közlésével egészítve ki elbeszéléseit, — részint pedig, környezete változtával, előbbi angol párti szempontját francziával cserélve föl.

Froissart subjectiv mémoiresíró is, a mennyiben, ha nem is oly arányokban mint Villehardouin és Joinville, de mégis többször azt írja le, a mit maga látott és a miben maga is részt vett. Mindazonáltal ez inkább csak kivételes eset nála; ő rendesen azt adja elő, a mit többé-kevésbbé megbízható szem- és fültanúktól, esetleg az események szereplőitől elbeszélni hallott s még az nap este lefekvés előtt gondosan lejegyzett. Az egy Jean le Bel kivételével mellőzte a rendelkezésére álló írott forrásokat, okmányokat stb., nagy fáradtsággal és roppant sokat költve elvándorolt a csataterекre, várakba és ott meginterviewolta, a kit lehetett, a mire különben Jean le Bel már szintén adott példát, habár csak szórványosan. Természetesen legodaadóbb fáradozásai ellenére sem tudhatott meg sok mindent, hiszékenységét (nevetséges babonás mesékben hívéséről nem is szólva) sokszor félrevezették és pedig nemcsak a füllenteni szerető

gascogneiak. Sőt maga is félreértett több dolgot, mert bár azt hangoztatja, hogy ő nem csak tényeket regisztráló krónikás, hanem az okokat fölfejtő történetíró is akar lenni, nem látott be a dolgok mélyébe; a külső tények, a szemmel látható dolgok elbeszélésénél maradt, nem fürkésze az események okait s láncolatát, sem a szereplő személyek lelkét nem elemezve. De az anyagszerzésnek ez a reporter módra eszközlése magas művészetté fejlesztette elbeszélő tehetségét. Bizonyára korántsem volt ő talán oly öntudatlanságig naiv szócsöve a meginterviewolt egyéneknek, mint vélni szokták, mert e forrásai nem lehettek mind elsőrangú elbeszélők, az uralkodóktól s főuraktól kezdve le azon martalócz vezérig, ki Froissart egyik leghíresebb helyén oly életelevenen bánkodik a bő zsákmánylás letűnt szép napjai után: mégis ténynek vehetjük, hogy ez interviewkból táplálkozó emlékező tehetségének élénksége nagyban fokozta képzelő tehetségének alkotó erejét, annál is inkább, mert bámulatosan bele tudta magát élni az eseményekbe, a szereplők lelkébe, annyira hogy még szavaik tolmácsolásán is átérzik sajátos egyéniségök. Így aztán krónikája hosszú sorozatát nyújtja a tragédiák, vígjátékok vagy középfajú színművek kimeríthetetlen vervevel alkotott jeleneteinek, melyek megkapó drámaiságú helyzetekben tárnak elénk néhány vonással igazán élő emberekké elevenített alakokat. Ezenfölül a külső környezet a legüdébb érzelési fogékonyságra való színes ecsettel van festve, aprólékos körülményességig menő szabatossággal van rajzolva: még a természeti jelenségek iránt is érdeklődik a szerző, így a csatavesztés okául nem feledi azt is megemlíteni, hogy a nap szemökbe süített a francziáknak. Az életnek közvetlen benyomásait kapjuk itt s ezért szívesen megbocsátjuk az esetleges bőbeszédűséget is, melyben szintén van elvégre valami naiv báj.

Froissart, ez a harcok veszélyét óvatosan kerülő, békés pap, nagy kedvteléssel regél ostromokról, nyílt csatákról, a jövő hősöknek akarván tanúlságot és ösztönzést nyújtani. Csataleírásai remekek: csodálatosképen fölülmulja ebben is mesterét, a harcos katonapapot, Jean le Belt. A Poitiers és Crécy melletti vérengző ütközetek elbeszélésében, nála, ki úgy rajong a fényes ünnepélyekért, el annyira, hogy Isabeau királyné párisi bevonulásának leírásánál nem tud betelni a

végöket érni nem akaró tündéri látványosságok felsorolásával, a harcstéren is, mint valami nagy lovagi tornán, ragyogó pompával állnak előttünk a seregek. Akárcsak egy katonai térképen, nagy stratégiai szakértelemmel mutatja be az író az ellenfelek felvonulásait, kanyarulatait, kelepczébe jutását s onnan kiszabadultát. Az összeütközés után a tömegek roppant kavarodásai közepett föllelkesítő vagy megindító epizódok alakjában folyik le a csata szemünk előtt, mint a valóságban történni szokott. — A nemzetek történetének e catastrofhái kapcsán az egyének életében fölmerülő mozzanatok is rajzolja Froissart, mint a melyek emberileg még közelebről érdekelhetnek. A crécy-i csata elbeszélése után, melyben a czéltalan hősiségnek is bámulójaként mondja el a vak cseh király tettét, ki az ellenség közé vitette magát s egy-két kardcsapás után levágatva szerzett örök hírnevet, — a vereség szomorú története melancholikus akkorddal végződik. A menekvő francia király, késő este egy várhoz érve, fölkiált a felügyelőhöz: «Nyisd ki, a szerencsétlen francia királynak nyitod!» A poitiersi csata elbeszélése viszont fényes lakomával fejeződik be, melyen a fogoly francia királyt és főurakat a walesi herceg oly courtoisieval szolgálja ki, hogy mindenkit magasztalásra fakaszt.

A magánélet epizódjaiban különösen remekel Froissart művészete. Íme egy, mely a drámához közeledő felsőbb vígjáték légkörében játszik. Edvárd király a skótoktól ostromolt Salisbury grófné segítségére siet, de az ellenségnek már csak hült helyét leli. Bemegy főuraival a várba üdvözölni a grófnét, ki díszesen öltözve jön eléje és káprázatos szépségével heves szerelemre lobbantja. Mig asztalt teritnek, Edvárd egy ablakba vonul s magában emésztődik. A grófné, ki megütődve vette észre a nem várt hatást, megkísérti női tapintattal elterelni a fenyegető vihart. Azonban Edvárdból kitör a szilaj vágy. A nő szemérmes önérzettel és gyöngéden háritja el a vallomást; emlékezteti a királyt, hogy ő érette sínylődik most messze fogságban szeretett férje. Edvárd szótlan, rossz kedvű marad egész nap; éjjel sincs nyugta. Reggel a skótok üldözésére indítja seregét s azon reményének kifejezésével vesz búcsút a grófnétól, hogy visszatértéig még gondolkozik; mire a nő azt feleli, hogy ő sohasem szünik meg egyaránt szeme előtt tartani férjének és királyának jó-

hírnevét. És Edvárd zavartan távozik. . . Így végződik e flirt-jelenet, a csaták intermezzója, melynek régebben kegyetlenül tragikus változatát beszélt el Froissart Jean le Bel nyomán, de melyet most derültebb hangon, megnyugtatóbban fejez be. Viszont a legvonzóbb melodramai alak a béarni gróf, Gaston Phébus, a férfiszépség mintaképe, kit titokzatos különczködés tesz egyszerre elbűvölővé és félelmetessé. Éjjel tartja fényes, művészetkedvelő udvarát, mintha az éjtszaka rémeit el akarná űzni a pompa zajával; éjjel, a fáklyatartó szolgák világítása mellett olvassa fel itt Froissart verses regényét, *Méliadort*, a lakoma után, a jongleur mulattató tisztét magasabb rangon teljesítve. Gaston multját valóban szomorú emlékek terhelik, így drága kis fiának halála is. Nejétől elváltan élt s egyszer eleresztette hozzá a serdülő gyermeket, kinek aztán nagybátyja, a navarrai király cselszövőn port adott, hogy titkon csempészsze be atyja ételébe, mert varázshatásától kibékülnek szülei. Gastonnal a véletlen idejekorán felfödötteti a mérget. Elkeseredése és haragja határtalan az «áruló» gyermek ellen. Övéinek esdeklésére megkegyelmez neki, de toronyba záratja és játszótársait kínozva kivégezteti. Az ártatlan gyermek a börtönben nem vesz magához táplálékot és már-már kimúl a végelgyöngüléstől. Gaston épen öltözés közben hallja ennek hírért; kezében a körömvágó kiskéssel átmegy fiához. «Hah! áruló, miért nem eszel!» rivall rá és nyakszirten üti, azzal távozik. Pár perc múlva jelentik, hogy a gyermek halott: a kis kés elvágta ütőerét, mély gyászba borítva a megrendült apát s az egész udvart. — Máskor fönséges tragédia jeleneteivel ráz meg Froissart, a sors forgandóságának eseteit beszélve el. Erre kivált a főbb polgárságról szólóban nyílik alkalma s ilyenkor mély meghatottság vesz erőt rajta, ki máskülönbösen aristocrata környezetének hatása alatt oly közönyös az alsóbb polgárság és a nép bajai iránt. (Amazt az igazság ignorálásával mint gyávát gúnyolja a harcban; emezt, ha szenvedéseit tovább nem bírván tűrni föllázadt, mint veszett ebeket leüttetésnél egyébire nem ítéli méltóknak.) Corneille *Cinná*-jára emlékeztet, — s ez összehasonlítás épen nem a Froissart hátrányára üt ki — azon hat calaisi polgár története, kik városuk megmentése végett kötéllel nyakukban járulnak Edvárd elé, életüket fölajánlva, és kiknek a királyné esdek-

lésére a haragvó király az Augustusénál is nagyobb önlegyőzéssel megkegyelmez. — A legrómaibb lelkű corneillei hőskövekhez méltó alak Jean Desmarests, kit politikai hitszegés ürügye alatt vitet verpadra a király, bár dédatyját is híven szolgálta már. A végső perczben sürgetik, kérjen kegyelmet a királytól. «Nincs mit kérnem tőle, feleli. Én csak Istentől kérek kegyelmet.» Azzal meghal . . .

Scott Walter regényei nem keveset köszönhetnek Froissart tanulmányozásának. Nem túlbecsülése a krónikairó érdemeinek, ha neve ez íróéval együtt említettik ma; vannak, kik még nagyobb angol költő nevét merik emlegetni Froissartnál összehasonlításul: a történelmi drámairó Shakspeareét.

5.

Philippe de Comynes (1443—1511) Vakmerő Károly mellett kezdte diplomata szolgálatait, de higgadt egyénisége nem egyezett meg a bourgognei herczeg féktelenségével. Megvásároltatta magát XI. Lajossal, kiben korán fölismerte a szíve szerinti uralkodót; a legválságosabb időben átszökött hozzá és mindvégig, tizenegy évig, legmeghitebb tanácsosa maradt: az ő kezében egyesültek a politikai intrikák szálai. Gazdagon nősült. Atyjának hivatalbeli sikkasztás miatt elkobzott birtokait is visszanyerte, sőt más főurak elkobzott birtokaival is megajándékozta ura: az utóbbiakat azonban hosszas pörösködés után, minden erőfeszítés ellenére, vissza kellett később adnia. XI. Lajos halála után sorsa változó szerencsével folyt. A regens királyleány ellen foglalván állást, XI. Lajos vasketreczei egyikében töltött nyolcz hónapot, majd egy évig ült az igazságügyi palota tornyában: itt kezdte el írni emlékiratait 1488-ban. A következő évben tíz esztendei száműzetésre ítéltetett. VIII. Károly 1491-ben kegyébe fogadta, magával vitte sikertelen olaszországi hadjáratára s Velenczébe küldte követnek; e minőségében Comynes diplomatiái tevékenységével támogatta urát a visszavonulás nehéz napjaiban. XII. Lajos alatt, kivel még mint orleánsi herczeggel nem fért meg, visszavonult a magánéletbe és 1511-ben halt meg, miután befejezte mémoiresját,

mely csak halála után, 1524-ben (vége 1528-ban) látott napvilágot.

Ez, két külön részből áll, melyeket tíz évi időköz választ el. Az első rész, melylyel egyszersmind barátjának, az olasz származású Angelo Cato érseknek XI. Lajos latinul megírandó életrajzához kívánt adatokat szolgáltatni, XI. Lajos és Vakmerő Károly harczeit tárgyalja: a második viszont VIII. Károly olasz hadjáratáról szól. Mint íróművész, a szintén wallon Commynes alatta áll földijének, Froissartnak. Tud néha megragadó közvetlenséggel írni le egy-egy megkapó jelenetet, de rendszeren messze marad Froissart színes elevenességétől, melyet oly kitünően utánoz ekkortájt nem egy bourgognei párti történetíró. Így a különben rhetori hajlamú Chastellain, kinek terjedelmes műve másolatával fia 1524-ben a magyar királynénak kedveskedett; ebből a kéziratból maradt fönt aztán egy rész. — A bourgognei udvar fényes pompájára, melyet Chastellain oly érdekesen ír le, Commynes nem veszteget szót. Ő diplomata, minő Villehardouin volt, csakhogy nagyobb szabású, merészebb és mélyebb szellem. Bár helyenként ékesszólóvá lesz és keserű humor szólal meg belőle, rendszeren objectív: elvont és józan stílusban, hidegen bonczoló tiszta elmével az események logikai láncolatát magyarázza, behatol okaikba és a tények intézőinek lelkében finom pszichológiával mutat rá a rugókra, a melyek érintésétől oly távol marad például Vakmerő Károly ekkori másik történetírója, Olivier de la Marche. És e közben meg-megszólal Commynesben a moralista is, levonja az elbeszélétekből a tanulságot, néha talán igen is gyakran, igen is sokat moralisálva. Kiváló államférfi, a kit Richelieu méltán fog nagyrabecsülni: éles értelmével messze megelőzi korát, Montaigne, sőt Montequieu eszméiig emelkedik föl. Biztos, éles szemmel itéli meg kiválóságait és gyarlóságait az egyes népeknek, így a francziának egyéni jellemét is, melyre az éghajlat hatását is fölfogja már. Ha nincs is érzéke az ethnographiai festőiségek iránt, annál több van már az ethnopsychologia iránt. Már fogalma van az egyes birodalmak hatalmi ellensúlyozásának szükséges voltáról, a politikai egyensúlyról. Aristocrata s mint ilyen a flamand városok polgár kormányával szemben a velencei köztársaságot épen aristocrata jellegéért bámulja. De egyszersmind ellensége a zsarnokságnak. Ő, ki valóságos

breviariumot ír a királyok számára, korát messze megelőzőn kiemeli annak szükségét, hogy az uralkodót megfelelő neveléssel kell előkészíteni nagy föladatára, mely annyira súlyos, hogy Commynest nem egyszer a legmélyebb szánalomra hangolja királyairól szóltaiban. Különösen hangsúlyozza, hogy meg kell értetni a trón jövődő birtokosával, minő kötelességei vannak az uralkodónak. Hathatósan óvja attól, hogy elnyomója legyen az alacsony sorsúaknak, kiknek érdekében meglepő hévvel emeli föl nem egyszer írónk szavát; sőt nemcsak emberiességre, hanem alkotmányosságra is inti. Az alkotmányos, országgyűléstől ellenőrzött monarchiának, mely lehetőleg békés szellemű és könnyelmű háborúktól tartózkodó legyen, odaadó hive ő: azért magasztalja úgy és állítja követendő eszményképül oda Angliát parlamenti rendszerével.

Erkölcsei fölfogása azonban felettébb tág: szereti ugyan az isteni gondviselést, Isten ujját látni az eseményekben, de nem titkolja, mennyire felettébb emberi eszközök folynak be azok intézésére. Nála a cél s kivált a siker szentesít minden eszközt, melyek közt az esküszegésnek, törvénykijátszásnak nem a legutolsó hely jut. Politikája tehát, mint ekkortájt egész Nyugot-Európáé, a romlottságnak is iskolája, mely képmutatásra és alattomosásra tanít. De óva int az erőszakosságoktól: ebben a pontban különbözik olasz kortársától, Machiavellitől, kihez rendesen hasonlítani szokás s kivél abban a tekintetben is egyezik, hogy — noha nem oly rendszerességgel — az uralkodóknak kívánt tanácsokat nyújtani a helyes kormányzáshoz. Magától értetődik, hogy az uralkodó eszményképe az ő szemében XI. Lajos, kinek nem egyszer épen úgy idézi emlékezetes bölcs mondásait, akárcsak Joinville a Szent Lajoséit; különben tévedéseit sem hallgatja el, mint a melyekből szintén okúlhatni. Commynes, ki Vakmerő Károlytól kezdve XI. Lajos kegyencz borbélyáig, a híres Olivier le Daimig annyi remek arczképet, vagy jobban mondva — mert modora itt is elvont — jellemképet ad, a legmesteribbet e nemben XI. Lajosról nyújtja; a csabító szavú szirénről, lelkiismeretlen szószegőről, kétszínű, alattomos fondorkodóról, kegyetlen boszúállóról, új torturák kieszelőjéről, majd rajzolja, és már nem oly elragadtatás hangján, a sikertől elkapatottságát, türelmetlenségeit és erőszakos-

ságokra ragadtatását. Valósággal elődjeinek leíró művészetét megközelítő elevenséggel festi aztán XI. Lajos legenda-szerűvé vált végnapjait, midőn ez várába zárkózva rálövöldöztet a közeledőkre; drága lovakat és ruhákat vásároltat a külföldön, hogy elhitesse, hogy egészséges; rabja durva orvosának, ki szemébe mondja, hogy tudja, hogy elküldené őt, de akkor egy hétig sem él, majd Paulai Szent Vinczét hivatja oda, hogy csodatevéssel gyógyítsa meg; egyre-másra változtatja cselédeit, kik többször durván figyelmeztetik, hogy ütött végórája. Különösen ezzel a részszel illusztrálja remekül Commynes, mily kevésbé irigylendő a világ nagyjainak helyzete s mennyivel bölcsőbb égi, mint földi dolgokkal törődni. Ez elv igazságát élete végén maga a szerző érezhette legjobban, mint a ki elmulasztotta a szerint élni.

Commynes, ki a XVI. század elején fejezte be művét s így az új korba is átnyúlik, tényleg már az első modern történetíró, a philosophiai történetírás megkezdője, ugyanakkor, midőn a legutolsó középkori krónikás vagy mémoiresíró.

HARASZTI GYULA.

DOMOKOS.

Regény.

Első közlemény.

I.

A kinek vallomásait közlöm, e nagyon egyszerű és felettébb kevésbé regényes elbeszélésben, melyet itt vesz olvasóm, így szólt hozzám: «Valóban nincs okom panaszra, mert Istennek hála, már semmi sem vagyok, föltéve, s megengedve, hogy voltam valaha valami; kívánom sok nagyratörőnek, hogy szintén így végezze. Föltaláltam a bizonyosságot és nyugalmat, mi többet ér minden légvárnál. Rendbe jöttem önmagammal, mi bizonyára a legnagyobb győzelem a lehetlennel szemben. Végre én, a mindenkire nézve haszontalan, hasznossá leszek egynehány lénynek életemmel, mely legkevésbé sem teljesíthette a hozzá fűzött reményeket, levontam belőle egy tanulságot, talán épen azt, melyet senki sem várt, a szerénység, okosság és józanság tanulságát. Nincs tehát panaszra okom. Életem meg van alapítva, még pedig jól, vágyaim és érdemeim szerint. Falusi élet s ez egészen helyes így. Mint a gyöngé növési fának, levágtam tetejét; nem lesz oly sudár, szép és gyors növési, nem látszik el oly messzire, de annál erősebb gyökeret ver, s annál több árnyékot fog terjeszteni maga körül. Három lénynek tartozom most magammal; hozzájuk köt oly kötelesség, mely szilárd, hozzájuk oly felelősség, melyben semmi terhes nincs, és hozzájuk oly ragaszkodás, mely minden tévedést s megbánást kizár. Főladatom egyszerű, és meg fogok felelni neki. És ha igaz, hogy minden emberi létnek nem annyira az a célja, hogy a nagy

világban szétszóródjék, mintsem az, hogy utódjaiban tovább éljen, — ha vágyaink és erőnk összhangzásában áll a boldogság, úgy én a képzelhető legegyszerűsebb úton haladok a bölcsességben, és ön joggal állíthatja majd, hogy találkozott életében egy boldog emberrel.»

Ámbár nem volt oly mindennapi lény, milyenek magát állította, és mielőtt ismét belemerült volna a vidéki élet homályába, némi hírnévre tett szert: tény, hogy szeretett elvegyülni az ismeretlenek tömegében, kiket nemleges mennyiségeknek nevezett. Azoknak, kik neki ifjúságát emlegették és arra emlékeztették, mily szép jövő zálogával biztatott akkor, azt felelte, hogy ennek megítélésében bizonyára tévedtek vele együtt, mert ő valósággal semmi sem volt, mint ezt bizonyítja az a tény, hogy most ő is csak olyan, mint bárki más, a mit egészen méltányos végmegoldásnak vallott maga is, úgy helyeselve ezt, mint jogos visszatérítését a közvéleménytől kapott előlegnek. E pontot illetőleg azt szokta mondogatni, hogy kevés embernek adatott, hogy kivételnek tartassa magát; hogy az ily kiváltságos szerep a legnevezetesebb, a legkevésbé menthető és a leghiúbb, ha magasabbrendű adományok nem igazolják; hogy az a vakmerő vágy, melylyel magunkat megkülönböztetni iparkodunk embertársaink tömegétől, többnyire nem egyéb, mint a társadalom ellen elkövetett csalás és megbocsáthatatlan sértés mindazon szerény emberek ellen, kik senkik-semmik; hogy olyan fényvel övezni magunkat, mely nem illet meg, annyi, mint mások jogzimeit bitorolni és kitenni magunkat annak, hogy előbb-utóbb tetten éretünk, a hírnév közkincese ellen elkövetett e rablás.

Talán azért kisebbitette így magát, hogy magyaroztat adja annak, miért vonult el a világtól, és hogy elejét vegye minden ürügynek arra, hogy akár maga, akár barátai megbánhassák eljárását. Őszinte volt-e tőle ez? Sokszor tünődtem rajta, és néha kételkedtem is abban, hogy egy hozzá hasonló szellem, mely rajongott a tökéletesbülésért, ily teljesen belenyugodhassék a teljes fegyverletételbe. De a legigazibb őszinteségnek is annyiféle árnyalata van, — annyi módja van annak, hogy igazat szóljunk, a nélkül, hogy teljesen megmondanók az igazságot. A miért teljesen szakítunk valamely dologgal, ki van-e zárva az, hogy a távolból visszafordítsuk tekintetün-

ket vagy egyszer arra, a mit úgy megtagadtunk? És melyik szív bizhatik annyira magában, hogy kezeskedni merjen arról, hogy sohasem vetődik majd megbánás árnya a lemondás és a feledés közé, melyek közül ha az előbbi tőlünk függ, az utóbbit csak az idő adhatja meg? De akármily okból és módon vélekedett is így multjáról, mely oly kevéssé összehangzott jelenlegi életével, amaz időtájt legalább, melyről szólok, ő a visszavonultságnak és ismeretlenségnek oly fokára jutott el, mely teljesen igazolni látszott vélekedését. Magam is szaván fogom tehát és úgy szerepeltetem itt, mintha teljesen ismeretlen volna. Saját kifejezésével élve, oly kevéssé fejlődött ő ki valakivé és elvégre kivüle annyi más rá ismerhetne önmagára e lapokon, hogy a legkevéssbé sem vélem indiscretnek, ha még életében közzéteszem arczképét egy oly embernek, kinek arcza annyi máséhoz hasonló. Ha megkülönbözteti kissé valami azok nagy számától, kik szivesen ismernének rá ő benne a saját képökre, ez az a tény, hogy kivételképen, (de e kivételt aligha fogja valaki tőle irigyelni!) meg volt benne az az elég ritka bátorság, hogy gyakran vegye magát vizsgálat alá, és az a még ritkább szigorúság, hogy középszerűnek ítélje magát. Egyáltalán pedig ő oly kevéssé létezik, ámbár létezik, hogy szinte mindegy akár mint létezőről, akár mint létezettről beszélünk róla.

Őszkor találkoztam vele először. A véletlen az évnek abban a szakában ismerkedtetett meg vele, melyet legjobban szeret s melyről a leggyakrabban beszél, talán azért, mert az meglehetősen hű képmása minden oly szerényebb létnek, mely derült, csöndes és bánatos keretben mint természetes keretében folyik le vagy fejeződik be. «Példa vagyok arra, mondá nekem azóta nem egyszer, mint találkoznak össze bizonyos szerencsétlen körülmények, melyek hatása alól nem menekülhetni soha teljesen. Megtettem minden képzelhető és képzelhetetlent, hogy ne legyek melancholia rabja; mert nincs ennél nevetségesebb bármely életkorban, főként az én koromban; de némely ember lelkén valami olyan elegiai kód borong, mely minden perczen kész esőként csapódni le gondolatvilágára. Annál rosszabb azokra nézve, kik októberi kód idején születtek!» — tette hozzá s elmosolyodott, részint mert érezte, mily nagyzó metaphorával élt, részint mert e természeti gyöngöseség önmaga előtt lealázta őt lelke mélyén.

Az említett napon azon falu környékén vadásztam, hol lakik. Előtte való nap érkeztem oda és házigazdám *** orvos. volt egyetlen ismerősöm: ez a jó barátom pár éve telepedett le a vidéken. A mint kiértünk a faluból, velünk egyszerre jelent meg egy vadász alakja a szőlődombon, mely kelet felől zárja el Villeneuve láthatárát. Lassan haladt, mint olyan ember, ki inkább csak sétál két nagy vadászkutyától követve. egy fakó vizslától és egy fekete kopótól, melyek körülötte szimatolva keresztül-kasúl futkosták a szőlőt. Rendesen ezek voltak, mint később hallám, egyedüli társai, kiket magával vitt e csaknem mindennapi kirándulásaira, melyeknél a vadászat csak egy erősebb hajlam kielégítésére szolgált ürügyül: ösztönözte a vágy, hogy künt a szabadban lehessen és mindenekfölött ama szükség érzete, hogy egyedül tölthesse ott idejét. — Ah! itt vadászik Domokos úr! — szólt az orvos jó távolból megismerve szomszédja rendes vadász-fölszerelését. Pár percz múlva lövés dördült el. — Domokos úr lőtt — szólt ismét az orvos. A vadász körülbelül ugyanazon területet járta, mint mi, velünk egyező vonalban haladt a falú körül, mert így kívánta a nyugotról jövő szél iránya, valamint a vadak rendes buvóhelye. Egész nap folytában nem vesztettük el őt többé szemünk elől, és bár több száz méternyire maradtunk tőle, figyelemmel kísérhettük vadászatát, miként ő is megtehetette velünk. A vidék lapályos volt, a levegő nagyon csöndes; az évnék e szakában minden zaj messze elhallszott, úgy hogy ha perczre el is tűnt a vadász szemünk elől, egész tisztán hallhattuk fegyverének minden egyes durranását, sőt még hangját is kivehettük, a mint időnként félrecesapó kutyáit visszakiáltotta, vagy más irányba terelte. De akár tapintatból, akár mint az orvos egy elejtett szavából kivettem, azért, mert nem igen szeretett hármásban vadászni, ez az úr, kit az orvos Domokos néven említett, csak este felé csatlakozott hozzánk. Arra, hogy létrejöjjön köztünk azon kölesönös barátság, mely azóta bennünket összefűz, rendkívül közönséges körülmény szolgáltatott alkalmat azon a napon. Épen akkor vert föl egy foglyot az én kutyám, midőn körülbelül fél puskalövésnyire lehettünk egymástól. Ő jobb oldalt állt és a fogoly feléje látszott tartani.

— Öné a lövés uram — kiáltottam feléje.

Bár alig tartott pillanatig, mégis észrevettem, míg vállá-

hoz emelte puskáját, hogy előbb habozva mérlegelte, vajon csakugyan messzibb állunk-e mi, hogy kettőnk közül bármelyikünk löhessen. Csak miután megbizonyosodott róla, hogy mindnyájunkra nézve kárba vész a lövés, ha ő is elmulasztja, hirtelen célzott és lőtt. A madár, melyet gyors repülés közben ért a lövés, inkább lezuhant, mintsem leesett és súlyosságra valló nehéz koppanással pattant vissza a szőlő kemény talajáról.

Egy pompás vörös fogolykakas volt, sötét színű, csőre és lába oly vörös és kemény, mint a koráll; akkora sarkantyúi voltak, mint egy kakasnak és majdnem olyan széles melle, mint egy hizott csirkének.

— Bocsánat uram — szólt Domokos úr felém közeledve — ha lelöttem a vadat, bár az ön kutyája verte föl, de úgy hittem, akarva nem akarva lőnöm kell ön helyett, nehogy elveszítsük ezt a nagyon szép példányt, a milyen igen ritkán akad ezen a vidéken. Természetesen önt illeti. Ne tessék talán ajándéknak tekinteni, ez szerénytelenség volna tőlem; csak jogos tulajdonát adom vissza. — Még néhány udvarias szót szólt, hogy végleg rábirjon és én elfogadtam ajánlatát azzal a föltétellel, hogy szivességét alkalmilag viszonzni fogom.

Még elég fiatalnak látszott ez az úr, ámbár túl volt a negyvenen; elég magas termetű, barna bőrű, kissé könnyedén hanyag magatartással; de nyugodt arczkifejezése, megfontolt beszédmodora s tartózkodó magaviselete nem volt bizonyos komoly előkelőség híján. Olyan zubbonyt és lábszárvédőt viselt, milyent minden falusi vadász szokott. Egyedül puskája vallott jobb módra; kutyái széles, ezüstös övet hordtak nyakukon, monogrammal díszítve. Udvariasan kezet szorított az orvossal és jóformán azonnal távozott tőlünk, hogy, mint mondta, összegyűjtse a szőlőszedőket, kik épen azon este készültek befejezni nála a szüretelést.

Október első napjaiban voltunk. A szüret vége felé járt. Csupán két-három csoport szedő maradt még a részben már újra elcsöndesült vidéken. A magas póznára tűzött zászlócska, melyet abban a szőlőben szoktak fölállítani, hol legutoljára ér véget a szüret, csakugyan azt jelentette, hogy a Domokos úr szedői vígan készültek a libaevésre, vagyis a zárlakomára, búcsúvacsorára, melyen a munka befejezését, más különleges ételek mellett, sült libának elfogyasztásával ülik meg.

Az este leszállóban volt. A napnak már csak pár percnyi útja volt hátra, hogy elérje a kettémetsző láthatár szélét. Hosszú fény- és árnysugarakat vetve világította meg a széles sík vidéket, melyet szomorúan szeldeltek föl a szőlők, ugarföldek és mocsarak; nyoma sem volt rajta fának, alig lankás talaján helyenkint messze kilátás nyílt a távoli tengerre. Egy-két fehéres falu, lapos födelű templomaival és tornyaival a síkság domborulatára helyezve és néhány elszigetelten álló kis tanya, pár szál fától és roppant szénaboglyáktól környezve élénkítette csupán ezt az egyhangú és reneteg vidéket, mely teljesen hijával lett volna minden festőiségnek, ha az éghajlat, az év és nap szaka nem kölcsönöztek volna neki valami sajátos szépséget. Villeneuvevvel átellenben és a síkság egy behorpadásában valamivel több fa látszott, mint másutt, egész kis parkot alkotva egy valamivel jobb külsejű lakóház körül. Ez egy németalföldi stílusú pavilon volt, magas, keskeny, imitt-amott néhány szabálytalan ablaktól átlukgatva és palafödelű, toronyszerű kiszögellésekkel. A telek szélén néhány újabb keletű épület csoportosult, majorház meg más gazdasági épület, az egész különben igen szerény kiadásban. A fák között fölszálló kékes köd mutatta, hogy a vidék e mélyedésében legalább is valami vízér-félének kell kivételképen léteznie; hosszú mocsaras fasor, vagy inkább füzeiktől szegélyezett nedves rét vezetett a háztól egyenesen a tengerhez.

— A mit ott lent lát — szolt az orvos, a csupasz szőlőhegyek közt a magányosan álló zöld szigetcskére mutatva — az a Trembles-kastély, ott lakik Domokos úr.

Ez alatt Domokos úr, ki szüretelői felé tartott, lassan távolodott, leeresztve puskáját s ezuttal követve kimerült kutyáitól; de alig tett pár lépést a kerékvágástól szántott ösvényen, mely szőlőjébe vezetett, midőn oly találkozásnak lettünk tanúi, mely egészen elbájolt engem.

Két gyermek, kiknek vidám kiáltozása hozzánk elhallatszott és egy fiatal nő, kinek csak könnyed ruhája és piros öve látszott ide, jött a vadász elé. A gyermekek örvendezve tapsoltak, integettek és kis lábaiktól telhető gyorsasággal rohantak feléje; az anya lassabban jött és kezével öve biborszínű szalagjának egyik végét lobogtatta. Láttuk aztán, mint veszi Domokos karjaiba gyermekeit egyiket a másik után. Ez

a ragyogó színektől élénkített csoport percze megállt a zöld ösvényen, mozdulatlanul a csöndes tájon, megvilágítva az alkony tüztől, és mintegy körülengve a végződő nap enyhétől. Aztán a kis család, így teljes számban, visszament a Trembles felé vezető úton és a leáldozó nap utolsó sugara hazáig kísérte e boldog embereket.

Az orvos ezután elbeszélte pár szóval, hogy De Bray Domokos, kit röviden csak Domokos úrnak neveztek — ezen a vidéken szokásos volt az ily barátságos bizalmaskodás — környékbeli nemes családból származott, a község polgármestere volt, mely bizalmi állást nem annyira saját személye befolyásának köszönhette, mert csak pár év óta viselte, mintsem a nevéhez fűződött régi tiszteletnek. Továbbá, hogy mindig készségesen segítette a szerencsétleneket, mindenki szívesen látta és szerette, bár nem hasonlított másban azokhoz, kiknek ügyeit intézte, mint zubbonyával, már mikor azt viselte.

— Szeretetreméltó egyén — tette hozzá az orvos — csak kissé emberkerülő; igen derék, egyszerű és discret jellem, a ki kevés szót veszteget, de annál többet tesz másokért. Csak annyit mondhatok róla, hogy annyi lekötelezettjét ismerem, a hány lakója van a községnek.

Az este, mely ezt a szabadban töltött napot követte, oly szép tiszta volt, hogy az ember nyár közepén képzelhette magát. Leginkább azért emlékszem rá vissza úgy, mert a benyomások olyan összhangja volt ez, mely egész összességökben megrögzíti az emlékeket, még a legkevésbé jelentékenyeket is, az emlékezet minden érzékeny pontján. Sütött a hold, kápráztató fényével úgy megvilágítva Villeneuve krétás talajú országútját és fehér házait, mint álló délben: enyhébb tündökléssel, de épen oly határozottan. A nagy, egyenes utca, mely átszeli a falut, puszta volt. A ház elé is alig hallatszott ki a vacsoráló család zaja a már bezárt ablaktáblák mögül. Imitt-amott, hol a lakók még nem feküdtek le, vékony fénysugár hatolt ki a kulcslyukon, vagy a fatáblákba vágott lyukakon, vörös vonalként vetődve bele az éj hideg fűségébe. Csak a présházak maradtak nyitva, hogy szabadon járhassa a levegő, és a falu egyik végétől a másikig a sajtolt szőlő nedves illata és a forni kezdő must meleg kigőzölgése belevegyült a tyúkólak és istállók szagába. A mezőn nem hallatszott többé semmi zaj, kivéve a kakasok hangját, me-

lyek fölébredtek első álmukból és kukorékolással jelezték, hogy az éj nedves lesz. Húros rigók, melyeket a keleti szél hozott, éjszakeről délre költöző vándormadarak szelték át a léget a falu fölött, folyton szólítgatva egymást, mint éjjeli utasok. Nyolcz és kilencz óra közt valami víg zaj hallatszott föl a síkság aljáról és hirtelen ugatásra birta a környékbeli majorok összes kutyáit: éles, rhythmikus dudaszó, tánczenét játszva.

— Folyik a táncz Domokos úrnál, — szól az orvos. — Jó alkalom, hogy még ma este meglátogassuk őt, ha tetszik önnek, minthogy úgy is föl szándékozik keresni, hogy megköszönje szívességét. Mikor egy szüretelő birtokosnál duda mellett tánczolnak, majdnem annyi, mintha nyilvános bál lenne nála.

Útunkat a Trembles-kastélynak vettük tehát, a szőlőkön keresztül sétálva, miközben édes meghiúsultság fogott el a gyönyörű éj hatása alatt. Az orvos, ki a maga módja szerint szintén meg volt hatva, azt a néhány csillagot kezdte nézegetni, melyeket nem homályosított el a hold élénk fénye és csillagászati merengésekbe merült el, a minöket egyedül tartott megengedhetőnek egy hozzá hasonló szellem.

A major rácsa előtt tánczoltak egy szérü-féle sik térségen, melyet nagy fák körítették, az esti harmattól annyira nedves füben, mintha eső verte volna. A hold úgy megvilágította ezt a rögtönzött bált, hogy nem volt szükség más világításra. Alig akadt ott más tánczos, mint a házhoz tartozó szüretelők s talán még egy-két legény a környékről, kiket a duda hangja csalt oda. Nem állítom, hogy a muzsikus, ki a dudát fújta, valami nagyszerűen játszott volna, de mindenestre annyi hévvel játszta, olyan hosszan elnyújtott és áthatón éles hangokat csalt ki szerszámjából, hogy az éj visszahangzó csöndes levegőjébe annyira metszőn süvöltöttek bele, hogy csak természetesnek találhattam, mikor innen, közléről hallgattam, ha egy ilyen hangszer lármája oly messzire elhallatszott; egy félmérföldnyire köröskörül mindenütt hallhatták és a sikon lakó leányok ágyaikban bizonyára mind csak tánczról álmodtak. A legények csak ujjasaikat vetették le, a lányok meg leoldották fejökről a kendőt és fölhajtották vastag szöttes kötényeiket, de mindnyájan megtartották faczipőiket, bizonyára azért, hogy méltóságosabbak legyenek lépé-

seik és jobban kiemelhessék súlyos fatalpaikkal a rhythmusát e nehézkes és ugrádozó némajátéknak, melyet bourréenak neveznek. Közben pedig a major udvarán szolgálók jöttek mentek gyertyával kezökben a konyhából az ebédlőbe, és mikor a duda szünetelt, hogy szuszszanjon egyet, kihallatszott a prés recszenése, a mint a napszámosok sajtolták a szőlőt.

Ott találtuk Domokos urat, e különös labororium közepén, mely telve volt ászkokkal, gerendákkal, csavarokkal, forgó kerekkel s melyet sajtóháznak neveznek. Kéthárom szórványosan álló lámpa vajmi gyéren világította meg e mindenféle terjedelmes gépekkel és állványokkal telt nagy helyiséget. Épen a törkölyt vagdalták, azaz újra összevagdosták a gépek által már összesajtolt szőlőt és egyenletes táblákat formáltak belőle, hogy kinyomják a még benne maradt nedvet. A must, mely már csak gyöngén csepegett, oly hangot hallatva csurinkázott a kőkádakba, mint mikor a kimerített kútat húzzák; egy hosszú bőr cső, a milyen a tűzfecskendők csöve, vezette le aztán a tartányokból egy pince mélyébe, hol az összezúzott szőlő czukros illata átváltozott borszaggá és melynek közelében már igen erős meleg érzett. Minden az új bortól csepegett. A szőlőnedv áztatta falak csak úgy izzadtak. A nehéz páráktól köd képződött a lámpák körül. Domokos úr munkásai közt volt, kik egy sajtó gerendáin álltak, maga világított nekik egy kézi lámpával, ennek fényénél fődöztük fel mi is őt a félhomályban. Nem vetette le vadászöltönyét és semmiben sem különbözött volna munkásaitól, ha azok nem szólítják őt mindannyian gazduramnak.

— Ne tessék mentegetőzni, — mondta az orvosnak, ki bocsánatot kért, hogy ilyen késő időben s ilyen alkalommal kerestük őt föl — mert különben magamnak is ugyancsak mentegetőznöm kellene.

Annyira fesztelenül és udvariasan fogadott a sajtóházban lámpájával kezében, hogy biztos vagyok benne, semmi egyéb nem bántotta őt, mint csak az, hogy nem tud bennünket ott kényelmes helyre ültetni.

Nincs mit mondanom ez első beszélgetésünkről, mikor először nyílt alkalmam annak szavait hallgatnom, kivel azóta annyit társalogtam. Csak arra emlékszem, hogy miután szüretretről, aratásról, vadászatról és a vidéki életről beszélünk,

az egyetlen tárgyról, melyek közösen érdekelhetek bennünket, egyszerre csak Páris neve merült föl, mint szükségképeni ellentéte minden egyszerű és falusi életnek.

— Oh! a régi szép idők! — sóhajtott az orvos, kit Páris neve mindig mintegy fölrázott zsibbadtságából.

— Megint bánkódás! -- felelte Domokos úr.

És ezt a pár szót oly különös hangsúlyozással ejtette ki, mely többet mondott, mint magok a szavak, úgy hogy vágy támadt bennem megtudni, mi rejlik mögötte.

Mikor kijöttünk a sajtóházból, már vacsorálni készültek a szüreti munkások. Későre járt az idő; vissza kellett térnünk Villeneuvebe. Domokos úr keresztül vezetett egy oly kert kanyargós útján, melynek széle határozatlanul összevegyült a park fáival; aztán egy folyondárral befuttatott hosszú terrazon, mely a ház egész elejét elfoglalta s melynek széléről látni lehetett a tengert. A mint egy kivilágított szoba előtt elhaladtunk, melynek ablaka tárva állt a langyos éji levegőnek, megpillantottam azt a piros övszalagos nőt, a mint két egyforma kis ágy mellett ült és himzett. A rácsajtónál elváltunk. A hold teljesen bevilágította a széles főudvart, hová nem hatott el a majorbeli mozgalmas zaj. A vadászattól elfáradt kutyák ott aludtak házikóik előtt, lánczezal nyakukban, elterülve a homokon. Itt-ott meg-megrebbent egy-egy madár az orgonabokrok közt, mintha az erős éjjeli világosság azt hitette volna el velök, hogy már nappalodik. Nem hallatszott többé a táncz zenéje, melyet a vacsora félbeszakított; Trembles-kastély és környéke teljes csöndbe merült már és ez a hiánya minden zajnak enyhítőleg hatott a duda lárma után.

Néhány nappal később, hazatértünkör két névjegyet találtunk ott De Bray Domokos úrtól, ki ott járt a nap folyamán, hogy viszonzozza látogatásunkat és másnap már meghívás is érkezett számunkra Tremblesből. Pár szíves szóval arra kért a férj neje nevében, legyen szerencsájök mint szomszédoknak barátságos ebédre, melynek elfogadása nagyon megörvendeztetné öket.

Ez az újabb találkozás, az első tulajdonképen, melylyel bejáratossá lettem Trembles kastélyába, szintén nem volt valami emlékezetes; nem is beszélnék róla, de már itt kell szólnom pár szót a Domokos úr családjáról, mely azon három

lényből állott, kiknek körvonalait futólag a távolból a szőlők közt láttam már. Egy Clémence nevű barna leányka, egy szőke, vékonyka fiúcska, ki igen gyorsan nőtt s ki több előkelőséggel, mint erővel volt viselendő a félig feudális, félig falusias De Bray János nevet. A mi anyjokat illeti, ez a szó legjobb értelmében volt nő és anya egyszerre; sem matrona, sem fiatal leány; korra talán nagyon ifjú, de azzal az érettséggel és méltósággal, melyet kettős szerepének jól átértéséből merített; nagyon szép szemei voltak, de arca kissé határozatlan; sok szelidség áradt lényéből, csak hogy valami félénk zárkozottsággal vegyülve, mit bizonyára örökös elszigetelt életmódjának kellett tulajdonítani, de azért végtelen bájos és finom modorú volt.

Abban az évben nem igen fejlődött ki köztünk meghittebb érintkezés: De Bray úr párszor meghívott vadászni, párszor látogatást tettünk s viszonzottunk egymásnál, mi közben több alkalmam nyílt a falujabeli utakat, mintsem az ő barátságához vezető diszkrét utakat megismernem. Aztán megjött november és elhagytam Villeneuve-öt, a nélkül, hogy jobban behatoltam volna beléletebe a boldog családnak: így hívtuk ugyanis én és az orvos ezután a Trembles-kastélynak lakóit.

II.

A távollétnek különös hatásai vannak. Magamon tapasztaltam ezt, azon első év alatt, melyet a Domokostól elválás után töltöttem, a kire különben semmiféle közvetlen emlék nem készített gondolni. A távollét összefűz és elválaszt; közelebb hoz egymáshoz épen úgy, miként eltávolít egymástól, visszaemlékezni kész és feledni; meglazít nem egy nagyon erős köteléket, majd a szakadásig megfeszíti, próbára teszi; vannak mindennek ellentálló viszonyok, melyeket helyrehozhatlanul megrongál; a közöny egész homoktengerével temeti el az örök emlékezés ígéreteit. Ellenben egy láthatatlan csirából, egy észrevétlen kötelékből, egyetlen egy búcsúszóából, melynek alig kimondva, már tova kellett volna tűnnie. — aprócseprő semmiségekből érthetetlen módon oly szilárd kapcsolatok teremt, melynek tartósságában bátran megbizhat két férfiszív barátsága egy egész életen át, mert az ilyen kapcsolatok

sohasem válnak szét. Az ilyen tudtunkon kívül képződött lánczok, melyeket egy-egy titokzatos erő érzelmeinknek leg-tisztább és leginkább életerős anyagából készít, olyanok, mint valami megfoghatatlan sugár, mely egyik lénytől a másikhoz hatol; s nincs mitől többé félniök, sem a távolságtól, sem az időtől. Az idő megerősíti őket, a távolság végtelen hosszúra nyújthatja, a nélkül, hogy elszakitná. A bánkodás ilyen esetben nem egyéb, mint kissé hevesebb rázkodásba jötte a láthatatlan szálaknak, melyek a szív és a lélek mélyébe vannak erősítve s melyeknek szélsőig feszülése szenvedést okoz. Eltelik egy év. Megválnak egymástól a nélkül, hogy a viszontlátásra gondolnánk; újra találkozunk és azon idő alatt a barátság olyan előhaladást tett bennünk, hogy minden akadály leomlik, minden elővigyázat eltűnik. Ez egy esztendei hosszú időköz alatt, mely akkora terjedelmet jelöl az életből és a feledésből, egyetlen egy nap sem folyt le hiába, és az egy álló esztendeig tartott hallgatás után most egyszerre a kölcsönös vallomás szükségét érezzük, sőt a mi még meglepőbb, följogosítva érezzük magunkat a bizalomra.

Épen egy év telt el azután, hogy először tettem be lábamat Vileneuve-be, midőn visszatértem oda. Az orvos levele készítetett rá, melyben ez állt: «Sokat emlegetik önt a szomszédban, az ősz gyönyörű, jöjjön!» Nem várakoztatam magamra, és midőn egy szüreti napon egy enyhe, szelid napsugaras alkonyon, ugyanazon zaj közepett, bejelentés nélkül fölmentem a Trembles-kastély verendájának lépcsőjén, jól láthattam, hogy már meg voltak azok a kapcsok, melyekről imént szoltam: a távollét elmésen megtette a magáét nélkülünk és helyettünk.

Várt vendég voltam, ki ismét eljött, kinek ismét el kellett jönnie, s kit régi ismeretség a ház bizalmas barátjává avatott. Magam is nem a legotthonosabban éreztem-e ott magam? Ez a kezdődő meghittség régi keletű volt-e vagy új? Már nem is tudtam megítélni: intuitiójuk következtében annyi ideje együtt éltem már mind e dolgokkal, annyira a megszokáshoz hasonlított már előzetesen a sejtelem, mely rólok bennem élt. A cselédség előtt csakhamar ismeretes lettem az udvaron; a kis Clemence és János gyorsan hozzászoktak látásomhoz, s nem ők voltak a legutolsók, kik átéreztek, mily határozottan jól esik egy szívesen látott lény visszatérte

s mily elkerülhetetlen varázst gyakorol bizonyos tények ismétlődése.

Később keresztneveimen szólítottak, rendesen nem hagyva ugyan el mellőle az úr szót, de mégis gyakran elhanyagolva azt. Aztán az történt, hogy ez a megszólítás: De Bray úr (rendesen De Bray úrnak szólítottam), egy napon már nem talált többé beszélgetéseink hangneméhez, s mindketten egyszerre vettük ezt észre, mint valami hamis hang ütődven az a fülünkbe. Tényleg semmi sem látszott megváltozottknak Tremblesban, sem a hely, sem mi magunk, és annyira ugyanolyannak látszott minden körülöttünk, a dolgok, az időpont, az évszak, a legigénytelenebb apróságokig, hogy úgy tetszett, pontosan az illető napon üljük meg egy oly barátság évfordulóját, mely már időtlen idők óta tart.

A szüret úgy folyt le s úgy végződött, mint az előző évben, ugyanazon táncztól s ünnepektől követve, ugyanazon duda hangja mellett, melyet ugyanazon ember fújt. Aztán a duda visszakerült a szegre, a szőlők elnéptelenedtek, a pinczék bezárultak, és a ház visszamerült szokásos csöndjébe. Egy oly hónap állt be, mely alatt a munka pihent kissé és a mezők érintetlenül álltak. A nyugalomnak, a mezei szünidőnek hetei voltak ezek, melyek októbertől novemberig tartanak, a szüret végétől a vetés megkezdéséig. Körülbelül épen az utolsó szép napokra esik. Az őszenek bájos haldoklásával ekkor váltja föl a késői meleget az első hideg. Egy reggel aztán megjelentek az első ekék; de semmi sem hasonlított kevésbé a szüret lármás vígságához, mint az ökorhajcsár komor és csöndes magánbeszédje, a mint az igavonó marhákat terelte, és a vető ember örökkön ismétlődő széles kézmozdulata, melylyel a magot a barázdákba szórta.

A tremblesi birtok szép jószág volt, ez szolgáltatta Domokosnak jövedelme jó részét, ennek köszönhetette jó módját. Ő maga gazdálkodott ott neje segítségével, kiben, mint mondta, meg volt az az érzék a számok iránt, és az az adminisztráló tehetség, mely nála hiányzott. Másodsorban, alantasabb munkakörben, de majdnem ugyanannyi tevékenységet fejtve ki ebben a bonyolult szerkezetű mezei gazdálkodásban, egy öreg szolgálta segített neki, ki már nem számítottott a többi cselédekhez és tulajdonképen a számtartó vagy ispán hatáskörét töltötte be. Ezt a szolgát, kinek nevével később ismét

találkozni fogunk ez elbeszélés folyamán, Andrásnak hívták. Mint odavaló születésű, sőt mondhatom, mint a családhoz tartozó s épen annyi bizalmaskodást engedett meg magának gazdájával szemben, mint a mennyi ragaszkodással viseltetett hozzá. «Gazd'uram» ezt a kifejezést használta mindig, akár róla, akár vele beszélt; másfelől a gazda tegezte őt gyermekkori szokásból, és volt valami megható ebben a családi hagyományban, mely így megmaradt az ifjú családfő és az öreg András közt. András volt tehát a ház ura és úrnője után Tremblesban a legfőbb személy, az ő szava nyomott legtöbbet. Az eléggé számos személyzet többi része a ház különböző részeiben és a majorban oszlott meg. A legtöbbször minden néptelennek látszott, kivéve a baromfiudvart, hol egész nap tyúksapatok jártak-keltek, — a nagy kertet, hol a majorbeli szolgálók fűnyalábokat szedtek, — és a délnek fekvő terrasset, hol szép időben De Brayné és gyermekei tartózkodtak a lombjait hullató vadszőlőnek minden reggel ritkábbá vált árnyékában. Néha egész napok teltek el a nélkül, hogy az életnek legesekélyebb nyoma is mutatkozott volna e kastélyban, hol pedig annyi ember élt a napi munka gondjai és tevékenysége közt.

A polgármesteri hivatal nem volt ott Tremblesban, ámbar már két vagy három nemzedék óta a De Brayk viselték a községben ezt a hivatalt mintegy szerzett jognál fogva. A levéltár Villeneuveben volt elhelyezve. Egyike a legdurvábban összerótt parasztházaknak szolgált egyszerre elemi iskolául és községházául. Domokos havonként kétszer látogatott el oda, hogy elnököljön a tanácskozásokon, meg nagy ritkán az esketéseikért. Ilyenkor zsebében vitte magával a polgármesteri vállszalagot és akkor tette föl, midőn belépett az ülésterembe. Szívesen egészítette ki a törvényes formaságokat egy-egy rövidke beszéddel, melynek kitünő hatása volt. Abban az időben, melyről beszélek, ugyanegy héten kétszer nyílt alkalmam hallhatni őt. Szüret idejével mintegy mulhatatlanul együtt jár a házasság; ez és a nagybőjti esték azon szaka az évnek, mely leginkább teszi vállalkozókká az ifjakat, hatja meg a leányok szívét, ilyenkor terem a legtöbb szerelmes pár.

A mi a könyöradományok kiosztását illeti, az egészen a De Brayné gondja volt. Nála volt a patika kulcsa, a fehér-

neműs szekrényé, a fássziné; a polgármestertől aláírt kenyér-
 utalványokat sajátkezűleg állította ki.

És ha a magáéból is hozzátett a község hivatalos adománya-
 hához, senki sem tudott róla semmit; a szegények élvez-
 ték e jótéteményeket, a nélkül, hogy valaha észrevették volna
 az adományozó kezét. Igazi szegény különben, mint termé-
 szetes egy ilyen szomszédság közelében, csak nagyon kevés
 akadt a községben. A közeli tenger, mely a maga részéről
 szintén hozzájárult a közjótékony-sághoz, halakat szolgáltatva
 apály alkalmával. — néhány közlegelő, hová a szegényebbek
 hajtották teheneiket, — a nagyon enyhe éghajlat, mely a
 teleket elviselhetőkké tette: mindez közreműködött arra, hogy
 az évek nagyobb szükség-látás nélkül teljenek, és hogy senki
 se panaszkodjék sorsára, a miért Villeneuveben született.

Körülbelől ennyiből állt a Domokos része szülőföldje
 közeletének vezetésében; adminisztrálta ennek az igénytelen kis
 községnek ügyeit, mely minden nagyobb központtól messze,
 az Isten háta megett feküdt, mocsarak közé zárva, a tenger-
 nek támaszkodva, mely mind beljebb mosta széleit, és évről-
 évre elnyelt néhány hüvelyknyit talajából; fölügyelt az
 útakra, a vizek lecsapolására, a katonakötelesek nyilvántar-
 tására; sok-sok embernek ügyét igazította, kiknek szükség
 esetén ügyvédi tanácsadója, béke- vagy ítélőbírája volt; ipar-
 kodott megakadályozni a pereket és összeveszéseket, a vitá-
 kat, miként iparkodott elejét venni a kihágásoknak; saját-
 kezűleg ápolta a betegeket, erszényéből segítette a szüköl-
 ködöket, jó példával járt elől a földmivelésben; költséges
 kísérleteket tett, hogy a kis gazdák aztán hasznukra fordít-
 hassák; mindent kockáztatva kísérletezett földjével és tőké-
 jével, mint egy olyan orvos, ki önmagán próbálja ki az
 orvosszereket. És mindezt a legegyszerűbb módon végezte; a
 legtávolabbról sem tekintette terhes robotnak, hanem csak
 oly kötelességnek, mely vele járt állásával, vagyonával és
 születésével.

Lehetőleg kevésbé távozott ennek a tevékeny és rejtett
 életmódnak szűk határaiból, mely köröskörül egy mérföldre
 se terjedt. Tremblesban kevés látogatót fogadott, inkább csak
 néhány szomszéd falubelit, kik a megye túlsó széléről jöttek
 vadászni, meg a villeneuvei orvost és plébánost, kiknek szá-
 mára minden vasárnap terítve volt.

Minden reggel legelsőben a községi ügyeket intézte el, és ha még maradt egy-két órája, hogy a saját ügyeivel is foglalkozzék, szétnézett az ekék közt, kiosztotta a vető magot, kimérette az eleséget, vagy lóra ült, ha valamely távolabbi helyen kellett szemlét tartania. Tizenegy órakor a reggelihez hívott a tremblesi csöngettyű: a napnak ez órájában gyült össze teljes számban a család, ekkor találkozott először a két gyermek atyjával. Mindketten most kezdtek olvasni tanulni, a mi elég szerény kezdet főleg egy olyan fiúcska számára, a kit illetőleg Domokos, azt hiszem, nem kevesebb vágyat táplált lelke mélyén, mint hogy a saját elhibázott életét nála célhoz jutni lássa majd.

Ez évben bővebben volt a vad, és legtöbb délutánunkat vadászattal töltöttük el, vagy pedig a kopár mezőkön gyors sétát tettünk, rendszeren minden cél nélkül, mindössze a tengerparton akarván bódorogni. Föltűnt nekem, hogy ilyenkor hallgatástól meg megszakított hosszas lovaglásaink ezen a vidéken, mely egy cseppet sem volt vidámságra hangoló, őt mindig a szokottnál komolyabbá tették. Lépésben haladtunk, egymás mellett, és ő gyakran elfeledte jelenlétemet, hogy mintegy határozatlan félálomban hallgassa, a mint lova lábától egyhangún dobog a talaj, vagy zajjal tipródnak szét a part guruló kavicsai. Villeneuvei, vagy máshova való emberekkel találkoztunk, kik köszöntötték. Hol polgármester úrnak szólították, hol Domokos úrnak. A szerint változott a cím, a mint ki hová való volt, ki milyen ismeretségben állt a kastélylyal, illetőleg miféle cseléd minőségben szolgált ott.

— Adj Isten! Domokos úr — hangzott át a mezőn. Földmivesek voltak, kik ott ástak-kapáltak kétrét görnyedve barázdájok fölé. Úgy a hogy kiegyenesítették meggörbült keresztcsontjaikat és levéve kalapjukat, rövid hajtól körített nagy homlokot láttattak, melynek fehérsége különös ellentétet alkotott napégette arczukkal. Néha egy szó, melynek a legtávolabbról se foghattam föl értelmét, azon emberektől ejtve el, — a régi idők egy emléke azon emberektől földidézve, kik őt születni látták és a kik minden alkalommal így szóltak hozzá: «Tetszik emlékezni, a mikor . . .»: néha, mondom, egy ily szó elég volt, hogy elváltozzék tőle az arcza és oly hallgatásba merüljön, mely rám feszélyezőleg hatott.

Volt egy öreg juhász, nagyon derék ember, ki minden-

nap ugyanazon időben kihajtotta barmait legelni a sziklás part sós fűvére. Akármilyen idő volt is, mindig ott lehetett látni, két lépésnyire a meredek szélétől, mintegy őrt állva: nemez kalapja fülére csatolva, lábai szalmával tömött nagy faczipőkbe bújtatva, míg hátát szürkés darócz védte. «Ha elgondolom, mondta Domokos, hogy harminczöt év óta ismerem és látom ott!» Nagyon beszédes volt az öreg, mint minden olyan ember, kinek ritkán jut alkalma kárpótolni magát a hosszas hallgatásért, és ki aztán él is az alkalommal. Majd mindig odaállt lovaink elé, elfogva az utat és egész naivúl kényszerített, hogy meghallgassuk őt. Nála is megvolt, de még nagyobb mértékben kifejlődve, mint a többenél az örökös: «Tetszik emlékezni? . . .» mániája, mintha hosszú juhász életének emlékei mind csak merő boldogságnak lettek volna hosszú sorozata. Nem épen a vele való találkozás volt, mint már az első napon észrevettem, Domokosra nézve a legkellemesebb. Ez ugyanazon képnek, ugyanazon helyen való ismétlődése, az elmúlt, hiábavaló és elfeledett dolgoknak e mindennap, úgyszólván ugyanazon órában, szinte tolakodva fölújulása: mindez bizonyára feszélyezőleg hatott rá, sétaútjában érezhető teherként bántotta őt. Ámbár mindenkire szíves volt, ki szerette őt, és az öreg pásztor különösen szerette, mégis Domokos kissé úgy bánt vele, mint egy unalmas vén fecsegővel. «Jó, jó, Jakab apó, mondta neki, majd máskor a többit!» és megkísérelte odább állni; de a Jakab apó ostoba makacssága akkora volt, hogy akarva nem akarva végig kellett szenvedni, és hagyni, hogy a lovak kifűjják magukat, míg az öreg fecsegett.

Egy napon Jakab átugrott a part meredekén, a hogy rendesen szokta, a mint a legtávolabbról megpillantott bennünket és sorompómódra elzárta a szűk ösvényt; egyszerűen megállított.

Sokkal nagyobb kedve volt, mint bármikor, hogy a régi időkről beszéljen, hogy bizonyos események időpontját emlegesse: a multak emlékei e napon fejébe szálltak, mint valami mámor.

— Csés jó napot, Domokos úr, csés jó napot, tekintetes uraim, — miközben minden ránczát látni engedte cserzett arcának, melyről csak úgy sugárzott az élet megelégedése. — Milyen szép időnk van! Ritkán látni ilyen, talán húsz év óta

nem volt ilyen szép időnk. Tetszik emlékezni, Domokos úr, most húsz éve?... Oh! micsoda szüret volt, milyen melege volt a szedőknek!... Úgy csurgott a szőlő, mint a vizes szivacs, olyan édes volt, mint a méz; alig bírtak leszedni egy-egy tőt, annyi volt rajta!...

Domokos türelmetlenül hallgatta; lova úgy ágaskodott alatta, mintha legyen csipték volna.

— Abban az évben volt, mikor az a sok vendég járt a kastélyban, tudja... Oh! milyen... De a Domokos lovának egy ugrása ketté vágta a mondatot és Jakab apó ott maradt tátott szájjal. Domokos ezuttal mégis csak tovább állt. Vágtatva haladt tova és úgy csapkodta ostorával lovát, mintha valami hirtelen elkövetett hibáért vagy azért akarta volna megbüntetni, a miért megijedt. A séta többi részén szórakozott volt, és lehető sokáig gyors vágtatásban tartotta lovát.

Domokos nem nagyon szerette a tengert: mint mondá, nyögései közepett nőtt föl; kellemetlen volt visszaemlékeznie rá, mint valami keserű panasz-szózatra; más, vidámabb sétahely híjján választottuk mégis a partot. Különben, azon fősíkról tekintve, a merre mi szoktunk járni, a mező és a hullámok kettős sík láthatára épen ürességénél fogva megragadón fenséges volt. És aztán amaz ellentét, a hullámok mozgása és a síkság mozdulatlansága közt, azon váltakozó látvány, melyet az elhaladó hajók és a helytálló házak, a kalandos és a rendes megállapított élet nyújtott: nem volt híjjával valami benső hasonlatosságnak, mely neki jobban föltűnhetett, mint bárki másnak, s melyet ő titkon élvezett, azzal a marón átható gyönyörűséggel, mely a fájdalomosságig menő szellemi kéjek sajátsága. Az est közeledtével lépésben tértünk vissza, a friss szántástól barna földek közé ékelt köves úton. Őszi pacsirták röppentek föl és szálltak tova, a világosság utolsó rezdülleteivel szárnyaikon. Így értünk el a szőlőig, hol elmaradt a tengerpart sós levegője. A sík aljáról lágyabb és enyhébb nyirkosság szállt felénk. Nemsokára ezután a nagy fák kék árnyékába jutottunk és legtöbbször vége volt már a napnak, midőn leszálltunk a lóról Tremblesban a verandalepcső előtt.

Az este újra összegyűjtött bennünket családi körben, a régi butorokkal diszitett nagy szalonban, hol az egyhangú

órákat egy magas, éles szavú lábas óra jelezte, melynek ütése elhallatszott egész az emeleti szobáig. Nem lehetett túltenni magunkat ez ütések zaján, mely éjjel is fölriasztott legmélyebb álmunkból, sem az inga lármás tik-takkolásán; néha azon vettük észre magunkat Domokosékkal együtt, hogy némán hallgatjuk ezt a szigorú szózatot, mely másodperczről-másodperczre, egyik napból a másikba vonszolt át bennünket. Tanúi voltunk a gyermekek lefektetésének, kiknek éjjeli átöltöztetése elnézésből a szalonban történt, s kiket anyjok egészen fehérbe burkolva vitt ágyacskáikba, miközben ki nem nyílt csukott szemök és lecsüngtek álomtól hervadt karocskáik. Tíz óra felé ki-ki visszavonult. Én ekkor visszatértem Villeneuvebe; megtörtént később, midőn az esték már esősek voltak, az éjjelek pedig sötétebbek, az utak meg kevésbé járhatók, hogy néha Tremblesban marasztottak éjszakára. Szobám a második emeleten volt, azon pavillon szögletén, mely a torony mellett állt. Régebben Domokos lakta, ifjúságának jó része alatt. Az ablakból az egész sikot, egész Villeneuve-öt és a messzeségben elterülő tengert lehetett látni és elalvásomkor hallottam a szél zúgását a fák közt, meg a tengernek azt a mormolását, mely a Domokos gyermekkorát ringatta álomba. Másnap minden újra kezdődött, mint az előtte való napon, az életnek ugyanazon teljességével, ugyanazon pontossággal a pihenőben, mint a munkában. Egyéb váratlan eseménynek ennél a háznál nem voltam tanúja, mint afféléknek, melyekkel az illető évszak lepett meg, megzavarva a szokásos kimért rendet, mint például, ha egy esős nap köszöntött be, mikor szép időre számítva történt előtte való nap intézkedés.

Az ily napokon Domokos fölment dolgozó szobájába. Bocsánatot kérek az olvasótól ez aprólékos részletekért, meg az ezután következőkért; de ezek révén fog lassanként odajuthatni, még pedig azon tekervényes úton, melyet magam is megtettem, míg odajutottam, tudniillik, hogy egy gazdálkodó falusi nemes ember hétköznapi élete után, behatolhaszon magának ez embernek lelkébe, talán kevésbé köznapi tulajdonságokat találva, mint sejtette volna.

Az ily napokon, mint mondtam, Domokos fölment dolgozó szobájába, vagyis huszonöt-harmincz évvel visszafelé ment életében és multjánál időzve töltött pár órát. Volt ott

nehány miniature családi kép, többi közt az ő saját arczképe is: rózsás, fiatal arc, göndör barna fürtökkel; egy vonására sem lehetett volna rá ismerni a mostani arcznak. Nagy papírhalmazok közt néhány hátfőliratos boríték-tok hevert. Kettős könyvszekrény is állt ott: egyik régi, másik egészen új művekkel; a könyvek kiválasztása elárulta, mi iránt viseltetett ő érdeklődéssel az életben is. Egy kis porlepte polcz egyedül a collegiumi könyveinek volt szentelve: a tankönyveknek és jutalomkönyveknek. Vegyünk még hozzá egy régi tintafoltos és tollkessel összefaragcsált íróasztalt, egy félszázados nagyon szép térképet, mely a föld összes részeit ábrázolta s melyre mindenféle képzeletbeli, kalandos útirányok voltak kézjelzéssel rárajzolva mindenféle világrészeken keresztül. Tanulóéveinek ez emléken kívül, melyeket, úgy hiszem, a magát öregedni érző ember ragaszkodásával kegyelt és őrzött, voltak ott még más sajátkezűleg kiállított bizonyítékai annak, mi volt ő egykor s hogyan gondolkozott: ezeket is meg kell ismertetnem, bár ép annyira bizarr, mint gyermekes jellegűek voltak. Arról akarok tudniillik beszélni, a mit a falakon, a faburkolaton és az ablaküvegeken lehetett látni, -- azon számtalan önvallomásról, melyeket ott lehetett olvasni.

Leginkább datumokat, napok neveit lehetett ott olvasni, a hó és az év pontos megjelölésével. Néha ugyanazon hó és nap kelte hosszú sorozatban ismétlődött az egymásután következő éveken át, mintha évek során át arra kényszerítette volna magát, hogy nap, talán épen óra szerint állapítsa meg valaminek azonosságát: akár az ő physikai jelenlétét ugyanazon helyen, akár még inkább gondolatainak ugyanazon tárggyal való foglalkozását. Neve csak a legritkább esetben volt aláírva, de bár névtelen maradt az író, e rövid szavú számföljegyzések mind azon egy egyéniségre vallottak kétségbe nem vonhatón. Másutt csak egy elemi mértani alak volt rajzolva. Alatta ugyanazon alak ismétlődött, de egy-két vonal hozzáadásal, a mi módosított jelentésén, a nélkül hogy megváltoztatta volna lényegét, és ez az alak így újabb meg újabb módosulásokkal ismétlődve, oly sajátos jelzésekké alakult át, melyek ugyan magokban foglalták az eredeti háromszöget, vagy kört, de már egészen eltértek a végeredményben. Ezek közt az allegoriák közt, melyeknek értelmét nem volt lehetetlen kitalálni, akadtak aztán aféle rövid velős mon-

dások is, meg sok vers is, körülbelül egyidőben keltűek ama reflexiók létrejöttével, melyek jelképesen hirdették, hogy az ember a haladás ellenére is ugyanaz marad. A legtöbb írónal volt irva, mert talán félt, vagy talán restelte volna a költő, hogy fölöttébb megörökítse őket, minden időkre szólón rögzítve őket a falra. Nagyon gyéren bár, monogrammok fordultak elő, melyekben a D-vel mindig ugyanazon kezdő betű fonódott össze, mindannyian határozottabban értelmezhető versek alá jegyezve, melyek bizonyára közelebbi idők emlékei voltak. Majd hirtelen, mintegy fájdalmasabb, vagy büszkébb mysticismusba visszaesés jeléül e szavakat írta oda — a mi bizonyára csak véletlen találkozás volt Longfellowval — Excelsior! Excelsior! Excelsior! végtelen sok fölkiáltójeltől kísértén ismételve. Azután, egy oly időszakból, melyet hozzávetőleg könnyen ki lehetett számítani, házassága idejével összevetve, nyilván látszott, hogy akár közönyből, akár inkább önelhatározásból nem jegyzett többé. Úgy találta-e, hogy létének utolsó fejlődési szaka befejeződött? Vagy úgy gondolta-e joggal, hogy nincs többé mit féltennie, azt, a mit eddig oly gondosan iparkodott megállapítani, önmagával azonos maradtát? Egyetlenegy és utolsó, nagyon szembetűnő kelet állt még a többi végén, és pontosan egyezett első gyermekének, Jánosnak születési idejével.

Nagy szellemi összpontosítás, tevékeny és intensiv megfigyelése önmagának, mind magasabbra jutás ösztöne, önuralomra törekvés, mely óvakodik percze is eltéveszteni magát szem elől, az élet ellenállhatatlan átalakító hatásai, azon szilárd akarattal társúlva, hogy minden újabb phasisban ráismerjen magamagára, a szavát hallató természet, a nyilatkozó érzelmek, melyektől megindul ez ifjú szív, mely addig a saját lényegével táplálkozott önzón, s neve egy más névvel fonódik egybe, versektől övezve, melyek úgy fakadnak, mint a hogyan a tavaszi bimbó fakad virággá, — az eszmény magas csücscai felé való szilaj száguldás, végül a béke beállta e viharos szívben, melyet talán nagyravágyás is bántott, s melyet bizonyára halálra gyötörtek az ábrándok: íme, ha nem csalódom, ezt lehetett kiolvasni e néma jegyzéksorozatból, mely többet mondott az ő zavaros rövidített emlékeztető jeleivel, mint sok részletes emlékirat. Harmincz évi létnek lelke dobozott itt, még fölindúltan ebben a szűk szobában, és a mint

Domokos ott állt előttem, az ablak felé hajolva, kissé szórazottan, miközben talán felejthetetlen régi hangok utószózatából csengett még mindig valami fülében, nem tudtam eldönteni, vajon azért jött-e ide, hogy földézzze azt, a mit ön-maga árnyának szokott nevezni, vagy hogy feledje.

Valamelyik napon több kötetből álló csomagot vett elő könyvtárának egyik rejtett zúgából; leültetett, kinyitotta az egyik kötetet és minden bevezetés nélkül elkezdte halk hangon olvasni. Versek voltak, réges-rég elcsépelt témákról, falusi életéről, sértődött szívről, kétségbeejtő szenvedélyről stb. A versek jók voltak, fesztelen, elmés és váratlan fordulatokkal, de egészben véve kevésbé lyraiak, bár maga a könyv erősen ily igényt árult el. Finom, de közönséges érzelmeket, gyöngye gondolatokat tolmácsoltak. Leszámítva a formát, mely ismétlem, igen kiváló volt, s épen azért feltűnően elütött a kétségtelenül gyarló tartalomtól, az egész nem volt különb mint minden fiatal ember szárnypróbálgatása szokott lenni, ki vers alakjában önti ki szívét, költőnek képzelve magát, a miért valami benső zene rhythmust sugall neki és rimes sorokban készíti beszélni. Én legalább így vélekedtem és minden kímélése nélkül az előttem ismeretlen szerzőnek, meg is mondtam ezt Domokosnak, épen oly őszintén, mint a hogyan most ide leírtam.

— A költő tehát megkapta a maga birálatát, — feleltem rá, — és pedig igen helyesen; sem több, sem kevesebb dicséretet nem kapott, mint a mennyire ő maga szokta méltatni magát. — Vajon épen oly őszintén ítelt volna-e ön — tette hozzá — ha tudja, hogy én írtam e verseket?

— Tökéletesen — feleltem neki, kissé zavartan.

— Úgy annál jobb — válaszolta Domokos; — ez azt bizonyítja előttem, hogy ön jóban, rosszban nem becsül többre mint a mennyit érek. Két ilyen fajta kötet van itt. Az én bűneim. Eltagadhatnám őket, mert nem áll czimlapjokon kinyomatva nevem, de ön előtt nem hallgatom el gyöngeségeimet, előbb-utóbb úgy is mind meg kell ismernie őket. Ez elhibázott kísérletek talán nekem is, mint sok másnak. megkönnyebbülésül és hasznos leczkéül szolgáltak üdvösen. Átláttatták velem, hogy semmi sem vagyok, s így a mit véghez vittem, csak arra szolgált, hogy helyesen tudjam megítélni azokat, kik valamik. A mit most mondok, az csak fél

szerénység, de ön meg fogja nekem bocsátani, hogy nem teszek többé különbséget szerénység és büszkeség közt, ha megtudja, mennyire jogomban áll nekem ezeket összetévesztenem.

Két ember rejlett Domokosban, ezt nem volt nehéz kitalálni. «Minden ember egy vagy több halottat hord magában», ez életbölcsestet vetette oda nekem az orvos, a ki szintén azt gyanította, hogy sok lemondás lappanghat Trembles lakójának elvonult életében. De az az ember, ki megszűnt már létezni benne, adott-e legalább valaha életjelt magáról? Minő mértékben? Mikor? Sohasem árulta el incognitóját, másképen, mint két névtelen, senkitől sem ismert könyv által?

Elővettem néhány oly kötetet, melyekhez Domokos hozzá nem nyúlt: ezeknek már jól ismertem a czimét. A szerző, kinek sokra becsült neve nem ért rá mélyebben bevésozni az olvasni szeretők emlékezetébe, a tizenöt-húsz év előtti politikai irodalomban becsülettel töltött be közepes helyét. Egyetlen egy újabb művével sem adta tudtunkra, hogy él-e és dolgozik-e még. Azon kevés számú discret írók egyike volt, kiket csak műveik cziméből ismer az ember, kiknek neve közismertté válik, a nélkül hogy személyök is kilépne az ismeretlenség homályából, és kik teljesen eltűnhetnek, vagy visszavonúlhatnak a világból, a nélkül, hogy a világ, mely csak írásaik által érintkezik velök, tudomást venne róla, mi történt velök.

Újra fölolvastam a kötetek czimét és a szerző nevét, miközben Domokosra néztem, ki elmosolyodott, látva, hogy kitaláltam titkát.

— Most már arra kérem, — szolt, — ne hizelegjen a publicistának, a végből, hogy megvigasztalja a poéta hiúságát. Talán nincs is más lényeges különbség kettejök közt, mint az, hogy az egyiket figyelmére méltatta a nyilvánosság, a másikat pedig nem részesítette ugyanazon megtiszteltetésben. Helyesen cselekedett, ha hallgatott az egyikről, de vajon nem tévedt-e, mikor olyan szívesen fogadta a másikat? Több okom volt rá, folytatta, hogy álnevet használjak, miként azelőtt meg fontos okok bírtak rá, hogy versköteteimet teljesen névtelenül adjam ki; többféle ok, és pedig nem mind csak írói óvatosságból vagy helyes szerénységből eredök! Látja, hogy jól tettem, miután senki sem tudja ma, hogy az, kinek neve

e könyvek czimlapján áll, igen közönséges módra azzal végezte, hogy e község polgármestere és falusi szőlős gazda lett.

— És nem ír többet? — kérdeztem.

— Oh, a mi azt illeti, annak vége! Különben, a mióta nincs mit csinálnom, mondhatom, semmire sem jut időm. Fiamat illetőleg pedig ezek az eszméim. Ha az lettem volna, a mi nem vagyok, azt vélném, hogy a De Bray család eleget tett magáért, teljesítette földadatát és fiam megpihenhet; de a gondviselés másként határozott, fölcserélte a szerepeket. Annál jobb, vagy annál rosszabb-e ez rá nézve, nem tudom. Egy félben maradt élet tervvázlatát hagyom rá, melyet ő végre fog hajtani, ha nem csalódom. Semmi sem ér véget, minden tovább folytatódik, öröklődik, még a nagyravágyó törekvés is . . .

Mihelyt lejött ebből a veszélyes szobából, hol a múltak árnyai kísértettek, s hol, éreztem, a kísértések bizonyára tömegesen ostromolhatták, Domokos újra a rendes tremblesi falusi gazda lett. Nejéhez és gyermekeihez egy-egy gyöngéd szót intézett, vette puskáját, füttyentett kutyáinak és ha kiderült az ég, a víztől ázott mezőn fejeztük be a napot.

Ez az intim együttlét novemberig tartott, könnyedén, meghittén, minden nagyobb ömlengés nélkül, de azzal a józan, és mégis bizalmas odaadással, melyet Domokos mindenütt tanúsított, a hol nem lehetett szó kedélyvilágának belevegyüléséről. Gyermekmódra szerette a falusi életet s ezt nem is titkolta; de úgy beszélt róla, mint olyan férfi, ki benne él, sohasem pedig, mint költő, ki megénekelte azt. Voltak szavak, melyeket sohasem ejtett ki ajkán, mert inkább mint bárki másban, kit ismertem, meg volt benne a szemérem bizonyos eszmékkal szemben, és az úgynevezett költői érzelmek megvallása erejét felülmúló gyötrelem volt neki. A falusi életet tehát oly igazán szerette, bár külsőleg tartózkodóan, hogy ebben a pontban illúzióknak hódolt tudatosan, sokat megbocsátott a parasztoknak, megbocsátotta még azt is, hogy roppant tudatlanok voltak, telve mindenféle hibákkal, bár nem vétkekkel is. Folytonos érintkezésben élt velök, noha magától értetődik, nem osztozott sem szokásaikban, sem kedvteléseikben, sem előítéleteikben. Öltözködésének, épen úgy modorának és egész életének szélsőségig menő egyszerűsége szükség esetén elnézővé teheték volna környe-

zetét szellemi fensőbbisége iránt, ha ezt egyáltalán sejtette volna valaki. Villeneuveben mindenki tanúja volt születésének, növekedésének, majd néhány évi távollét után szülőföldjére visszatértének és ott megtelepedésének. Voltak olyan aggastyánok, kiknek ő most, midőn negyvenötödik évét készült betölteni, még mindig a kis Domokos úrfi volt; és azok közt, kik ha elhaladtak a Trembles-kastély mellett, megtudták megmondani, melyik volt az ő szobája ott, a második emeleten jobbra, bizonyára egyetlen egy sem sejtette, az eszméknek és érzelmeknek mily világa választja el tőlök e szobát.

Említettem, minő látogatókat szokott fogadni Domokos Tremblesban; e pontra vissza kell térnem egy oly esemény miatt, melynek némi részben tanúja voltam és a mely mélyen hatott rá.

Azon jó ismerősei közt, kik összegyűltek Tremblesban ez évben, hogy szokás szerint megünnepeljék Szent Hubert napját, ott volt egyik legrégebb barátja is, egy nagyon gazdag úr, a kiről azt hallottam, hogy visszavonultan él mint agglégény, onnan úgy tizenkét mérföldnyire eső kastélyában. D'Orselnek hívták. Olyan korú volt, mint Domokos, bár szőke haja és majdnem szakálltalan arca miatt néha oly fiatalnak látszott, hogy néhány évvel kevésbé idősnek tarthatta volna az ember. Tetszetős külsejű fiú volt, nagyon gondosan öltözködött, megvesztegető finom modorú, oly sajátos megrögzött dandysmussal mozdulataiban, szavaiban és hanghordozásában, mely nem tévesztette volna el biztos varázsát, bizonyos, kissé blazirtabb körökben. Sok fáradság, vagy sok közöny, vagy sok keresettség volt benne. Szerette a vadászatot és a lovakat. Miután egy darabig imádta az utazást, most nem utazott többé. Bár párisi volt félig-meddig szülei révén s még inkább, mert folyton ott élt, egy szép napon azzal lepte meg ismerőseit, hogy ott hagyta Páris s a nélkül, hogy megtudták volna magyarázni elvonulása valódi okát, eltemetkezett orseli mocsarai közé, a legérthetlenebb magányba. Ott élt különöz módon, mint valami menedékhelyen, s mintha feledést és feledtetést keresne, keveset mutatkozott, senkit sem fogadott s oly komor, rideg elhatározásra vallón szigetelte el magát a világtól, a mit csakis valamilyen kétségbeesés tehetett érthetővé egy gazdag fiatal ember részéről, kinél föl lehetett tételezni, hogy ha nem is volt talán nagy szenvedélyek

rabja, de mindenféle szilaj vágyak legalább bizonyára emésztették. Nem volt valami kiváló irodalmi műveltsége, de hallomás után elég tájékozottságra tett szert; bizonyos gögös megvetést tanusított a könyvekkel szemben, és sok szánalmat azok iránt, kik könyvirással vesződtek. Ugyan minek? — szokta mondogatni — az élet sokkal rövidebb, semhogy érdemes volna effélével is gyötörni magunkat. És ekkor több szellemességgel, mint logikával vitatta a csüggedés szokásos philosophiáját, bár ő soha semmi olyat nem tett, a miért joggal számíthatta volna magát a csüggedtek közé. A mi leginkább kirítt ebből a sajátos egyéniségből, mely úgyszólván kissé megfakult a magány porától s melynek eredetiségeiből már érezhetőn lekoptatott az idő, ez az a teljesen ki nem elégített és teljesen még ki nem aludt heves sóvárgás volt, melylyel az élet ragyogó fényüzései, átható élvei és mesterkelt hiúságai iránt viseltetett. És az a sajátos hideg és elegans hypochondria, mely egész lényén áttetszett, elárulta, hogyha túlélte valami benne a sok köznapi nagyravágyás csüggedését, úgy az önmagának megvetése és ezzel kapcsolatban a jólét rendkívüli szeretete volt. Tremblesban mindig szívesen látott vendég volt; Domokos megbocsátotta neki különködései legnagyobb részét régi barátságuk kedvéért, melyet D'Orsel szívének összes maradványával iparkodott különben ápolni. Azon néhány nap alatt, melyeket Tremblesban töltött, annak mutatta magát, a milyen a társaságban lenni tudott, azaz szeretetreméltó pajtásnak, kitűnő vadásznak, kedves vendégnek és kivéve egy-két megfélemezést rendes tartózkodásáról, majdnem semmi se árulta el benne a meghasonlott unatkozót.

De Bray asszony arra vállalkozott, hogy megházasítsa; képtelen vállalkozás, mert semmi sem volt nehezebb, mint arra bírni őt, hogy ily tárgyakról komolyan beszéljen valakivel. Rendesen azt felelte, hogy túl van ő már azon az időn, melyben szerelmi házasságról szó lehet, és hogy a házasság, mint az életnek minden főbenjáró vagy veszélyes cselekedete, a hevülő lelkesedésnek nagy mennyiségét kívánja meg.

— Ez minden játék közt a legbizonytalanabb — mondta — csak az mentheti, ha azon illúzióknak, melyeket az ily játékokra fölteszünk, meg van a kellő értéke, száma, heve

és őszintesége, és csakis akkor élvezetes, ha mindkét részről nagyban játszanak.

És mivel némelyek csudálkozásukat fejezték ki azon, hogy barátait kétségbeejtve, oly tétlenségbe zárkozik el Orselbe, erre az előtte nem új megjegyzésre ezt felelte:

— Mindenki azt teszi, a mire képes.

Valaki megjegyezte:

— Bölcös életmód!

— Talán — válaszolta D'Orsel. — Annyi bizonyos, azt senki sem állíthatja, hogy bolondság volna, ha az ember nyugodtan él birtokán és ott jól érzi magát.

— Az attól függ . . . — szólt De Brayné.

— Ugyan mitől, kérem, asszonyom?

— Attól, mennyiben van érzékünk a magány előnyeirel, különösen pedig, mennyire becsüljük a családi életet, — tette hozzá, akaratlanul két gyermekére és férjére tekintve.

— Tudja meg, — szólt közbe Domokos — hogy nőm lelkiismeretbeli kérdésnek és kötelező cselekedetnek tekinti azt a bizonyos társadalmi szokást, mely fölött különben annyit vitatkoztak, még pedig kiváló szellemek. Azt állítja, hogy a férfinak nincs joga hozzá, sőt vétkezik, ha vonakodik boldogítani egy másik lényt, mikor tehetné.

— Tehát sohasem fog megházasodni? — kezdte újra De Brayné.

— Valószínűleg, — felelte D'Orsel, sokkal komolyabb hangon. — Mennyi egyebet mulasztottam el már én életemben, a minnek megtevése pedig jóval kevesebb veszedelemmel járt volna másokra, és kevesebb aggálylyal magamra nézve! Életünket kockáztatni, az semmi; szabadságunkat lekötni, az már valami: de egy más lénynek szabadságáért és boldogságáért vállalni felelősséget házasság által . . . Nem egy éve gondolkozom már rajta, és az eredmény az, hogy tartózkodni fogok e lépéstől!

Még ugyanazon este, e beszélgetés után, mely úgy megvilágította, legalább részben, D'Orsel úr sophismáit és jellemének erőtlenségét, elment Tremblesből. Lóháton távozott, szolgájától követve. Az éj hideg és világos volt.

— Szegény Olivér! — szólt Domokos, — a mint látta, mint vágat gyors lépésben Orsel felé.

Néhány nappal később lóhalálában jött egy futár Orselből. Fekete pecsétetes levelet hozott. E levél olvasásától magánkívül lett Domokos, ki különben annyira ura szokott lenni indulatainak.

Olivérrel valami nagy baj történt. Hogy miféle baj, ezt vagy nem közölte a gyászpecsétetes levél, vagy pedig Domokosnak volt különös oka rá, hogy ne akarjon bennünket közelebről tájékoztatni. Azonnal befogatott kocsijába, elküldött az orvosért s kérte, hogy készüljön őt elkísérni; és a titkos levél vétele után alig egy órával az orvos és De Bray úr sietve indultak Orsel felé.

Csak néhány nap mulva jöttek vissza, november közepe felé; éjjel érkeztek. Az orvostól, kitől először hallhattam hírt betegéről, semmi fölvilágosítást sem nyerhettem; neki hivatása parancsolt titoktartást. Csak annyit tudtam meg, hogy Olivér élete nem forog többé veszélyben, hogy elköltözött a vidékről, hogy gyógyulása sokáig el fog tartani, s valószínűleg hosszabb ideig kell majd melegebb éghajlat alatt tartózkodnia. Az orvos hozzátette, hogy ennek a balesetnek meg lesz az a jó eredménye, hogy kiüzi ezt a javíthatatlan remetét kastélyának kétségbeejtő magányából, levegőt és lakhelyet változtat vele, sőt talán egész életmodorára átalakítólag hat.

Nagyon levertnek találtam Domokost; arczára gyötrő bánat ült ki, midőn elvégre arra bátorodtam, hogy őszinte érdeklődéssel néhány kérdést intézzek hozzá barátjának egészsége felől.

— Azt hiszem, nincs miért félrevezetnem önt. Úgyis előbb-utóbb kiderül az igazság; kétségtelen, hogy a catastropha előbb-utóbb bekövetkezik; fájdalom, nem lehet elkerülnünk.

Azzal átnyújtotta egyenesen Olivér levelét:

Orsel, november 18.

«Kedves Domokos!

Egy halott írja ezt neked. Életem senkinek sem volt hasznára, elégszer hallhattam ezt; és már csak lealázólag hathatott mindazokra nézve, kik szerettek. Ideje, hogy végét vessem. Ez a gondolat, mely már régi keletű, újra megrohant minap este, mikor távoztam Töletek. Útközben teljesen megérelődött bennem. Helyesnek találtam, annál inkább is, mert nem ártok vele senkinek. Magányos útam azon éjjel, a töled

ismert vidéken, nem volt olyan természetű, hogy elszóród-
tatott volna és megváltoztatta volna velem szándékomat. De
ügyetlenül csináltam a dolgot s csak annyit értem el, hogy
elrútitottam az arczomat. Nem tesz semmit, *Olivért* meg-
ölttem. Az a kevés, mi megmaradt belőle, be fogja várni órá-
ját. Elhagyom Orselt, s nem térek többé ide vissza. Nem
fogom feledni, hogy Te voltál, nem mondom, legjobb bará-
tom, de egyetlen barátom. Te vagy életem mentsége. Te
tanúságot fogsz tenni életem mellett. Isten veled, légy bol-
dog, és ha majd beszélsz egykor rólam fiadnak, azért legyen,
hogy ne hasonlítson hozzám.

Olivér.»

Dél felé esni kezdett. Domokos visszavonult szobájába,
hova követtem. Ez a fél halála ifjúsága egy társának, tud-
tommal egyetlen régi barátjának, keserűen fölélenkített bizo-
nyos emlékeket, melyek csak egy döntő pillanatra vártak,
hogy túláradjanak. Nem én ösztönöztem őt a vallomásra, ön-
ként tette . . . És mintha csak a szemeim előtt, ott a falon
álló emlékjegyeket akarta volna szavakra lefordítani, a követ-
kező történetet beszélte el leplezetlenül, de nem minden föl-
indulás nélkül.

FROMENTIN JENŐ *után, francziából.*

H. R.

ORGONAVIRÁGZÁS.

Az orgonabokrok tegnap estről mára
Nagy hirtelenséggel virágba borultak,
Szinte lilaszínü lobogásra gyultak —
S gomolyog a léghen édes illat árja.

Virágzás, virágzás végtelenes végig!
A meddig a szem lát s azontúl is messze.
Mintha minden színbe és illatba veszne
Az ég földre hajló piros pereméig.

Szerelem, szerelem láthatlan hulláma
A szivet elkapja, ragadja, ringatja.
A szép virágtengert langy szellő ingatja
S lepergő szíromnak se' szeri, se' száma.

S hervad, minden hervad nagy hirtelenséggel,
Vége van egyszerre a dús virágzásnak.
Az orgonabokrok komoly zöldek másnap,
Lila lobogásuk egy nap alatt ég el.

És az ifjú szívek hő szerelmi vágya? —
Hirtelen kigyulás — hirtelen a vége.
Egy napig tart kéje, bája, üdvössége,
Mint a nyíló, hulló orgona-virága.

KOZMA ANDOR.

DALOK HEINÉBŐL.

I.

Mint egy virág, olyan vagy,
 Oly tiszta, szép s szelid;
 Rád nézek, és szívembe
 Búbánat férkezik.

S minthogyha fohászsza kéne
 Fejed érintenem,
 Hogy ily szép-, tiszta-, s szelidnek
 Tartson meg istenem.

II.

Szikrázó magasából
 Egy csillag fut le ott!
 Az a szerelemcsillag,
 Mely ime lefutott.

Hullong az almafának
 Virága s levele,
 Megjönnek a kósza szellők
 S eljátszanak vele.

Zeng a hattyú a tóban,
 S föl és alá evez,
 S mind halkabban dalolván,
 A hullámsírba vesz.

Oly csendes és sötét van!
 Elfűva virág s level,
 A csillag szertepattant,
 Hattyú sem énekel.

III.

Észak kopár tetőjén
Áll egy fenyő, rideg.
Álmos; fehér lepellel
Jég s hó borítja meg.

Egy pálmafárul álmodik,
Mely távol keleten
Hő szirtfalon magába'
Bánkódik csendesen.

LEHR ALBERT.

A MAGYAR ARCZ ÜGYÉHEZ.

(Viszonzás.)

Rosszul leplezett indulattal látott hozzá Dobsa László a *Budapesti Szemle* legutóbbi számában *A magyar nép arcza és jelleme* című művem bírálatához. Subjectiv érzésem ellene van annak, hogy őt az operette-bírálatok fölemlegetésében és a csúfondárosságban kövessem; attól azonban nem kimélhetem meg, hogy szerintem egész okoskodását egyetlen ellentét rontja le és így a vitatkozást tulajdonképpen szükségtelenné teszi. Az ellentét az, hogy a míg Dobsa úr, a tanársegéd, váltig azon erősködik, hogy a művemben bemutatott magyar typosok csak ráfogás szerint azok, hogy minden tudományos eljárás nélkül már a priori ?) ki voltak válogatva; addig tanára, dr. Török Aurél, ki az anthropologia szakköreiben működésével világhírt szerzett, az országos régészeti és embertani társulatban tartott két előadásában *) azt mondja, hogy typosaim igazi magyarok, nemcsak, hanem hogy «zseniális formaérzéssel» az öreg Varga juhosgazdában kimutattam a hosszú koponyájú és keskeny ábrázatú, — Fülöpiram gulyásban a rövid koponyájú és széles ábrázatú typut, tehát ugyanazt a kettőt, a melyről a legjobb árpádkori sírleletek is tanúskodnak.

Mondom: ezzel akár befejezhetném a vitát, ha nem volna mondani valóm, nemcsak Dobsa úrnak, hanem a tudományos és művelt köznek, a melyet a célzatos bírálat befolyásolni törekszik.

Arra a halmozott dicséretésre, a mely Dobsa úr bevezetőjét «ékesíti» nincs szavam, mert nem reám, hanem az író lelkiületére nézve jellemző; rátérek tehát a dolog érdemére.

*) Süketségem gátolt meg abban, hogy a tanár előadását közvetlenül élvezhessem; de biztos emberem lejegyezte számomra. H. O.

Könyvem keletkezésének okát az előljáró szó tisztán és világosan mondja meg: 1900-ban, a Párisban összeült anthropologiai congressus alkalmára,*) a magyar királyi közoktatásügyi kormány és a magyar Nemzeti Múzeum erkölcsi és anyagi támogatásával, magyar és német nyelven egy mű adatott ki *Magyar typusok — Magyarische Typen* cím alatt, mely állítólag magyar népies, anthropometrice is meghatározott elemek arczépeit foglalta magában. Ez a kiadvány a világcongresszus tagjai között osztatott ki, noha azok az arczépek inkább gonosztevők, mint tipikus magyaremberek gyűjteményének benyomását tették és teszik mindenkire; bántók minden magyareMBERRE, sérelmesek a nemzetre nézve, különösen a külföldnek úgysem sok jóakaratóval szemben.

Saját ösztönömből; de sok, előkelő tudományos állásban levő barátom unszolására is elvállaltam azt, hogy ennek a kiadványnak gonosz hatását legalább megengyhítem. Ez osztotta a könyvet lényege szerint három részre, úgymint: *a)* kimutatni, hogy a világ elé terjesztett arczépek nem igazi «magyar typusok», mindenképen rosszak és innen: mi a hiba? *b)* miket tartok én magyar typusoknak és miért? *c)* miben keresem a typusalkotó jelleg mélyebb indokolását? Ad *a)* Nekem nem azért kellett belemenni a mimika és physiognomika tüzetesebb tárgyalásába, hogy azzal, mint Dobsa elhithetni akarja, a magyar typust meghatározzam, hanem azért, hogy alaposan bebizonyíthassam, hogy az 1900-iki magyar hivatalos typusok rosszul vannak válogatva, hogy azontúl a hibás fölvétel következtében, az arczvonások földülása folytán becsületes és részben jóképű emberekből legtöbbnyire gazemberek lettek, hogy ennek okozója a vakító napfény, a melynek ezek a szegény emberek ki voltak téve, mely hunyorításra — 34. ábra — vagy erőszakos nyitásra is kényszerítette a szemet és minthogy a száj együttjáró — complementarius — alakulását a magyar bajusz elfödte, a csalódás annál tökéletesebbé vált. No már most az én ítéletemről azt mondja Dobsa, hogy az «jogos és indokolt»; Török Aurél azt mondja, hogy igazam van, és hogy ezek a képek valóban a magyar népnek megsértését jelentik; Fadrusz János pedig egyik, fulmináns terminológiával írott tárczájában, a magyar nép meg-

*) Nem is a mi ezredéves kiállításunkra, a mint a sajtó Török Aurél előadásainak ismertetésében írta. H. O.

gyalázásának nevezi. Könyvem egész első része az 1—108-dik oldalig a hibák bizonyítására van írva és fölszerelve. És ekkor Dobsa urat saját szava öli, mert valójában «kákán csomót keres» (érzi is, hogy mondani fogják), ide teszem, hogy Lavater előrántásával együtt, a melyet csupán csak azért vettem be, mert hiszen történeti vázlatot adtam; ha pedig Dobsa úr azt mondja, hogy ez «kivonatólás», hát minden történeti vázlat az, ha arról van szó, hogy a szerzők álláspontját bárcsak lapidárisan is jelezze, a mi nélkül az elősorolás csak könyvezímjegyzék lehetne, mint az ő ráutalása Lange és Cuyer művére, a melyet nem vettem be, mert a könyv terjedelménél és földadatánál fogva határokat keltett szabnom.

És nagyon jellemzi Dobsa urat, hogy ítéletemet az arczképekről helyeselve, később az arczképek jelentőségét leszólja, majd a psyche kutatását csak későbbre halasztja, tehát szükségét nem tagadja.

A mi Broca Pálnak Mózsessel való czélzatos viszonyítását illeti, hát álljon itt az, hogy nekem Mózsés általános szempontból, tehát az emberiség keretében az, a mi szűkebb keretben Gui de Maupassant a francziára, Kemény Zsigmond a régi magyarra és Herczeg Ferencz a modern bácskaira nézve; vagyis: az illető elem alapos ismeretéből folyó helyes lélektani következtetés az, mely lehetővé teszi, hogy az író reális alap nélkül is jó genesiset bevezessen, jó regényt vagy jó novellát írhasson; a ki fölérte észszel és objektive vette, az ezt könyvemből kiolvashatta, a ki nem, hát annak tendentia kellett, mint Dobsa úrnak. Ad b) Dobsa úr bírálatának gerinczét és minden erősségét annak a szerinte merész tételnek lerontására fekteti és fordítja, mely nálam a szemről, mint a «typus lényét kisugárzóról» szól. Mindenképen azon van, hogy tételmet félreértve vagy tudatosan félremagyarázva, képtelenségnek, sőt nevetséges dolognak tüntesse föl. E végezt előveszi «tanúság» című szakaszomból (138. old.) a második pontot, mely ezt mondja: «2. Hogy kimutattam a szem kifejezésében a magyar jegyet, mely az egész typus lényét kisugározza» és már előbb is (90. oldal), «A magyar arc meghatározásánál kétszeresen is a szemre esik a fősúly». Már pedig én fentartom mind a két tételt, nem makacsságból, hanem pozitív alapon. Dobsa úr a «typus lényét» erőnek erejével «typus lényegének», ezt pedig annak akarja magyarázni és nekem imputálni, mintha én a szemkifejezés «lényébe» a magyar typust

szőröstül-bőröstül, csontvázszal és belekkel egyetemben belepréseltem volna.

Hát most már azon kezdjem, hogy Dobsa úrnak külön praectiót tartsak a «lény» és a «lényeg» jelentésbeli különbségéről? Hát nem hoztam ezt a magyar «lényt» közvetlen összeköttetésbe azzal, a mit Mantegazza a svajcziak szeméről mond? hogy tudniillik csak ennek kifejezése foglalja egybe a svajcziakat, kik különben németek, francziák és olaszok; de szemök sugárzása egy, tudniillik nyílt és becsületes; miért? mert történeti fejlődésök és az alkotmányukban rejlő hatalmas ethikai tartalom teszi azzá.

Nekem a magyar nép alaposabb ismerete alapján ugyanilyen egybefoglaló kapcsolatot kellett találnom, mert hiszen Török szerint, már a legősibb sírleletek két alaptypusról tesznek tanúságot és én külön reámutattam, hogy a magyar nyelv mi mindent foglal ma egybe, ezeket pedig ezenfelül egységesen egybefoglalja a szem, mely már a kitünő érzékű Reinhardt asszonynak is históriát beszélt az elnyomatásról és egyebekről. És hát nem mondom-e egy oldallal tovább (139. lap), hogy kikenél van meg «az alkotó képzelő erőt kifejező szem» magyar formája, melyből azonban — a hatalmas önérzet mellett — legtöbbször kisugárzik a — — magyar szalmaláng is!?

De persze, ha valaki — mint Dobsa úr — a szemben csupán «somatikus részt» lát, a melynek mintha nem sokkal több jelentőséget tulajdonítana, mint akár a térdkalácsnak; és ha ez a valaki a szemnek tipikus jelentőségét nem az élőszerző szépségében és kifejezése jellemző erejében, hanem csupán a kipræparált emberkoponya szemüregének mértékeiben keresi, hát arra én hiába vesztegetem a szót. De Dobsa urat azért a bizony léhaízű, a bogárszemekre vonatkozó célzásáért, azzal tréfálom meg, hogy hát ha arról volna szó, hogy őt magát határozzam meg tüzetesebben, akkor szerinte nem azon kellene kezdenem, hogy többek között a szeméből kisugárzó lényét is vegyem zsinórmértékül, hanem azon, hogy üssem agyon, præparáljam ki és csontján mérjem ki a «typusát».

Különben Dobsa úr nem is olyan keményre merevedett, csupán csak mérő csontanthropologus és nem is abszolút «szobatudós», mert íme elhagyta az embertani intézet csontvázait és apróra megnézte a fürdő-utczai gyógyszertár czímkéjét, mely «magyar királyt» ábrázol, melynek szeme szerinte az «alkotó,

képzelő erőt» fejezi ki. És ekkor engem is oda küld, hogy mondjam meg, vajon az e szemhez tartozó arczot «magyarnak» ismerem-e el? Mindenesetre új dolog, hogy a budapesti anthropológiai iskola adeptusa, élő magyar typosok helyett, gyógyszer-tárak czímtábláit tanulmányozza — a mi annyi, mintha a kynologusok a «fekete kutyához» című fűszeresboltok czímtábláira. a hippologusok pedig a «fehér ló» félékre vetnék magokat. De én ezzel a dolgot nem akarom elütni, mert — nem ugyan Dobsa úr eszmeköre szempontjából, hanem különösen művészeti szempontból nagy jelentőségű.

Dobsa úr, úgy látszik, nem tudja, hogy az erős jellemű és fajú művész, kivétel nélkül, saját lényét, sokszorosan alakját, ha tetszik somáját is, még pedig önkénytelenül beleviszi műalkotásába — kisebb-nagyobb mértékben, de beleviszi. Michel Angelo művein a hatalmas izomzat a mesteré, Ráfael Sanzio képein az alakok gyöngéd finomsága a mestertől való; és hogy mi való Rembrandt képein a mestertől, hát tessék a «Rembrandt és Saskia» képet tanulmányozni, vesse össze Van Dyk, vagy Rubens művészetét a művész egyéniségével stb., majd rájön a többire. Kövessen csak Dobsa úr engem, ki nem veszem meg p. o. kiállításainkon eleve a katalógusokat, hanem azon vagyok, hogy — nem is a technikából, hanem a kifejezésből határozzam meg a művész «typusát». Az ember, ha van hozzá való szeme, hamar igazodik, megkülönbözteti a nemzeti és utóbb a faji és egyéni jellemet. Hát ebből indulva, teljes biztossággal azt mondom, hogy annak a patika czímtáblájára festett «magyar királynak» szeme nem felel meg az igazi alkotó képzelő erőnek, az arcz nem faj-magyar, még pedig éppen azért, mert nem is közönséges czímtábla festő, hanem fajművész alkotta és nem tagadta meg magát. Ha Dobsa úr a plastika körében is akar idevágó studiumot csinálni, nagyon ajánlom Savoyai Jenő herczeg szobrát Buda várfokán — ott áll az egész faji hánya-vetiségében. Ezekért engem ugyan sem rámába nem tesznek, sem talapzatra nem állítanak — de hát ez úgy van.

Szakasztottan ilyen «értéke» van Dobsa úr másik állításának, hogy ha tudniillik Kelemen János kanászom «sacco-öltözékben» állana előtte, hát lehetne szerb, bolgár, horvát. Ugyan-ugyan! Hát nem tiszta, világos, hogy ekkor Kelemen János ugyanaz volna, a mi dombszögi és bugaczi Mokány Berczi frakkban! Hát a közrendű szerbek, horvátok és bolgárok nemzeti

vagy pásztor viselete a «sacco»? Tudományos az, a sacco-öltözéknek oly hatalmat tulajdonítani, hogy típusokat csak úgy összeolvaszson? Nem hallott Dobsa úr semmit Persiusnak erről a mondásáról: «Ego te intus et in cute novi»? Úgy látszik, hogy Dobsa úrnál a németek sokat koptatott mondása: «Kleider machen Leute», azt is jelenti: «Kleider machen Typen!» Akarni akart valamit Dobsa úr; de nem bírta eltalálni és kifejezni. Az experimentumot tudniillik megfordítva kell csinálni: szerbet, horvátot vagy bolgárt a somogyi kanász ruházatába kell bújtatni s azt mondani neki, hogy szólítsa Kelemen János kanászt «kollegájának»; a felelet biztosan az lesz, a mit a magyar huszár a burkus huszárnak adott, a mikor az utóbbi «Herr Camerad»-nak szólította. A felelet az volt, hogy «ik huszár, du maskarádé!» És ha Dobsa úr azt mondja, hogy Körtésné Magyar Anna hollandus öltözetben, hollandus menyecskévé alakúlna; hát én elhiszem, hogy Dobsa úr járt Amersfoortban; de hogy ott valami behatóbb, összehasonlító tanulmányozást végzett volna a menyecskék körül, azt már nem hiszem, mert megtudta volna, hogy a magyar menyecskék forró vére és kaczkias lényé fölperzselné a hollandus halvérré szabott dreszt.

Dobsa úr bírálatának egész eszmemenete különben az, hogy a maga vesszőparipáját kínálja fel mindenkinek, a minék jelentősége megint az, hogy a típusra nézve az élőkről nem alkothatunk magunknak fogalmat, a csont minden, ergo üssük agyon az élőket, hogy csontjaikon meghatározhassuk a fajt Ad c) Én annak meghatározásánál, hogy mit tartok magyar típusnak, szokatlan úton,*¹) de tudományos módszer szerint jártam el: visszamentem a történetben addig, a míg positiv alapot nyújtott; positiv alapon és összehasonlítólag tárgyaltam az ethikai tartalmat; elősoroltam és számításba vettem mindazt, a mit egy emberöltőn át beható tanulmány alapján, mint a magyarság ősi szervezetéhez tartozót, még a mai korban is meghatározhattam — itt is áll a Darwin-féle «during type»; — tekintettel a rendi szervezetre és az áramló, vegyítő történeti menetre, iparkodtam kirekeszteni mindazt, a mi nem nyújtott biztosítékot arra, hogy legalább is relativ értékeket adhat és csak akkor, a mikor ezeket tisztába hoztam, a mikor számba vettem a természeti viszonyok-

*¹) Török Aurél talán ezt a szokatlanságot értette a «zseniálitás» alatt.

ból folyó életmód, az abból eredő ethikai alakulatok hatását a típusra s ennek minden kifejező elemére, tehát a szemre is — hozzáteszem messze a hirhedt congressusi kiadvány előtt; de ennek ötletéből kiadva — csak akkor mentem el egy pár helyre és fölvétettem kiegészítő typosaimat. Módszeremet igazolja Dobsa úr mesterének, Török Aurél tanárnak, egy tudományos társulat nyilvánosan tartott ülésén tett kijelentése, hogy kimutattam a két typut, a melyet az árpádkori sírleletek is magyarnak vallanak — hozzáteszem az ősfoglalkozások köréből.

Különben Dobsa úr csak velem szemben ölti fel és ekkor is ingadozva a «cabinet csont-anthropologus» szigorú arczát, inkább álorczáját, mert a józan fölfogás ki-kitör belőle — bírálata végén különösen, a mikor elismeri, hogy a somát is, a psychét is vizsgálni s az eredmények során összekapcsolni kell, csakhogy a soma most a fontosabbik. És hiába keresi erősségét abban is, hogy reám fogja az elavúlt anthropologiai nyomok és meghatározások követését, mert azok a «hyperbrachykephal, hypsikephal, chamæprosop» stb. meghatározások hunyorgató, dúlt vonású arczképekhez kapcsolva a budapesti egyetem anthropologiai tanszéke tövén fakadtak és ott vannak letéve az *Ethnographia* című folyóirat 1901. évi 5-ik füzetében. Ezekkel ott tessék szembe szállani, mert én csak a magam módszerétől való megkülönböztetés ötletéből hoztam fel.

És mi legyen most már ennek az ütközésnek a vége?

A magyar faj és typos kérdése nehéz problema; úgy meredezik előttünk, mint egy közhitszerint megmászhatatlan szikla, melynek csúcán a megfejtés aranyvirága nyilik. Különösen magyar bűvárok feladata az, hogy minden oldalon keresék az ösvényt, mely ahhoz a virághoz vezet: ebben rejlik jogosultsága annak, hogy ne csak egyoldalúan próbálkozzunk; minél több ösvényt találunk, annál tökéletesebb lesz a siker és annál jobban támogathatják egymást a más-más úton törekvők is.

Én sehol sem fejeztem ki kicsinylésemet a mérésekre alapított anthropologiai módszerrel szemben; csak kizárólagosságát nem engedem meg. A tudomány legfőbb tárgya és foglalatja az ember s a ki meg akarja ismerni, még csak egy typos keretében is, annak el kell ismerni a minden viszonylatban való kutatásnak nemcsak jogosultságát, hanem szükségességét is. A disciplinának, a melyek itt szóba jöhetnek, nem állhatnak egymás fölött,

hanem haladnak egymás mellett s a fejlődés a hatás kölcsönös-ségéből ered.

Legvégül pedig álljon itt a következő: Könyvemről én magam mondtam bírálatot. A bezáró szóban — 188 lap — ez áll: «Bizonyos, hogy az, a mit a könyv magában foglal, nem bevégzett dolog. Bővíthető minden mozanatában és az is kétség-telen, hogy a módosítást sem kerüli ki.» Ezzel jogot váltottam annak követelésére, hogy különösen a «czéhbeliek», ne rossz-kedvű bírálattal álljanak elő, hanem írjanak jobbat és tökélete-sebbet.

Elvárhatja ezt a nemzet a budapesti egyetem anthropolo-giai tanszékétől és iskolájától, mert ezt a tanszéket b. e. Trefort Ágoston Török Aurél személyére való tekintetből és, közvetlen tudomásom szerint, azért is állította fel, hogy a magyar faj problémáját megoldás felé vigye. És ezelőtt jó huszonkét évvel Török Aurél így végezte az *Anthropologiai Füzetek* első kötetét: Révai Miklós egykoron fölkiáltott «Uraim, nem tudunk magyarul!» Török Aurél ezt akkor — 1882-ben! — így alkalmazta az anthro-pologiai feladatra: «Uraim, nem ismerjük a magyart!» Én be-számoltam a magaméval . . .

Szívesen elismerem, hogy Dobsa úrnak már van kémlő-ösöve, hozzá lámpája is — épen csak erősebb spiritusról kell még gondoskodnia, mert e nélkül a kémlésnek alapföltétele: az oxydatio és reductio biztossága lehetetlen; a jó eredmény pedig ettől függ.

HERMAN OTTÓ.

ÉRTESÍTŐ.

Költemények. Írta Harsányi Kálmán, nyomtatott a Hungaria könyvnyomdában, Besztercebányán, 1903. Ára 2 k. — A tölgylevél. Költői elbeszélés négy énekben, írta Harsányi Kálmán, nyomtatott a Hungaria könyvnyomdában, Besztercebányán, 1903. 182 lap, ára 3 k.

Mikor kezünkbe egy-egy új versgyűjtemény akad, melynek szerzője előttünk még ismeretlen, mindig bizonyos várakozással nyitjuk föl a könyvet. Találunk-e benne az új név alatt valami újat, az eredetiség némi vonásait, a költői erő határozott nyilatkozását, az alak és tartalom összhangját, szóval valami eltérőt attól az elcsépelet közönséges verselési módtól, melyen napjainkban seregestül tódulnak a Parnasszus felé? Alig ér bennünket ilyen szerencse. Ma sem vagyunk szűkében a lantra méltó tárgyaknak. Ma is nyitva állnak verselőink előtt az élet változatos jelenetei, a szív egyéni érzelmeinek tárháza, a természet kimeríthetetlen forrása, a hazaszeretet ösztönzése. Ki tehet róla, ha a forrásokból csak gyöngye kézzel merítenek, — ha műveikből a kép csak halvány, vagy épen visszás vonásokban tükröződik, ha a hazaszeretet lantja legtöbbször politikai szélsőségek uszályhordójává szegődik?

És még ez is mind hagyján! ha legalább a külalak szépsége és szabatossága, a nyelv és előadás ereje és bája nyujtana némi kárpótlást. De ha jól megfigyeljük, e részben is haladás helyett visszaesés felé közeledünk. Így a népnemzeti elemek, melyeket költészetünk már meghódított, formában, nyelvezetben, tartalomban, szellemben, lassanként feledésbe mennek. A versírás már ma alig keresi a műgondot. Se gond, se gondolkozás, csak épen könnyű, vagy szeszélyes tollkísérlet.

Bizony ma is méltán ismétélhetni, a mit Arany ezelőtt

csaknem ötven évvel keserű panaszként említett az akkori verselőről: «Lehetetlen bosszankodás nélkül nézni, mily kevés gondot fordítanak a külalakra még oly verselők is, sőt kiváltkép az olyanok, kiknek eszme és tartalom nélküli szóhalmazára bizony ráférne egy kis formai tisztaság, egy kis külső csín stb. Hová visz, hová vitt ez bennünket? Idestova a verset nem is kell írni, csak a prózát hosszabb s rövidebb sorokra szaggatni s ráfogni, hogy ez vers. Ilyeneket a nép füle sohasem szenvedhetne meg. Annál nagyobb szégyen, hogy írók használják azokat (a rossz rímeiket) írók, kik a költő nevet, ha a közönségtől meg nem nyerik, önmagok ruházzák azt nagy szerényül magokra verseikben». (*Valami az asszonánczról*).

Ezek a gondolatok ébredtek bennünk, midőn legközelebb Harsányi Kálmán két verses könyvét, a *Költeményeket* és *A tölgylevel* című költői elbeszélést kezünkbe vettük. Meg kell vallanunk, hogy ezek a gondolatok a két könyvecske átolvasása után is nagyon helyén valók. Egyes hírlapok nemrég örömujongással fogadták ez első költői kísérleteket. Különösen a *Budapesti Hírlap*, a nagy felfedező, s a *Pesti Hírlap* nagy kritikusa, Tóth Béla. Szerzőjökben egy új üstökös föltünését hirdették a magyar égen, valami eredetit, valami rendkívülit, szinte Petőfi újra születését. Nem tudjuk, vajon ízlésöknek s abból folyó meggyőződésöknek tulajdonítsuk-e ezt a hozsánna-kiáltást, vagy optikai csalódásnak, szemkáprázatnak, vagy valami «fölfedezési» viszketegnek. De nekünk úgy látszik, hogy erről a gyorsan föllobbant lelkesedésről, ha jól szemügyre vesszük, messze marad annak tárgya.

Harsányi Kálmán azon versírókhoz tartozik — s e részben keveset ismerünk hozzáfoghatót — a kik eget verő phrásokban, puffogató nagy hangokban, egymásra halmozott cifra képekben és hasonlatokban vélik és keresik a költői értéket; a kiknek szertelen csapongása mellett nem áll őrt a jó ízlés; a kik azt hiszik, hogy költeményt csak fölborzolt hajjal, neki gyürközve s az érzelmet és gondolatot — ha van ilyen — csak magas szenvedélyes hangra fokozva lehet és szabad írni. Itt-ott megvillan verseiben némi eredetinek látszó erő, de leköti azt a körülte függő sallang. Rajzol és színez szinte előszeretettel, de színei mindig rikitók, egymásra halmozottak s a miatt sohasem bír szemünk elé varázsolni egy őszhangzatos képet. Hol fénynyel, hol sötéttel önti el a rajzot, úgy hogy maga az igazi alak alig látható. Borzad az

egyszerűtől és természetestől, mintha nem is nekünk józan ítélettel olvasóknak, hanem valami mákony-élvezethez szokott ébren alvóknak írná verseit.

Büszkeség, mellét verő elbizakodás, hetvenkedésre hajló természet jellemzi. Csalódott szerelme megdallásában is se nem búsongó, se nem merengő, hanem inkább elkeseredett. S talán mégis épen e dalokban — a *koldúsdalokban* — szól hozzánk leginkább az érzelem némi őszintesége. Láthatára általában komor, setét. Ez a világ, ez a társadalom, ez az emberiség nem bírja őt szeretetre hangolni, könnyőreletre sem. A hazát is elvesztettnek tartja, melyet meg kell menteni s ő erre vállalkozik is. Mőd nélkül haragszik a királyokra. Az égi háborút rajzolva, azt kívánja, hogy tűz-eső söpörje el e «czéda» sáros világot s a végversszaka így dörög :

«Le! . . térdre királyok! E sok bitor isten
Nem kell; le velök! . . Here bíboros árnyak,
Trónok, koronák : hazug emberi fő
Agyrémei mind!» Fejedelmi dicső
Trónjáról az Úr dörög így a világnak
S kikiáltja magát — *egyedüli királynak!* . .

Csuda, hogy a szerző ez ellen a király ellen is ki nem kel, így keresve az utat, melyen a költők az emberiség jóltevőivé válnak.

A gyűjtemény első versében szerelméről énekel. Mint írja «nászdalt mond abban kedvesének». De mily kilátást nyit a kedves előtt? Szenny, sár, örvényes ingovány, fojtó hinár, sásból tákolt nászi nyoszolya, száműzetés, örök boszú.

Oh jőjj, oh jőjj velem! Vivjuk ki együtt
A tüske ágat, mártir koronát,
Ez az, mit lelkem sejtve vár az égtől
S ez az, mit néked nászi ékül ad.

Itt nyilatkoztatja «nagy szerelmét» a költészet iránt is, a melyből bár tengerkín fakad, de ő meghalna, ha e kín megszakad.

Mert mért is élnék akkor? czélveszetten
Bolyongni itt ez útált sárrögön,
A melynek így bár tört lélekkel
Fekélyét hántom, bűneit töröm?

A mely hangulat borong ím ez első költeményben, ugyanaz hatja át a kis gyűjtemény csaknem valamennyi darabját, több-kevesebb

nyomaival a szertelenségnek, az affectált szenvedélynek, a nagyot mondani akarásnak. Kedvelt tárgya az erdő, a rengeteg, a temető (lásd a 17., 19., 49., 51., 54., 54., 94. lapot), de mind reflexióiban, mind külső rajzaiban túlszaporít a természetes határokon. Ritka az oly tisztán érthető s érezhető darab, mint az *Örök Sugár* című kis költemény az első szerelemről (48. lap), mely bár sötét ködön keresztül, de mégis egy tiszta sugár. Kiválóan sikerültnek mondhatni a *Tizenhárom* vértanuról írott költeménye is. Kezdetre a Poe ismert Hollójára emlékeztet. Meghatólag ömlik át rajta az érzés tüze, melegsége, mely nem annyira a bosszú, mint inkább a hazafias mély részvét, ellágyulás, s egy-egy lehulló könyben tükröződik. Szinte azt mondhatni, hogy itt a költő szerencsésen megfeledezett önmagáról.

De az a két darab, melylyel a gyűjtemény végződik, már egészen ő. Egyik: *A nagyasszony szobra előtt*, Erzsébet királyné leendő szobráról énekel. Még el sem készült, de ellene már fölzúdul a mi költőnk hazafias vakbuzgósága. «Idegennél is idegebbül áll meg előtte pártos büszkeséggel». Megtagad tőle minden érdemet. Szenvédéseit sem méltatja részvétre. Mert számos nagyjaink, kik sokat szenvedtek, sőt meg is haltak a hazáért, még mindig szobor nélkül, jeltelenül nyugosznak. Megveti a költő azokat, a kik a nagyasszony szobra előtt hódolnak, bálványoznak. Legyen neki az ő fölfogása és ízlése szerint. Az a kis kör, melynek levegőjéből szivta ezt a benyomást, hadd tapsoljon, azon szélesebb pedig hadd sajnálkozzék e hazafias mezbe burkolt sivár cynismuson.

Méltó társa ennek és zárköve a gyűjteménynek a *Levél Szabolcska Mihályhoz*, tele dicsekvéssel, erejét haladó haragos vállalkozással. Szövetkezésre hívja föl a szelid Szabolcskát, hogy összefogva ők ketten fölrázzák, megmentik «ezt a szép hazát», az egyik imával és könnyel, a másik tüsszel, vassal, vérrel. Úgy véljük azonban, szebb, helyesebb volna valamivel közelebb szállni a földhöz, inkább szeretni az emberiséget mint gyűlölni, inkább gyógyítani a hazát, mint «tüzes, rajongó, féktelen lélekkel» járnunk körül, inkább csak pengetni a lantot, mint «markolva tépdelni az égi hangszer»:

Azonban Szabolcska már régebben fölvette s folytatja a honmentő szövetkezés szerepét. Legközelebb egyik hirlap tárcájában riad föl *Vezeklés* című verse. Formailag, tartalmilag inkább prózai vezércikk, mint vers. Ime néhány sor mutatvány:

«Sokszor ha végig néztem a hazán, el-elkeseredett lelkem, mert úgy találtam, hogy alávalóbb s hitványabb nemzet nincsen a magyarnál: de van nagy, egyetlen büszkeségünk — a türelem, a magyar türelem; ennek nincs párja se a történelemben, se az állatmesékben». stb. Bizony az ilyen — vagy ne bolygassuk a tartalmát — akár rövid sorokban, akár egyfolytában írva mindig egyformán csak rossz próza.

Harsányi Kálmánt a versalkotás művészetében sem mondhatni erősnek. Kénye-kedve szerint szabálytalanul önti, szórja a sorokat, úgy hogy e tekintetben számos költeménye merő próza. Összhang, rhythmus, széphanzgat, rim, neki semmiség. Ahhoz, úgy látszik, mind érzéke, mind akarata hiányzik. Nem predikálunk minden áron szelídséget, gyöngédséget a lyrában, de a hol az erő akar érvényesülni, a hol valóban érzelmek és eszmék lángja lobog, megkivánjuk, hogy azok nyilvánulása művészi legyen, hogy azok ne úgy csillanjanak föl előttünk, mint a patak iszapos, sáros fövenyében az aranyzemcsék.

Mindazt, mit Harsányi költeményeinek rovására föntebbi sorainkban elmondottunk, még fokozottabb mértékben tárja elénk *A tölgylevél* című költői elbeszélés. Itt már a szerző igazán «sziklátat eszik, felhőket iszik rá». Akár a tartalmat, akár az előadást tekintjük, alig olvastunk valaha egyszerre ennyi badarságot négy énekben összehalmozva. Valami tündérmesének indul az elbeszélés, de aztán emberi szerelemmel, csókkal, öleléssel folytatódik s emberi halállal végződik. Oberon király és neje, a tündérnéppel együtt ítélőszéket ülnek saját leányuk, a szép Ondimur fölött, a ki abban vétkes, hogy a *Csalogánysirt* (?) s annak rózsáit nem őrizte jól meg, valami homályos bünt követett el, vagy mint olvassuk: «Judas volt némely cselekedetben». (!) A király körébe gyűlnek, mint ítélő bírák «a gnómok, dryádok, nymphák, szatirok, törpék, koboldok, sylphek, faunok, syrének, undinék, druidák, sőt mi több, ott van a vén garaboncz, és az öreg táltos is». Alig tudjuk elképzelni köztök, voltaképen mily körben s mily korban vagyunk? Ondimurt számúzik «a tündéri sorból», hét hónapi vezeklésre a Kárpátok közé. Repül vele a garaboncz. Ott tündér voltát elveszti s véletlenül találkozik Lászlóval, «a ki erdélyi várúr, Kárpátok lakója «a hős Szár László unokája». László a szent földre készül, ahhoz illő fegyverzetben. Forró szerelemre gyúlnak egymás iránt. Ondimur kétségbeesve keresi Lászlót a vadonban. Esdekelve borúl a Megváltó keresztje

alá, melyet útjában talál. Kéri azt az Istent, mely nem az ő istene, hanem a Lászlóé, hogy vezesse őt kedveséhez s adja jelét annak, hogy kérése meghallgattatott. Ekkor a fáról «*egy tölgylevél* lehúll s ráforr Ondimúr ajakára». Csakugyan találkozik Lászlóval. Ez a *tölgylevél* lesz aztán az a varázs-szer, mely a két szerelmes további sorsában főszerepet játszik. E miatt üt ki köztök a végzetes háborúság. E miatt gerjed László kimagyarázhatlan dühöngésre, nyers gorombáskodásra a leány ellen. E háborgás éktelen zaja tölti be a harmadik éneket, míg a negyedik meghozza mindkettőjük halálát.

Nem költői mese ez, hanem fölciczomázott phantasmagória, a képzelet zabolátlan csapongása, okvetetlenkedése. Nincs itt semmi természetes, semmi indokolt, semmi jellemzetes. Az elbeszélés egész szóhalmazata alatt hiában keresünk akár egy kis való életet, akár valamely symbolikus jelentőséget. E cserje alatt akár a természet, akár az ember rajza és festése aránytalan vonásokká torzúl, szinte a lehetetlenségig. Az erdőtől nem látjuk a fát. Óriásoknak véli és mutatja a szünyogokat László, «midőn az Ondimúrral folytatott oktalan veszekedés közben neki-dühödik, «vaskeztyűs kézzel a sziklába vájva, döngeti, rázza tehetetlenül a roppant bérczet. Szó nem jön ajakára, csak habzó jatték . . . Hűvelyéből bőszen kiragadja pallosát, csattogva cseng az aczél a bérczen, tenyérnyi csorbák hullnak szerte szét s köröskörül vagy harminczölnyi téren pattogva száll a sziklatörmelék». Úgy-e bizony az ilyen szerelmes vitéz inkább mesebeli óriás?

Verselését sem dicsérhetjük. Az számos helyen csak rövidebb sorokra szaggatott próza, a mit még kirívóbbá tesz az, hogy néha a szorosan együvé tartozó két szó közül az egyiket a sor végéről átlöki a másik sor elejére. Vannak sorok, melyek *is-sel* kezdődnek. Van ilyen is: «az üdvtől kis tündérhived se foszd» — a következő sor így kezdődik: *meg*. Vagy talán Horatiusnál kedvelt volna meg egy pár ily előforduló példát? Féltő, hogy ezután már az egyes szavak ketté szakítgatására kerül a sor. A jelzők alkalmazásában is kedveli a keresettséget. Neki nem elég, hogy a leánynak *aranyhaja* van, neki *sárarany-haj* kell; nem elég a *deres-fü*; *dérmarta fü* kell. S az effélék úgy megragadnak nála, hogy imitt-amott ismételve használgatja. Költészetében nem lehet föl nem ismernünk a gondolatok és érzelmek némi sugárait, az eleven képzelet bizonyos játékát: de mindez, mintegy köddel borítva jelenik meg előttünk.

Tisztul-e föl e mostani chaoszból valódi költői erő s művészi alkotás úgy a «felfedezők», mint az irodalom öröme, az a jövő titka. Még csak azt kell megemlítnünk, hogy mind a két könyvecske külső kiállítása igen egyszerű, szinte izléstelen s nem igen dicséri a vidéki ipart. —ó—.

Agricultural Industry and Education in Hungary, being an account of the Visit of Essex Farmers Party to Hungary in May and June, 1902. Compiled by T. S. Dymond, from notes by Members of the Party and from official information supplied. 98 képpel. (Chelmsfort 1902. oct. 178 oldal 8°.)

A mióta Németország gazdasági politikája az ottan érvényesülő erős agrárius befolyás következtében az elzárkozás terére került, mind sürgősebb törekvésnek kell nálunk is érvényesülnie arra, hogy fölösleges mezőgazdasági terményeinknek más külföldi piacokon is elhelyezést találjunk. Mert tisztában kell lennünk azzal, hogy ha talán ideig óráig sikerül is majd a kereskedelmi szerződések tárgyalásakor Németországtól némi engedményeket magunk javára kierőszakolnunk, ezek az engedmények tartósak nem maradnak, mert érettök Magyarország megfelelő kedvezményeket nyújtani alig bírhat. Az osztrák piacra pedig egyedül támaszkodnunk már azért is bajos lenne, mert a gazdasági elkülönülésnek, az osztrák-magyar monarchia mindkét felében folytonosan erősödő törekvései sokáig már eredménytelenek nem maradhatnak s akkor akár boldogulunk Ausztriával, akár nem, mindenesetre csak előnyös lesz, ha mezőgazdasági terményeink fölöslegének mennél több külföldi piacot tudunk biztosítani.

Azokat a külföldi piacokat pedig, a melyek a mi terményeinket ma épen nem, vagy még csak kevéssé ismerik, meghódítani nem könnyű és gyors földadat. Hiszen csak egy kissé kell megfigyelnünk azokat az erőfeszítéseket, melyeket a mezőgazdasági termelő országok, különösen Amerika és Ausztrália terményeik külföldi elhelyezése érdekében tesznek, s azonnal tisztában lehetünk azzal, hogy mit mulasztottunk el eddig s mekkora óriási földadat előtt állunk még, a melynek megoldása csak lassan következetes és kitartó tevékenység útján sikerülhet. A legelső föltétel pedig ehhez az, hogy országunk terményeit és termelési viszonyait megismerje az a külföld, a melyre támasz-

kodni akarunk, s ebből a megismerésből rokonszenvet fakaszunk, a mely előnyös üzleti és értékesítési kedvet idézzen elő.

Az összes külföldi fogyasztó piacok között kétségkívül Anglia az, a mely gazdagságával, igényességével, kiterjedtségével és szabadságával a legtöbb kilátást nyújtja arra, hogy meghódítása esetén hazai közgazdaságunknak a legtöbb előnyt biztosíthatjuk. Épen ezért semmiféle áldozatot nem tarthatunk elég nagyak arra, hogy ezt elérjük. Legkevésbé pedig az olyant, a mely anyagi érdekeink mellett erkölcsi haszonnal is jár. Ilyennek kell tekintenünk Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek azon mult évi elhatározását, hogy hazánk mezőgazdasági termelési viszonyainak megismertetésére mintegy ötven angol gazdát vendégül hívott meg, a kik 18 napi utazásuk alatt mezőgazdasági viszonyaink különbözőségéről, terményeink minőségéről és a mezőgazdasági termelés előmozdítására szolgáló állami és társadalmi közintézményekről személyes tapasztalatok útján szereztek fogalmat.

Hogy ez a tanulmányi utazás, a melyet annak idején sokan rosszaltak és gáncsoltak, hazánkra mily nagy anyagi és erkölcsi sikerrel járt, legjobban igazolja az az érdeklődés, a mely azóta Magyarország iránt Anglia szerte fölébredt s a mely egyrészt üzleti összeköttetések létesítésének törekvéseiben, másrészt az ismertető leírások egész sorozatának megjelenésében és a hazánkat ismertető fölolvadások és előadások keletkezésében nyilvánul.

Ezeknek az ismertetéseknek kétségkívül legjelesebbike, a melyiket T. S. Dymond úr, az essexi gazdabizottság titkára az angol gazdák tanulmányútjáról a mult év végén egy díszes kötetben közrebocsájtott. Ez tulajdonképen a tanulmányútról szóló jelentés. A jelentés hazánkat a világ legnagyobb nemzetének a közvéleménye előtt, mint a haladás útján lévő, törekvő és nagyra termett országot tünteti föl, mely szabadságszeretetével, szabadelvű nemzeti intézményeivel, törekvő munkásságával az angol nemzet legnagyobb rokonszenvére érdemes. Ez a nézet pedig annál becsesebb reánk nézve, mert a jelentés kritikával van megírva, s viszonyaink dicsérete mellett a megróni valót sem hallgatja el.

T. S. Dymond úr jelentésének anyagát részben azokból az angol nyelvű füzetekből merítette, a melyeket az utazó társaságnak a földművelésügyi miniszter és magánosok bocsájtottak ren

delkezésére, hogy úgy hazánk általános viszonyairól, valamint az utazás közben meglátogatott intézményekről már előre bővebb tájékozást nyerjenek. Emellett a hely színén szerzett tapasztalatok és megfigyelések szolgáltak forrásul, honnét a szerző merített és pedig nem pusztán a maga megfigyeléseiből, hanem az utazó társaság valamennyiének jegyzeteiből. Ennek megfelelőleg Dymond úr könyve hazánk mezőgazdaságának elég kimerítő, alapos és éles ismertetését nyújtja. Mindenekelőtt röviden ismerteti hazánk mezőgazdasági termelésének statisztikáját és terményeit, aztán leírja időrendben az utazás részleteit, közli az utazó társaság egyes tagjainak megjegyzéseit és megfigyeléseit, végül függelékben közli azon tizenkilencz ismertetés teljes szövegét, melyeket a társaság Magyarországon készen kapott.

Az angol gazdák véleménye szerint mezőgazdasági terményeink közül a gabonafélék, a baromfitermények és a vaj, valamint a nemesebb fajú lovak Angliában jó piacra találnának, ha az értékesítés és különösen a szállítás megfelelőleg szervezetenék. Boraink kivételére nem nagy reménnyel biztatnak, mert bár jó minőségöket elismerik, de az olcsó francia és olasz borokkal a szállítás drágasága miatt bajosan versenyezhetnek.

A legnagyobb elismeréssel nyilatkoznak a mezőgazdasági intézményekről, különösen a *kísérleti állomásokról és gazdasági szakintézetekről*. Kivált ez utóbbiakat mint követendő példát emelik ki, mert ezeket Angliában nélkülözik. A *mezőgazdasági szövetkezetek* célúdatos fejlesztését a magyar agrár politika leg-egészségesebb alkotásainak jelzik és fájdalommal említik, hogy Anglia a «rochdalei pionneur»-ek hazája az ipari szövetkezetek bámulatos elterjedése és fejlődése mellett mezőgazdasági téren annyira elmaradt. A *tátrai fürdőhelyektől* teljesen el vannak ragadtatva, de több kényelmet és olcsóbb árakat követelnek, hogy «jó néhány ezer angol font és amerikai dollár maradjon ebben a szép országban».

Ezekkel szemben az állami beavatkozást a mezőgazdaság minden terén meglepve tapasztalták és nem egy esetben annak hátrányát kiemelik, mint a mely a magán és társadalmi törekvéseket megbénítja. A földművelést nem tartják elég intensívnek, az átlag-terméseket keveslik. Keveslik a gépek elterjedését is és neheztelőleg említik föl, hogy a nők a nehezebb gazdasági munkáknál is oly nagy mértékben vannak elfoglalva.

Mindent összevéve, az angol gazdák nézetei végeredmé-

nyökben abban csúcsosodnak ki, hogy *Anglia és Magyarország között az élénkebb kereskedelmi összeköttetés és forgalom nemcsak kívánatos, hanem lehetséges is.* Ennek létrejöttét nagyban elő fogja mozdítani az a rokonszenv, a melylyel az angolok a magyarok iránt és ezek viszont az angolok iránt viseltetnek.

Dymond úr könyve legszebb emléke és hálája annak a vendégszerető fogadtatásnak, a melyben az ötven angol utazó gazda a mult évben nálunk részesült. Mindazok, a kik ezen tanulmányi utazás létrejöttét előmozdították, az angolok tanulmányozását megkönnyítették, nemzetünk érdekében hasznos munkát végeztek, melynek gyümölcsei, azt hiszszük, már a közel jövőben jelentkezni fognak.

Szilassy Zoltán.

Das Deutschthum in Ungarn. Von Dr. S. Radó. Berlin, Puttkammer u. Mühlbrecht. 1903.

A pangermán izgatások ellen írta szerző ezt az érdekes füzetet. Elmondja a német közönségnek, hogy mennyire nem üldözik nálunk a német nemzetiségű magyar polgárt s hogy mind az, a mit az állameszme érdekében tőle követelünk, távolról sem igazolja az izgatók vádjait. Erőszakos magyarosításról nálunk szó sincs, történeti alakulás megy itt végbe, melynek folyamában az idegen elemek kisebb-nagyobb mértékben az uralkodó fajba olvadnak. Tisztelettel hajlunk meg a német kultúra előtt, nagyra becsüljük a hármas szövetséghez tartozás politikai értékét, de a mellett ragaszkodunk ahhoz a jogunkhoz, hogy az államellenes izgatásokat a magunk törvényei szerint büntessük vagy korlátozzuk.

Körülbelül ily eszméket fejteget a szerző hazafias hévvel, alapos történeti és politikai ismeretekkel a német közönség előtt. Radó szerencsésen tolmácsolja a józan magyar politikai közvéleményt e kérdésben, nem akarja alázatossággal [megnyerni az idegen közönség tetszését, de túlságokba sem téved. Épen csak a stílusa túlzó itt-ott, mint mikor például a pangermán agitatio «furiáiról» beszél. De egészben véve könyvének elterjedése egyik alkalmas eszköze volna a félreértések eloszlatásának és óhajtjuk, hogy minél több német olvasót győzzön meg igazainkról.

Csak még a szóban lévő tárgyról van néhány megjegyzésünk. Mint a nemzetiségi kérdésben általában, a pangermániz-

mussal szemben is idegesebbek vagyunk, semmint kellene. Hidegvérrel kellene kutatnunk, hogy mik ennek az új betegségnek okai? Eddig nyugodtak voltunk a délvidéki és dunántuli németjeink felől, sőt úgy tudjuk, hogy még nem régen e német földművelők nagy része tüzes magyar hazafi volt s most egyszerre azt halljuk, hogy ők is elfordultak tőlünk. Pedig e fajnak beolvadásától sok jót vártunk, a nemzeti erőnek jelentékeny gyarapodása remélhető a derék német faj megnyerésétől. Vajon mi lehet az oka ez átalakulásnak? Az Európa szerte terjedő és okozódó chauvinismusnak is része lehet benne. Különösen az ausztriai nagy német izgatásoknak lehet nagy hatása a mi németjeinkre. Valószínű, hogy a fanatikus német körök pénze mesterségesen is szítja a tüzet. De úgy sejtjük, hogy másutt is kell keresnünk az okokat. Vizsgáljunk kellene, hogy rendben van-e a közigazgatás azokon a vidékeken, melyeken az erős jogérzettel dicsekvő némettség lakik? Jól választjuk-e ki azokat «az urakat», a kiknek tapintatára, műveltségére és szakértelmére van bízva a magyar állami eszme képviselője a veszélyeztetett pontokon? Ha itt baj van — s úgy sejtjük, hogy valóban van, — legelőször is e bajon kellene segítenünk. Mert igaz, hogy a pangermán bárhogy fészkelődik, idegen hatalom segítségét meg nem nyeri, de nekünk nemcsak a némettség adójára, hanem igazi rokonszenvére is szükségünk van. S mi nem bánjuk, ha meg is tart sokat ősi szokásaiból, csak e rokonszenve ne hüljön le s ne váljék ellenséges indulattá. A birói üldözéseket is a legszükségesebb mértékre kellene leszállítani, mert ez a sok pör mégis nagy lármát csinál és kellemetlen érzéseket ébreszt kint a birodalomban lakó szövetségeseink közt. Pedig bármit mondjunk is, kis nemzetnek szüksége van a nagyobbak jóindulatára és tiszteletére. Ezek az érzések az úgynevezett imponderabiliák, melyeknek még nagyobb befolyása van a nemzetek, mint az egyes emberek sorsára. Szóval ajánlatos volna a szenvedélyes támadások helyett a viszonyok nyugodt vizsgálata s az okoknak nyomozása, melyek vidékenként különbözők lehetnek s mindenütt más, más eszközöket követelnek. A magyar politika nagyon nehéz dolog, mondotta Kemény és azóta, hogy ő mondotta, csak a külpolitikai viszonyok fejlődtek kedvezőbben, de a belső politika feladatai nem könnyebbültek, úgy látszik, hogy csak az emberek lelkiismerete lett könnyebbé, mert bámulatos, hogy a hiú szenvedélyeskedés, s a könnyelmű elbizakodottság mily nagy tért

hódítanak a magyar politikában. E megjegyzésekkel fűzetünk tárgyánál maradtunk, hiszen e szeretetreméltó tulajdonságaink kifejtésével napról-napra veszít a magyar faj abból a vonzó erőből, mely nélkül nemzetiségi politikánknak minden törekvése csak hiú erőlködés. —d.

Schrauf Károly. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453—1630. Budapest, 1902. Akadémia.

Schrauf mintegy tíz évvel ezelőtt kiadta a *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen* című munkáját a M. T. Akadémia kiadásában megjelenő *Magyarországi tanulók a külföldön* című gyűjteményben. Most mintegy kiegészítésül megjelent *A magyar nemzet anyakönyve* harmincznégy íven öt ívnyi történeti bevezetéssel. Schrauf szolgálatot tett az irodalomnak, midőn ez anyakönyvet sajtó alá rendezte. Az egyetemek anyakönyvei nemcsak magokra az egyetemekre vetnek világot, hanem a műveltségi állapotokat is visszatükröztetik. S irodalmi, társadalmi és földrajzi szempontból is fontos adatokat szolgáltatnak a kutatóknak. Különösen áll ez a bécsi egyetemre, mely már földrajzi fekvésénél fogva is hazánk művelődésének fejlődésére hatással volt. A bécsi egyetem, melyet IV. Rudolf ausztriai herczeg 1365-ben a párisi mintájára alapított, teljes és rendes működését csak 1385-ben kezdte meg, midőn III. Albert újjászervezte. A középkori egyetemeken, mint a párisi, bolognai, prágai, a tanulók nem tudományszakok, hanem nemzetek szerint csoportosítottak. E mintát vette alapul Rudolf is, ki, úgy látszik, arra számított, hogy Magyarországból a bécsi egyetemet sokan fogják látogatni; s ezért az első (1366) statutumban az egyetemet négy nemzetre osztotta, melyek negyedikéül a magyart jelölte (a többi három az ausztriai, cseh és szász volt). Ezen csoportosítás lényeges változást szenvedett 1384-ben, midőn III. Albrecht herczeg az egyetemet újjászervezte. Az Australeseknek igen is nagyszámú nemzetségét kettőre osztotta, még pedig a «natio Austriæ» és «natio Rhenensium»-ra. A harmadik helyre a «natio Hungarica»-t tette, melylyel a csehekét egyesítette, a szászokét, mint számra nézve legkisebbet, a negyedik helyre osztotta. A natio Hungarica a XV. század második felében a legtekintélyesebb volt. Mutatják

ézt az anyakönyvben előforduló kiváló prædicatumok, mint «egregia», «inclita et serenissima», «insignis nobilissima».

A magyar nemzetség anyakönyve az 1453-tól 1630-ig 3296 nevet foglal magában, melyből 74% magyarországi származású, 14% cseh-morvaországi, 8% Sziléziából és Lengyelországból való, 4% Dél-Németországból és ismeretlen helyről származik.

A nemzetek élén a procurator állt, a kinek «vir literatus ad hoc habilis et idoneus»-nak kellett lenni, a kit a nemzetség tagjai választottak, mindig egy semesterre. Ő képviselte a nemzetet az egyetemmel és külvilággal szemben; s hogy jelentőségük mily nagy volt, kitűnik abból, hogy az egyetem rectorait nem a decanok, hanem a procuratorok választották. De fegyelmező hatalma is volt a procuratornak. Büntetethetett és tisztségeket is osztogatott a nemzetségben. Az ő feladata volt a natio védszentjének Szent László király ünnepén a szónok kijelölése. Ez ünnepi szónoklatok, sajnos, nem maradtak fenn. Csak a XVII. századból ismerünk mintegy huszat magyarországi szerzőktől, melyek a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetében le vannak írva. Azon hosszú időből, melyet anyakönyvünk felölel, csak 318 félévnek procuratorát ismerjük. Ez időszak alatt a nemzetnek csak 167 tagja viselte e méltóságot. Legnagyobb népszerűségnek a nemzetbeliek körében a nem-magyar származású May. Oswald Saumer örült, a ki 16-szor viselte e tiszteletet. A nemzetnek ezen 167 előljárója közül 71 magyarországi 120-szor volt procurator, 96 nem-magyarországi pedig 217-szer. E kedvezőtlen arány az 1548—1630-ig terjedő időszakra esik, a melyben összesen 2 magyarországi procuratorral találkozunk. E korban a morva és sziléziai scholarisoknak befolyása nagyon emelkedik. A XVI. században a látogatottság is alább száll. Midőn a Jagellók kerültek a magyar trónra, a magyarországi tanulók is elmaradoztak a bécsi egyetemről, s a krakóit kezdték mindinkább látogatni.

Ez anyakönyv kiadása Schrauf nagy pontosságáról tesz tanuságot. Szerző a 94 lapra terjedő bevezetésben ismerteti a magyar nemzet alapszabályait, majd a procuratorokra és azok hatáskörére tér át. Szól a nemzet vagyonáról, a patronusi ünnepélyről, a tagok temetéséről az anniversarium megtartásával kapcsolatban. A bevezetés után adja az anyakönyvet, melyet a kötet végén levő hármassal, kimerítő és pontos index tesz könnyen használhatóvá. Megjegyzendő még, hogy e munka német nyelven is megjelent Bécsben.

td.

Új magyar könyvek.

Bakos József. Az elektromosság a gyakorlatban. Elektrotechnikai kézikönyv. Függetlenül: Az elektromos energia átvitele drót nélkül és Marconi találmánya. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. VI., 305 l.) 5 K.

A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. nm. m. kir. földművelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszterium támogatásával kiadja a magyar földrajzi társaság Balaton-bizottsága. Topographiai és geologiai atlasz. I. rész. A Balaton tónak és környékének részletes térképe. Tervezte Lóczy Lajos. Budapest, 1903. Kilian utódai (4 l.) 5 K.

Balog Arnold dr. Az ügyvédség elleni támadások. Az ügyvédi munka díjazása. Két dolgozat. Budapest, 1903. Politzer (8-r. 49 l.) 1 K.

Bársony István. Erdőn, mezőn. Természeti és vadászati képek. 2. kiadás. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 446 l.) 6 K.

Békésy Károly. Kolozsvár. Kolozsvár, 1903. Stein J. (8-r. 61 l.) 50 fill.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltészet. II. kötet. 2. kiadás. Széchy Gyula szövegrajzaival. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 489 l.) 6 K.

Beöthy László. Kovácsné. Bohóság három felvonásban. Budapest, 1903. Budapesti Hirlap kiadása. (8-r. 140 l.) 2 K.

Bierbaum Ottó Gyula. A szerelem útvesztője. Szerelmes, játszi és erkölcsi dalok, költemények és verses mondások 1885—1900. Megválogatva magyarra átírta Hajós Izsó. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 220 l.) 3 K.

Bródy Sándor. A nap lovagja. I. kötet. (Egyetemes Regénytár. XX. évf. 5. kötet.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 147 l.) 1 K.

Ego. Médi szenvedései. Budapest, 1903. Légrády testvérek. (8-r. 197 l.) 3 K.

Fekete József. Az élet bölcselete. Budapest, 1903. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 192 l.) 4 K.

Ferenczy Zoltán. A könyvtárban alapvonalai. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. XII., 240 l.) 4 K.

Festőművészet remekei, A. — Régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye szines másolatokban. Az előszót írta Térey Gábor dr. III. rész. 41—60 tábla és 16 l. szöveg. IV. rész.

61—80 tábla és 16 l. szöveg. Budapest, 1903. Lampel R. Egy rész 40 K.

Földes Béla dr. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. II. kötet. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 531 l.) 9•K.

Gelléri Mór. Szocialis napi kérdések. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 604 l.) 12 K.

Hajós Izsó. Ekém mellől. Versek. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 2 K. 40 fill.

Ráskai Ferencz. Élni, tovább . . . Költemények 1901—1903. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. 64 l.) 2 k.

Rostand Edmond. A sasfiók. (L'Aiglon). Verses dráma 3 felvonásban. Francziából fordította Ábrányi Emil. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 408 l.) 4 k. 50 f.

Palasovszky Ödön. Az órák szerkezetana. I. rész. A fogaskerekek, azok szerkesztése és alkalmazása az órákban. 53 eredeti ábrával, óráсок számárá. Budapest, 1903. (8-r. 112 l.) 2 k.

Pemberton M. A kronstadti kém. Regény. Fordította Györy Ilona. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 10. köt.) Budapest, Singer és Wolfner. (8-r. 143 l.) 1 k.

Prém József. A Nagy Pálhalmy fia. Regény. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 157 l.) 2 k.

Rovás-írás, a — él-e a magyar nép között? A m. tud. Akadémia I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett jelentés. Budapest, 1903. M. T. Akad. könyvkiadóhivatal. (8-r. 51 l.) 1 k.

Schack Béla dr. Kereskedelmi iskoláink multja és jelene. (Magyar kereskedők könyvtára. I. évf. 8—9. füz.) Budapest, Lampel R. (8-r. 159 l.) 1 k. 50 f.

Tarczai György. Budai históriák. Két kötet. (Családi Regénytár, 28, 29. köt.) Budapest, Szt.-István társ. (8-r. 159, 157 l.) Egy köt. 1 kor.

Vargha Gyula. Emlébeszéd Jekelfalussy József r. tag felett. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékeszédék XI. köt. 8. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 19 l.) 40 f.